

A black and white photograph of a woman with shoulder-length hair and bangs, wearing a heavy fur coat over a light-colored button-down shirt and a patterned scarf. She is holding a lit cigarette in her right hand. The background is slightly blurred, showing what appears to be an indoor setting with a door or window frame.

»Ne le
kruh,
tudi
vrtnice!«

Potrošnja, tehnološki razvoj
in emancipacija žensk
v socialistični Sloveniji

Polona Sitar

zbirka
kulturni
spomin

Polona Sitar

»Ne le kruh, tudi vrtnice!«

Potrošnja, tehnološki razvoj
in emancipacija žensk
v socialistični Sloveniji

Kazalo

Zahvala / 8

Uvod / 10

1. del

ČAS, DELO IN POTROŠNJA / 38

1 Nakup pralnega stroja, gospodinjsko delo in prosti čas / 40

1.1 Delovanje javnih pralnic in uvajanje prvih pralnih strojev
v gospodinjstva / 47

1.2 Pralni stroj skozi perspektivo tehnološkega razvoja / 62

1.3 Pranje in žensko delo v okviru gospodinjstva / 77

1.4 Prihranjeni čas med pranjem in njegova relokacija / 89

2 Vpliv prostega časa kot odmora od dela na potrošne prakse / 118

2.1 Vključitev žensk na trg dela / 118

2.2 Vpliv zaposlitve žensk na njihove potrošne prakse / 145

2.3 Spominski kapital / 156

2.4 Prosti čas in razvoj turizma v socializmu / 170

2.5 Odmori od dela in razvoj turizma / 193

2. del

EMANCIPACIJA IN POTROŠNJA / 229

3 Emancipacija skozi perspektivo dekoracije ženskega telesa / 230

3.1 Hlače in kultivacija ženskega telesa / 230

3.2 Hlače in izzivanje direktorjeve avtoritete v podjetju / 244

3.3 Dekoracija ženskega telesa za urejen videz / 261

3.4 Urejenost in »družbeno pozicioniranje« / 279

4 Nakup predmetov menstrualne higiene za povrnitev
dostojanstva žensk / 309

4.1 Menstruirajoče žensko telo, ovito v sram in molk / 314

4.2 Tabu menstrualne krvi in strah pred njeno vidnostjo / 321

4.3 Kultivacija menstruirajočega ženskega telesa / 335

4.4 Emancipacija menstruirajočega ženskega telesa / 348

5 Sklep / 367

6 Viri in literatura / 376

7 Imensko in stvarno kazalo / 411

babici Kristini

**The words of truth
are always paradoxical.**

**Besede resnice
so vedno paradoksalne.**

Lao Tzu

Zahvala

V prvi vrsti gre zahvala sogovornicam in sogovornikom, ki so s pripovedovanjem o svojih spominih, življenjskih izkušnjah, občutkih in prepričanjih z menoj delili preteklost, sedanjost in tudi zamišljanje alternativnih prihodnosti. Iskrena hvala vsem, ki so me popeljali v svet intimnih, pogosto bolečih, a hkrati tudi navdihujočih zgodb, in mi dovolili vstopiti v svoja življenja – nekateri samo za čas izvajanja intervjujev, drugi za stalno. To knjigo zato posvečam še živečim sogovornicam in sogovornikom, pa tudi tistim, ki so v procesu pisanja žal preminuli in knjige nikoli ne bodo držali v rokah.

Posebna zahvala gre doc. dr. Nini Vodopivec, red. prof. dr. Rajku Muršiču, red. prof. dr. Bredi Luthar, red. prof. dr. Tanji Petrović in izr. prof. dr. Jožetu Hudalesu za strokovno vodstvo, neprecenljivo podporo in pronicljive vsebinske komentarje, tako teoretske kot tudi tiste, povezane s terenskim delom. Hvala za vse dragocene nasvete, pripombe in vprašanja, brez katerih pričujoča knjiga v takšni obliki, kot je, ne bi obstajala. Prav tako se zahvaljujem znanstveni sodelavki Renati Jambrešić Kirin za vse nasvete med mojim študijskim gostovanjem ter izr. prof. dr. Elizabeth Dunn, ker je v ključnem trenutku preusmerila raziskovalni tok na pot, ki se je izkazala za ustrežnejšo.

Najlepša hvala tudi red. prof. dr. Kseniji Vidmar Horvat in red. prof. dr. Milici Antić Gaber, ki sta prispevali recenziji knjige, Tadeju Turnšku za natančen in temeljit jezikovni pregled besedila ter Tanji Radež za oblikovalski doprinos s pridihom (n)ostalgije. Prav tako sem izjemno hvaležna sodelavkam in sodelavcem z Inštituta za kulturne in spominske študije ZRC SAZU za vse pogovore, povezane s to knjigo, in tudi za tiste, ki z njo niso imeli nobene veze. Ne nazadnje iskrena hvala prijateljicam in prijateljem, ki so v procesu pisanja pogosto potrpežljivo poslušali o tem, kako pisanje knjige (ne) napreduje in mi kljub temu ali ravno zato izkazovali neomajno podporo. Hvala Lani, Ani, Karin, Maši, Vesni, Jožici, Denisu in Katarini. Hvala tudi Blažu, Maiklu in Kaju za vse lekcije – za tiste, ki sem jih želela imeti, in še bolj za tiste, ki jih nisem. Srčna hvala za vso podporo in razumevanje tudi članom moje družine, mami Lidiji, očetu Stanislavu in bratu Tomažu.

Uvod

Preučevanje kulture potrošnje v antropologiji

Pričujoča knjiga je zgodba o potrošnji v obdobju socialistične Slovenije in o tem, kako so potrošniške prakse žensk vplivale na konstrukcijo njihove identitete. V njej me bo posebej zanimal preplet dela in prostega časa ter vprašanje, ali je potrošnja možen »prostor« emancipacije. Pri tem bom potrošnjo dojemala kot prakso, v kateri se manifestirajo razmerja moči v družbi. Razlog, da bom največ prostora namenila obdobju socializma, tiči v tem, da so se ravno v tem času, kot ugotavlja Marta Verginella (2006), ženske pri nas prvič zares vpisale v zgodovino in je potrošnja postala ključni del družbene reprodukcije tudi pri nas.

Preučevanje kulture potrošnje je družboslovje precej časa dojemalo kot manjvredno in nepomembno, predvsem zato, ker je bila proizvodnja vedno moralno bolj upravičena od potrošnje, in tudi zaradi puritanske etike, ki je varčnost častila bolj kot zapravljanje (Campbell 1998a: 12). Toda Jonathan Friedman (1994: 93) meni, da je v sodobni antropologiji preučevanje potrošnje izjemno pomembno in ga umešča v samo osrčje antropologije v prihodnosti.

V slovenski družbi je postala potrošnja pomembna po prehodu v moderno družbo, tem premikom pa je sledilo tudi antropološko in etnološko raziskovanje, saj so se slovenski etnologi in antropologi od 1960-ih let prejšnjega stoletja dalje začeli ukvarjati tudi z urbani in sodobnimi načini življenja (Brumen 1995: 163–164). V vsakem primeru pa je v slovenskem prostoru občutiti primanjkljaj relevantnih znanstvenih raziskav, ki bi obravnavale potrošnjo v socializmu. Izjemo predstavljajo redke slovenske etnografske raziskave, ki so se potrošnje v (post)socializmu vsaj posredno dotaknile – v navezavi na množično kulturo (Fikfak 1980; Kremenšek 1970), okus in kič (Kavčič 1978;

Makarovič 1971; Šmitek 1977), turizem (Šušteršič 1978), delavsko kulturo (Kremenšek 1970; Ravnik 1981), popularno glasbo (Muršič 2008) ter v navezavi na spominske predmete v okviru neekonomskih značilnosti potrošnje (Habinc 2004).¹

Treba pa je poudariti, da je v zadnjih letih preučevanju potrošnje namenjeno precej pozornosti, predvsem v sociologiji in kulturologiji (Luthar 1996, 2002, 2004, 2010; Švab 1998, 2002; Tivadar 2009 idr.). Raziskave potrošnje v postsocialističnem obdobju potekajo tudi na območju bivše Jugoslavije (Duda 2005; Erdei 2012; Luthar in Pušnik 2010; Patterson 2011 idr.). V tujini se omenjena tema najpogosteje nanaša na primerjavo med Vzhodno in Zahodno Nemčijo (Berdahl 2010; Stitzel 2005; Zatlin 2007 itd.).

Več novejših tujih raziskav o socialistični Jugoslaviji je bilo do sedaj posvečenih političnemu delovanju jugoslovanske države in institucijam samoupravljanja (gl. npr. Lydall 1984; Ramet 1992; Zukić 1975 idr.), ne pa potrošnji (gl. npr. Halpern v Hudales 2015; Lockwood 1975). Žarko Lazarević (2013: 112–113) opozarja, da so vidiki družbenih odnosov, ki jih nudi preučevanje potrošnje, v Sloveniji prezrti zaradi vztrajanja na enostranskosti dojemanja industrializacije slovenskega prostora. Tako je klasično slovensko ekonomsko zgodovinopisje med raziskovalne interese uvrščalo štetje industrijskih obratov in število zavarovanih delavcev, ni pa se ukvarjalo s širšimi družbenimi odnosi in pomeni podjetniških in industrializacijskih oblik.

Razlogi za nezanimanje za preučevanje potrošnje so po mnenju Alenke Švab (1998) ideološki, saj je imelo potrošništvo v socializmu negativne kapitalistične asociacije, prisotna pa je tudi teoretska nezainteresiranost, ki temelji na stališču, da je preučevanje potrošnje in

¹ O neenakosti v jugoslovanski družbi so pisali predvsem etnologi, sociologi in politologi tistega časa (Bosnić idr. 1985; Dilas 1990 [1957]; Horvat 1967; Kremenšek 1970; Makarovič 1984; Mrkšić 1986; Nikolić in Jovanović 1976; Ravnik 1981; Saksida 1970; Uskoković 1973; Žibert 1975 itd.)

vsakodnevnega življenja preveč trivialno. Prav tako je razlog tudi spol, saj naj bi bilo preučevanje potrošnje nezanimivo za preučevanje, ker sodi k ženskemu delu (Nava 1997) in ker je povezano z vlogo ženske kot gospodinje (Oakley 1974). Še bolj prezrta raziskovalna tema v okviru preučevanja potrošnje v socializmu na naših tleh je potrošnja žensk, ki je praktično neraziskana, zato bom v knjigi z obravnavo tega področja poskušala zapolniti to raziskovalno vrzel.

Potrošno kulturo umeščam v širši kontekst množične kulture (Kremenšek 1983; Muršič 1994), ki je po mnenju Dona Slaterja (1997) ključna sfera ustvarjanja statusa in identitete posameznikov ter okusa (Bourdieu 1998; 2002), vsakdanjih življenjskih praks (Bourdieu 2000b; Certeau 1988; Miller 1987, 1999), vzdrževanja družbenih odnosov in ljubezni do bližnjih (Douglas in Isherwood 1996; Miller 1999) ter izkazovanja oblasti, zvestobe in dolžnosti (Douglas 1997). Potrošnje v knjigi zato ne bom dojemala kot preprostega procesa nakupovanja in uporabe dobrin, ampak kot niz praks in pomenov, povezanih z družbenim razredom, okusom, spolom, ekonomsko situacijo, tehnološkim razvojem in materialnimi dobrinami.

Klasični pristopi v antropoloških raziskavah o materialni kulturi so v 1980-ih letih preučevali »družbeno življenje predmetov«² (gl. npr. Appadurai 1986; tudi Kopytoff 1986). Arjun Appadurai (1986) ni trdil, kot sta na primer Mary Douglas in Baron Isherwood (1996), da so predmeti »družbeni« ali »kulturni«, ampak jim je pripisal »življenje« ter pokazal na njihovo pomembnost in moč v življenju ljudi. Danega predmeta kot proizvoda torej ni dojemal kot samoumevnega, saj je lahko osvetlil hegemonije okolja in raznolike kontekste moči, skozi katere je potoval. Ta pristop preučevanja materialne kulture bom v svojem raziskovanju nadgradila s sodobnimi etnografskimi raziskavami materialne kulture,

² Arjun Appadurai (1986) je identificiral dve različni poti predmetov. Prva je življenjska zgodovina določenega predmeta, ko se giblje skozi različne kontekste in uporabe, kar imenuje *kulturna biografija* predmeta, druga pa je *družbena zgodovina* predmeta, ko je podvržena dolgo trajajočim obratom in dinamičnim preoblikovanjem.

življenja in praks potrošnikov. Te raziskave zaradi kompleksnosti moderne materialne kulture sledijo metodološkemu premiku, ki potrošnike dojema kot aktivne akterje pri soustvarjanju in razumevanju dobrin (gl. npr. Miller 1987, 1997, 1998; Patico in Caldwell 2002; Patico 2008 idr.).

Kupljenih dobrin (angl. *goods*) torej ne bom dojemala zgolj kot blago (angl. *commodities*), saj s tem, kot opozarja Daniel Miller (1987: 206), uporabniki ne prepoznavajo njihovega položaja, ampak jih bom obravnavala kot medije, s katerimi družbeni akterji izgrajujejo svoj odnos do sveta, kvalitete, ki jih potrošniki pripisujejo tem dobrinam, pa so utemeljene na sebstvu, ki ga ljudje konstruirajo skozi kompleksna pogajanja o identiteti, spolu in spominu (Patico in Caldwell 2002: 290).³ Pri tem velja omeniti, da so človeški načini razumevanja sebstva in družbenega konteksta tudi načini legitimiranja ali kritiziranja struktur avtoritete, distribucije virov itd., zato je potrošnja vedno vpeta v politične procese (Patico 2008: 9).

V sodobni Evropi je v prevladujočem kulturnem spominu in pripovedi o dediščini socialistična zapuščina odsotna, ugotavlja Tanja Petrović (2014), ki skozi analizo spominskih praks, povezanih z industrijskim delom v socialistični Jugoslaviji, pokaže na postsocialistično nostalgijo kot na pripovedno sredstvo, ki vztraja na vključevanju socialistične izkušnje v evropski kulturni spomin. S preučevanjem proizvodnje in potrošnje v socialistični Jugoslaviji bom s knjigo prispevala k vključitvi socialistične zapuščine v kulturni spomin, pri čemer se bom odmaknila od pristopa, ki obravnava socializem kot totalitarizem, skladno s katerim so socialistično državo dojemali kot vsemogočno pri zatiranju svojih državljanov. Daniela Koleva (2012: XIV) s konceptom »normalizacije« opisuje vpliv institucij na posameznike, na njihova življenja in načine razmišljanja, na njihove omejitve v prostoru ter manevriranja v njem. Ne

³ Velja omeniti, da terminološko sledim Millerju, saj gre na tem mestu za ključno razlikovanje med dobrino in njeno uporabno vrednostjo in blagom kot njeno menjalno vrednostjo.

velja namreč le, da posamezniki vsiljene družbene modele sprejemajo in skušajo živeti po njih, ampak jih pogosto tudi zavračajo in spremenijo, čeprav včasih nenamerno (Koleva 2012: XVII).

Prostor, kjer se norme uradne ideologije srečujejo z normami praks ljudi, Koleva imenuje »socialistična normalnost«, ki povezuje dejansko, torej tisto, kar je, z obveznim, torej tistim, kar bi moralo biti. V knjigi bom s preučevanjem tega, kako je na ženske vplivala državna politika in kako so se ženske v svojem vsakdanjem življenju odzivale nanjo, poskušala pokazati, da socialistične politike niso bile preprosto diktirane od zgoraj, ampak so bile izpogajane med državo in državljani. Pri tem velja opozoriti, da socializem ni bil enotno, ampak izjemno dinamično obdobje, predvsem kar zadeva normalizacijo in potrošnjo, saj je sredi 1950-ih, predvsem pa v 1960-ih letih prišlo do velikih sprememb, ki jih bom podrobneje raziskala v naslednjem podpoglavju, v katerem želim prikazati postopen in dinamičen razvoj socializma, ki se je v posameznih desetletjih precej razlikoval v ekonomiji, politiki in stopnji razvoja potrošne družbe.

Zgodovinski kontekst jugoslovanskega socializma

Socialistično obdobje se je v Jugoslaviji, v katero je takrat spadala Slovenija, začelo leta 1945 s koncem 2. svetovne vojne in končalo leta 1991 z njenim razpadom. Socialistična Jugoslavija je bila organizirana kot federacija, ki jo je sestavljalo šest republik: Bosna in Hercegovina, Črna gora, Hrvaška, Makedonija, Srbija in Slovenija. Prav tako je vključevala dve avtonomni pokrajini v okviru Srbije – Kosovo in Vojvodino. Obdobje prvih let po 2. svetovni vojni je v Jugoslaviji zaznamovalo splošno poveljno pomanjkanje. V tem času je takratna politika dajala prednost elektrifikaciji in gradnji težke industrije na račun proizvodnje potrošnih dobrin, toda od začetka 1960-ih pa vse do konca 1980-ih let lahko govorimo o prisotnosti kulture potrošnje, predvsem zaradi socialistične

modernizacije, prav tako pa je v tem času Jugoslavija razvila precej bolj odprte odnose s kapitalističnim zahodnim svetom, predvsem v smislu večjih ekonomskih in kulturnih izmenjav, v primerjavi z drugimi takratnimi vzhodnoevropskimi državami.

Po sporu med Stalinom in Titom, ker je slednji želel večjo stopnjo samostojnega odločanja v jugoslovanski politiki, je po odmiku od Sovjetske zveze leta 1948 Jugoslavija v 1950-ih letih, dokončno pa v letu 1965, prešla na politiko samoupravljaljskega tržnega vodenja gospodarstva in družbe, temelja jugoslovanske edinstvene poti v socializem. Pred tem, do leta 1951, je bila skupaj s Sovjetsko zvezo in drugimi vzhodnoevropskimi državami klasificirana kot država s plansko ekonomijo (Horvat 1969: 91–92). Svojo individualno pot je Jugoslavija postopoma razvila med letoma 1948 in 1953. Jugoslovanski socializem, ki je sprva prevzel sovjetski model, se je začel od njega oddaljevati ter s političnimi in institucionalnimi spremembami postopoma graditi alternativo – neodvisni model državnega socializma.⁴ Tito je namreč ugotovil, ne da bi zanikal izredno pomembnost sovjetske izkušnje, da socializma ni mogoče graditi samo po tujih vzorih, brez upoštevanja izročila in razmer lastne države (Pirjevec 1995: 182).

Jugoslovansko gospodarstvo je bilo posebno, ker ni bilo niti zasebno kapitalistično – zaradi delne odprave zasebnega lastništva sredstev – niti centraliziran planski tip, ker so bili nosilci gospodarstva avtonomni v svojih odločitvah, pri čemer se je slednje močno razlikovalo glede na posamezno desetletje. Jugoslavija je bila od drugih socialističnih držav drugačna zaradi vpeljave delavskega samoupravljanja, ki ga je Tito razglasil za začetek demokracije in radikalen odmik od stalinizma (Stokes v Berend 1996: 97). Jugoslovanska ekonomija, ki sicer v temelju ni

⁴ V tem času si je Tito s politiko neuvrščenih pridobil spoštovanje ter neodvisen mednarodni položaj. V poznih 1950-ih letih je s sodelovanjem Naserja in Nehruja postal ključni snovalec gibanja, ki je sodelovalo z državami »tretjega sveta« in leta 1961 v Beogradu organiziral prvo konferenco gibanja neuvrščenih, na kateri je sodelovalo 23 držav (Berend 1996: 96).

bila zasebna, je postala tržno usmerjena. Jugoslovanski samoupravljeni tržni menedžment je predstavljal družbenoekonomski sistem, v katerem so delavci vodili tovarne skozi izvoljene delavske odbore. Ključna razlika med jugoslovanskim gospodarstvom in gospodarstvi na vzhodu je bila v tem, da so na vzhodu sledili načrtom in proizvajali plansko, medtem ko so v Jugoslaviji sledili tržnemu modelu, ki je bil edinstven v vseh socialističnih državah in je omogočal avtonomijo gospodarskih subjektov v okviru enopartijskega sistema pod nadzorom Zveze komunistov.

Proizvodnja blaga za široko potrošnjo je bila prva leta po 2. svetovni vojni sorazmerno nizka, predvsem zaradi usmeritve v izgradnjo bazične industrije in drugih gospodarskih panog. Leta 1958 je bil sprejet Družbeni plan gospodarskega razvoja LR Slovenije za obdobje 1957–1961, katerega osrednja naloga je bila odprava neskladij gospodarskega razvoja. Začel je uresničevati predvideni dvig življenjske ravni z usmeritvijo v lahko industrijo, promet, gradnjo stanovanj, večjo proizvodnjo in uvoz potrošnih dobrin. Leta 1965 so bile uvedene reforme, ki so spodbujale razvoj tržnega socializma in kulture potrošnje, in tako je, kot pravi Marie-Janine Calic (2011), jugoslovanski sistem vse bolj deloval v skladu s kapitalističnimi zakoni.

Jugoslavija se je od zgodnjih 1950-ih let dalje močno razlikovala od drugih socialističnih vzhodnoevropskih držav v svobodi potovanja, prav tako so bili v domačih trgovinah dosegljivi uvoženi izdelki iz tujine. Svobodnejša politika prehajanja državnih meja je bila ena najpomembnejših pridobitev reform v 1960-ih letih, saj se je Jugoslavija, in še posebej Slovenija, odprla zahodnim kulturnim vplivom in idejam. Kljub temu so določeni tabuji v družbi ostajali nespremenjeni, vključno z vodilno vlogo Zveze komunistov.

V obdobju od začetka 1960-ih let pa vse do konca 1980-ih let prejšnjega stoletja je mogoče govoriti o potrošni kulturi v Jugoslaviji. Gospodarska reforma iz leta 1965 je zmanjšala vlogo države v gospodarstvu in pospešila razvoj svojstvenega tržnega socializma, pri čemer so se te vezi

rahljale počasi. Cilji novega petletnega načrta (1966–1970) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in večje tržne svobode (Duda 2005: 46). Jugoslovanska gospodarska rast, ki je bila med letoma 1952 in 1962 ena najhitrejših na svetu, je ostala visoka do konca 1970-ih let. Čeprav so temeljne postavke socializma v prvem desetletju po 2. svetovni vojni in vse do konca 1950-ih let nalagale skromnost in vzdržnost pri potrošnji, ki je morala biti »zmerna«, »kulturna« in del procesa ustvarjanja novega socialističnega človeka (Erdei 2012: 59–60), so se od leta 1953 dalje zaradi hitre rasti dohodka večale možnosti za povečanje osebne potrošnje in standarda v jugoslovanskih gospodinjstvih.⁵

Ivan Berend (1996: 165) navaja, da so se gospodinjstva v socialističnih državah začela najbolj modernizirati v zgodnjih 1960-ih letih, ko so pralni stroji, hladilniki, televizorji in ostale elektronske naprave postajale širše dosegljive v Jugoslaviji, na Češkoslovaškem, Madžarskem in Poljskem. Od leta 1955 do sredine 1970-ih let je v proizvodnji blaga za široko potrošnjo prednjačila proizvodnja trajnih potrošnih dobrin: gospodinjskih aparatov, pohištva, cestnih vozil in predmetov za razvedrilo, rekreacijo in šport (radijskih in televizijskih sprejemnikov, koles, fotoaparatorov). Povečana kupna moč, ki jo je omogočila intenzivna rast osebnih dohodkov, zaposlenost in selitev prebivalcev v mesta, je omogočila, da se je industrijska proizvodnja začela odzivati na potrebe trga in proizvajati vrsto izdelkov za široko potrošnjo (Rendla 2014: 114).

Statistični podatki industrijske proizvodnje blaga za široko potrošnjo in trgovinski promet kažejo, da sta industrijska proizvodnja in trgovinski promet vse do leta 1980 naraščala, v 1980-ih letih pa začela pešati zaradi sprejetih ukrepov za izhod iz krize. Z belo tehniko, kot so štedilniki, hladilniki in pralni stroji, so bila konec 1980-ih let opremljena skoraj vsa

⁵ Osebna potrošnja se je v nacionalnem dohodku do leta 1953 precej povečala. Vzrok takšnega porasta je bil v povečanju proizvodnje proizvodov široke potrošnje kot tudi povečanega uvoza. V desetletju od 1953 do 1963 je bila povprečna letna rast proizvodnje 9,5 %, osebne potrošnje 10,0 %, gospodarska rast pa je bila v Jugoslaviji z zahodno finančno pomočjo med največjimi na svetu (Duda 2005: 44–45).

slovenska gospodinjstva. Prav tako je imelo v večini socialističnih držav že v poznih 1960-ih letih skoraj vsako drugo do tretje gospodinjstvo, sredi 1980-ih let pa že skoraj vsako gospodinjstvo, pralni stroj in hladilnik.⁶

V 1970-ih letih sta dosegla življenjski standard in kakovost življenja v Jugoslaviji najvišjo raven po 2. svetovni vojni. Okoli 60.000 Slovencev si je sicer kruh služilo na tujem,⁷ toda doma, v Sloveniji, je bila nezaposlenost nizka, delavska zakonodaja ter socialno in zdravstveno zavarovanje pa sta zagotavljala socialno in zaposlitveno varnost. Dohodki v Sloveniji so bili v povprečju višji kot drugod v Jugoslaviji, hkrati pa nižji kot v sosednji Avstriji ali Italiji (Štih, Simoniti in Vodopivec 2008: 472).

Poleg upoštevanja različnih faz socializma, ki onemogoča dojetje socializma kot enotne entitete, je ključnega pomena tudi izognitev poenostavljanju zelo raznolikih izkušenj življenja žensk v različnih socialističnih vzhodni Evropi. Kot pravi Jill Massino (2009: 13), je socializem kot politični in družbeno-kulturni sistem in kot način življenja močno oblikoval in še vedno oblikuje način, na katerega posamezniki razmišljajo o svoji vladni politiki, družbi in o sebi. Ženskam je omogočil konstruiranje njihovih identitet izven sfere doma in družine, pri tem pa

⁶ Pravi simbol sledenja zahodnemu potrošništvu je bila v poststalinistični srednji in vzhodni Evropi uporaba avtomobilov. Leta 1955 so bili avtomobili redki, potem pa je hitro prišlo do dinamičnega razvoja avtomobilizacije, značilnega predvsem za Jugoslavijo, Poljsko in Madžarsko (Berend 1996: 219). V 1960-ih letih so začeli prodajati prve družinske avtomobile, potem pa je prodaja avtomobilov do 1980-ih let stalno naraščala. Leta 1978 je imelo avtomobil v lasti skoraj 50 % slovenskih gospodinjstev, leta 1983 dobrih 56 % in leta 1988 skoraj 66 % (Statistični letopis SR Slovenije 1990: 491). Glede na to, da je povprečno gospodinjstvo štelu na začetku 1980-ih let 3,2 člana, lahko predpostavim, da je imelo ob izteku 1980-ih let avto v lasti skoraj vsako gospodinjstvo (Rendla 2014: 126). Za podrobnejše razumevanje avtomobila kot predmeta, ki odpira vprašanja o avtomobilski dediščini in odnosu do socialistične preteklosti skozi perspektivo avtomobilizma glej Pogačar (2016).

⁷ Leta 1965 so oblasti poskušale problem brezposelnosti reševati z odpiranjem meja in s podeljevanjem potnih listov, kar je sto tisočem odvečnim delavcem po vsej Jugoslaviji omogočilo iskanje dela na tujem (v Zvezni republiki Nemčiji, v Avstriji in drugih zahodnih evropskih državah). Tako se je iz Slovenije v letih 1964–1969 uradno izselilo 62.347 oseb, verjetno pa še 30–40 % več (Štih, Simoniti in Vodopivec 2008: 457).

sta bili ključni izobrazba in zaposlitev za polni delovni čas.

V družbenoekonomskih in razvojnih težnjah Jugoslavije so bile ženske obravnavane kot pomembne in aktivne protagonistke razvoja in sprejemanja odločitev razvojne politike. Višja stopnja gospodarskega razvoja je neposredno vplivala na izboljšanje družbenega statusa žensk in je bila hkrati rezultat njihovega dela, socialne ter politične vključenosti. Odstotek žensk v skupnem številu zaposlenih po posameznih industrijskih vejah in dejavnostih kaže, da je bila tudi v Jugoslaviji prisotna zaposlitev žensk v »ženskih panogah«, kar je pojav, ki so ga dobro poznale druge države.⁸ Leta 1976 je bilo med vsemi zaposlenimi v tekstilni industriji 70,6 % žensk, visok delež žensk pa je bil tudi v tobačni, živilski in usnjarski industriji (Tomšič 1980: 91). Poleg tega je bil opazen tudi trend vključevanja ženskih delavk v tipično »moške« poklice, kot je inženirstvo.⁹

Stopnja ženske zaposlenosti v Jugoslaviji je rasla hitreje od moške.¹⁰ Pri tem velja omeniti, da so bile razlike v zaposlenosti žensk med jugoslovanskimi republikami velike. V razvitih republikah (Slovenija,

⁸ Leta 1989 je bil delež delavk v gospodarstvu dobrih 41 % in v negospodarstvu 73 %. V industriji in rudarstvu je bil delež delavk v skupnem številu zaposlenih 43 %, v kmetijstvu in ribištvo dobrih 42 %, v gozdarstvu dobrih 18 % in v gradbeništvu malo manj kot 13 % (Statistični letopis Republike Slovenije 1990: 109).

⁹ Leta 1984 je bil v Jugoslaviji delež žensk med zaposlenimi v gospodarskih dejavnostih okoli 33 %, v zdravstvu in socialni varnosti malo manj kot 76 %, v turizmu in gostinstvu dobrih 60 %, v izobrazbi in kulturi pa okoli 54 %. V panogah gradbene proizvodnje (v industriji in rudarstvu) je bil delež žensk 36 %, v drugih industrijskih panogah (tekstilna, usnjarska industrija) pa med 70 in 80 % (Nacionalno poročilo Jugoslavije 1985: 33). Ženske so se zaposlovale predvsem v elektroindustriji in v kemični industriji, ki sta temeljili na znanstveno-tehnološkem napredku, ki je počasi ukinjal delitev na moška in ženska dela in omogočal bolj intenzivno zaposlovanje žensk (Tomšič 1980: 91).

¹⁰ Zaposlitev po spolu v obdobju socialistične Slovenije od 1950-ih do konca 1980-ih let kaže, da je bil leta 1952 delež žensk med zaposlenimi 33,3 %, leta 1953 32,3 %, leta 1960 36,1 %, leta 1965 39,7 %, leta 1970 41,2 %, leta 1980 44,2 %, leta 1985 45,3 % in leta 1989 46,2 % (Statistični letopis Republike Slovenije 1990: 105). Zaposlitev žensk je torej ves čas naraščala, razen leta 1953, ko je za en odstotek upadla.

Hrvaška) so ženske predstavljale 40–45 % vseh zaposlenih, v manj razvitih (Kosovo, Črna gora) pa je njihov delež obsegal 22–33 % (Nacionalno poročilo Jugoslavije 1985: 33). Razlike v zaslužku niso obstajale samo glede na spol, ampak predvsem glede na kvalifikacijo delavcev in delavk. Razlika med plačami kvalificiranih delavcev v primerjavi z nekvalificiranimi se je v Jugoslaviji začela hitreje povečevati po letu 1957. Neskladje v višini plač med fizičnimi delavci ter uradniki, pisarniškimi delavci in direktorji je rasla še hitreje v prid slednjim, še posebej tistih z višjo izobrazbo. Slovenija je med letoma 1956 in 1964 postala vodilna republika po višini plač v industriji (Brus 1986: 124–125).

V povojnem obdobju je imela Jugoslavija zelo dinamično ekonomsko rast. Vedno več je bilo tudi neekonomskih investicij v gradnjo stanovanj in mest, v javne storitve ter v izboljšanje socialnega in življenjskega standarda državljanov, s čimer se je izboljšal tudi status žensk v družbi ter pogoji njihovega življenja in dela. Kot lahko preberemo v *Nacionalnem poročilu Jugoslavije* (1985: 19), je bila nepismenost med ženskami do leta 1985 skoraj odpravljena, število žensk v osnovnih in srednjih šolah ter na fakultetah pa je bilo skoraj enako kot število moških. Prav tako so se izboljšali pogoji zdravstvene oskrbe. Leta 1976 je v bolnišnici ali pod profesionalnim nadzorom rodilo 81 % žensk, leta 1982 pa je ta delež narasel na skoraj 89 %. Izboljšala se je tudi varnost na delu za ženske, plačan porodniški dopust pa je namesto šestih mesecev od leta 1985 naprej trajal eno leto (Leskovšek 2015: 48–50).

Leta 1965 je gospodarska reforma sprostita gospodarstvo in v jugoslovanski socializem uvedla tržno ekonomijo. Jugoslovanska kriza v 1970-ih letih je tudi neposredna posledica globalne kapitalistične ekonomske krize. Z drugim naftnim šokom leta 1979, ki je svet potisnil v recesijo, so cene blaga padle, zvišale so se obrestne mere, izvozni trgi so postali bolj tekmovalni, jugoslovanski dolg pa se je močno dvigal ter v obdobju 1982–1985 dosegel okoli 20 milijard ameriških dolarjev (Lydall 1984: 189–190). Zadolževanje in vlaganje je dvignilo življenjski standard,

toda to je bila dolgoročno »samomorilska politika«, meni Igor Duda (2010c: 27–28). Franjo Štiblar (1989: 1100) navaja, da je razlog za jugoslovansko zadolževanje v političnih težnjah modernizacije družbe v drugi polovici 1980-ih let, ko je postajalo najmanjše kreditov vse bolj decentralizirano in nenadzorovano, odplačevanje pa osredotočeno na celotno družbo. Pri tem Vlado Klemenčič (2013) ugotavlja, da je danes, ko je govora o Jugoslaviji in njenem zadolževanju, ogromno pretiravanja, saj položaj ni bil brezizhoden.

Konec 1970-ih let se je zaradi svetovne energetske krize pritok tujega kapitala ustavil. Inflacija in brezposelnost sta narasli, produktivnost in življenjski standard sta upadla, v trgovinah pa je bilo vse manj artiklov za splošno potrošnjo, poleg tega pa je leta 1980 umrl predsednik Tito (Klemenčič in Žagar 2004: 209). V Jugoslaviji so obstajale tri močne federalne povezave – Tito, Zveza komunistov in zvezna vojska. S smrtjo Tita je prišlo do uničenja najmočnejšega stebra federalne Jugoslavije, saj je izginila osrednja in najbolj spoštovana figura, kar je bil pomemben dejavnik nadaljnega propadanja federalizma (Bilandžić v Berend 1996: 293).

Do leta 1980 je inflacija dosegla letno stopnjo 30 %, takoj po Titovi smrti je za isto stopnjo devalviran dinar, problem pa je predstavljala tudi nezmožnost vračanja dolgov in pomanjkanje deviz (Duda 2010c: 29–30). Leta 1982 je začela v politiki delovati Milka Planinc, ki je sledila programu ekonomske stabilizacije in za odplačevanje dolgov zmanjšala potrošnjo, kar je bilo pogubno.¹¹ 1970-ih leta so veljala za zlato dobo jugoslovanskega samoupravnega socializma, ki je v začetku 1980-ih let zaradi ekonomske krize zašel v krizo. Za reševanje gospodarskih težav je jugoslovanska vlada leta 1980 sprejela različne ukrepe, kot sta zamrznitev cen in devalvacija dinarja, in v tistem času je v Jugoslaviji nastopilo obdobje zategovanja pasu.

Izpogajana preteklost: pripovedi raznolikih življenjskih svetov

Knjiga metodološko temelji na pogovorih s sogovorniki in sogovornicami, rojenimi pred 2. svetovno vojno, ki danes štejejo sedemdeset let in več, ter z generacijo njihovih otrok, rojeno po vojni, večinoma v 1950-ih letih. Razlog za izbor obeh generacij je, da so njihovi pripadniki in pripadnice večino svojega aktivnega življenja preživeli v socializmu, zato pripadnikov tretje, zadnje socialistične generacije, rojene v 1980-ih letih, nisem vključila v raziskovanje. Menim, da mi je vključitev obeh generacij v raziskavo ponudila razumevanje socializma skozi drugačno, generacijsko perspektivo, ki osvetluje morebitni generacijski prelom in diskontinuitete ali pa predstavlja določena skupna razumevanja med starejšimi in mlajšimi sogovornicami in sogovorniki.

Ravno med generacijo, rojeno pred 2. svetovno vojno, in naslednjo generacijo njihovih otrok, ki je odraščala in bila vzgojena v socializmu, so razlike med generacijami največje. Razmerja ljudi so bila pred 2. svetovno vojno v marsičem drugačna kot po njej, predvsem kar zadeva odnos do avtoritete in sočloveka. Družbena razmerja in življenjske okoliščine ljudi so se spreminjale postopoma, kar se je manifestiralo tudi v življenju ljudi glede na različne generacije; nekatere stvari in pomeni, ki so bili za matere samoumevni, za njihove hčere niso bili več. S soočenjem pripovedi sogovornic in sogovornikov dveh različnih generacij bom torej poskusila pokazati tudi na različne faze socializma in njihovo raznoliko dožemanje.

Po načelu etnografskega raziskovanja v obliki snežne kepe sem se zbližala z osrednjo sogovornico Meto¹² in z njo opravila niz nestrukturiranih in

¹¹ V obdobju 1970–1980 je osebna potrošnja znašala v povprečju 5,1 % na leto, med letoma 1980 in 1984 pa je bila negativna, saj je v povprečju znašala -1,0 % letno (Lydall 1984: 190).

¹² Sogovornic ne bom poimenovala s pravim imenom in priimkom, ampak bom uporabljala izmišljena imena, da bi zagotovila njihovo anonimnost. Bolj kot imena so zame pomembni podatki o spolu, starosti, poklicu, kraju rojstva ipd.

polstrukturiranih intervjujev. Potem sem jo prosila, naj me predstavi svoji socialni mreži ljudi, s katerimi sem nato tudi opravila intervjuje. Prednost takšnih intervjujev je, da sogovornica razmišlja o svojem življenju, kar ji omogoča spontanost, saj lahko pove, kar se ji zdi pomembno, prav tako pa takšen intervju odseva čustva, vedenje, znanje in verovanje posameznikov (Ramšak 2002: 94–95; prim. Dijanić idr. 2004).

Med raziskovanjem, ki je potekalo od januarja 2012 do aprila 2015, sem se osredotočila na enega izmed ljubljanskih domov za ostarele, kamor sem se večkrat vračala. Večina sogovornikov in sogovornic zato prihaja iz Ljubljane ali njene okolice, iz urbanih delov Slovenije. Ker sem želela v raziskavo vključiti tudi izkušnje življenja žensk iz bolj ruralnih predelov, sem skozi lastno socialno mrežo vzpostavila stike z njihovimi bližnjimi in del terenskega dela izvedla tako, da sem opravila intervjuje tudi po drugih delih Slovenije, predvsem na Primorskem in Štajerskem. Pogovarjala sem se z več kot sto ljudmi. Na temelju pogovorov z njimi sem izdelala seznam potencialnih sogovornikov in sogovornic, s katerimi sem najprej opravila nestrukturirane, potem pa polstrukturirane intervjuje na podlagi enotnih tem in vprašanj s tridesetimi sogovornicami po Sloveniji. V domu za ostarele sem si sprva izbrala petnajst sogovornic, s katerimi sem opravila vrsto pogovorov, in potem iz te skupine izbrala tri, s katerimi sem se večkrat srečala in z njimi opravila nestrukturirane in polstrukturirane intervjuje, na podlagi katerih so nastale tri poglobljene biografije.

Vse intervjuje sem posnela z diktafonom in jih nato transkribirala za namen kvalitativne analize. Na podlagi pogovorov s sogovornicami, ki so odpirale zanje najbolj relevantne in pomembne teme, so se začeli počasi izrisovati posamezni segmenti, kot so modernizacija, emancipacija, razredne razlike itd. Podatke sem kategorizirala in se osredotočila na pregledovanje temeljnih izkušenj, ki so bile skupne različnim sogovornicam. Teme so bile sprva zelo široke (npr. menstruacija, pralni stroj ...), nato pa sem jih razdelila v podteme (npr. menstruacija kot tabu

in sram, menstruacija kot pojav nečistosti ...). Spol je pri izbiri tem odigral ključno vlogo, saj je bila večina sogovornic žensk. V zadnji fazi sem izbrala reprezentativne citate, da bi ilustrirala osrednje teme in prikazala različna doživljanja sogovornikov in sogovornic, pri čemer sem se odločila, da pogovorni jezik ohranim do te mere, da bo razumljiv in berljiv.

Slog pisanja temelji na predstavitvi življenjskih zgodb, ki omogočajo vpogled v potek celotnega življenja sogovornic in predstavlja preizkušanje novih možnosti izražanja, saj poskuša vsaj delno zabrisati mejo med literarnim in znanstvenim pisanjem, ki na novo postavlja tudi epistemološke meje. Metodološki pristop ponuja za slovensko etnografijo inovativno uporabo etnografskega materiala, v tujini pa že obstaja tradicija etnografskega pisanja in njenega prevpraševanja (gl. Clifford in Marcus 1986; Crapanzano 1980; Fassin 2014; Geertz 1988; Ghodsee 2005; Hammersley 1993; Spencer 1989; Van Maanen 1988 itd.).

Konkretne zgodbe omogočajo prepoznavanje določenih fenomenov, ki jih obravnavam v kontekstu širše družbene umeščenosti za prikaz dinamike med individualnim in družbenim, saj me zanima, kaj je posamezna zgodba pomenila v določenem družbenem kontekstu nekoč in kaj pomeni danes. Posamezne življenjske zgodbe so nastajale v procesu pogovora z mnogimi ljudmi, kar nudi širši kontekst za njihovo umeščanje in razumevanje.

V raziskavi sem uporabila pristop »ustne zgodovine« (angl. *oral history*), ki temelji na zbiranju govornih in zapisanih spominov vsakdanjega življenja, ki evidentirajo pretekle dogodke zgodovinskega pomena in odnos posameznikov do njih. Mojca Ramšak (2003: 16) pravi, da je v ustni zgodovini najpogostejša življenjska zgodba, pripoved o izkušnjah življenja posameznika, ki vključuje pomembne življenjske dogodke. Življenjsko zgodbo kot kategorijo je sredi 1980-ih let prejšnjega stoletja na Slovenskem v etnologiji prva uporabila Marija Makarovič. Kot opozarjata Marija Makarovič in Marta Košuta (2008: 7–8), najdemo v enciklopedijah biografske podatke o znamenitih osebnostih, pomembnih za zgodovino

človeštva ali posameznega naroda, zaradi junaških dejanj, znanstvenih odkritij in drugih zaslug, ne najdemo pa ničesar o običajnih ljudeh in njihovem vsakdanu.

Raziskovalci, ki uporabljajo pristop ustne zgodovine, pravijo, da je ta pristop uporaben za zbiranje subjektivnih in ne objektivnih informacij (Antić Gaber 2011; Oakley 2003; Riessman 1987; Ritchie 1995; Squires 2009; Stanley 1992; Thompson 2000). Kot pravi Thompson (2000: 296, 301), intervjuji priskrbijo pogled na prenos vrednot skozi generacije in podajo boljši vpogled v kulturne vzorce ter občutke posameznika. Ustni podatek zvira iz neposredne osebne izkušnje, zato ga ni mogoče potrditi, mogoče pa ga je ovrednotiti z umestitvijo v širši kontekst. Kot opozarja Mojca Ramšak (2003: 14), so življenjske zgodbe predmet raziskave, ne le metoda. Življenjepismo gradivo se v ustni zgodovini uporablja kot primarni vir, druga literatura pa služi kot podpora temu gradivu, pri čemer pa je potrebna ustrezna kritika virov in ureditev gradiva za analizo.

Etnografske pripovedi odstirajo kompleksne preplete različnih ravni in s tem protislovja v življenjskih izkušnjah sogovornic in sogovornikov. Raziskave postsocializma prinašajo informacije o življenju v socializmu, ki so del zgodovine socializma, pri čemer pa je potrebno upoštevati, da raziskovalci raziskujejo različne načine prepletanja preteklosti in sedanjosti, ne pa ostalin socialistične preteklosti, saj je preteklost konstituirana kot odgovor na sodobne napetosti in tržne iniciative (Burawoy in Verdery 1999). Pri razumevanju pripovedovanja o socializmu bom upoštevala, da njihova razmišljanja uokvirjajo interpretacije, saj se sogovorniki sklicujejo na preteklost ob reinterpretaciji sodobnosti, zato preteklosti ni mogoče misliti brez sodobnosti.

V današnjem medijskem in političnem prostoru ter tudi v vsakdanjem življenju je prisotno enoznačno portretiranje socializma kot slabega, totalitarnega in represivnega, ki sta ga zlasti po letu 1991 začeli ustvarjati slovenska politična in ekonomska elita. Pogled na socializem kot

totalitaren sistem izhaja iz revizije zgodovine in je povezan z globalno finančno krizo, ki se je začela leta 2008 in povzročila izgubo vere v demokracijo in kapitalizem (Ghodsee 2014: 134). Nina Vodopivec (2007: 16) z analitičnim osredotočanjem na raven vsakdanjega življenja ljudi problematizira definicijo socializma kot totalitarnega režima v nasprotju z demokratičnim sistemom v kapitalizmu. Ob tem apelira na kritiko postsocializma, s katero postavlja pod vprašaj dihotomijo vzhod – zahod ter opozarja, da je z dekonstrukcijami reprezentacij (orientalizacije in balkanizacije) v svetovni ureditvi po hladni vojni mogoče odkriti mehanizme konstruiranja socialističnega Drugega. Skratka, sogovorniki o socializmu govorijo z današnje perspektive in v sodobnih kontekstih političnih ter ekonomskih diskurzov, na katere se v svojih spominih ves čas odzivajo, zato je spomin vedno področje pogajanj.

Namesto dojetanja žensk kot kolektivnega subjekta bom pri obravnavi pozorna na večplastne razlike znotraj te kategorije. Izkušnje življenja v obdobju socializma se med seboj razlikujejo glede na posamezne sogovornice zaradi generacijskih razlik ter razlik v družbenem razredu, spolu, izobrazbi in poklicu, zato bom pozorna tudi na širši kontekst življenja žensk, v katerem so se posamezna dejanja in odločitve odvile, pri čemer pa bom imela v mislih tudi, da imajo sogovornice, rojene pred 2. svetovno vojno, ki so se začele upokojevati v 1980-ih letih, skupna določena razumevanja, pomene in procese tega celotnega zgodovinskega obdobja.

Z raziskovanjem raznolikih življenjskih svetov sogovornic lahko ustvarim nove načine konceptualizacije in pisanja o spolu, ki ga ne dojemam le kot ustvarjene identitete, ampak tudi kot telesno uprizorjanje (Butler 1990; gl. tudi Bobel 2010; Haraway 1991, 2004; Martin 2003; Nanda 1999 idr.). Med preučevanjem navideznih fiksnih kategorij, kot sta materinstvo in ženskost, bom pozorna na njihovo kulturno konstrukcijo, predvsem na to, kako sogovornice razumejo, izpogajajo in utelešajo ideje ter prakse. Na takšen način lahko izzovem samoumevne domneve o univerzalni podrejenosti žensk in se izognem poenostavljenemu pisanju

o njihovi družbeni podrejenosti in patriarhatu (prim. Abu-Lughod 1990; Gal in Kligman 2000; Ghodsee 2005, Patino in Caldwell 2002 idr.). Kot navaja Jill Massino (2009: 14–15), je uradna socialistična politika na podlagi opredelitve ženskega spola promovirala množično industrializacijo in strankarsko zvestobo, spol pa je bil tudi prizma, skozi katero so ljudje interpretirali, se pogajali, upirali in včasih popolnoma ignorirali državni diskurz.

Poskusila bom razumeti, kakšne pomene pripisujejo danes sogovornice in sogovorniki preteklosti, kako jo dojemajo, občutijo in oblikujejo glede na sedanost (prim. Crowley in Reid 2000; Koleva 2012; Yurchak 2005). Pri razumevanju njihovih spominov je potrebno imeti ves čas v mislih, da so se pogovarjali z nekom, ki je eno ali dve generaciji mlajši od njih. Moje sogovornice in sogovorniki so bili namreč rojeni v 1920-ih, 1930-ih in 1950-ih letih, sama pa sem rojena sredi 1980-ih let prejšnjega stoletja. Pripadnost dvema, v marsičem različnima generacijama, se je med pogovori pogosto izkazala za izjemno pomembno. Poleg tega si s sogovornicami delimo tudi spol, kar je botrovalo temu, da so se mi hitreje odprle in zaradi vzpostavljenega vzajemnega zaupanja z menoj delile intimne informacije, po drugi strani pa določenih stvari niso podrobneje razlagale, ker so predvidevale, da so mi kot pripadnici ženskega spola samoumevne (prim. Oakley 2003; Riessman 1987; Shostak 1981 idr.). Pri tem velja omeniti, da so lahko antropologova lastna kultura, osebnost, spol, starost in teoretska stališča vir etnografskih predsodkov (Orehovec 2004: 84–85).

Da bi bolje razumela vpliv nakupa določenih predmetov na življenje sogovornic, bom poleg analize njihovih izjav vključila tudi analizo oglasov iz takratnih ženskih revij, saj so oglasi neposredno povezani s proizvodnjo in kroženjem dobrin ter z izkušnjami žensk pri njihovem nakupovanju in uporabi. Pri analizi oglasov se bom oprla na model reprezentacije Rolanda Barthesa (2000 [1957]). Po mnenju Barthesa slika podaja informacijo o predmetu, ki ga upodablja (denotativni nivo), in tudi

širši kontekst, ki vključuje našo kulturo in zgodovino (konotativni nivo), s čimer proizvaja ideološko sporočilo. Slika torej deluje na nivoju mita.

Po besedah Jonathana Bignella (1997: 60) ženske revije ustvarjajo mitične družbene pomene ženskosti, pri čemer pa moramo upoštevati, da je pomen vedno konstruiran in proizveden, saj ga proizvajajo »prakse reprezentacije« (Hall 2004: 49), kar pomeni, da je reprezentacija konstitutivna za dogodke in ljudi, ki jih predstavlja. Ker je pomen dvoumen in je možnih več nasprotujočih si interpretacij, je cilj reprezentativne prakse fiksacija pomena, ki ga omogoči dodano besedilo poleg slike v oglasu revije, saj zoži različne možnosti interpretiranja, zato je potrebno biti pozoren na medsebojni preplet diskurza fotografije in jezika, ki po mnenju Rolanda Barthesa (1987) omogoča fiksacijo pomena. Vse skupaj bom utemeljila na analizi drugih virov (arhivski, statistični) ter na teoretskih spoznanjih, objavljenih v relevantni antropološki in drugi literaturi za razumevanje širšega družbenega in zgodovinskega konteksta.

»Tist občutek, ko dobiš prvo plačo – zdej si boš pa lahka sama kej kupla«: razumevanje kulture potrošnje in spola v socializmu

Poleg uvoda in sklepa je knjiga sestavljena iz dveh osrednjih delov, ki sta sestavljena iz dveh poglavij. V prvem delu bom raziskovala potrošnjo skozi perspektivo prostega časa in dela, tako plačanega kot tudi neplačanega, gospodinjskega dela, v drugem delu knjige pa bom na potrošnjo pogledala s perspektive emancipacije. V posameznih poglavjih nam bodo družbo delali sogovornice in sogovorniki, kot so Mila, Meta, Jože in Sonja, saj bom poskušala skozi njihovo pripovedovanje o vsakodnevnih rutinah razumeti kompleksne ekonomske in družbene

procesu in to, kako so posamezni Slovenci in Jugoslovani na lastni koži izkusili vsakdanje življenje v socializmu. Pri tem velja omeniti, da njihovih izkušenj ni mogoče generalizirati, saj je bilo življenje v Jugoslaviji zelo drugačno od drugih socialističnih držav, predvsem kar zadeva večjo usmerjenost v potrošništvo in tržni kapitalizem.

V prvem poglavju z naslovom *Nakup pralnega stroja, gospodinjsko delo in prosti čas* se bom družila z Milo, rojeno leta 1927 v Klečah pri Dolu v okolici Ljubljane. Mila je bila, tako kot večina sogovornic, tudi mati, delavka in žena. Na podlagi njenih izkušenj s pralnim strojem bom poskusila razumeti, kaj je v socialističnem zgodovinskem kontekstu za ženske pomenil nakup pralnega stroja in kako je vplival na njihovo življenje. Z razumevanjem odnosa med spolom in tehnologijo je mogoče razumeti, kako je spol utelešen (oz. kako ga »telesimo«) in razumljen, zato me bo zanimalo, kako je pralni stroj vplival na razdelitev dela med spoloma. Ali tehnološki razvoj in mehanizacija v gospodinjstvu nujno prinašata več prostega časa? Kako so ženske preživljale na novo prihranjeni čas s pranjem v pralnem stroju in kako so ta čas premestile? Zanimalo me bo tudi, kako jih je pri tem usmerjal javni diskurz in kakšen vpliv je imel nakup pralnega stroja na umeščanje gospodinjskega dela v javno oziroma zasebno sfero.

Poleg analize izjav sogovornic bom vključila tudi analizo oglasov za pralne stroje in pralne praške iz revije *Naša žena*, ki neprekinjeno izhaja od leta 1941 in predstavlja najstarejšo slovensko žensko in družinsko revijo, iz časopisa *Tovariš*, ki je izhajal med letoma 1945 in 1973, ter iz revije *Jana*, ki je neprekinjeno izhajala od leta 1971 do leta 2015.¹³ Analiza temelji na vseh člankih in oglasih za pralne stroje in pralne praške, ki so bili objavljeni v obeh revijah in časopisu. Zajema obdobje od leta 1962, ko se je v *Naši ženi* pojavil prvi oglas za pralni stroj, do osamosvojitve

¹³ *Naša žena* je imela vlogo osrednjega ženskega časopisa med NOB in vse do leta 1971, ko je začela izhajati *Jana*.

Slovenije leta 1991. Vzorec zajema šest člankov in 30 oglasov. Kriterij za izbor tekstov in oglasov je bila vsebinska navezava na pralni stroj in pralne praške.

Za analizo člankov in oglasov sem se odločila, ker mi omogočajo vpogled v javno govorico socialističnega sistema o standardih čistoče dostopnosti ter o ceni in kakovosti pralnih strojev in ker podajajo dober kronološki pregled njihovega uvajanja v gospodinjstva. Za boljše razumevanje javne in uradne govorice socialističnega sistema o gospodinjah in gospodinjskem delu skozi perspektivo uvajanja javnih pralnic v zgodnjem obdobju socializma bom analizirala časopis *Sodobno gospodinjstvo*.¹⁴ Prav tako analiza temelji na statističnih podatkih *Statističnega letopisa LR Slovenije*, ki je začel izhajati v Ljubljani leta 1953 pod okriljem Zavoda za statistiko in evidenco LR Slovenije.

V drugem poglavju prvega dela z naslovom *Vpliv prostega časa kot odmora od dela na potrošne prakse* se bom največ družila z Meto, rojeno v Domžalah leta 1928, ki je bila zaposlena v podjetju *Slovenija sadje*, enem izmed pomembnejših tovrstnih podjetij v bivši Jugoslaviji. V obdobju socializma so imele ženske, kot je Meta, prost dostop do izobrazbe in možnost zaposlitve za polni delovni čas. Ravno zaposlitev je bila ključen razlog za vstop žensk v javno sfero, ki je tudi močno preoblikovala javne in zasebne sfere življenja, razumevanja moškosti, ženskosti ter družbena pričakovanja do žensk v gospodinjstvu in zakonu.

Na podlagi orisa Metine biografske pripovedi bom poskusila razumeti, kakšne spremembe je ženskam prinesla zaposlitev in kako je vplivala na njihov družbenoekonomski položaj. Skozi prizmo raziskovanja Metinega odnosa do dela se bom osredotočila na razumevanje tega, na kakšen

¹⁴ Časopis je izhajal v okviru Zavoda za napredek gospodinjstva v Ljubljani, ki je nastal pod okriljem AFŽ (Antifašistične fronte žena), ki se je kasneje preoblikovala v Zvezo ženskih društev Slovenije. Prvič je izšel leta 1954, izhajal pa je vse do leta 1960 in predstavlja najpomembnejšo izobraževalno gospodinjsko literaturo v tem obdobju, zato mi bo služil kot izobraževalni diskurz tistega časa.

način so se ženske odzivale na državne politike in patriarhalne prakse ter kako je delo oblikovalo odnose z njihovimi bližnjimi. Zanimalo me bo, kje so se ženske v socializmu zaposlovale in kakšne položaje so zasedale. V ospredju bo vprašanje, kaj jim je pomenil lastni zaslužek, kako so z njim upravljale in kako se je njihova zunanja podoba spremenila z zaposlitvijo. Pozorna bom tudi na to, kakšen pomen pripisuje Meta delu in zaposlenosti danes, ko je soočena s postsocialističnimi redefinicijami dela in z diskurzi o razprodaji družbenega premoženja. Skozi njeno pripovedovanje bom poskušala razumeti koncept prostega časa v socializmu, predvsem v odnosu do plačanega dela, pri čemer me bo zanimal pomen, ki so ga ženske pripisovale delu in prostemu času, kje in kdaj so počitnikovale ter kakšno vlogo je pri tem odigrala potrošnja.

V drugem delu knjige bom na potrošnjo pogledala skozi perspektivo emancipacije. Tako kot prvi je tudi drugi del sestavljen iz dveh poglavij. V prvem, ki nosi naslov *Emancipacija skozi perspektivo dekoracije ženskega telesa*, bom spoznavala Sonjo, ki je bila leta 1928 rojena v Zgornjem Kašlju pri ljubljanskem Polju, in skozi njeno pripoved vzela pod drobnogled nošenje hlač v obdobju socializma v navezavi na emancipacijo ženskega telesa. Sonja je bila zaposlena v podjetju Elektro Ljubljana, kjer se je, podobno kot druge ženske, zaposlene na predstavniških oddelkih v podjetjih, soočala z direktorjevo prepovedjo nošenja hlač na delovnem mestu, saj so veljale za neelegantne.

Skozi razumevanje tega, kaj sta nakup in nošenje hlač pomenila za subjektivnosti sogovornic, bom dobila vpogled v dvoumne in kompleksne diskurze o spolu ter o potrošnih in oblačilnih praksah v socializmu, pri čemer me bo najbolj zanimala vloga hlač kot oblačila upora in emancipacije. Hlače bom obravnavala kot kulturno konstruirane dobrine s kompleksnimi simbolnimi pomeni, ki odsevajo družbene vrednote, in na množično potrošno kulturo pogledala skozi prizmo omogočanja nove definicije ženskega spola, ki je ustvarila prostor za individualen izraz in je imela potencial ogrožanja patriarhalne avtoritete moža, staršev ali direktorja.

Pod drobnogled bom vzela tudi druge predmete dekoracije ženskega telesa, ki so jih sogovornice želele in s katerimi so kultivirale svoje telo, na podlagi katerih bom poskušala razumeti, kako so ženske svojo žensko identiteto izražale z ličili in obleko, kaj so jim dani predmeti pomenili v socialističnem družbenem kontekstu in kako so se z njimi upirale ali podrejele družbenemu redu. Največ se bom ukvarjala s tem, kakšen pomen so sogovornice pripisovale pojmu »biti urejen«, in s kompleksno dinamiko prakticiranja družbenega razslojevanja. Za boljše razumevanje uradne govornice socialističnega sistema o oblačilih, lepem vedenju in urejenosti bom pregledala knjige o bontonu iz tistega časa, saj bonton, kot pravi Janja Žagar Grgič (2006: 57–8), odseva obstoječa družbena razmerja, prav tako pa bom v analizo ponovno vključila časopis *Sodobno gospodinjstvo*, ker je v redni rubriki *Naša obleka* veliko prostora namenil uvajanju modnih novosti, vrednotam glede oblačenja ter problematiziranju uvajanja konfekcije na slovensko tržišče.

V drugem poglavju drugega dela knjige (*Nakup predmetov menstrualne higiene za povrnitev dostojanstva žensk*) me bo zanimal vpliv vložkov in tamponov na osvobajanje ženskih teles. To poglavje ne temelji na posamezni osrednji sogovornici, ampak je sestavljeno iz pripovedovanja vseh sogovornic, s katerimi se bom do takrat že dodobra seznanila. V njem me bo zanimalo, kako so ženske dojemale sebe in svoje telo v odnosu do menstruacije, kako, kje in s kom so nakupovale vložke in tampone ter kako so z njihovo uporabo doživele osvoboditev lastnih teles. Poskušala bom razumeti, kako so ženske kot potrošnice interpretirale in ustvarjale medsebojne povezave med materialnimi predmeti, moralnim ugledom in (samo)spoštovanjem. Posebno pozornost bom posvetila občutku sramu in njegovemu izvoru, ki se je med pogovorom o vložkih in menstruaciji izkazal za najpomembnejšega.

Poleg analize izjav sogovornic bom vključila tudi analizo člankov in oglasov za vložke in tampone iz revij *Naša žena* in *Jana*. Za ti dve reviji sem se odločila, ker sta bili najpomembnejši socialistični reviji, katerih ciljno občinstvo so bile ženske. Analiza temelji na vseh člankih in oglasih za menstrualne vložke in tampone, ki so bili objavljeni v obeh revijah, in zajema obdobje od leta 1968, ko se je pojavil prvi oglas, do osamosvojitve Slovenije leta 1991. Kriterij za izbor tekstov in oglasov je bila vsebinska navezava na menstruacijo ali predmete menstrualne higiene. Vzorec tako skupno zajema osem člankov in 42 oglasov. Za analizo oglasov – in ne na primer za analizo svetovalnega, paramedicinskega in/ali higienskega diskurza – sem se odločila, ker mi oglasi omogočajo vpogled tudi v vizualno (in ne le besedilno) podobo menstruacije, pa tudi v to, kako so bili novi proizvodi menstrualne higiene predstavljeni ženskam. Prav tako oglasi omogočajo izjemno dober kronološki pregled uvajanja menstrualnih proizvodov na trg.

* * *

»Zamujate!« je naglas, kot očitno dejstvo, za katerega dokazov ni bilo več treba zbirati, dejala Meta, 87-letna gospa, in pri tem vzravnano ter nekako zadovoljno, da me je razkrinkala pred vsemi, strogo strmela vame. Čas je naenkrat obstal, zvoki in besede pa so obviseli v zraku enega izmed ljubljanskih domov za starejše. Tudi ogromen LCD televizor v levem kotu, v katerega je kateri izmed stanovalcev doma tu in tam hipnotizirano strmel, je bil komaj slišen. Stapljal se je s cmokanjem in pokašljevanjem stanovalcev in s cvilečimi kolesi vozičkov na hodniku. Občasno je monotonost ritmov presekala žvenket jedilnega pribora iz jedilnice. V zraku je vel vonj po ... Starem. To je vonj po razkuženih oblačilih, preveč čistih tleh in sveže umitih rokah, ki še dišijo po milu ter starih, opešanih telesih.

Naenkrat se je na Metinem obrazu narisal nežen smehljaj, ki je v trenutku spremenil obliko njenih ust in obrisa lic. Z njim mi je sporočala, da ne goji zamere, čeprav me je gledala zamišljeno in strogo, kot da bi hotela v enem trenutku premisliti vse za nazaj, da bi lahko razumela za naprej. Verjetno bi se, ko je bila še mlajša, name razjezila, leta pa so jo najbrž naučila potrpežljivosti in tega, da je čas predragocen. Meta je s svojo visoko postavo že od daleč izstopala od drugih stanovalcev doma, prav tako pa se njeni kostanjevo rjavi pobarvani lasje nikakor niso hoteli zlititi s prevladujočo sivino las drugih stanovalcev doma. Čeprav se starost v mnogo ljudi naseli v obliki spremenjenega značaja, ki izbriše mnogo prejšnjih znamenj osebnosti in izražanja, Meta ni spadala mednje. Z nekakšnim obotavljanjem mi je ponudila roko, kar je morda pričalo o njeni priučeni zadržanosti, ki jo je morala premagati vsakič, ko je koga spoznala na novo.

Prepuštila sem se toku pogovora pri mizi, ki se je, kot že mnogokrat prej, vrtel okoli pritoževanja čez prenizke pokojnine, o bolečinah v vseh mogočih delih telesa in okoli strahu pred nepokretnostjo. »Js mam pet tablet na dan ... Vidiš, pa še dobr živim,« se je pošalil Ivan, plešast gospod čokate postave, rojen leta 1923 v Ljubljani. Pri hoji se je naslanjal na palico, vendar pa jo je vsakič, ko je sedel za mizo, hitro potisnil pod njo, kot bi jo želel zatajiti. Pogovarjali smo se o njihovih otrocih in vnukih, o življenju in aktivnostih v domu, o zaposlenem osebju v njem in pa seveda o smrti. O tistih, ki so že preminuli, o njihovi bolezni in o tem, kako se njihov krog znancev iz dneva v dan manjša. »Ta Majda je že umrla, Dragica je še živa, Janjo moram poklicat ...« je pripovedovala gospa na moji levi.

Ko sem sogovornike in sogovornice seznanila s tem, da me zanima potrošnja v obdobju socialistične Slovenije, je gospa na moji levi dejala: »Ah, to je pa politka. Js o politki ne znam nč povedat«. Ivan jo je molče gledal in dobila sem občutek, da se ni mogel premagati, da v njenih besedah ne bi morda našel globljega smisla, kot ga je v njih videla sama. Nato se je obrnil k Meti in jo v smehu izzval:

Ivan: »Glej no, zdej si gospa, prej si bla pa tovaršica.«

Meta: »Js nisl nikol hotla bit tovaršica, pa tut zdej nisl gospa. Js pravim, kličte me samo Meta. Tut prej, k sm pršla v službo, pa so rekle men tovaršica Meta, sem rekla: 'Prosm, js sem Meta za vse.'«

Ivan: »Tile voditelji, k jih mam, bi moral Karla Marxa v roke vzet.«

Meta: »Koga?«

Ivan: »Marxa, njegovo teorijo.«

Meta: »Sej to so vsi preštudiral.«

Ivan: »Zakaj pol ne delajo tko?«

Meta: »Ah, to pa njih vpraši. Sej svet nkol ne bo pošten. Če človk gleda za nazaj ... Vse, srednji vek, potem tole, nobene poštenosti ni blo, nkol. Skos so bli reveži pa bogati. Sem gledala en film zadnjič – kakšni reveži, jezusmarija, s temi kočijami. Bi blo fajn, če bi socializem presego to, da ne bi blo več bogatih in revnih, ampak nkol tega ne bo. Ni dober ne komunizem, ne socializem tak ko je bil pr nas. Bo neki od tega, neki od unga, ta kapitalizem še nikol ni bil dober.«

Gospa na moji levi je prekinila dialog med Meto in Ivanom, rekoč: »Gospodično zanima nakupovanje v socializmu, ne pa politka!« »Ah, čist drugo življenje je blo«, je Ivan zamahnil z roko, »nismo mel marsičesa, dans majo pa vse, pa še kr niso zadovoln! Hudo je blo, pa lepo je blo,« je še dodal, kot eden izmed mnogih sogovornikov, ki so življenje v socializmu sprejeli za takšno, kot je bilo, in me pri tem spomnil, da je treba »težke čase« razumeti skozi perspektivo tega, da so bili moji sogovorniki takrat mladi in polni entuziazma, ki ga je prinesel konec vojne, pomanjkanju navkljub.

»Zdej bo pa tamlada sprašvala, mi bomo pa odgovarjal«, je dejala Meta in prekinila debato za mizo v kavarni enega izmed domov za ostarele v Ljubljani ter naznanila začetek nove, ki pa bi se lahko odvijala v katerem koli drugem domu starejših v Sloveniji, državi na periferiji Evrope, in širše, v katerikoli drugi postocialistični državi na svetu, ki je preživela podobne ekonomske in politične procese.

1. del
Čas, delo in
potrošnja

I

Nakup pralnega stroja, gospodinjsko delo in prosti čas

»Pralni stroj te zanima?« me je vprašujoče pogledala Mila, rojena leta 1927 v Klečah pri Dolu v okolici Ljubljane, s katero sva se sestali na kavi v enem izmed ljubljanskih domov za ostarele. Na obrazu se ji je izrisal nekakšen začasen, negotov smehljaj, iz katerega je bilo mogoče razbrati, da preverja, če se morda šalim. Z rokami si je potisnila lase z obraza, tako da sta bili čelo in lice videti širši. Iz njenih oči je nenadoma šinila topla misel in njen obraz se je v trenutku zjasnil. »Ampak tist ta pru pralni stroj, k sva ga dobila,« se je spominjala Mila in pri tem med vzdihom zamahnila z roko:

Ja, a veš, kakšno veselje je blo to! Ni blo treba na roke prat! Sej mrbit je kira, k rada pere na roke, sam men se zdi, de jo ne boš najdo, težko. So sosede pršle gledat in sprašvale: »A res opere? A dobr opere?«

Z vsakim nasmehom, iz katerega sta vela modrost in vedrina, se ji je na obrazu narisala mehkoča, ki je ni zmotil pramen gub v obliki črt, narisanih z leti. Ta mehkoča je bila ostanek nekakšne otroške nedolžnosti, ki jo je ohranila vse do danes. Ko sva se prvič sestali, je nosila živo roza šminko in srajco v isti barvi, kot da bi s to živostjo želela ohraniti mladostni žar v sebi, po katerem neizprosno klujuva zob časa. Ali vsaj spomin nanj.

»Marsikej sem si želela,« je nadaljevala in me pogledala z milino v očeh, potem pa se je obrnila k natakarici in naročila kavo z mlekom. »Centrifugo za ožemat, ko sem rodila. Plenice. Sem rekla, morem jo met, ker mi ožame tko, da je skor suho, to mi prov pride. Že pred otrokom sem jo mela, laži sem sušila pol.« Njen mož Jože jo je dopolnil: »Pol se je pa začel takrat, šverc s pralnimi stroji, ja.« Mnogo sogovornic mi je dejalo, da je bil pralni stroj zanje »prva, najnujnejša, življenjska potreba«. Dragica, rojena v Vrhniku leta 1958, se je spominjala, da si je njena mama kupila pralni stroj, ko je hodila v službo: »Vsak si je najprej kupil pralni stroj. Bila je večja želja in potreba po pralnem stroju kot po televiziji. Pralni stroj je takrat ženskam pomenil vse, največ.« Njen mož je pralni stroj opisal kot »še en pripomoček«, ona pa ga je očitajoče pogledala: »To pa ne! Pralni stroj je bil ta prvo, da ti ni blo treba na roke prat.« Pred menoj je sedela s praznim, nekako olajšanim obrazom. Najbrž zato, ker je pomislila, da so iz njenega življenja takšni gospodinjski opravki za vedno izpadli, toda morda je včasih celo pogrešala občutek radostnih skrbi, saj je te opravke počela tudi iz ljubezni do svojih bližnjih.

Sogovornice so v kontekstu nakupovanja gospodinjskih pripomočkov pralni stroj izpostavile kot osnovno potrebo, ki je bila prva na seznamu nakupa. Osrednje vprašanje znotraj preučevanja potrošnje je že od nekdaj, ali obstajajo »naravne« in »umetne« potrebe in od kod izvirajo. Dolgo časa je bilo izhodišče razmišljanja, da obstajajo »naravne« potrebe in tiste, ki so družbeno ustvarjene, »umetne« oz. »lažne«. V antropologiji je od srede 1970-ih let 20. stoletja dalje prevladovalo prepričanje, da je zadovoljevanje potreb vedno kulturno pogojeno (gl. Appadurai 1986; Campbell 1998b; Douglas in Isherwood 1996; Douglas in Schor 2000; Hall in du Gay 1997; Moor 2007; Sagoff 2001; Schor 1998, 2000 itd.). Potrebe so resne politične izjave, ki izvirajo iz samega jedra vrednotenja življenja in so povezane z razporeditvijo družbenih virov med skupinami. Teorija o naravnih in umetnih potrebah torej vedno vključuje ideologijo potreb ter vrednostne in moralne sodbe o ustreznem življenju.

Vse svoje potrebe namreč izkusimo znotraj kulture, zato so družbeno determinirane, ljudje pa jih uporabljajo za komuniciranje z drugimi in pri tvorjenju pomena življenja (gl. Douglas 2001; Fine in Leopold 1993; Slater 1997).

Socialistična Jugoslavija je v povojnem času stremela k zadovoljevanju »osnovnih« človeških potreb, kot so potrebe po zaposlitvi, izobrazbi, zdravstveni oskrbi, stanovanju in kulturi. Stanko Ilić (1984: 67–68, 73) je opredelil »potreben« predmet v socializmu kot proizvod osvobojenega dela in delavca, ki zadovoljuje ljudske potrebe človeka kot družbenega bitja, predmet, ki je izražal materialno bogastvo, pa je veljal za zadovoljevanje fiktivnih potreb. Političen nadzor nad potrebami v socializmu je temeljil na ideologiji socialističnega egalitarizma in na esencialističnem pogledu na človeške potrebe, ki jih je razdelil na »resnične« in »lažne«, s čimer je legitimiral specifično moralno ekonomijo in konceptualizacijo avtentičnega življenja, ki je lahko uporabljena kot temelj za razlikovanje bolj ali manj avtentičnih potreb (Luthar 2010: 345).

Potrošnja je v socialistični Jugoslaviji po mnenju nekaterih politikov veljala za neproblematično, ker je imela potencial krepitve življenjskega standarda in potrditve uspeha njene ekonomske politike, seveda pa tudi zato, ker je bila sredstvo za dosego komunizma.¹⁵ Z razvojem množične potrošne družbe po letu 1956 je bilo vedno več ljudi prepričanih, da imajo pravico do lastništva pralnega stroja, avtomobila, modernih oblek in počitnic, kar David Crowley in Susan Reid (2010: 11) imenujeta

¹⁵ Hrvaški politik Stipe Šušar je menil, da naj bi tranzicija od socialistične h komunistični družbi potekala tako, da bi socialistična družba ohranila nekatere karakteristike zgodnje buržujske in kapitalistične družbe in potem postopoma vpeljala elemente komunistične družbe, ki bi bila sposobna zadovoljiti vse potrebe ljudi za popolno družbeno enakost, zato v takšni družbi potrošnja ne bi več obstajala. Po njegovem mnenju je bila socialistična družba v svojem bistvu potrošna, ker je morala zadovoljiti osnovne potrebe delavske množice in ji omogočiti materialni ter duhovni kulturni razvoj (Šušar 1970: 110–111).

»demokratični luksuz«. V začetku 1980-ih let, ko se je zaradi ekonomske krize projekt samoupravnega socializma znašel v krizi, potrošniki niso mogli več samoumevno dostopati do nekaterih nekoč luksuznih dobrin, ki so sedaj postale nujne.

Jonathan Zatlin (2007) ugotavlja, da je socializem propadel, ker so ljudje svojo intimno osebno svobodo povezali s svobodo potrošnje. Nemška demokratična republika (NDR) je povezala dobavo potrošnih dobrin z vprašanjem politične legitimnosti in privlačnosti socializma. Prebivalci NDR so namreč želeli avtomobile, ki so jih videli na kapitalističnem zahodu, socialistični voditelji pa so njihove želje označili za »lažne« potrebe, ki so posledica kapitalizma in vodijo v razslojenost ljudi. Pomanjkanje je torej postalo politični problem, ljudje pa so vedno bolj preizpraševali legitimnost socialističnega sistema.¹⁶

V tem poglavju bom poskušala skozi raziskovanje potrošnje in tehnološkega razvoja pralnih strojev v socializmu razumeti, v kakšni meri je pralni stroj kot nova tehnologija preoblikoval življenje ljudi, tudi odnose med spoloma znotraj gospodinjstva. Spol je povezan z družbeno močjo, pri čemer odnose moči vzdržujejo z ustvarjanjem razlikovanj med moškimi in ženskimi sferami. Sledila bom predpostavki, da ni nič naravno moškega v zvezi s tehnologijo. Reprezentacija moškega domačnega in ženskega eksotičnega odnosa z njo izvira iz teženj zgodovinskega razvoja zahodne družbe 20. stoletja

¹⁶ Podobno ugotavlja tudi Ina Merkel (2008: 342), ki pravi, da je NDR propadla, ker so bile potrebe in želje v nasprotju s temi ideali, nemška družba pa se je spoprijemala z nerešljivim konfliktom vrednot. Socializem je obljubljal enakost, pravično distribucijo, družbeno varnost in solidarnost, kapitalizem pa svobodo izbire in možnost individualizacije, pri čemer NDR ni mogla imeti obojega. Za kritiko pripovedi, ki pravijo, da je socializem propadel, ker ni uspel zadovoljiti potrošnih želja, gl. Krisztina Fehérvári (2009).

in dojemanja tehnologije kot ekskluzivno moške zadeve.¹⁷

Ursula Franklin (1999: 24) opozarja, da ko so določene tehnologije in orodja večinoma uporabljali moški, je moškost postala del opredelitve teh tehnologij. Ker določena tehnologija predstavlja identifikacijo z moškim spolom, lahko vodi do ekskluzivne uporabe tehnologije z njihove strani. Tako so se rodili določeni poklici – zdravniki, odvetniki, inženirji – ki so zahtevali izključno pravico do uporabe določenih orodij in tehnologij. Kot opozarja Ruth Oldenziel (1999: 19), je zgodovina označevanja predmetov kot »tehnologije« nujna za razumevanje tega, kdo velja za pravega tehnologa ali izumitelja in kdo je avtentičen nosilec tehnologije.

Judy Wajcman (1991: 39) pravi, da je tehnična kompetenca del moške spolne identitete, kar pa ne pomeni, da obstaja ena oblika moškosti, saj se moškosti razlikujejo glede na etnične in generacijske razlike ter glede na to, kateremu družbenemu razredu moški pripada. Moški iz delavskega razreda veljajo za bolj spretne v popravljanju avtomobilov in gospodinjskih naprav, moški srednjega razreda pa kot tisti, ki posedujejo več tehničnega znanja.

Judith McGaw (2003) opozarja, da je potrebno s pojmom tehnologija razumeti tudi orodja, spretnosti in znanje, ki so povezani z ženskim spolom. Z izrazom »ženske tehnologije« označuje tehnologije, povezane z ženskami zaradi njihove biologije (npr. tamponi, modrčki) in zaradi družbene vloge (npr. šivanka, čistila v gospodinjstvu). Na prvi pogled bi lahko modrček označili za »nepravo« tehnologijo v

¹⁷ Kot navaja Ruth Oldenziel (1999: 1), je postala povezava med tehnologijo in moškostjo v javnosti večja, ko je bila pozornost osredotočena na mišičasta telesa moških delavskega razreda in povzdigovala atlete srednjega razreda, jemala pa je moč telesom ameriških staroselcev, Afroameričanov in žensk. Izbris teh skupin iz tehnične domene se je zgodil, ko so ženske delavskega razreda vstopile na trg dela in se soočile z novimi stroji v službah, in ko so izobražene ženske srednjega razreda iskale dostop do literature, medicine in prava ter oblikovale nove poklicne identitete. Tehnološka sprememba in odnosi med spoloma niso potekali neodvisno, ampak v medsebojnem oblikovanju.

primerjavi s funkcionalno tehnologijo, kot je avtomobil ali raziskovalni laboratorij, toda postavlja se vprašanje, kaj je »prava« tehnologija. Ženskam, ki se želijo izogniti sintetičnemu blagu, novejši modrčki predstavljajo tehnološki napredek, saj so ena izmed tehnologij, ki omogoča prilagajanje mehanskega biološkemu (McGaw 2003: 18–20).

Odnos med tehnologijo v gospodinjstvu in gospodinjskim delom ponuja odličen vpogled v splošni problem tehnološkega determinizma, skladno s katerim tehnologija velja za nevtralno posledico družbenih sprememb. Ann Game in Rosemary Pringle (1984) problematizirata tehnološki determinizem, ki opredeljuje tehnologijo kot nekaj, kar pade samo iz neba in kot zunanji vzrok. Tehnologijo vidita kot posledico družbenih procesov (gl. tudi Feenberg 1999; Wajcman 1991). Opozarjata, da ne obstajajo samo konflikti med delovno silo in upravljalci strojev, ampak tudi med moškimi in ženskami ter tem, kdo jih upravlja. Ursula Franklin (1999: 18, 48) razume tehnologijo kot formalizirano prakso, kar tehnologijo neposredno poveže s kulturo, ki predstavlja niz družbeno sprejetih praks in vrednot. Kot ugotavlja Judy Wajcman (1991: 87), največji vplivi na čas, porabljen za gospodinjsko delo, izvirajo iz netehnoloških sprememb, kot je sprememba standarda higijene in skrbi za otroke, pa tudi iz simbolnega pomena gospodinje kot tiste, ki predstavlja čustveno oporo družini.

Spolno opredeljeni pomeni so kodirani v sam proces izdelave tehnologije. Jože Hudales (2012) navaja zanimiv podatek, da je tudi pri industrijski izdelavi pralnih strojev obstajala delitev opravil glede na spol, kjer so bile ženske kot delavke udeležene v fazi izdelave in uresničitve tehnološke zamisli moških.¹⁸ Večino gospodinjskih tehnoloških naprav zasnujejo in izdelajo moški znanstveniki in

¹⁸ Če za primer vzamem podjetje Gorenje, so moški v laboratorijih podjetja oblikovali in ustvarjali kakovost aparatov, bili so torej udeleženi v procesu zamisli, ženske pa v fazi izdelave in uresničitve tehnološke zamisli moških, saj so bili »delavci Gorenja« v veliki meri predvsem delavke (v začetku 1960-ih let je bil delež žensk polovičen, leta 1966 pa je znašal 66,6 %) z nizko kvalifikacijsko strukturo (Hudales 2012: 36, 38).

inženirji, uporabljajo pa jih ženske gospodinje. Moderne gospodinjske naprave na ta način krepijo obstoječe družinske in gospodinjske vzorce, namesto da bi jih postavljale pod vprašaj (Wajcman 1991: 100).

Pomembnost gospodinjske tehnologije tiči v njeni lokaciji, na stiku javnih in zasebnih svetov. Moški v javni sferi industrije, izumov in dizajna proizvedejo tehnologije, ki jih uporabljajo ženske v zasebni gospodinjski sferi, kar je odraz patriarhalnih odnosov. Kot opozarja Judy Wajcman (1991: 106–107), so razlike med spoloma dobesedno vgrajene v način umeščanja tehnologij znotraj bivališča. Gospodinjski aparati »sodijo« v kuhinjo skupaj z ženskami, komunikacijske tehnologije, kot je televizor, pa v dnevno sobo. To odraža način, na katerega oblika in prostorska ureditev bivališča izražata predpostavko o naravi gospodinjskega življenja.

I.1

Delovanje javnih pralnic in uvajanje prvih pralnih strojev v gospodinjstva

Obdobje ročnega pranja in uvajanje javnih pralnic

Z Milo in Jožetom smo v atriju kavarne enega izmed ljubljanskih domov za ostarele živčno iskali prosto mizo in razočarano ugotovili, da so vse zasedene, zato smo prisedli k dvema starejšima gospodarjem, ki sta bila zatopljena v pogovor. Če bi se sprehajali po domu ostarelih, bi Milo in Jožeta prepoznali kot par, ki je ves čas skupaj. Ona sedi v vozičku, saj je zaradi operacije kolka hroma, Jože pa jo, opirajoč se na njen voziček, vozi po domu. Zaradi demence Jože včasih kam izgubljen odtava, opirajoč se pri tem na svojo berglo, saj težko hodi. Iz Jožetovega obraza so bruhali slapovi plašnosti in vneme, ko je svojimi čuječimi in zbeganimi očmi sam taval po domu. Videti je bil kot utelešenje preplaha ali junaka spomenika, ki je v stalni pripravljenosti in preži na sovražnika. Trdoto jeklenega pogleda je izravnala mehko nje govornih ustnic, razliten v nežni smehljaj, ki je sporočal, da je imel v srcu kotiček, ki se mu njegove skrbi in temne misli niso smele niti približati in od katerega jih je, če je bilo treba, vneto odvrčal, tudi z jecljanjem med govorom – kotiček, kjer je živel spomin na srečne dni in mladost. Čeprav ni bil eden tistih ljudi, ki bi imel potrebo govoriti o žalosti, se ga je včasih polotil drget, ki človeku naznanja, da bo vsak čas zajokal.

Z njuno sobo v domu, ki je prilagojena Milini invalidnosti, sta zadovoljna, še posebno poleti, ker pred oknom raste zeleno drevo, ki v sobi ohranja

prijeten hlad. Nad njenim vzglavjem postelje se v pestri paleti barv razprostirajo voščilnice, ki jih je prejela ob rojstnih dnevih in praznikih. Na mizi poleg sebe je imela Mila običajno *Slovenske novice*, iz katerih je izrezovala članke o zdravju in recepte za svoje prijateljice, na postelji pa kakšno knjigo. Pogosto je bila prižgana tudi televizija, saj na takšen način Mila zamoti Jožeta, da ne tava naokoli.

Mila je bila rojena leta 1927 v delavski družini očetu železničarju in materi gospodinji. Ker je služil samo oče in zaradi visokih stroškov obnavljanja stare hiše, je Mila ostala edinka. Mati ji je svetovala, naj se po končani osnovni šoli, ki jo je obiskovala v Dolu pri Ljubljani, zaposli v jugoslovanski tovarni barv JUB, v bližini svojega doma. Kmalu po zaposlitvi so jo aretirali Nemci, ker je bila osumljena sodelovanja s partizani, kjer je delala kot obveščevalka in v nabavni tehniki. Ob vrnitvi iz partizanov ji je bilo 17 let in takrat je začela ponovno iskati službo. Zaposlila se je na ljubljanski občini, na okraju Ljubljana okolica, kasneje pa je bila premeščena na Oddelek za notranje zadeve, kjer je delala do upokojitve. Po vojni se je ob službi in udarniškem delu šolala v večerni gimnaziji KNOJ-a,¹⁹ poročila pa se je pri 29 letih. To je bilo za tiste čase razmeroma pozno, vendar si je, kot mi je dejala, želela prej urediti življenje. Bila je tudi članica Komunistične partije in še danes hrani zvezke skojevskih tečajev. Po poroki leta 1955 sta se z možem preselila v Nove Jarše, kjer sta si zgradila hišo, rodil pa se jima je tudi sin. Umril je pred tremi leti, star 53 let. Zapustil jima je vnukinjo, ki ju v domu pogosto obišče, kar jima ogromno pomeni. Mila je posebno navezana na svoje prijateljice, ki so ji vedno stale ob strani in jo še danes obiskujejo.

Tako kot Mila in Jože je večina mojih sogovornic in sogovornikov danes upokojenih. Informacije o političnem in ekonomskem družbenem

¹⁹ KNOJ je kratica za Korpus narodne obrambe Jugoslavije, ki je bila vojaška formacija za varnostno zaščito na osvobojenih ozemljih med vojno, po njej pa na ozemlju Jugoslavije. Leta 1953 je jugoslovanski predsednik Josip Broz Tito z odlokom KNOJ razpustil, njegove naloge pa sta prevzeli Ljudska milica in Obmejne enote JLA.

položaju pridobijo iz medijev, dnevnih časopisov, radia in televizije. Pomembno vlogo v njihovem življenju igrajo otroci, vnuki in ostali družinski člani ter seveda osebje, zaposleno v domu starejših, če bivajo v njem. Pri starostnikih je socialna mreža izjemnega pomena, saj so cenjeni in spoštovani tisti, ki niso pozabljeni od svojih otrok, vnukov in družine. Izjemno so veseli, ko jih bližnji obiščejo, in med vsakdanjimi pogovori se pogosto sklicujejo nanje. Dajejo jim občutek, da niso sami in da jih nekdo potrebuje, kar jim vliva novih življenjskih moči.

Našemu pogovoru v atriju kavarne se je pridružila Meta, rojena leta 1928 v Domžalah, ki se je izučila za računovodkinjo in danes živi v domu starejših. V ročno izdelanem krožniku, ki ga je naredila pri tečaju iz gline, je prinesla sveže jagode. Spomnila sem se na njeno sobo, polno raznobarnih ročno izdelanih skled, krožnikov in vaz, ter na njen žar v očeh, ki se ji nariše vsakič, ko mi jih pokaže. »Servet sem pa pozabila, bote pa robček uzel.« Krvavo rdeča barva jagod je popolnoma zakrila lepe modro-oranžne cvetove, naslikane na beli podlagi Metinega krožnika, košček jagode pa je kmalu izdajalsko pristal na Jožetovi sveže oprani beli srajci. Meta je zaskrbljeno dejala: »Najtežje je sprat dol od sadja,« Mila pa je ohranila precej mirne živce in dejala, da je madež od bučnega olja precej bolj trdovraten.

Dokler živiš, se učiš. Bučno olje. To je strup. Se pokapaš, pereš, nažajfaš, vse probaš pa nč. Pol pa berem v časopisu, da če mate od bučnga olja flek, dejte ga na sonce in bo zgину. In je dejansko kr zgину.

Milina reakcija mi je postala razumljiva, ko sem pomislila, da ne bo ona tista, ki bo oprala Jožetovo srajco, saj jima danes kuha, pere in lika osebje v domu starejših. Ko je najin pogovor nanesel na ročno pranje in uvajanje javnih pralnic v povojnem obdobju, mi je Mila povedala, da ji je zdravnica zaradi alergije na pralni prašek predpisala ročno pranje oblačil, brez praška. Pri tem se je spomnila, kako je njena mati drgnila perilo ročno s pepelom in med okupacijo sama kuhala milo iz loja. Zasmejala se je, ko mi je

pripovedovala, da je pred kratkim videla v *Slovenskih novicah* recept, kako skuhati milo doma, ki pa ga je izrezala in shranila. Za vsak slučaj.

Mila je samo ena izmed mnogih žensk, ki je tehnološki napredek v gospodinjstvu opredelila z uvajanjem pralnega stroja. Ker so mnoge sogovornice izkusile pranje na roke, so spremembo strojnega pranja opisale kot izjemno veselje in napredek. Pri tem so za primerjavo pogosto navedle svoje matere, do katerih so čutile usmiljenje, še posebej do tistih, ki so imele veliko otrok. »V tistih časih, ko smo bli mi otroc, takrat je blo pa res hudo. Ni mogla bit mama zaposlena pa tolk prat,« je dejala Mila, ki se je spominjala, kako je njena mama prala v velikem loncu v kuhinji. Spomnila se je reklame za milo Radion, katere geslo je bilo »Radion pere sam«,²⁰ in v nasmehu začela zmajevati z glavo, ko mi je pripovedovala, da Radion ni pral sam, saj je bilo treba perilo kljub temu ročno namiliti, zdrgniti in splakniti.

Ob njenem pripovedovanju sem se spomnila na Alenko, tekstilno delavko, rojeno leta 1935 v okolici Celja in mater šestih otrok, ki je živela na podeželju in takole opisala obdobje brez pralnega stroja:

Do enih ponoči sem prala na roke. Pozimi smo mogle na potoku perilo prat. Bili so taki perilniki, debela deska z dvema nogama, pa v tistem potoku pozimi smo ble vse zmrznjene, ker smo se polile, potem je pa obleka na nas zmrznila. Pralni stroj sem dobila, ko so bili otroci že večji, ko so bili majhni, je bilo strašno hudo, sem vse plenice na roke oprala.

²⁰ Leta 1928 in 1929 je bilo v dnevnih časopisih mogoče najti reklamo za Radion z geslom: »Radion pere sam!« Osrednja junakinja je bila Marica, ki je imela dolg in srečen zakon prav zaradi mila Radion. V prvi seriji reklam je bila Marica dekle pred poroko, ki je poznala vse dobre lastnosti Radiona, in sicer, da pere tako dobro, da bo ona lahko ostala za vedno mlada, lepa in poželjiva. Kasneje, ko se je poročila, je bila Marica popolna soproga, ker je Radion »pral sam«, saj je imela več časa za svojega moža.

Ročno pranje je ženskam predstavljalo naporno delo, ki so ga opravljale v sklopu drugih gospodinjskih opravil. Magdalena, gospodinja na podeželju s končano osnovno šolo, rojena leta 1933 v Kozjem, se je spominjala:

Sn mela tak veleč čeber namočenga tistga drobiža. Veš, kak je blo praja, ko ni blo pleničk za otroke! Včas je bla ura polnoč, ko sn šla ležet, da sn tole vse pooprala. Pa ponoč kruh pekla pa ponoč prala, podnev pa na njivi pa na traunk delala.

Ročno pranje je po pripovedovanju sogovornic veljalo za največjo obremenitev gospodinjice, ki je zahtevala tudi ogromno časa.

Tudi v mestu je obdobje pred pralnim strojem veljalo za težko. Meta, ki je živela sama v garsonjeri v središču Ljubljane, se je spominjala, da je prala v električnem loncu.

Človk zmeri najrajš doma opere, sem rekla, bom kr tko. Jaj, mi je pa tolkrat čez ušlo v kopalnici, pa tak smrad je bil notr. Tko vroče, de ni blo za prenest. Sem mogla pol vse prezračet, tok je bil slab zrak, pa tista para ... Js sn bla mokra do kože, pr pralnem stroju pa ni blo nč vroče. Pa škoda je blo stanvanja.

Darja, turistična delavka, rojena leta 1954 v Ljubljani, se je spominjala, da so se z družino leta 1963 vselili v stanovanjski blok v Šiški.

Sta mami pa sestra moja na roke prale u kopalnici s tistim ribežnim. Potem sta pa rjuhe pa to dol nosile, ker je mel blok skupno pralnico. Je blo rečeno, da lahko kupjo pralne stroje za dol ali pa nardijo korita za prat. In ker ženske niso poznale, so rekle korita, zato so potem naredl korita. Bla pa je centrifuga. Ena sama za cel blok. Mama pa sestra sta nosile iz 4. nadstropja dol peš u centrifugo v klet in potem nazaj gor v 5. nadstropje u sušilnice. So ble krasne, ogromne. Še ni blo dvigala.

Darja je dodala, da po uvedbi pralnih strojev v individualnem gospodinjstvu skupnih pralnic v bloku ni nihče več uporabljal. Tudi Meta se je strinjala, da po uvedbi pralnih strojev ni nihče več uporabljal skupne pralnice v bloku, zato so ta prostor predelali v sobo za sestanke. Darja je izpostavila, da je pralnica lahko pomenila skupni prostor v bloku, kjer so ženske prale ročno v zidanih koritih in ožemale s centrifugo, obstajala pa je tudi pralnica, ki je bila plačljiva in se je nahajala na Kodeljevem.

Pred uvajanjem javnih pralnic, ki so bile plačljive, je bila v veljavi že stoletja stara praksa pranja, glede na katero so meščanke naložile umazano perilo pericam, da so ga odnesle iz mesta in ga oprale v potokih ali ob izvirih, uredile in odnesle nazaj. Takšen način pranja se je v Bizoviku pri Ljubljani ohranil vse do 1950-ih let. Mila se je takole spominjala peric iz Bizovika:

V Bizovniku je bla skor v vsaki hiši ena, k se je ukvarjala s pranjem, in pol je to pobirala. To so mele take velike lesene vozičke in so pobirale od svojih strank v culo zvezan pa napisan in tist odnesle, doma oprale na roko, lepo zlikale, zložile in spet dostavle. Ko so bli pralni stroji, so jih tut te gospe že mele prec.

To je bil pomemben del preživetja primestnih podeželskih žensk. Perice so, tudi ročno, nosile perilo nekaj deset kilometrov daleč, ga oprale v domači vasi in ga odnesle nazaj.

Integracija žensk v javno sfero dela je bila povezana z vzpostavitvijo javnih servisov razširjenega gospodinjstva stanovanjske skupnosti v obliki pralnic, vrtcev in obratov za družbeno prehrano ter trgovskih mrež, ki so živila dostavljala tudi na dom.²¹ Mreža družbenih obratov, kot

²¹ Prvi obrat družbene prehrane v Ljubljani so odprli v bežigraski občini, pobudo pa so dala občinska vodstva in sindikalne podružnice posameznih podjetij. Menza je začela obratovati januarja 1958. V prvem četrtletju so pripravili 120 zajtrkov, 400 toplih malic, 200 kosil in 100 večerij. Število je bilo sprva manjše od predvide-nega, ker so bili ljudje nezaupljivi, toda zaradi dobre organizacije ter kakovostnih in poceni malic je hitro naraščalo. V juliju so pripravili 1000 toplih malic, z oktobrom pa so dnevno pripravljali po 120 zajtrkov, 1250 toplih malic, 220 kosil in 100 večerij. Obrat se je kmalu izkazal za premajhnega (Čerin 1959: 5–6).

so pralnice, šivalnice in gospodinjski servisi, je v socializmu veljala za pot do razbremenitve žensk gospodinjskega dela in enakopravnosti (Beltram 1956: 67), saj naj bi s tem, ko bi individualno gospodinjstvo, ki ženskam nalaga skrb za družino, postalo del družbene proizvodnje, ženske imele več časa za udejstvovanje v javnem življenju (Tomšič 1955: 2).

Mateja Jeraj (2005: 282) navaja, da je bilo največ skrbi namenjene javni prehrani, precej manj razumevanja pa je bilo za ustanavljanje pralnic, šivalnic in krpalnic z argumentom denarne izgube. Ti servisi so bili razumljeni predvsem kot razbremenitev žene pri opravljanju njenih dolžnosti in manj kot pomoč vseh družini. Ko se je proizvodnja pralnih strojev začela povečevati,²² so v javnosti poudarjali, da je treba ženskam, ki so že bile zaposlene z ostalimi gospodinjskimi opravki, priskrbeti mehanizacijo pranja in jih s tem razbremeniti (Povoden 1955). Mehanizacija pranja naj bi olajšala »ženam njihovo delo v prostem času, da ne bodo prihajale izčrpane na službena mesta« (A. J. 1956: 76), pri čemer opazimo ohranjanje diskurza o gospodinjskem delu kot »ženskem delu«, ki ga ženske opravljajo v svojem prostem času.

V sklopu povojne obnove porušene države in sledenju socializmu po zgledu Sovjetske zveze je bilo vključevanje žensk v gospodarsko življenje eden izmed pomembnih političnih ciljev (Jeraj 2005: 260).²³ V prvih povojnih letih so politični voditelji in javna glasila v skladu s sovjetskim vzorom poudarjali ideal zaposlene in moškemu enakovredne ženske, jugoslovanska ustava iz leta 1946 pa je žensko priznala za polnopravno državljanke in jo socialno zaščitila. Naslednje leto se je začelo odvijati

²² Tovarna v Zagrebu je leta 1954 izdelovala pralne stroje za 120 kg in 35 kg perila, strojno podjetje v Škofji Loki je začelo izdelovati stroje za 20 kg perila, opaziti pa je bilo pomanjkanje cenovno ugodnih manjših pralnih strojev (Povoden 1955).

²³ Novonastala Jugoslavija se je po drugi svetovni vojni spoprijemala s padcem življenjskega standarda, saj je bilo prebivalstvo na robu lakote in odvisno od 416 milijonov dolarjev tuje pomoči organizacije UNRRA (Uprava združenih narodov za pomoč in obnovo).

plansko gospodarstvo (1947–1951), v katerem so ženske postale ključni element njegovega udejanjanja.

Po 2. svetovni vojni so nove socialistične države poskušale preseči dihotomijo javnega in zasebnega v okviru obnovitve družinskega modela za podporo državne ekonomije, pri čemer so javno razumevale kot politično-institucionalno, zasebno pa kot tradicionalno družinsko zasebnost (Jalušič 2002: 105). Susan Gal (1994) pravi, da je javnost pogosto konceptualno opredeljena kot moška, zasebnost pa kot naravno ženska. Dihotomija zasebnega in javnega je bila videti kot nekaj naravnega, ne političnega, dokler ni obveljal argument feministk, da je zasebno tudi javno in da ne gre za dve ločeni sferi, čeprav je morda videti, da se zasebno dogaja za štirimi stenami, izven javnosti.²⁴

Socializem je preoblikoval moške in ženske vloge v nuklearni družini ter socializiral mnoge elemente reprodukcije, s čimer je spreminjal odnos med »domačo« in »javno« sfero, znan še iz kapitalističnega 19. stoletja. S procesi podružabljanja nekaterih nalog družine, kot so varstvo ter del vzgoje in izobraževanja, ni šlo za odpravljanje družine nasploh, ampak predvsem za spreminjanje in odpravljanje patriarhalne družine, ki je ob ohranjanju neenakopravnosti v odnosih izven družine ovirala nadaljnjo humanizacijo medsebojnih odnosov (Jogan 1986: 51).²⁵ Na eni strani je biološka reprodukcija postajala del javne sfere, istočasno pa je prostor javnega postajal vedno bolj poznan obema spoloma (Verdery 1994: 232). Čeprav je osnovno razlikovanje med gospodinjstvom in javnim ostalo, je v socializmu prišlo do preobrazbe meščanske javnosti (Gal in Kligman 2000: 48).

²⁴ Kot pravi Žarana Papić (1989: 75–76), je s to feministično parolo postalo jasno, da zasebno in vsakdanje nista rezultat bioloških določitev, ampak sta proizvod družbe, ki spoloma dodeljuje različne sfere aktivnosti in odgovornosti.

²⁵ Milica Antić (1991: 35) pravi, da je moderna nuklearna družina, ki je zasnovana na javnem moškem in zasebni ženski, dojeta kot univerzalno in normativno zaželeno oblika družine, kar označi za fetišiziranje družine.

Fotografija 1: Pralni stroj Himo. Vir: Naša žena 1962, št. 2: 74.

Reklamni oglas za pralni stroj iz leta 1962 (Fotografija 1) nagovarja zaposleno ženo in gospodinja, naj spodbudi hišni svet stanovanjske skupnosti k odprtju mehanizirane pralnice, saj se bo s tem rešila najtežjega gospodinjskega dela, prihranila čas in denar ter izboljšala kvaliteto perila. Besedilo oglasa nam sporoča, da je bil pralni stroj *Himo*, ki ga je proizvajalo podjetje Hidromontaža iz Maribora, že uveljavljen proizvod doma in na tujem, saj je bil že nekaj let prisoten v pralnicah stanovanjskih blokov, stanovanjskih skupnosti in gospodinjskih servisov.

Leta 1955 je bilo mehanizirano mogoče prati s pomočjo enodružinskih malih gospodinjskih pralnih strojev in javnih pralnic, ki so bile različne. V najemne je gospodinja prinesla perilo ter ga oprala sama pod strokovnim vodstvom. V obrtnih pralnicah je perilo pralo, sušilo in likalo strokovno osebje in ga po potrebi tudi kemično očistilo. V manjših pralnicah so bili majhni stroji, ki so oprali od štiri do osem kilogramov perila in v katerih je bilo perilo oprano in dostavljeno strankam še isti dan. V velikih pralnicah so bili stroji večji, bile so bolj organizirane glede dostavljanja perila ter imele zaradi svoje velikosti in prometa boljšo mehanizacijo, primerne pa so bile samo za naselja, ki so imela več kot 30.000 prebivalcev (Povoden 1955: 58–61).

Leta 1956 so se v mestih že pojavile prve pralnice, ki pa so delovale v slabih pogojih, saj so bile nameščene v neprimernih prostorih, strojna oprema je bila pomanjkljiva in zastarela, strokovno znanje osebja pa je bilo nezadostno (Povoden 1955: 62). Mateja Jeraj (2005: 285) ocenjuje, da je bilo stanje glede javnih servisov na podeželju precej slabše kot v mestih, toda počasi se je moderniziralo tudi podeželje. Leta 1957 je gospodarski odsek pri Kmetijski zadrugi kupil pralnik²⁶ za kmečke gospodinje, ki pa še ni bil v celoti izkoriščen (Sodobno gospodinjstvo 1957: 156),²⁷ zato so občinski centri za napredek gospodinjstva v podeželskih občinah nudili vzgojo podeželskega prebivalstva glede sodobnega načina gospodinjstva s tečaji in seminarji (Boštjančič 1960: 2–3).²⁸ V članku iz časopisa *Sodobno gospodinjstvo*, ki je bil objavljen leta 1960 in se nanaša na stanje v pralnici v Celju, piše, da so pralnice pomenile veliko razbremenitev za zaposlene ženske. Pranje v pralnici tudi ni veljalo za posebej drago. Prav tako so se v pralnicah zaposlovale ženske, ki so imele s tem tudi dodaten vir zaslužka (Nepodpisano 1960: 78).

²⁶ Franc Spiler (1956: 51–52) je opredelil pralnik kot električno ali ročno gospodinjstvo napravo, ki opere do pet kilogramov perila, pralni stroj pa kot samostojno stoječ stroj večjih dimenzij za pranje večjih količin perila v javnih pralnicah in domovih. Ožemalnik (električne centrifuge, hidravlične stiskalnice, ročne valjne ožemalnice) je opredelil kot priprave za ožemanje perila.

²⁷ Kmetijska zadruga je leta 1957 v Reki na Pohorju v brezplačno uporabo ponudila pralnik, da bi med gospodinjami vzbudila čim več zanimanja za nov način pranja. Število gospodinj, ki so ga uporabljale, se je višalo, saj je ena gospodinja v povprečju ročno prala tri do pet ur dnevno, toda kljub temu pralnik še ni bil v celoti izkoriščen. V začetku ni bilo pretiranega navdušenja za takšen način pranja, ko pa so gospodinje spoznale prednosti pralnika, je število peric začelo naraščati, zato je kmetijska zadruga načrtovala nakup večjega števila električnih gospodinjstvenih strojev (Sodobno gospodinjstvo 1957: 156).

²⁸ Izobraževanje o pranju je potekalo tudi v obliki knjig. Leta 1960 najdemo v *Sodobnem gospodinjstvu* (v Boštjančič 1960) oglas Centralnega zavoda za napredek gospodinjstva v Ljubljani, ki je izdal knjigo z naslovom *Pranje in likanje za 500 dinarjev*: »Če želite, da boste imeli lepo belo perilo in da vam bo dolgo služilo, ga morate tudi pravilno prati, pa najsi ga perete ročno ali na stroju.«

Mila ni uporabljala javnih pralnic, saj je imela alergijo na pralne praške:

Ni se mi zdel tko, da bi dajala v pralnice. Na primer zaradi praška, k mam alergijo na praške. Js vem, kašen prašek nucam, antialergičen. Po navad dam še enkrat prat, tko de je res čist čisto. Ne, nkol nisem nosla v pralnico, vse na roko. Kdo bo pa dnar dal? Prov pocen ni blo.

Meta se z njo ni strinjala, saj pranje v javnih pralnicah po njenih besedah ni bilo drago:

Js sem rekla, da se ne splača doma prat, tok se mi je pocen zdel. Voda pa vse skup tole ... Js sem nosla. Ampak en teden sem pa čakala, zato k to je treba nabrat tok perila, zato, da oni operejo. Ampak enkrat se je pa zgodl, da tut ene rjuhe nisem mela doma. Je bil pa prjatu pr men, js pa nbene rjuhe. Pol jih je šel pa ponoč iskat domov. Neki jih je blo tam v pralnici, neki jih je blo pa umazanih.

Mila ni uporabljala javnih pralnic tudi zato, ker so bile zanjo predrage. Čeprav se Meti pranje v pralnicah ni zdelo drago, jo je motilo, da je dolgo trajalo. Prala je večinoma rjuhe, ki jih je bilo zaradi velikosti težje prati v pralnem stroju. Meta je opozorila, da so ženske v povojnem obdobju v javnih pralnicah prale predvsem prte in rjuhe, da so si skrajšale delovno obremenitev, običajno pa niso plačevale tudi za sušenje in likanje, ampak so še vlažne prinesle domov, saj jih je povojno pomanjkanje prisililo k iskanju kompromisov.

Proces prehajanja pranja iz zasebne v javno sfero v obliki pralnic ni povsod naletel na odobravajoče odzive: »Ogledali smo si prve zarodke stanovanjske skupnosti v Ljubljani in smo ugotovili, da bodo nekateri servisi zelo težko obratovali, ker se ženske upirajo, da bi prišle v njihova stanovanja na delo tuje ženske. Marsikje se žene sprejo in nočejo več prati s skupnim pralnim strojem« (Tomšič 1958: 67).

Razmere so se spreminjale zelo počasi, tudi zato, ker so bile ženske

prepričane, da same boljše operejo. Obstajala je globoko zakoreninjena predstava o tem, »da se prava ženska spozna po belem perilu in zloščenih tleh« (Vodopivec 2001: 77). S pranjem v javnih pralnicah naj bi del dohodkov vlagali v skupne naprave, ki bi hitreje dvigale življenjski standard. V socialistični proizvodnji je veljalo, da tehnični napredek ne more priskrbeti dobrih ekonomskih rezultatov, če ne temelji na napredku v organizaciji dela in specializaciji, česar v individualnem gospodinjstvu ni bilo mogoče doseči.

Elektrifikacija in prvi pralniki v gospodinjstvu

»Midva, ko sva zidala, še ni blo pralnega stroja,« se je spominjala Mila in pri tem pogledala Jožeta, ki je sključeno sedel na moji levi, tiho prikimaval in se z rokami opiral na palico. »Je reko tist, k je napelavo elektriko: 'Kam pa nej denem štekerje za pralni stroj?' 'Ooo,' sem rekla, 'kje pa, če bo kdaj pralni stroj!« Uvedba pralnega stroja in drugih gospodinjstvih pripomočkov ni bila mogoča brez elektrifikacije domov. Ko sem gospo Elizabeto, rojeno leta 1926 v vasi blizu Vojnika pri Celju, ki je vse življenje preživela na kmetiji, spraševala o kuhinjskih pripomočkih v obdobju po vojni, me je pogledala in se nasmehnila moji naivnosti: »Nismo jih imeli, ker jih nismo imeli kam uštekati. Mel smo kafe mlinček za na roke, nobenga orodja, nobenih mašinc. Einfah življenje je blo.«

Elektrifikacija je bila ključna strukturna komponenta socializma, saj je bil socializem na vasi seštevek »sovjetov in elektrifikacije« (Allcock 2000: 379). Januarja 1946 je nova jugoslovanska ustava uvedla centralno plansko gospodarstvo in nacionalizirala več kot 90 % lastnine, industrializacija in elektrifikacija pa sta postali osrednja ekonomska cilja

(Klemenčič in Žagar 2004: 197).²⁹ Z izgradnjo težke industrije je bilo mogoče proizvesti sredstva za elektrifikacijo države, ki je bila temelj za nadaljnji napredek in mehanizacijo za preobrazbo podeželja, pa tudi za povečanje količine potrošnih dobrin (Trouton 1998: 217).³⁰ Industrializacija in elektrifikacija med letoma 1945 in 1955 sta sprožili mnogo ekonomskih in socialnih procesov za hitro preobrazbo gospodarskega in družbenega življenja.

V obdobju socializma je Slovenija stopila na pot modernizacije, hitre industrializacije in proletarizacije večinoma kmečkega prebivalstva. Tako je socializem v sorazmerno kratkem obdobju preoblikoval slovensko družbo in ekonomijo. Slovenija je do leta 1954 glede na leto 1939 več kot potrojila proizvodnjo električne energije (Klemenčič 2013: 19–20). Stopnja elektrifikacije je kmalu postala merilo jugoslovanskega gospodarskega napredka, potrošnja električne energije pa merilo življenjskega standarda. Po podatkih Elektrogospodarske skupnosti Slovenije, objavljenih v Statistiki Elektrogospodarske skupnosti Slovenije (v Šermazanov 1959: 133), se je stopnja elektrifikacije v Sloveniji v povojnem času hitro višala. Na porast števila odjemalcev sta vplivali elektrifikacija podeželja in gradnja novih stanovanj. Tako je bila leta 1958 Slovenija v večjem delu elektrificirana, brez dostopa do elektrike so bili samo še zelo težko dostopni kraji.

²⁹ V zakonu o petletnem gospodarskem razvoju FLRJ je bila industrializacija opredeljena kot nosilec načrtnega razvoja »narodnega gospodarstva« v Sloveniji, prav tako so bile navedene vrste in količine proizvodov, ki bi jih morala izdelati slovenska industrija. Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva Slovenije, sprejet 8. julija 1947, je republiško industrijo podredil vsedržavnemu razvoju. Slovenska proizvodnja naj bi se preusmerila na izdelovanje zahtevnejših specializiranih izdelkov in predmetov široke porabe, ki jih je primanjkovalo na jugoslovanskem trgu (Prinčič 1997: 266–268).

³⁰ Tito je v svojem govoru leta 1947 med predstavitvijo petletnega načrta pojasnil, da Jugoslavijo k elektrifikaciji in industrializaciji sili potreba po povojni obnovi, ki pa ni bila mogoča brez lastne industrije, saj bi bila Jugoslavija sicer popolnoma odvisna od kapitalističnih držav (Trouton 1998: 217).

V letih 1949 in 1950 so na področju elektrifikacije domov v Sloveniji velika mesta skoraj za polovico prednjačila pred manjšimi mesti in podeželjem, saj je bilo leta 1949 v večjih mestih z električnim tokom opremljenih 95,7 % domov, na podeželju in v manjših mestih pa še leta 1950 samo 57,7 %. Slovenija je bila v primerjavi z Jugoslavijo leta 1949 malo nad njenim povprečjem glede elektrifikacije stanovanj v večjih mestih, približno za 8 %, v manjših mestih in na podeželju pa je bila leta 1950 v veliki prednosti, saj je bilo jugoslovansko povprečje 23 % (Statistični letopis SR Slovenije 1953: 258).

S splošno elektrifikacijo domov in s povečanjem proizvodnje pralnih strojev so se v sredini 1950-ih let pralni stroji začeli pojavljati v individualnih gospodinjstvih. Malešič (1958: 139) je v članku, objavljenem v *Sodobnem gospodinjstvu* leta 1958, svetoval nakup pralnika za individualno uporabo samo, če se je v družini pralo pogosto, drugače pa je pranje v javnih pralnicah veljalo za bolj racionalno.³¹

Tehnološki razvoj v socializmu, ki je bil postopen, je obljubljal, da bo olajšal povojno pomanjkanje, napredek, udobje in modernost. Proces modernizacije je predstavljal možnost razvoja socializma kot alternative kapitalizmu z ustvarjanjem življenjskega standarda, primerljivega s tistim na Zahodu. Analiza prvega desetletnega obdobja pospešene industrializacije v Sloveniji razkriva, da se je slovensko gospodarstvo skupaj z jugoslovanskim začelo hitreje razvijati in da je Slovenija ostala gospodarsko najrazvitejša republika. Industrializacija je povzročila tudi negativne premike v slovenski gospodarski in socialni kulturi. Življenjska raven je v primerjavi s predvojno padla, cene hrane so se

³¹ V družini z odraslimi člani, ki je prala večjo količino perila vsakih 14 dni, je bila leta 1958 nabavna cena pralnika 60.000 dinarjev, življenjska doba pa 10 let. Mesečni prihranek pralnika je znašal 450 dinarjev (brez upoštevanja delovnega časa, toka, vode in pralnih sredstev), v pralnici Labod pa so za enako vsoto oprali, posušili in zlikali 15 rjuh, zato je veljalo pranje v javnih pralnicah za bolj ugodno. Pranje v majhnih strojih je bilo počasno, saj so zanj porabili več časa kot v dobro opremljeni pralnici, slabša je bila tudi kvaliteta pranja (Malešič 1958: 140).

poviševale, industrijskega blaga za široko porabo je bilo malo, povprečni prihodek državljanov pa je bil nižji kot pred 2. svetovno vojno (Prinčič 1992: 170–171).

Kot pravi Jože Prinčič (2002: 69–70), se je na začetku 1960-ih let v jugoslovanskih razvojnih načrtih pojavil pojem »modernizacija«, ki je hitro pridobival na pomenu. Tretji jugoslovanski petletni gospodarski načrt leta 1960 je med pogoje za doseganje večje proizvodnje in narodnega dohodka vključil posodobitev gospodarskega sistema in organizacije podjetij ter uporabo sodobnejših znanstvenih in tehnoloških pridobitev. Začel se je miselni premik, saj so republiški funkcionarji začeli obračati hrbet avtarkični usmeritvi in težili k vključitvi v mednarodno blagovno menjavo ter k intenzivni modernizaciji. Z razvojem modernizacije sta vse bolj množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji vplivali na večjo prisotnost pralnih strojev v individualnih gospodinjstvih, kar pa je seveda oteževalo delovanje javnih pralnic.

Večina žensk je namesto v javnih pralnicah prala doma, to pa jim je omogočila množična potrošnja likalnikov in pralnih strojev (prim. Bowden in Offer 1996: 245). Neuspeh javnih pralnic me navdaja s skepticizmom glede »trdega kolektivizma« tako na vasi kot tudi v mestu, saj je očitno, da je tudi socialistični državljan poskušal vzdrževati vrednote individualizma in si ustvariti družinsko sfero, ki bi mu zagotavljala varnost, higieno in intimnost. Z vedno večjo dostopnostjo pralnih strojev se je opravilo pranja vrnilo nazaj v neplačano zasebno sfero, kar je okrepilo vloge žensk kot potrošnic individualnih proizvodov namesto skupnih javnih servisov.

I.2

Pralni stroj skozi perspektivo tehnološkega razvoja

Postopno uvajanje pralnega stroja v gospodinjstvo

Za našo mizo v atriju kavarne se je odvijala zanimiva debata, ki se je razvnela sorazmerno s količino popite kave. Občasno si je kateri glas izboril primat, pogosto pa se je miza razdelila na dva ali tri majhne skupine, v katerih smo si izmenjevali mnenja in spomine. Razmišljujoča gospa v 90. letu starosti se je spomnila prizora, kako je sosedova hči sedela zraven pralnega stroja in strmela vanj z odprtimi usti: »To je pa čudo! Kakšna sprememba!« Ostale ženske za mizo so pokimale v znak strinjanja z njo. Ena izmed njih je dejala, da so doma slavili, ko so pripeljali prvi pralni stroj, ostale so, zatopljene v svoje misli, srkale kavo. Jože se je spomnil, da so hodili gledat prvi pralni stroj, »kak vodo jemle, prašek pa zmeša pa spet. Ko fabrika je bil, ko tovarna ta prava.«

Sogovorniki so pogosto izražali močna čustva, ko so govorili o nakupih modernih tehnologij, kot je bil pralni stroj, tudi zato, ker so morali vložiti precej naporov, da so si jih priskrbeli, zato je po opravljenem nakupu sledilo navdušenje, ki pa je bilo povezano tudi z univerzalno fascinacijo nad tehnologijo. Ivan, strojnik, rojen leta 1923 v Ljubljani, se je spomnil, da je po letu 1950 odšel po pralni stroj v Trst: »Takrat še pr nas ni blo tko za dobit. Vse smo dobil tam, na Ponte Rossu.« Njegova žena se je k meni obrnila z vprašanjem: »Veste, kakšni pralni stroji so bli prvi?« Pri tem me je pogledala, kot da mi bo vsak čas razkrila največjo skrivnost: »Na polža. Uvažal so jih. Pralni stroji so pršli 66. leta, tam nekje, prej smo pa vse na roke pral.«

Vloženi napor pri nakupu pralnih strojev, njihova redkost na trgu in visoka cena so pripomogli k temu, da so jih ljudje dojemali kot luksuzne dobrine. Kot opozarja Franc Spiler (1956: 50–51), je potrebno prihod pralnih strojev na tržišče razumeti v širšem kontekstu, skupaj z drugimi gospodinjskimi aparati, ki jih je bilo moč najti v trgovinah sredi 1950-ih let prejšnjega stoletja: električnim kuhalnikom, bojlerjem, štedilnikom, pralnim strojem, ožemalnikom, likalnikom, hladilnikom, sesalnikom, pomivalnikom za posodo ... Prvi avtomatski pralni stroji so veljali za čudo tehnike in pojavili so se v obdobju najbolj intenzivne modernizacije gospodinjstva in rasti družinskega blagostanja v Jugoslaviji med letoma 1961 in 1965, ko je bila kupljena vsaj polovica štedilnikov, hladilnikov, sesalcev, telefonov in televizorjev (Duda 2005: 65).

Če pogledamo statistične podatke za leto 1968 o lastništvu pralnih strojev v slovenskih domovih v primerjavi z nekaterimi drugimi trajnimi dobrinami, lahko vidimo, da je imelo električni štedilnik v lasti 47,7 % gospodinjstev, hladilnik 41,2 %, črno-bel televizor 40,0 %, pralni stroj 35,5 % ter avto 18,2 % (Rendla 2015: 189). Iz tega lahko razberemo, da so se televizorji širili po domovih hitreje kot pralni stroji.³² Investicija in proizvodnja se nista povečali le pri napravah, ki so lajšale delo, ampak tudi pri kulturnih dobrinah tehnološkega razvoja in blagostanja, kot je bil televizor, ki je ljudem omogočil, da so prosti čas trošili, za razliko od pralnega stroja, ki jim je obljubljal, da ga bodo prihranili.

³² V 1960-ih in 1970-ih se televizorji vedno hitreje postajali prisotni v slovenskih domovih. Če pogledamo promet po količini prodanih predmetov od leta 1959 do 1964, vidimo, da je bilo leta 1959 v Sloveniji prodanih 37 televizorjev, leta 1962 548, leta 1964 pa že 2.344 (Statistični letopis SR Slovenije 1965: 298). Podatki o količinski prodaji izdelkov za Jugoslavijo za leto 1974 kažejo, da je bilo največ televizorjev prodanih v Srbiji (151.000), sledile so Hrvaška (82.900), Slovenija (44.800), Bosna in Hercegovina (41.100), Makedonija (22.600) in Črna gora (5.200) (Statistični letopis SR Slovenije 1975: 477). Leta 1978 je imelo že 82,6 % slovenskih gospodinjstev v lasti televizor in 80,1 % pralni stroj, leta 1988 pa je imelo 98 % gospodinjstev v lasti televizor in 95,2 % pralni stroj (Rendla 2015: 198).

**POSTALI SMO VELIKI,
ker smo zadovoljili milijone potrošnikov**

gorenje

**NOVI
PRALNI STROJ
PS 664 BIO S**
še večje zadovoljstvo
potrošnikov

**ENOSTAVEN, UDOBEN, AVTOMATSKI, ZA VSAK PROSTOR
14 PROGRAMOV, 4 TERMOSTATI, DVA NIVOJA VODE**

Pere programirano vse vrste perila, določa različne nivoje vode, temperature in operacije z ozirom na zahteve pranja. Avtomatsko biološko pranje in škrobljenje. Je tih, varen, eleganten in pri delovanju nepremičen. Dimenzije ustrezajo kuhinjskim elementom

NAJVEČ, KAR SI LAHKO ŽELI SODOBNA GOSPODINJA

Fotografija 2: Postali smo veliki. Vir: Naša žena, september 1971.

Iz oglasa na Fotografiji 2 je mogoče razbrati, da se je na tržišču pojavil novi avtomatski pralni stroj *PS 664 BIO S* s štirinajstimi programi in štirimi termostati ter z dvema nivojema vode. Ustrezal je dimenzijam kuhinjskih elementov, kar pomeni, da je sodil v kuhinjo. Na fotografiji se nahaja pet nasmejanih žensk. Ena izmed njih drži v rokah napis

Garancija Gorenje. Spremljajoče besedilo sporoča, da je pralni stroj največ, kar si lahko želi sodobna gospodinja, iz česar je mogoče razbrati, da je pranje veljalo za žensko opravilo, nakup pralnega stroja pa jo je osrečil in pripomogel k temu, da je postala sodobna gospodinja.

Tehnološki razvoj pralnih strojev je bil postopen. »Ta pruje delo takle,« je dejala gospa na moji desni in z rokami pokazala, kako se je zibal. »Si mogo na roke dolivat vodo, pol smo pa pralni stroj dobil, ko je bil kotliček zram. Pa pral se je tak dolg, zapran je blo, cote niso dišale.« Kot navaja Vladimir Mušič (1956: 118), so bili leta 1956 večji pralni stroji in centrifugalni ožemalniki za javne pralnice v izdelavi že dalj časa, med novimi izdelki pa so se pojavili gospodinjski pralniki, ki so imeli vgrajen grelnik za vodo, gumijasto cev ter ožemalnik, ki je bil ročni valjni ali motorni centrifugalni. Najprej so se na tržišču pojavili polavtomatski pralni stroji s centrifugo.

Mila in Jože sta imela svoj prvi pralni stroj znamke Candy nameščen v kopalnici, cev za odtekanje vode pa je bila napeljana v kopalno kad. Ko sem ju povprašala, kdaj sta ga kupila, si nista bila enotna. Jože je dejal: »1952. leta,« toda Mila ga je popravila: »Mal kasnej, Jože. 52. smo se selil, k sem js rekla, da ne rabmo štekcarja, ker ne bomo nkol mel pralni stroj.« »V zvezi s pralnim strojem ...,« je pogovor nadaljevala Mila, pri tem dvignila kazalec desne roke in s to gesto naznanila, da bo povedala nekaj pomembnega:

Še neki mi je strašno ... Eee ... Centrifuga. Ročna centrifuga. To, Polonca, je blo pa skor k pralni stroj. Mel smo mal prostora, not nisi mogo sušit. Že zared zraka ne, in to. Tista centrifuga, madona, je pa tko ožela. Je bla centrifuga na elektriko. Tisto centrifugo sem mela zlo dolg, pol je pa že začel vrag jemat. Pol sn pa bakreno vzela. Tista je še zdej doma. Sem pa za svaki slučaj, veš Polonca, js si morem eno rezervo tkole zmerom prpravt, ne, in fehtam tega prjatla v Frankfurtu: »Ivan, dej mi eno centrifugo zrihti, eno bl majhno.« Je

**POSTALI SMO VELIKI,
ker smo zadovoljili milijone potrošnikov**

reko: »A veš, da so nehal delat.« Ampak v unem skladišču so mel še ene par zalogo, sem jo pa kr vzela. Uno sem mela štir leta dol, ker se una bakrena ni hotla ferderbat. Pol pa prav jena kolegica pr men doma: »Mila, Mila, ka ti maš pa še eno centrifugo tam dol čist novo? Kam jo boš pa dala?« Sem rekla: »Anica, če jo hočeš, kr vzem jo.«

Mila je, tako kot mnogo žensk v socializmu, nakupovala na zalogo, zanimivo pa je, da rezervne centrifuge ni nikoli uporabila, saj je imela bakrena centrifuga zaradi svoje izjemne vzdržljivosti dolg rok trajanja.³³

Meta je zbrano poslušala pripovedovanje Mile o centrifugi in se spomnila, da so imeli tudi pralni stroji vgrajeno dobro delujočo centrifugo, toda Mila je vztrajala, da vgrajena centrifuga v pralnem stroju ni dovolj dobro ožela oblačil, zato je perilo prala s pralnim strojem, ožemala pa z dodatno centrifugo.

Soseda moja mi je zmer nosila volnene pulovre: »Mila, dej mi s centrifugo ožet! Če js pustim, de mi stroj centrifugira, js mam vse zmečkan.« Je bla centrifuga zato fina, ker je na mrzlo centrifugirala. Pa svilo. In mi je vse nosila.

Iz njene izjave je razvidno, da so si ženske pomagale med seboj in s tem krepile solidarnost. Po drugi strani pa je mnogo sogovornikov izpostavilo, da so ljudje drug k drugemu hodili gledat televizijo in se na ta način med seboj družili, prali pa niso skupaj. Če nisi imel pralnega stroja, si pral doma na roke, ne pri sosedih. V tem smislu je pranje veljalo za bolj individualno opravilo od gledanja televizije, ki so ga ženske opravljale same v okviru gospodinjskega dela.

³³ Zaradi planskega modela potrošnje, ki je bil centralistično voden, določenih zelenih predmetov na trgu ni bilo mogoče kupiti. Ker je zahteva potrošnikov običajno preseгла zalogo v trgovinah, so se ti znašli po svoje. Ko so se določeni predmeti na trgu pojavili, so jih kupili na zalogo ter kopicili doma kot rezervo v primeru krize, prav tako pa so jih tudi reciklirali.

Meta je ob tem izrazila neodobravanje nad Milinim načinom uporabe centrifuge:

Js pa puloverjev ne bi dala nikdar not. Js, ko sem prala puloverje, sem vzela brisačo pa jih lepo not zavila, da je blo napol suho, potem sem pa dala ven sušit. Sem vse tko na roke delala. Kaj je to lepo blo! Sem zlo rada sušila na zraku perilo, zmir na zraku. Na balkonu polet je blo takoj suho.

Mila se je spominjala, da je bila dodatna centrifuga zaradi močnega ožemanja priročna, ker potem oblačil ni bilo treba sušiti, s čimer si je prihranila nekaj dodatnega dela in časa: »Ven si vzela, pa si lahko že likal. Sej pralni stroj je bil, ampak ko si perilo ven vzela, je še voda tekla. Ni tok ožel.«

V članku z naslovom »Tihi, nepogrešljivi član gospodinjstva« Lipovšek (1991: 52) navaja, da se je prvi avtomatski pralni stroj s horizontalnim bobnom v Evropi pojavil leta 1960. Podjetje Gorenje je začelo izdelavo domačih pralnih strojev leta 1964, naslednje leto pa so že sestavili prvih 5.600 pralnih strojev, ki so jih prodajali v tuje države, kot so Poljska, Francija, Nemčija, Avstrija, pa tudi v skandinavske države. Mnogim potrošnikom je nakup pralnega stroja onemogočala cena. Barbara, ekonomistka, rojena leta 1963 v Bači pri Idriji, se je spominjala, da so doma kupili pralni stroj leta 1969: »Je blo že kaj, de si si lahka prvoščo, jih je mel mogoče v celi vasi pet.«

»65. leta sem rodila. Pralni stroji so že bili, ampak si ga nisem mogla prvošt. Vzel si ga na obroke, ampak niso bli majhni. Nekaj časa smo še na roke prali, potem je šel pa razvoj tako hitr naprej, da nisi več dojemal,« se je spominjala Hermina, zdravnica, rojena v Žalcu leta 1940, ki je po študiju ostala v Ljubljani.

Meta je pripovedovala, kako je dobila svoj prvi pralni stroj:

Moj spremljevalec je imel nov avto in po prometni nesreči je dobil totalno in vse izplačano, pa je reko: »Zdej pa al si kupi en lep prstan po svoji želji al pa kaj hočeš.« Sem pa rekla: »Veš, Ante, js si bom pa vzela pralni stroj.« Takrat je bil 250.000 dinarjev. Men se je to zelo drago zdel. Sem rekla: »Prstan že tko mam od mame pa še enga. Rajš mam pralni stroj.«

»Pa pršparane roke,« jo je dopolnila Mila. S to izbiro, pred katero je bila postavljena Meta, je opozorila tudi na dojemanje pralnega stroja kot ženskega aparata. Mila se je nasmehnila: »Ampak sn misla, da ne bom nkol mela pralnega stroja, da nkol ne bo.« Meta ji je pokimala:

Js sem rekla, da barvne televizije ne bom mela nkol, ker ne bom mela nkol tok dnarja. Tinka je mela ta prva pralni stroj, črno-bel televizor, pol je mela barvast televizor, ampak ona je garala ponoč, skos, pobirala zankice pr nogavicah. Je rekla: »Js delam dva šihta, zato da si lahko vse to kupim.« Pa še mam je mela pr seb.

Gospodinjski pripomočki so postajali ljudem vedno bolj dostopni, vendar pa so nekateri delali dve službi, varčevali eno leto ali več in zanje jemali kredite. Mila sicer ni marala nakupovati na kredit, a je to možnost imela. Po besedah Patrica Pattersona (2011: 194) je v Jugoslaviji prevladoval preprost model potrošnje, ki je bil moderen, a skromen, nagrajujoč, a razumen. Delavci niso hrepeneli po mercedesih in počitnicah na Fidžiju, ampak so delali dodatne ure v službi, imeli celo dve hkrati in odhajali za nekaj mesecev ali let delat v tujino, tudi zato, da so zbrali dovolj denarja za nakup kakšne moderne gospodinjske naprave.

Podatki o prodaji pralnih strojev v širšem, evropskem kontekstu, kažejo, da je bilo množično lastništvo naprav v gospodinjstvu noviteta tudi za

tedanje kapitalistične evropske države.³⁴ Leta 1960 je bilo v Sloveniji prodanih dobrih 2.000 pralnih strojev, leta 1965 dobrih 9.000, najbolj pa se je prodaja pralnih strojev povečala med letoma 1965 in 1970, ko je bilo prodanih skoraj 40.000 pralnih strojev (Statistični letopis SR Slovenije, 1976: 312). Temu je botrovalo tudi dejstvo, da se je na trgu pojavil avtomatski pralni stroj, ki je bil tehnološko bolj napreden od že prisotnega polavtomatskega.

Tako je leta 1960 prinesla prodaja pralnih strojev 2 milijona dinarjev dobička, leta 1965 že 14 milijonov, najbolj pa je prodaja narasla med letoma 1965 in 1970, ko je promet znašal 117 milijonov dinarjev. Postopoma se je dobiček od pralnih strojev v Sloveniji povečeval in je leta 1975 znašal 182 milijonov dinarjev (Statistični letopis SR Slovenije 1976: 310). Poleg uradne statistike o prodanih pralnih strojih je potrebno upoštevati še nakupovanje v sosednji Avstriji in Italiji, saj so bili doma dragi ali pa jih ni bilo dovolj. Tudi Milin prvi pralni stroj znamke Candy je bil kupljen v Italiji s pomočjo znancev na Primorskem, ki so imeli zveze s cariniki, in pretihotapljen v Slovenijo. Število gospodinjstev, opremljenih s pralnimi stroji, je bilo torej v resnici višje, kot prikazujejo statistični podatki.

³⁴ Zahodne države v smislu kvalitete in stopnje lastništva pralnih strojev niso bile v veliki prednosti pred Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Kot navaja Paul Redfern (2003: 123), je bila v poznih 1950-ih letih prejšnjega stoletja v Angliji cena pralnega stroja 125 funtov. *Bendix* je bil prvi pralni stroj, ki pa je bil tako drag, da v oglasu ni bilo napisane cene; njegov najbližji tekmeč *Servis Twin Tub* je leta 1953 stal 95 funtov, kar je bila cena majhnega avtomobila. Velik padec cen se je v Angliji zgodil v drugi polovici 1950-ih let. V Zahodni Nemčiji je imelo leta 1955 električne pralne stroje 10 % ljudi, v Franciji pa je imelo leta 1954 svoj pralni stroj v gospodinjstvu 8 % ljudi, leta 1980 pa 80 %. V Sovjetski zvezi so v obdobju Brežnjeva, od poznih 1960-ih, še posebej pa v 1970-ih in zgodnjih 1980-ih letih, ljudje v mestu že imeli klasične gospodinjske naprave (pralni stroji, hladilniki, sesalniki, televizije) (Chernyshova 2011: 192–3). Istočasno se je tudi v socialistični Bolgariji, kot navaja Kristen Ghodsee (2005: 33), močno povečalo število Bolgarov, ki so imeli v lasti TV, električne pralne stroje, hladilnike in zasebne avtomobile.

Socializem, tehnološki napredek in modernost

vam kot generalni zastopnik za Jugoslavijo svetovno znane pralne stroje italijanske tovarne **CASTOR** — relax za nakup v devizah. Na voljo sta dva tipa:

Executive 390 superavtomatski stroj in **Selecta** superavtomatski stroj s 15 različnimi operacijami.

Pralne stroje lahko dobite iz našega konsignacijskega skladišča takoj po vplačilu deviznega in zneska.

Nakup pralnih strojev je mogoč s katerikoli valuto (USA in Can. \$, Lit, DM itd.).

Fotografija 3:

Pralni stroj Cosmos.

Vir: Naša žena 1968, št. 2.

Iz reklamnega oglasa za pralni stroj znamke Cosmos iz Ljubljane (Fotografija 3) lahko razberem, da je bilo mogoče leta 1968 v trgovini izbirati med dvema tipoma t. i. superavtomatskih strojev – *Executive 390* in *Selecta* – ki ju je bilo mogoče kupiti s plačilom v dinarjih, pa tudi s tujimi valutami. Oglas za superavtomatski pralni stroj Gorenje na Fotografiji 4 kaže, da je bilo leta 1968 mogoče kupiti pralni stroj na 12-mesečni kredit brez obresti in porokov ter brez 20 % pologa. Prav tako je bil nakup pralnega stroja predstavljen kot predmet življenjskega nakupa, ne samo v smislu visoke cene, ampak tudi roka trajanja. Oglas, ki je videti kot reklamni letak, kupce vabi: »Pridite po pralni stroj s prazno denarnico.« Na fotografiji je upodobljen superavtomatski pralni stroj *PS 652* podjetja Gorenje. Iz oglasa je mogoče razbrati tudi, da je bil garancijski servis zagotovljen po vsej Jugoslaviji in tudi na domu.

COSMOS Ljubljana, Celovška 34
Telefon 313-062

Fotografija 4:

»Enkratna priložnost za življenjski nakup«.

Vir: Naša žena 1968, št. 3.

Ko smo se z Milo in Meto pogovarjale o tehnološkem razvoju pralnih strojev in njihovih kasnejših izboljšavah, je Mila dejala: »Js ti pa povem, da so bli ta prvi odlični. Tok so zdržali, zdej pa ne zdržijo.« Milin prvi pralni stroj Candy je bil kupljen v Italiji:

*Tist je najbl zdržo, da boš vedla. Osemnajst let sem ga mela!
Mislim, centrifuga je bla slaba, ne. Slabo je ožel, ampak opral pa je.
Pol pa niso bli več taki stroji. Al pa likalnik. Mi ga je iz Nemčije
prneso, še zdej ga mam doma. Z likalnikom sem bla tut zlo
zadovoljna, pa s hladilnikom. To je bil pa neuničljiv, neuničljiv.
Zdej ti hitr crkne vse. To je tko narejen, d je promet,
d moreš novo kupet, moreš.*

Meta je dodala: »Ja, zdej so take centrifuge, bolj tiho. Ta pralni stroj sem js mela ta prvi in tazadni. 25 let, več, 30 let sem ga mela, res je bil kvalitetn.« Mila danes živi v domu ostarelih in oblačila ji kupujejo njene prijateljice. Tudi za volnene puloverje pravi, da so bili včasih veliko bolj kvalitetni:

Zadnjič sem dobila še volnene ostanke starga pulovra, pa sn tle eni rekla: »Pretrgi!« Je rekla: »Kua pa mate to za eno volno? Js jo ne morem pretrgat!« Sn rekla: »Vidiš, to je bla pa kvaliteta.«

V tem poglavju se bom namesto iskanja razlogov za prikazovanje socializma kot tehnično manj razvitega osredotočila na njegov uspeh v vzdrževanju sistema inovacij in tehnološkega razvoja. Breda Luthar in Maruša Pušnik (2010: 11) pravita, da je zahodni pogled svojo hegemonijo vsiljeval na nezahodni periferni svet. Jugoslovanska »drugost« je bila opredeljena v skladu z njenim perifernim položajem in zaostalostjo ter partikularnostjo socialistične ideologije. Kot ugotavljata Katherine Pence in Paul Betts (2008: 7), je eden izmed problemov povojnih konceptualizacij modernosti težnja izenačevanja modernosti z »zmagoslavnim liberalnim kapitalizmom«, ki predstavlja nadaljevanje zahodne logike hladne vojne,³⁵ ki je zaznamovala socializem kot »nujno kulturo nadzorovanja, pomanjkanja, ekonomskega upravljanja in brezbarvnih življenjskih stilov« (Pence in Betts 2008: 7). Nemški kritik Hans M. Enzensberger (v Pence in Betts 2008: 7) je zapisal, da je bil »realsocializem najvišja stopnja nerazvitosti«.

Čeprav za nekatere socializem ni bil moderen, drugi raziskovalci poudarjajo prav to, da je bilo vzpostavljanje modernosti osrednja misel tudi socialističnega sveta. Pence in Betts (2008: 7) pravita, da revolucije vzhodnega bloka iz leta 1989 kažejo, da je bila sama ideja socializma, obravnavanega z oblikami njegovega »neo-absolutističnega« političnega

³⁵ Kot pravi Dejan Kršič (2012: 211), pomeni strinjati se z razdelitvijo na Zahod/Vzhod, kapitalistični/socialistični, centralistični/periferni, kolonialni/modernistični strinjati se z reprodukcijo hladne vojne.

sveta in revne materialne kulture, v svojem bistvu nemoderna. Ko je bil enkrat socializem ločen od modernosti, je začel Zahod služiti kot standard za primerjavo tehnološkega razvoja socialističnih držav.³⁶

Raymond Stokes (2000: 6–7) izpostavlja, da so primerjavo glede standardov tehnološke razvitosti Vzhodne in Zahodne Nemčije uporabljali izključno za poudarjanje razlik, ne pa podobnosti med obema državama. Politične implikacije so imele tudi realne posledice, saj je konstrukcija imaginarnega zidu v Nemčiji v 1950-ih letih, ki je temeljila tudi na različni tehnološki razvitosti obeh Nemčij, vodila do konstrukcije resničnega (Stokes 2000: 10).

Potrošnike je potrebno kot uporabnike tehnoloških novitet vedno razumeti skozi perspektivo določenega političnega in zgodovinskega konteksta. V obdobju hladne vojne sta bili znanost in tehnologija kriterij družbenega napredka, ki sta postali politično bojišče. Predsednik Hruščev je obljubil, da bo Sovjetska zveza do leta 1965 dohitela ali celo preseгла ZDA v potrošnih dobrinah in se pri tem nanašal na sovjetski uspeh pri vojaških tehnologijah in odkrivanju vesolja. Država, ki je lahko izdelala atomsko bombo in v vesolje poslala satelite, seveda ni mogla imeti težav s proizvodnjo pralnih strojev in televizorjev. Ameriški kriterij za tehnološki napredek je bila množična potrošnja potrošnih dobrin, ne pa nuklearne in vesoljske tehnologije. Skozi to perspektivo so bili Sovjeti v zaostanku, saj so se do takrat posvečali razvoju tehnoloških sistemov in jih poskušali narediti dostopne vsem državljanom, zato so raje investirali v javni prevoz kot v avtomobile v zasebni lasti (Oldenzel in Zachmann 2009: 4, 7).

Kot pravi Dejan Kršič (2012: 212), ne obstaja »prava«, zahodna modernost, glede na katero so vsi ostali modernizmi drugotne deviacije. Peter Beilharz (2009: xv) opozarja, da obstajajo različne modernosti (azijska,

³⁶ Pri tem velja omeniti tudi nasprotno diskurze, saj Charity Scribner (2003) ugotavlja, da je ideja modernosti skupna tako vzhodu kot tudi zahodu 20. stoletja (prim. Bauman 1991).

latinskoameriška itd.) in različni socializmi. Poleg tega so razprave o kulturni modernosti osredotočene predvsem na sfere ekonomije in politike, vendar je potrebno v raziskovanje vključiti tudi vsakdanjo kulturo na področjih, kot so popularna kultura, potrošnja in umetnost, s čimer je slika o jugoslovanski modernizaciji bolj kompleksna.³⁷

Mila je posebej poudarila, da so bili pralni stroji v socializmu navkljub tehničnim pomanjkljivostim, kot je bila slaba centrifuga, bolj kvalitetni in so imeli daljši rok trajanja od današnjih, s čimer so bili na daljši časovni rok cenejši. To pa ne velja samo za socialistično proizvodnjo tistega časa. Mila je centrifugo, električni likalnik in hladilnik, ki jih je opisala kot neuničljive, uvozila iz Zahodne Nemčije s pomočjo prijatelja, ki je tam živel, iz kapitalistične države, torej se kvaliteta in neuničljivost po njenem pripovedovanju navezujeta tudi na kapitalistično proizvodnjo tistega časa. S tem je opozorila, da tudi na kapitalizem ne moremo gledati kot na statičen sistem, saj je danes drugačen od takratnega kapitalizma, zato ga je treba razumeti v zgodovinskem kontekstu.

Racionalna in preudarna potrošnja v socializmu je bila povezana z dolgo življenjsko dobo objektov, z njihovo funkcionalnostjo in kakovostjo ter z dolgotrajnimi rešitvami.³⁸ Lahko se strinjam z Zsuzso Gille (2007), ki oporeka reprezentacijam socializma kot potratnega, saj naj bi v nasprotju z reprezentacijami o čistosti, učinkovitosti in varčnosti zahodnega

37 Lilijana Kolečnik (2012: 130–132) pravi, da je ustvarjanje abstraktne umetnosti na jugoslovanski kulturni sceni potrditev resnične deviacije od totalitarne doktrine socialističnega realizma, ki je Jugoslavijo približal etosu »svobodnega sveta«. Abstraktna umetnost je sledila viziji modernosti s »čistimi« stilističnimi oblikami, ki so jih spremljale podobne razprave v preostali Evropi. Za razumevanje problema modernosti kot posebne konfiguracije popularne kulture v kontekstu razlikovanja elitizma modernistične ekskluzivnosti in demokratizacije popularne inkluzivnosti gl. Senjković (2008); o porajajočem se srednjem razredu v Jugoslaviji, ki sta ga oblikovala socialistični proces modernizacije in potrošnja, gl. Luthar (2006).

38 V prvi polovici 1970-ih let je podjetje Gorenje za promocijo svojih proizvodov na avstrijskem trgu izpeljalo komunikacijsko kampanjo pod sloganom »Bewusstrobust« in z njo želelo poudariti, da se pod robustnostjo oblike skrivajo za tisti čas izjemno kakovostni in zanesljivi aparati (Knez in Pirc 2012: 40).

kapitalizma proizvajal preveč odvečnih smeti in zastarelih dobrin. Kot pravi Zsuzsa Gille (2007: 13), »odpadki igrajo različne vloge v ustvarjanju tega, na kar se sklicujemo na objektiviziran način kot 'socializem' in 'kapitalizem' [...] Odpadki niso samo reprezentacijska perspektiva [...] ampak tudi konstitutivni element družbenih redov«. Potratnost je torej potrebno razumeti kot konstitutivni element družbenih redov in njihove materialne ekonomije, saj se potratnost in družba vzajemno konstituirata (Gille 2007: 13).³⁹

Sodobni življenjski slog zaradi svoje hitrosti išče praktične ter človeku in okolju prijazne sodobne tehnologije. Danes se pri prodaji pralnih strojev najbolj poudarjajo ekonomičnost pri porabi električne energije, vode in pralnih sredstev ter prijaznost do okolja. Pomembno je tudi, da je pralni stroj čim bolj tih, da učinkovito očista, hitro opere in je pri tem enostaven za uporabo. To, kar se je bistveno spremenilo, je veliko večje število modelov in znamk, med katerimi lahko kupci danes izbirajo. Mila je imela v svojem življenju samo dva pralna stroja. Prvi je bil italijanski Candy, drugi pa znamke Gorenje, ki ga je kupila tri leta pred selitvijo v dom za ostarele. Sedaj tega pralnega stroja nihče ne uporablja, zato jo skrbi, da se bo pokvaril.

»Mi je rekla kolegica: 'Ti bi mogla pogledat vse, kolk troši elektrike, vse to, de majn porabiš.' Js sem pa misla, da je za pralni stroj vseen ...« Mila danes gleda s skepticizmom na sodobne tehnološke naprave, kot so recimo pametni telefoni: »Pride sestra sem s telefonom, pa kr mal meša tam. Ki si si to kdaj mislo, ampak js mam kr občutek, de enkrat se bo to podrl.« Za

39 Eli Rubin (2008) je z raziskovanjem zgodovine Vzhodne Nemčije skozi proizvodnjo in uporabo plastike ugotovil, da je v Vzhodni Nemčiji plastika predstavljala napreden tehnološki material in simbol socialistične znanstvene in ekonomske večvrednosti nad kapitalizmom. Plastika je bila ena od mnogih tehnologij, s katerimi je socialistični sistem poskušal preobraziti Vzhodno Nemčijo v moderno, industrijsko in potrošno družbo, ki bi bila zmožna tekmovali z Zahodno Nemčijo v smislu življenjskih standardov in ekonomskih dosežkov. Vzhodna Nemčija je obravnavala plastiko kot cenjen in tehnološko kvaliteten material, ki ga ni bilo treba odvreči, za razliko od proizvodov potratnega Zahoda, ki je plastiko razumel kot manjvredno in ceneno.

primer je podala napredno majevsko civilizacijo, ki je navkljub svojemu napredku propadla: »Kaj se je naredl, de je vse na nč pršl pa vse znova pol?«

Mila je večino življenja prala z enim pralnim strojem. Ni ga menjala, ko so prišli na trg novejši tipi, niti se ni zanimala za njihove tehnološke izboljšave. Med nakupom svojega prvega italijanskega pralnega stroja ni razmišljala o njegovi ekonomičnosti, ampak jo je zanimalo predvsem, katere zveze in poznanstva bo pri tem uporabila in koliko časa bo zanj varčevala. Avtomatične pralne stroje danes proizvajajo v okviru potrošniške kulture, ki ceni inovacijo nad vzdržljivostjo in postavlja udobje pri upravljanju stroja pred stroške za vodo in elektriko, pri čemer se morajo držati načel Evropske unije, ki omejujejo njuno porabo.⁴⁰ Mila je bila vajena pomanjkanja, zato je prvi pralni stroj nadvse cenila in ga varovala. Kot ugotavlja Joy Parr (1997: 185), so se gospodinje pri nakupu pralnega stroja srečevale z vrednotenjem in odločale med množično proizvodnjo in proizvodnjo, ki traja.

⁴⁰ Lep primer inovacije in tehničnega razvoja pralnih strojev je razviden v novem pristopu k oblikovanju Gorenjevega pralnega stroja z imenom *Simple & Logical* iz leta 1995. Temelji na inovativnem elektronskem upravljanju na dotik, iz katerega se zrcali premik od klasičnega industrijskega oblikovanega izdelka. Temu modelu je sledil prvi pralni stroj na svetu z ekranom na dotik (*Gorenje Premium Touch*), t. i. pametni aparat (Predan 2010: 55–56).

1.3

Pranje in žensko delo v okviru gospodinjstva

Glasovi obiskovalcev v atriju so ustvarjali nesinhronizirano zvočno krajino z vedno bolj motečim hrupom za naš pogovor, občasno pa se je zaslíšal visok in močan glas natakaričice: »Hvala lepa, hvala«. Z Milo in Jožetom smo bili zatopljeni v pogovor, naenkrat pa je Mila uperila svoj pogled desno od sebe, kjer so sedele socialne delavke in bolniške sestre, ki so vneto klepetale, in jih opisala kot »tele luštne deklce, k nas strežejo«. V dvorani poleg atrija se je odvijal plesni tečaj, zato so se občasno zaslíšali zvoki latinoameriške glasbe. »Kulk sem preplesala včasih, ko njega še poznala nisem,« se je nasmehnila Mila in pri tem pogled uprla v Jožeta. »Valček, tango, polka ... V dvoranah, na silvestrovanjih.« Kmalu sta se gospoda, ki sta sedela z nami, poslovila, pri čemer je eden izmed njiju med vstajanjem prijel dve prazni kavni skodelici in Mila je očarano pripomnila: »Vidiš, tale je pa navajen pospravlat!« ter pri tem očitajoče pogledala Jožeta.

Med pogovorom o tem, kako sta imela Mila in Jože razdeljeno gospodinjsko delo in kdo je v njunem gospodinjstvu običajno pral perilo, je Jože suvereno prvi odgovoril, da sta prala oba. Mila se je začela smejati, zmajevati z glavo in povedala tole anekdoto:

Veš, Polonca, ko sem bla pa js u bolnic, je pa Jože pral spodnje hlače. Ja, ampak je pa dal rdečo pa belo majco zraven skupi prat, pol je blo pa vse roza! In tle, k naju oblačjo tele punce, so se pa pol norca delale. Ta prva, k je zagrabila njegove spodnje hlače, prav: »O, to so pa od Mile hlače, če so roza.« Sn rekla: »Poglejte, js nimam šlica. Ne, Jože si jih je roza pobarvo.«

Z njo je med vrsticami povedala, da je bila v gospodinjstvu z Jožetom samo ona zares vešča pranja, Jožetova pomoč pri pranju pa je bila posledica tega, da je bil prisiljen znajti se, ko je bil sam. Tako kot pri Mili sem tudi pri drugih sogovornicah dobila občutek, da so prale same, ker so bile prepričane, da so bile pri tem opravilu boljše kot njihovi možje, čeprav so mi to redko dejale neposredno.

Delitev dolžnosti na moške in ženske v skupnem gospodinjstvu vključuje vse, kar je povezano z domom, tudi z vzgojo otrok in upravljanjem z denarjem. Mila in Jože sta imela denar skupaj, vendar se po njenih besedah Jože ni hotel pretirano ukvarjati z njim: »To je blo pa od žene komanda, kam bo šlo, pa kaj se bo kupil,« mi je smeje dejala. Tako je večinoma sama odločala o novih nakupih v gospodinjstvu, tudi o nakupu prvega pralnega stroja in centrifuge.

Pralni stroj in razdelitev gospodinjskega dela med spoloma

Pogosti oglaševalski motivi socialističnega življenja so prikazovali pozitivne podobe skupinskega uživanja in druženja, vesele zaposlene ženske in srečne družine. Na Fotografiji 5 se nahaja štiričlanska družina. Oče v ozadju v službeni obleki s kravato bere časopis in se ne meni za svet okoli sebe, mati pa v ospredju v preprosti in urejeni obleki v rokah drži otroka, ki, držeč v rokah pralni prašek, sporoča, da mati z njegovo pomočjo zmore vse. Spodaj desno piše: »... priznati moram, da je to čudovit detergent, zato ga priporočam sleherni gospodinjji!« Čeprav se iz slogana oglasa razbere emancipatorni potencial, da »naša mamica zmore vse,« ta naboj zvodeni, ko ga pogledamo v kontekstu fotografije, saj nam oglas sporoča, da ženska opravlja gospodinjsko delo, pri katerem ji pomaga nov pralni prašek, ne pa njen mož.

Fotografija 5:

Bio Mat in naša mamica zmoreta vse!

Vir: Tovariš 1969, št. 25(2).

Fotografija 6:

Bio Mat.

Vir: Tovariš 1969, št. 41.

Fotografija 7:

Ne glede na stroj, ki ga imate.

Vir: Tovariš 1970, št. 10.

Na Fotografiji 6 iz leta 1969 se nahajajo štiri urejene gospodinje srednjih let, ki v rokah držijo embalažo pralnega praška. Tri gledajo v nas, ena pa pozorno strmi v moškega, ki jo poučuje o detergentu *Bio Mat*. Zraven je pripis: »Čeprav je vsaka gospodinja imela možnost vrniti kupljeni prašek ...« Na fotografiji 7 iz leta 1970 se nahaja zadovoljna gospodinja v preprosti obleki, ki stoji med pralnimi stroji in v rokah drži pralni prašek *Net Efekt* tovarne Zlatorog. Iz obeh fotografij je mogoče razbrati, da je pranje delo, ki ga opravljajo ženske, natančneje gospodinje, moški pa tukaj nastopa v vlogi učitelja, ki jim prinaša pomoč pri »njihovem« opravilu, pranju.

Oglasi za pralne stroje in pralni prašek naslavljajo ženske, ki nastopajo v osrednji vlogi, in družino. Na nobenem izmed oglasov se ne nahaja samo moški, če se že pojavi, je v vlogi očeta in moža ali pa svetovalca, vendar je vedno prisotna tudi ženska, ki je portretirana kot osrednja naslovnica oglasa.⁴¹ Fotografije in besedilo odsevajo patriarhalne odnose, saj je ženska tista, ki pere, nikoli pa to ni moški. Kot pravi Patric Patterson (2011: 91), naprave ponujajo ženskam osvoboditev znotraj vloge modernih jugoslovanskih žensk, ne pa tudi emancipacije od te vloge.

Javne servise v socialistični družbi so razumeli predvsem kot razbremenitev žene pri opravljanju njenih dolžnosti in manj kot pomoč vsej družini (Jeraj 2005: 282). Kot pravi Renata Jambrešić-Kirin (2013: 189), je pričakovanje do žensk, da opravijo gospodinjsko delo in skrbijo za otroke, ostalo prisotno v jugoslovanski družbi navkljub njihovi zaposlitvi za poln delovni čas. Kampanje AFŽ-ja so si za cilj postavile spremeniti zavest o družbenih vlogah žensk, niso pa naglaševale moških – očetov, sodelavcev in mož. Po mnenju Barbare Einhorn (1993: 35–36) so za emancipacijo žensk nujne politike, ki stremijo k spremembi ravnotežja odnosov med spoloma v družbi kot celoti (gl. tudi Bourdieu 2010).

41 Reklame za avtomatske pralne stroje v Kanadi konec 1950-ih let so nagovarjale k nakupu tudi moške s sloganom: »Tako preprosto, da zmore tudi 'moški'« (Parr 1997: 167).

Navkljub hitri industrializaciji so mnoge družine obdržale tradicionalne vrednote. V tem smislu tehnološka modernizacija ni šla z roko v roki z »modernizacijo vrednot«. Toda po drugi strani so se, kot je ugotavljala Vida Tomšič (1980: 88), priseljenke iz vasi vključevale v industrijo še hitreje kot ženske iz mest. Priseljenci so imeli jasno usmeritev, da se mora ženska zaposliti in prispevati svoj delež k družinskemu proračunu, ker ima družina v mestu večje potrebe. V nasprotju s tem pa je v mestih ostajalo prebivalstvo, ki je tam živelo že od prej in imelo zakoreninjeno pojmovanje o tradicionalni vlogi ženske kot gospodinje in matere.

Mila, podobno pa tudi preostale sogovornice, prek svojih otrok, vnukov, zaposlenih v domu, prijateljev in medijev danes opaža spremembe življenja skozi čas, kar vpliva na njen odnos do preteklosti. Sogovornice skozi svoje otroke opažajo generacijsko spremembo pri vzgoji otrok in gospodinjskem delu ter menijo, da se stanje izboljšuje, saj so sedaj v gospodinjsko delo vključeni tudi moški. Mila je izrazila veselje nad tem, da zna danes ogromno moških prati in kuhati. »Včasih pa ne, copata je bil dec, če je tkole delo. To je babji del, kaj boš, bojo že babe delale. Ne, drgač je blo, no. Zdej mal na površje prhajamo ženske.«

Hermína, zdravnica, rojena v Žalcu leta 1940, ki je po študiju ostala v Ljubljani, se je spominjala: »Sej sn morala možu zlikat srajce, da je lahk v srajci v službo šel pa mel kravato zavezano.« Njena prijateljica Petra, ekonomistka, rojena leta 1968 v Beltincih, jo je dopolnila:

»Niso pa bli moški navajeni, da bi si sami srajco zlikal; zdle pa poznam tole generacijo, mojga sina recimo, si sam zlo lepo zlika srajco. Ko sta šla s punco na svoje, prej sn js likala, pa prav: 'Ne, ne, sej si js tut znam, nisem invalid.' No, tko da je zdej čist drugač. Sem mojga otroka tut sama tak vzgajala, da more kej sam nardit. Moj mož pa mi smo bli drgač vzgojeni. Doma sem bla pa vzgojena da smo punce pomivale posodo, fantje so šli pa kaj družga delat, drve sekat.«

Sogovornicam se to, da same opravljajo gospodinjsko delo, ni zdelo nujno

nepravično in so pri tem izpostavljale, da moški niso imeli časa za gospodinjenje, saj so delali druga dela, ki so bila fizično bolj naporna. Glede na takšno delitev dela se je ženskam zdelo samoumevno, da so same opravile gospodinjsko delo, saj so moški delali zunaj, in zato vprašanja pomoči moškega v gospodinjstvu niso nujno videle kot vprašanja enakopravnosti med spoloma (prim. Vodopivec 2001: 79). Generacija mojih sogovornic je bila rojena pred 2. svetovno vojno in vzgajana v pretežno agrarnem okolju, v katerem so bile večinoma njihove matere same odgovorne za gospodinjstvo. V takšnem okolju so bile vzgajane in socializirane, zato je bila kombinacija družine, materinstva in dela zanje del normalnega življenja žensk.

Svoj čas so razumele kot čas, ki ga lahko kadarkoli prekinejo potrebe družine, saj so bile socializirane, da potrebe družine postavijo pred svoje. Miranda, gospodinja, rojena leta 1941, mi je to, da doma ni bila plačana za opravljanje gospodinjskega dela, pojasnila takole: »Doma za svoje delaš, a ne. Mi ni blo nkol težko.« Glede gospodinjskega dela in vzgoje otrok so večkrat dejale, da je »to ženska morala nardit in tak je blo skos«. Na čas, ki ga ženske kot matere in gospodinjice posvečajo svojim bližnjim, je mogoče pogledati tudi kot na obvezo, rojeno iz ljubezni, ki je bila lahko nagrajujoča in ki jim je odrekanje osmišljala. Tudi Daniela Koleva (2012) ugotavlja, da je večina njenih sogovornic dojemala kombinacijo materinstva in dela ne samo kot normalno, ampak tudi kot polno pomena.

Sedanji čas sogovornice opredeljujejo kot popolnoma drugačen, vsaj kar zadeva delitev dela v gospodinjstvu, in sicer zaradi udeležbe moških, pri čemer ponosno povedo, da so tudi same kot matere in vzgojiteljice svojih sinov pomembno prispevale k tej spremembi. Mila je Jožeta opisala kot neveščega kuhanja, ki zna samo pogreti kakšno jed ali skuhati kavo, medtem ko je ponosno dejala, da je bil sin odličen kuhar, od katerega se je tudi sama učila. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v Zgornjem Kašlju pri ljubljanskem Polju, pojasnjuje, zakaj je danes življenje boljše v primerjavi z življenjem nekoč z opisom spremembe družbene percepcije dojetanja moškega in ženskega dela:

Na cesti včasih nisi vido nobenga moškega, da bi tko k zdej voziček vozo. Zdej moški več vozjo vozičke, kt mame in oni so ponosni. Včas ne bi previl otroka, ne bi ga mel v naročju. Voziček da bi pelu? Ma kje pa! Kokr da ženske majo čas, moški majo pa moško delo. Če je pa mal zavn pomagó, so mu pa prec rekl, da je copata. Zdej pa ni nobedn copata, se lahko še postavi. To se je zlo na plus spremenilo.

Sogovornice ne izražajo želje po vrnitvi v pretekli čas, ampak ravno nasprotno, zdi se jim, da je danes pri delitvi dela med spoloma v gospodinjstvu prišlo do pomembnih premikov na bolje.

Kot je razbrati iz pripovedovanja Mile, je razdelitev dela v njenem gospodinjstvu z Jožetom ostala spolno določena. Ženske povojne generacije so pri oblikovanju lastnih gospodinjstev ostale odgovorne za kuhanje, čiščenje, pranje perila in vzgojo otrok (gl. Schwartz Cowan 1983; Dobnikar v Kollontaj 1982: 11; Einhorn 1993; Gail in Kligman 2000; Pence 2008; Verdery 1994), toda kljub temu je pralni stroj kot nova tehnologija prinesel pomemben premik v dojetanju razdelitve dela in odnosov med spoloma v gospodinjstvu ter spremenil komunikacijo v družini, življenjske vzorce, pričakovanja in načine, na katere je družina delovala.

Zvone, rojen leta 1938 v vasi blizu Mosta na Soči, se je spominjal, da je pri devetih letih skupaj z mamo klekljal: »Js sn hodo dol, da sn kleklu, potle ko so me pa bratje vidl, je bla pa vojska in so rekli: 'Bejž se operirat, boš dobo nov spol in potlej boš kleklu'. In potlej sn pusto, šel u kot in se joko, ker mi niso pustl.«

Iz te izjave opazimo, da je dojetanje moškosti povezano z občutkom sramu, če moški delajo »ženska« dela. V družbi so videti kot šibki in poženščeni, saj mora biti moško delo izkušeno kot tisto, ki daje moč. Kot pravi Raewyn Connell (2005: 68), »moškost« ne obstaja brez nasprotja z »ženskostjo«, zato sta koncepta inherentno relacijska. »Hegemonična moškost« ni fiksni tip značaja, ampak moškost, ki okupira hegemonike položaje v danem vzorcu odnosov med spoloma, ki je vedno v

preizpraševanju (Connell 2005: 76). Kulturno pojmovanje moškosti temelji na kompetentnosti moških pri uporabi in popravilu strojev, ki predstavljajo podaljšek družbene moči moških in nadzor moškega nad okoljem. Ženske so lahko uporabnice strojev, še posebno gospodinjskih, kar pa se v družbi ne dojema kot kompetenca v zvezi s tehnologijo, za razliko od uporabe tehnologij s strani moških (Wajcman 1991: 89). Stroji, še posebej novi, so običajno povezani z moškim spolom, saj sta tehnologija in moškost tesno povezani. Mila mi je dejala, da avta ni vozila:

Ma Polonca, ne najdeš v Sloveniji tok trapastga človeka za avto, k sn jst. Enkrat sma šla z Jožetom na en travnik, je pa reko: »No tlele pa mnda ne boš kej nardila. Lej, to je treba vklop, pa to drži pa mal glej.« Ja, js tisto nardim, sem bla že v drevesu. Je pa reko: »Veš kaj, boljš da ga pustiš.«

V družbi se določenim tehnologijam, kot opozarjata Cynthia Cockburn in Susan Ormrod (1993: 1), podeljuje višji status od drugih. Vožnja avtomobila velja za pomembnejši osebni atribut kot uporaba pralnega stroja. Tako ustvarjena hierarhija je hierarhija med spoloma, in ni naključje, da se prva tehnologija povezuje z moškim, druga pa z žensko. Ženske so od določenih tehnologij distancirane že v njihovem odraščanju, zato pridobijo manj zgodnjih izkušenj z določenimi stroji in napravami kot moški.

Zbornik *Ženske, spol in tehnologija (Women, Gender, and Technology, 2006)* temelji na tezi o soustvarjanju in predpostavki, da je tehnologija družben proizvod, zato se vzorci odnosov med spoloma z njoreproducirajo, istočasno pa tehnologija oblikuje družbo. Če je spol vkodiran v tehnologijo, potem bo ta okrepila razlikovanje med spoloma (Frank idr. 2006). Še danes moškim pogosto stereotipno pripisujemo odgovornost za gospodinjske naloge, ki vključujejo tehnologijo, kot je skrb za avtomobile in domača popravila, ženskam pa ukvarjanje z netehničnimi nalogami, kot je kuhanje in skrb za otroka.

Ko smo se z Milo in Meto pogovarjale o tem, kdo je v gospodinjstvu pral, je Meta dejala, da so prali tudi moški ali pa vsaj vključili in izključili pralni stroj. Mila je dejala, da je Jože pral, če je imela sama kakšno drugo delo, in takrat ga je poslala, naj pogleda, če bo stroj kmalu končal s pranjem: »O madona, kva pa zle dela? Sem rekla: 'Jože, pejt pogledat, kva dela', k so stopnice ble. Če sn mela js kakšen tak del, sn rekla: 'Pejt v kopalnico pa sedi pa glej'.« Mila je dejala, da je Jože pravrad pral, in dodala: »Na gumbe.« Meta je v smehu dodala: »Sej ni pral, je stroj pral. Sej ti sam vključiš pa počakaš do konca procesa.« S tem je opozorila, da po njenem mnenju strojno pranje ni bilo več dojeto kot delo v pravem pomenu besede, ker ni bil človek tisti, ki je pral, ampak stroj.

Za razliko od ročnega pranja, ki je bilo nemehansko, je mogoče z uvedbo pralnih strojev v gospodinjstvu prvič opaziti tudi udeležbo moških pri pranju. Ravno zaradi stereotipne povezanosti moškega spola s tehnologijo je tehnološki razvoj v gospodinjstvu začel postopno v gospodinjstva opravila vključevati tudi moške. Medtem ko sta tako Mila kot tudi Jože pralni stroj prižigala in ugašala ter pritiskala na gumbe, je Jože bolje poznal pralni stroj kot tehnologijo. Mila se je spominjala: »Ko smo dobl pralni stroj, sem rekla: 'Jože, usedi se, tole vse lepo preber, preštudiri, pa men povej, kiro gumbi so za kej'. To je za vklop, to je za centrifugo. Js nish brala tistga.«

Po drugi strani pa se je Meta, ki je živela sama, lotila tudi tehničnih opravil, saj ji drugega ni preostalo. »Pa sem si telefon takrat prštimala. Je reko nečak: 'Pršel bom', ga pa ni blo in sn se js zravn usedla in sem to use sama nardila, pa ga pol nikdar več nisem klicala.« Mila jo je dopolnila: »Včasih je tko, če je sila, pa nardiš.«

V uradnem diskurzu je opaziti spodbujanje žensk k aktivni udeležbi pri uvajanju in poznavanju tehnoloških novosti v domu. V nepodpisanem članku v časopisu *Sodobno gospodinjstvo* (1959: 245) piše, da je razumljivo, da je stališče žensk do stroja drugačno kot stališče moškega, saj so skozi mnoga stoletja ženske opravljale gospodinjska dela ročno, zato se jim je

težko privaditi na drugačen način dela. Po drugi strani pa naj bi moški popolnoma drugače spremljali razvoj tehnike, za katerega se prej navdušijo »saj mu je cilj, robot« (ibid.). V članku piše tudi, da bo nova mlada ženska generacija »gledala na te stvari gotovo tako, kot je treba« (ibid.), iz česar je mogoče razbrati, da je sedaj prišlo do preobrata v dojemanju odnosa do tehnike med spoloma in tudi, da se mora gospodinja pred nakupom gospodinjskega stroja temeljito poučiti o njem.

»Ni dovolj, da razume vsa navodila, razširiti mora tudi svoje tehnično znanje. Nagli razvoj tehnike in tehnična izpolnitev gospodinjskih strojev skoraj zahtevata od gospodinj, da se zna s prodajalcem in inštalaterjem tudi strokovno pogovoriti in posvetovati« (ibid.). Le s tem, ko bo ženska stroj razumela tudi iz tehnične plati, ga bo lahko gospodarno izkoristila (Nepodpisano 1959: 245).

Če se je pralni stroj pokvaril, je Mila poklicala serviserja, saj po njeni besedah Jože ni imel smisla za popravila in večino gospodinjskih pripomočkov je Mila servisirala sama.

To mam pa js po mojem atu, k je bil kovač. Kolega mi je kupo lep set šraufncigerjev za rojstn dan. Sn rekla, js morem vse pršraufat, al pa odtok čistet. Na kolena, odšraufat, sčistit lepo pa da si najdo tist grif pa nazaj lepo pršraufo. Sesalc sn js razšraufala, sčistla.

Za razliko od gospodinjskih pripomočkov pa Mila ni nikoli popravljala avta, saj je to počel Jože: »Pr avtu pa roke gor. Ga je Jože šraufo pa na servisu. Polonca, da ti povem, pr nas je bil avto bl čislan kokr žena.«

Serviserji pralnih strojev so bili praviloma moški. Meta se je spominjala, da je imela zelo zanesljivega tehnika za pralni stroj Gorenje.

Tut če je bla nedela popoldne, pa nisl mogla prat, se je ustavo, pa reko: »Bom prec pršel.« In je res takoj pršel. Tok je bil ta tehnik, luštn. Enkrat bi ga mogla dat pa v popravilo, da bi ga odpelo tja

na servis, sn pa rekla: »Kako? Js morem pol postrežka dobit, pa 5. nadstropje,« je pa reko: »Bom pa kr tam naredo«.

Tudi vodovodarji so bili moškega spola in Mila se je hvaležno spominjala, kako jo je eden podučil, da mora po končanem pranju gumo najprej očistiti vode, saj jo drugače razžira.

Postopni tehnološki razvoj je gospodinjstva preoblikoval iz osnovnih proizvodnih enot v potrošne. Prisotna je bila močna težnja v smeri individualne opreme gospodinjstva s sodobnimi tehničnimi pripomočki, dom pa so dojemali kot izraz družbenega statusa in individualne identitete. Nasveti v revijah in časopisih so ženskam predstavljali normativ dobrega okusa v okraševanju doma, ki je temeljil na modernističnih imperativih preprostosti in funkcionalnosti kot simbolih dobrega okusa gospodinj in njene osebne sreče. Z postopnim razvojem kulture potrošnje je prišlo do tudi procesa, s katerim je bilo gospodinjsko delo »estetizirano« v smislu, da so standardi vključevali ne samo tehnične standarde higiene in učinkovitosti, ampak tudi stil, harmonijo in atmosfero.

Tako so ženske izražale svojo osebnost in postale administratorke dóma. Ta estetizacija je bila tesno povezana s prevladujočim pojmovanjem moškosti in ženskosti v gospodinjstvu, saj so bili čiščenje, kuhanje in skrb za družino vedno bolj povezani z uporabo dobrin, potrošna kultura pa je bila prepojena s konvencionalnim razumevanjem ženskosti in moškosti (Lury 127–123).⁴² Ženske so bile z nakupom in uporabo sodobnih gospodinjskih naprav, kot je bil pralni stroj, domače nosilke modernizacije s poslanstvom preoblikovanja preostalih

⁴² Adrian Forty (v Lury 1996: 127) navaja, da je bila do srede 19. stoletja izbira pohištva primarno moška aktivnost, toda do 1860-ih je izbira domačijske dekoracije in pohištva postala najprej aktivnost žensk srednjega, kasneje pa tudi delavskega razreda. Nasveti iz priložnikov za ženske so veleli, da mora biti dom čim manj podoben prostoru moževega dela in da mora notranjost izražati osebnost družinskih članov, še posebno »hišnih dam«.

družinskih članov v moderne državljanke (prim. Chernyshova 2013; Reid 2007).

Pranje oblačil je ostala individualna odgovornost žensk v gospodinjstvu, ki so jo še dodatno utrdile gospodinjske naprave s tem, ko so najtežje fizične naloge spremenile v rutinska opravila, ki so jih ženske sedaj lahko opravljale same. Kot je mogoče razbrati iz udeležbe moških v procesu pranja s pralnim strojem, je obdobje uvajanja gospodinjskih naprav tako v socialističnem kot tudi v kapitalističnem kontekstu povezano z družbenim konstruiranjem moškosti in s tehnologijo. Oglaševalski diskurz in pripovedovanje moških in sogovornic potrjuje, da so moški ohranili vlogo inštruktorjev, nadzornikov in serviserjev, niso pa si delili gospodinjskih opravil z ženskami. Dejstvo, da so moderne gospodinjske naprave ženskam pomagale razviti nove estetske in afektivne politike samorealizacije kot primer modernih gospodinj, mater in žena, ni razviden iz pripovedovanj. To me navaja na misel, da so se sogovornice zavedale mnogih ekonomskih in družbenih omejitev, ki so jim preprečevale njihovo polno emancipacijo, in da šele svoje hčere in vnukinje danes dojemajo kot emancipirane ženske.

I.4

Prihranjeni čas med pranjem in njegova relokacija

Leta 1984 je nepodpisani avtor članka v *Naši ženi* (1984: 5) spodbujal podjetje Gorenje k izdelavi večjega števila pralnih strojev za domači trg z argumentom, da sodobne družine in ženske »ni brez bele tehnike«⁴³ ter se pri tem spraševal: »Bomo mar z zaviranjem prodaje stopili nazaj v petdeseta leta, ko so se predvsem ženske mučile z ročnim pranjem? In ali ne bi veljalo razmisliti o tem, da bi zmanjšali prometni davek na belo tehniko, ki je danes potreba kot kruh?«

Iz vrednosti prometa v trgovini na drobno po predmetih je razvidno, da je bila leta 1975 v Sloveniji vrednost prometa s pralnimi stroji 182 milijonov dinarjev, leta 1977 se je povišala za približno 50 milijonov in znašala 235 milijonov dinarjev, najbolj izrazit vzpon pa je bil razviden med letoma 1980 in 1981, ko se je povišal skoraj za 200 milijonov dinarjev (Statistični letopis SR Slovenije, 1982: 305). S širšim dostopom do gospodinjskih pripomočkov so se povečevale tudi razlike v opremljenosti gospodinjstev z aparati med kmečkimi in nekmečkimi domovi.⁴⁴

⁴³ V celotni Jugoslaviji je bilo 17 večjih podjetij, ki so proizvajala pralne stroje. Najbolj znana so bila: Gorenje, Rade Končar in Iskra (Krpčić 1989: 47). Podjetje Gorenje s sedežem v Velenju, ki je proizvajalo tudi druge gospodinjske aparate, je bilo leta 1988 prvo na lestvici največjih delovnih organizacij po dohodku v Sloveniji. V dvanajstletnem obdobju 1978–1989 je bila po dohodku trikrat na prvem mestu Iskra, dvakrat TAM in Železarna Ravne, nekajkrat pa tudi Železarna Jesenice, UKC Ljubljana in Gorenje. Leta 1988 je bilo podjetje Gorenje med tremi največjimi izvozniki na zahodna tržišča s 6,60-odstotnim deležem v izvozu (Klemenčič 2013: 117–118).

⁴⁴ S trajnimi dobrinami široke porabe so bila opremljena predvsem mestna gospodinjstva, z izjemo radijskih aparatov, ki so bili tako v kmečkih kot nekmečkih gospodinjstvih. Konec 1960-ih let je imelo pralni stroj polovica nekmečkih, četrtnina mešanih in manj kot desetina kmečkih gospodinjstev (Čepič 2005: 1090). Leta 1986 so povprečna letna razpoložljiva in porabljen denarna sredstva za gospodinjske aparate v kmečkem gospodinjstvu znašala skoraj 20.000 dinarjev, v nekmečkem pa skoraj 42.000 dinarjev, torej dvakrat več kot v kmečkem (Statistični letopis SR Slovenije 1989: 476).

Kot ugotavljata David Crowley in Susan Reid (2010), potrošnja in postopna redefinicija luksuza, skupaj z dostopom do prostega časa vseh družbenih slojev označujeta eno od najbolj temeljnih zgodovinskih sprememb v državah vzhodne Evrope, ki postanejo množične potrošne družbe. Z razvojem množične potrošnje in z večjo prodajo pralni stroji niso več predstavljali luksuza in novitete na tržišču. Po izjemno hitrem širjenju na prehodu iz 1960-ih v 1970-ta leta so postali nujna potreba in nekaj običajnega v vsakem domu. Vedno redkejša so ostajala gospodinjstva, ki si pralnega stroja niso mogla kupiti, in ljudje so jih dojemali kot rekvizite normalnega, modernega, civiliziranega življenja, s čimer so predstavljali normo. Pralni stroj je postal »nepogrešljivi član mnogih družin«, »zadnji na seznamu gospodinjskih pripomočkov, ki bi se mu odrekli« in »nenadomestljiv pomočnik in zaveznik« (Lipovšek 1991: 52). Kot je ugotavljal Jože Goričar (1980: 85), je z naraščanjem dostopnosti materialnih dobrin v Jugoslaviji v 1980-ih letih prišlo do možnosti zadovoljevanja ne le temeljnih, eksistenčnih potreb, ampak tudi tistih, ki so bile do takrat še »na oni strani nuje,« ko so postale za mnoga gospodinjstva pralni stroj, hladilnik, štedilnik, radio, televizor in celo avtomobil nujne življenjske dobrine.

Mila je vse zbrane za mizo opomnila, da se bo vsak čas začela otvoritev likovne razstave in koncert mešanega pevskega zbora. Z veseljem sem se odzvala njenemu povabilu. »Barčica po morju plava, drevesa se priklanajo ...« je odmevalo iz dvorane, ko sva vstopili vanjo, saj je pevski zbor že začel z nastopom. Mila je začela glasno prepevati z njimi. »Ja, generacija smo, ravno nastala v tistem času, ko se je vojna vihra nekako umirila,« je po odpeti pesmi s svojim govorom začela vodja umetniške skupine, stara približno 60 let.

V času, ko smo odraščali, in do sedaj se je spreminjalo zelo veliko – od tehnike do našega načina življenja. Če samo pomislimo, da so bile naše mame zadovoljne predvsem s tem, da so stale v kuhinji

in skrbele za svoje družine, pa do tega, da je naša generacija dojenčke ob neprimernem času, včasih tudi ob petih zjutraj, zbujala, jih nosila v vrtce zato, da smo lahko šle v službe in da smo lahko kasneje postorile še vse doma. Utrujene, izčrpane, s tem da smo dajale in dajale, smo prišle do tega našega preobrata, ko smo šle v pokoj, ko so otroci odrasli in ko smo se odločile, da si vzamemo čas zase.

Mila mi je med njenim govorom zavezniško pomežiknila: »Vidiš, to ti bo zelo koristilo za tvojo nalogo.«

Po koncu koncerta sva z Milo na hodniku srečali Meto, ki je navdušeno dejala: »Ja, dober so odpel.« Mimo je prišla umetniška vodja in obe sta pohvalili njen govor, ona pa se je v zahvalo nasmehnila in skomignila z rameni. Mila je pristopila do prijateljice Ivane, stare približno 60 let, ki je tudi razstavljala slike, in jo ogovorila: »Kulk maš ti časa, pa še otroke maš!« »Ah«, je Ivana skomignila z rameni in ji v odhodu dejala: »Moji so že zrastl. Vsak po svoje gre, a veš, to je tko.«

Sedaj, ko je v pokoju in zanjo skrbi osebje doma, ima Mila več časa, da počne stvari, za katere ji ga je prej zmanjkovalo, in da sebe postavi na prvo mesto. Ko sem jo povprašala o njenem prostem času, ko je bila še zaposlena in je imela majhnega otroka, je zamahnila z roko in pojasnila: »Prosti čas? Ah, sej ga ni blo. S kolesom sem se iz Dola v Lublano vozila dam iz šihta, včasih zvečer.«

Poleg službe je obiskovala še večerno šolo, skrbela za gospodinjstvo, hodila na sestanke Komunistične partije, bila pa je tudi mati enem sinu. Posebej je izpostavila, da je delala tudi udarniško. »Kr mal je blo spanja. Mogoče zato je pa pol jetika udarla, tuberkuloza ... No, pa sej se vse pregura.« Mila je imela enega otroka, bile pa so tudi ženske, ki so jih imele več, kar je seveda pomenilo več gospodinjskega dela. Alenka, ki je bila mati šestih otrok, je dejala, da je v prostem času rada brala knjige in gledala filme: »Sicer pa ni blo takrat velik časa. Meni je bil čas dragocen.

Imela sem toliko gospodinjskega dela, šest otrok. Nisem mogla sedet in gledat televizije, ker pol nisem mogla tega časa not zapolnit.«

Ženske, kot je Mila, so se v socialistični Sloveniji v svojem vsakdanu v največji meri spopadale s posledicami ekonomskih problemov sistema, predvsem s pomanjkanjem. One so bile tiste, ki so v svojem času odsotnosti od dela v okviru družinske potrošnje nakupovale dobrine in izvajale delo za družinske člane ter družinsko potrošnjo dopolnjevale z neplačanim delom po neformalnih mrežnih povezavah za lajšanje vsakdanjih težav pri pridobivanju različnih dobrin (Bartlett 2010: 239), pri čemer velja omeniti, da je bilo tega pri nas v primerjavi z vzhodnimi socialističnimi državami precej manj, in še to večinoma v prvem obdobju povojnega časa. Kot navaja Katherine Verdery (1996: 47), v socialističnih sistemih »zapravljen čas«, ki je za kapitalista izgubljen profit, ni imel istega pomena. Porabljen čas s stanjem v vrstah ni socialistične države nič stal, je pa imelo stanje in čakanje ljudi v vrstah drug pomen, ki je lahko bil izkušen kot občutek podrejenosti in hierarhije.

V gospodinjstvu potekajo aktivnosti ves čas.⁴⁵ Kot pravi Ann Oakley (2000), je proizvodna enota gospodinjstva enota sorodstvenih razmerij, v kateri življenje ni razdeljeno na delo kot zaslužek in to, kar počnejo preostali čas, ampak morajo biti ta opravila časovno neomejena. Gospodinjske odgovornosti otežujejo strukturiranje časa in razmejujejo dela od prostega časa, saj se aktivnosti med seboj stapljajo. Mike Featherstone (1987: 113) opozarja, da prosti čas asociira na zabavo, razvedrilo in užitek, toda čas nedela lahko vključuje tudi opravljanje rutinskih opravil, kot je na primer gospodinjsko delo, zato je potrebno pri

⁴⁵ Stjepan Han je leta 1956 v raziskavi o dejavnih majhne proizvodnosti žensk v gospodinjstvu ugotavljal, da je delala vsaka gospodinja v Jugoslaviji dnevno vsaj deset ur, zaposlena ženska pa je za gospodinjsko delo porabila približno štiri ure dnevno. Gospodinje so opravile okoli 41 milijonov delovnih ur dnevno, kar je bilo trikrat več kot vsi, ki so delali na katerem koli gospodarskem področju z izjemo zasebnih kmečkih gospodarstev (Han 1956: 166–167). Iz te raziskave je razvidno tudi, da so se zavedali problema neplačanega gospodinjskega dela in bili kritični do njegovega podcenjevanja v družbi.

opredelitvi prostega časa poznati kontekst aktivnosti, če jih želimo opredeliti kot pristočasne.

Miranda se je spominjala, da je ogromno Primork hodilo na plačano delo v Italijo, kjer so opravljale gospodinjska dela, kot so čiščenje, likanje, kuhanje, nakupovanje, čuvanje otrok ... Martina Orehovec (1998) je v vasi Sv. Peter v Istri zaznala paradoks, da so ženske hodile opravljat gospodinjsko delo v Trst, kjer so zanj dobile plačilo, doma pa je bilo isto delo še vedno podcenjeno, samoumevno in seveda neplačano, kar nakazuje na razporeditev in delitev gospodinjskih del med spoloma, pri čemer velja omeniti, da so doma tudi moški delali zastoj. Prihodki iz plačanega gospodinjskega dela so predstavljali dodatek in pomembno denarno dopolnilo ter so pripomogli k večji ekonomski neodvisnosti žensk, saj je problem gospodinjskega dela ta, da ne prinaša nobenega dobička, ki pa je osnovno merilo vrednotenja dela v kapitalizmu (Orehovec 1998: 92).⁴⁶ S tem, ko so bile ženske za časovno zelo zamudno delo, kot je gospodinjstvo, v Italiji plačane, so začele vse bolj dojemati čas kot denar (prim. Brumen 2000: 356). Čas je v obeh sogovornic postal vrednost, ki je lahko bila tudi prodana, in redkejši kot je bil, bolj dragocen je postajal.

Modernizacija, ki jo prinesejo pralni stroji, je povezana tudi z denarno ekonomijo. Barbara Adam (1995: 100) meni, da »biti učinkovit« pomeni izvesti nalogo v najkrajšem možnem času, »biti dobičkonosen« pa pomeni porabiti, kolikor je mogoče malo denarja v delovnem času. V gospodinjstvu

⁴⁶ Na naših tleh imamo v zgodovini primer osvoboditve žensk od gospodinjskega dela. Marta Verginella (1990: 179) pravi, da so se v vasi Dolina pri Trstu s kmetijstvom ukvarjali moški in zaradi tega ostajali doma, ženske pa so prevzele sekundarno dejavnost, ko so v bližnjem mestu Trst prodajale domači kruh in bile aktivno vključene v mestno življenje. Katastrski uradnik iz leta 1823 navaja, da je bilo prav krušarstvo dejavnost, ki je družinam omogočila preživetje. Kriza tradicionalnega kmetijstva je povzročila zamenjavo vlog, saj se je ženska vrnila na polje in prevzela gospodinjsko delo, mož pa se je zaposlil in prejemal plačo. Marta Verginella (2006) ugotavlja, da sta tako cerkvena kot tudi posvetna oblast težili k opustitvi krušarstva, da bi se ženske posvetile gospodinjstvu in vzgoji otrok, saj je pomenila njihova odsotnost od doma grožnjo moralni integriteti družine in morebitno prevlado nad moškimi, kar bi korenito spremenilo družbeni red.

je cilj zmanjšati čas, porabljen na dani aktivnosti. Porabljenega časa in energije v aktivnostih, kot so kuhanje, varstvo otrok, pranje in krpanje oblačil ni mogoče objektivno izmeriti, saj se, kot opozarja Barbara Adam (1995: 95), čas, porabljen za gospodinjstva opravila, nahaja izven urnega časa zaposlitvenih odnosov. Če se navežem na Juliet Schor (1992), ravno zato, ker je ekonomska vrednost časa gospodinje nepriznana in ker je prostemu času žensk pripisana nizka vrednost, je bilo mogoče dojeti lastništvo gospodinjskih naprav, kot je pralni stroj, kot časovni prihranek.⁴⁷

Iz oglasnega diskurza za pralne stroje v navezavi na prosti čas je mogoče opaziti emancipatorni potencial, saj so oglasi ženskam obljubljali zadovoljstvo in več prostega časa, ki je bil lahko porabljen za počitek. Na Fotografiji 8 se nahaja oglas za avtomatski pralni stroj Gorenje, na katerem podjetje čestita ženskam ob dnevu žena in hkrati sporoča moškim, da je nakup pralnega stroja pravi korak do ženinega zadovoljstva. Poleg besedila je narisana ženska, ki se pozibava na gugalniku in nam s tem sporoča, da ima sedaj več prostega časa, med katerim lahko počiva, ker pralni stroj pere namesto nje.

⁴⁷ Poleg pralnih strojev opazimo podoben diskurz glede časovnega prihranka tudi pri uvajanju sintetičnih pralnih sredstev (detergentov) v gospodinjstva, ki so v primerjavi s klasičnimi pralnimi sredstvi pralni postopek skrajšali za tretjino ali polovico. Zanje so se odločale zaposlene žene, ki so bile hkrati tudi gospodinje in ki jim je bil »čas zlato« (Popović 1958: 43).

Fotografija 8:
Pravi korak
do zadovoljstva
Vir: Tovariš 1969,
št. 42.

Fotografija 9:
Prijatelj,
ki ne razočara žene.
Vir: Naša žena,
april 1974.

Na Fotografiji 9 je mogoče iz oglasa razbrati, da so bili konec 1960-ih let na tržišču že superavtomatski pralni stroji z desetimi programi. Pralni stroj Gorenje so oglaševali kot družinskega »prijatelja, ki ne razočara,« s čimer meri na svojo kvaliteto in zanesljivost. V primerjavi s prvimi tipi avtomatskih pralnih strojev iz Gorenja (*PS 270* in *PS 272*) so imeli novejši tipi (npr. *PS 1010*) manjšo porabo vode, pralnega praška in električne energije, njihov tehnološki napredek pa je prinašal tudi krajši čas pranja, s čimer je obljubljal več prostega časa.⁴⁸ V ozadju se nahaja tričlanska družina, ki ne gleda neposredno v nas – mati se sklanja nad svojo družino, oče pa se igra s svojim sinom. S tem oglas sporoča, da je pralni stroj ženski kot materi obljubljal več prostega časa, ki ga lahko preživi z družino v naravi.

Meta se je spominjala: »Js sem prala ponoč zaradi tega, ker je bila elektrika cenejša. Pol se je pa enkrat prtožila odspod, da se vse dol sliši in rekla, da ona ne bo dovolila ponoč prati.« Mila je pojasnila, zakaj so gospodinje prale ponoči: »Nektire gospodinje čez dan niso mele cajt prati. Al je bila v službi, pol zaposlena in tkole in ga je zvečir vklopla pa pustila in to, k začne centrifugirati, ropota ko strela. Sosedje so se v velikih primerih prtožili, de ne morjo spat.«

Pralni stroj je do določene mere spremenil tudi tok časa, saj je omogočil opravljanje gospodinjskega dela ponoči, če je zanj zmanjkalo časa čez dan. Obetal je tudi konec pranja, ki je trajalo skozi ves dan, saj je omogočal tri majhna pranja oblačil čez teden.

⁴⁸ Novejši tipi so lahko oprali štiri kilograme in pol, prvi avtomatski pa le štiri kilograme perila. Prav tako se je skrajšal tudi čas pranja, saj so novejši tipi pralnih strojev perilo oprali hitreje, v 97 minutah, prvi avtomatski pa v 150 minutah (Lipovšek 1991: 52).

POGLEJ,
Zdaj se tvoja oblekica
sama pere,
jaz ti bom pa ta čas
povedala pravljico...

STARŠI, POSVETITE VEČ
ČASA SVOJIM OTROKOM!
TO JIM JE POTREBNO ZA
ZDRAV DUŠEVNI RAZVOJ!

Pralni stroj GORENJE PS 663 BIO vam
bo sprostil precej časa za vaše otroke.

Fotografija 10: Starši, posvetite več časa svojim otrokom! Vir: Naša žena, april 1974.

Na Fotografiji 10 se nahaja mlada mamica, ki v rokah drži otroka, besedilo pa pravi, da lahko medtem, ko se perilo samo pere, čas preživi z otrokom in skrbi za njegovo vzgojo. A čeprav je pralni stroj omogočal hitrejše in bolj učinkovito pranje oblačil, količina časa za vzgojo in čuvanje otroka ni fleksibilna in ne more biti zmanjšana, saj traja ves dan. Kar se je na prvi pogled zdelo kot ženski prosti čas, je bilo pogosto oblika skrbi za družinske člane.

Fotografija 11: Tudi v vašo hišo bo pralni stroj Gorenje prinesel zadovoljstvo.

Vir: *Tovariš* 1970, št. 26(4).

Na Fotografiji 11 zgoraj se nahaja mlado lepo dekle, ki v rokah drži metlo in smetišnico. Sporoča nam, da je zadovoljna, ker ne pere več ročno in zamudno, zato ji ostane več časa za pospravljanje, na drugi fotografiji oglasa pa sporoča, da ima z nakupom pralnega stroja več časa zase, pri čemer se med česanjem las gleda v ogledalo, kar pomeni, da se sedaj bolj posveča svojemu videzu. S tem oglas posredno sporoča, da mora biti ženska najprej dobra gospodinja in skrbeti za družino, svoj prosti čas pa posvetiti »kultiviranju fizične privlačnosti« s kozmetiko, modno obleko in pričesko, nakitom ter z ostalimi »atributi ženskosti« (Reid 2007: 59).

V javnem diskurzu v 1950-ih letih je opaziti, da naj bi ženska na novo prihranjeni čas z razbremenitvijo gospodinjskega dela porabila za sodelovanje v javnem življenju kot enakopravna državljanica, za večjo storilnost in kvalifikacijo na delovnem mestu ter za izobraževanje, da bi dosegla polno družbeno enakopravnost, čas pa naj bi posvečala tudi izobraževanju in vzgoji otrok. Če je diskurz o relokaciji gospodinjskega dela iz zasebnih gospodinjstev v javne pralnice v 1950-ih letih ženskam obljubljal več časa za počitek in samouresničitev s sodelovanjem v političnih in družbenih aktivnostih, pa sedaj sporočila v oglaših ženskam svetujejo, naj prihranjeni čas med pranjem porabijo za doseg višjih standardov čistoče v domu in ne za udejstvovanje v javnem življenju. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v ljubljanskem Polju, se je spominjala, da je imela po službi veliko sestankov, saj je bila članica AFŽ-ja, ki je obstajal do leta 1953, in Zveze komunistov, ki jo je, ko si je ustvarila družino, zapustila, čeprav je bilo v socializmu članstvo v Partiji pomemben vzvod za mobilnost navzgor na službenih položajih. »Ne moreš bit vse. Bit doma, v politiki. Al boš mama, al pa v politiki. Narjen je mogl bit vse.« Kot pravita Susan Gal in Gail Kligman (2000: 53), so pogoji dela, nizke plače in obseg zahtev pri ženskah proizvedli občutek krivde, ker niso bile zmožne dobro opraviti vsega, še posebej pri materinstvu. Če za primerjavo navedem Ameriko, so se tamkajšnji standardi čistoče in vzgoje otrok močno dvignili v obdobju od 1920-ih do 1960-ih let, s čimer je ženskam ostalo še več dela, saj se je prihranjeno delo preusmerilo na druge naloge (Lupton 1993). Ameriška raziskovalka Ruth Schwartz Cowan (1983: 214) opozarja, da je potrebno premisliti nenapisana pravila, ki vodijo sistem, in sicer,

da menjavamo naše rjuhe enkrat tedensko in ohranjamo kuhinjsko korito brezmadežno čisto, da pobrišemo mizo po vsakem obroku, splaknemo toaletno školjko, si krtačimo zobe, menjamo oblačila in peremo lase, nudimo glasbene lekcije našim otrokom in čuvamo svoje umazano perilo dobesedno in v prenesenem pomenu zase – to generira več gospodinjskega dela, kot je resnično potrebno.

Ta pravila so nam bila predana od starejše generacije naših staršev. Izvirala so iz strahu pred pomanjkanjem, ki ga je povzročala revščina in iz želje dvigniti se nad njo. Sedaj, ko nas revščina ne ogroža več, moramo ponovno ovrednotiti količino časa, ki smo ga porabili za vzdrževanje simbolov našega statusa in naslednji generaciji pomagati nevtralizirati spolne konotacije pralnih strojev ter nesmiselni ideal brezmadežno belih srajc in brezhibno negovanih tal (Schwartz Cowan 1983: 214).

Podobno ugotavlja Ann Oakley (2000: 110–112), ko pravi, da z avtomatizacijo in splošnim izboljšanjem življenjskih razmer danes gospodinje ne porabijo manj časa za gospodinjenje kakor njihove mame ali stare mame, saj si ženske same prizadevajo dvigniti merila in izpopolniti vsakdanja opravila. Tista opravila, ki so jih nadomestili gospodinjski aparati in jih ni treba več opravljati, so nadomestili novi in bolj zapleteni vedenjski vzorci. Način gospodinjenja in merila, ki jih je treba doseči, se prenašajo iz generacije na generacijo skozi splošno socializacijo, skozi katero se hči od matere uči gospodinjenja in poistovetenja s svojim delom, poleg drugih vplivov, kot so šola, televizija, mediji itd.

Pralni stroj kot nova tehnologija v domu je do določene mere izzval in omajal strogo delitev dela na moško in žensko in v precejšnji meri zmanjšal obremenjenost žensk z ročnim pranjem. Toda pogostost pranja perila je, kot opozarjata Ann Game in Rosemary Pringle (1984: 125), ustvarila novo vrsto garanja. Čas, porabljen za pranje, se je dejansko povečal, saj se je od žensk pričakovalo, da so oblačila prala pogosteje – dnevno, ne tedensko. Pralni stroj je imel potencial precejšnjega zmanjšanja časa za pranje, kar pa ni samoumevno pomenilo več prostega časa za gospodinje, saj so se z zvišanjem standardov reprodukcije oblačila prala pogosteje in morala so biti bolj čista.

Pralni stroj kot tehnološko orodje, ki ga ljudje uporabljajo, ni samo povezan z družbenimi vrednotami, ampak jih tudi uteleša. Ljudem omogoča moralne izbire, vpliva na njihov način razmišljanja in dejanja

ter odseva posledice njihovih odločitev (Parr 1997: 182), nanj pa je mogoče pogledati tudi kot na predmet, ki je omogočal vzpostavljanje razlik med ljudmi in pripomogel k rasklojevanju v družbi. Ljudje so se namreč delili na tiste, ki so pralni stroj imeli, in na tiste brez njega. »Joj, ko se je začel že to«, se je spominjala Mila:

No, ko so mel že drug pralne stroje. Madona, blagor jim! Če je mela sosedo pralni stroj, to je pa že velik pomenil, več je bla vredna. Tko so se mel. Zavisti je blo več, Polonca, zavisti. Pa majo pralni stroj, pa majo že avto – pa kakšen! Pa ni blo bog ve kaj najbrž. Za zdej.

Družbena diferenciacija pa je po besedah Mile obstajala tudi znotraj Jugoslavije, saj so bile Slovenke po njenih besedah prve, ki so dobile pralni stroj:

Mam eno kolegico, k je mela strašno rada enga oficirja, ata ga pa ni preneso. Pol je pa pobegnila z njemu v Banjaluko. Fantka je rodila, punčko pol. Je bla že dol tri, štir leta, pa piše: »Mila, zdej sem pa dobila pralni stroj.« Mene je pa kr stisnlo takrat, pa sem rekla: »Poglej, dva otroka, moža, pa je mogla vse na roke prat, porkafiks.« Js sem ga že mela.

Vedno večja proizvodnja gospodinjskih aparatov je povzročila vidnejšo diferenciacijo med potrošniki. Z nakupom dragih dobrin, kot je bil pralni stroj ob njegovem prvem pojavu na tržišču, so se ljudje začeli deliti na tiste, ki so si ga lahko privoščili, in na tiste, ki ne. Sčasoma so pralni stroji postali dostopni tudi ljudem z manj denarja, vključno s hladilniki, štedilniki in ostalimi gospodinjskimi pripomočki, vendar pa so istočasno, kot opozarja Stanko Ilić (1984: 151–152), posamezniki z boljšim družbenoekonomskim položajem kupovali avtomobile in gradili počitniške hiše, ker so že imeli gospodinjske aparate.

V skladu z uradnim diskurzom je bilo ženskam svetovano, naj

prihranjeni čas premestijo k »ljubečim vidikom gospodinjstva« in ga porabijo za kuhanje bolj okusnih obrokov, skrb za otroke in izboljšanje lastnega videza (prim. Bowden in Offer 1996: 245). Kako pa so ženske, kot sta Mila in Meta, izkusile spremembe svojega prostega časa, ki jih je prinesel pralni stroj? Ko sem ju povprašala o tem, kako sta porabili na novo prihranjen prosti čas zaradi pranja v pralnem stroju, je Mila skomignila z rameni in se spominjala, da si je medtem našla kakšno drugo delo:

Veš kako, nove zadolžitve sem mela. Mama je bla zlo bolana, teta je bla bolana, pol so pa klical. Se je blo treba velikrat domov pelat. Da nauš mislla, da mi je tok ostal časa. Js sem stanvala ven iz Lublane pa skolesom se vozila, z vlakom v službo. Pralni stroj je mauprzaneso, ampak kaj, k si pa ta cajt pa kaj družga prjel v roko. Pa to mi je ostal, joj, pa še to moram narest.

Meta je zmajevala z glavo v znak nestrinjanja: »Ja no, ampak če je pralni stroj pral, sem se lahko lepo tamle usedla pa televizijo gledala, pa če je kdo pršel, pogovarjala se«. Mila je nato z dvignjeno roko in iztegnjenim kazalcem, kot da želi poudariti povedano, dejala:

No, ampak mogoče ... Tiste skrbi, jooj, tamle mam namočen in to; to moram na roke oprat, tistga ni blo, ker si to vrgo noter pa počako, da je naredl. Pralni stroj je bil zame strašna razbremenitev zard rok. Prov trpu si, k si to drgno.

Meta je dodala: »Takrat so rekl, da se lahka pusti. Stroj si vključo pa si šel«. Mila jo je začudeno pogledala: »Js pa nisem upala, veš.« Meta: »Ja js sem ga pa pustila, pa sem mela zmer v redu.« Mila ji je odgovorila: »A vidiš, tega pa js nisl mogla nardit, ker je pr naši sosedi pršel iz kleti podnajemnik gor, pa prav: 'Gospa, nam je pa voda dol prtekla'. Se je pa neki zamašl pa je iz pruga štuka voda dol tekla. Sem se bala.« Zaradi nezaupanja do delovanja

pralnega stroja je Mila večkrat prosila moža, da ga je med pranjem opazoval ali pa je bila sama ves čas v bližini.

Res je, da so pralni stroji Milo in mnoge ženske razbremenili enega izmed najtežjih opravil in skrbi, toda hkrati je Mila, ki je bila poročena in imela enega otroka, ta čas porabila za izvajanje preostalih gospodinjskih opravil, tako da je čas, porabljen za gospodinjsko delo, zanjo ostal enak, saj je med pranjem perila začela opravljati še druga gospodinjska dela (prim. Duda 2010c; Orehovec 1997), medtem pa je Meta, ki ni imela družine in je živela sama, prihranjeni čas uživala kot prosti čas, saj je medtem gledala televizijo in se družila z znanci.

Način preživljanja prostega časa žensk, ki ga je vsaka preživljala po svoje, govori o družbenih in ekonomskih pogojih sistema, vendar pa so bile omejitve in možnosti za prostočasne aktivnosti odvisne tudi osebnih preferenc in družbenoekonomskega položaja žensk. Pojmovanje prostočasnih aktivnosti je relativno tako v kapitalističnem kot tudi v socialističnem kontekstu in je odvisno od spola, poklica, družbenoekonomskega statusa, izobrazbe, stanu in osebnih preferenc, pa tudi od tega, kaj razumemo pod to kategorijo.

Čeprav so pralne stroje v oglaševalskih kampanjah pogosto upodabljali kot domače služabnike, nove naprave niso obljubljale popolne nadomestitve dodatnega dela in pranje ni nikoli postalo popolnoma strojno opravilo (Bowden in Offer 1996: 267). Medtem ko so pralni stroji poenostavili najbolj naporno gospodinjsko delo, je še vedno moral nekdo zbrati in razvrstiti oblačila, napolniti ali izprazniti pralni stroj in oblačila na koncu zlikati. Mila je dejala, da je tudi Jože likal. »Srajce si je zmir sam liko. Sej se je navado.«

Nepodpisani avtor si je v časopisu *Sodobno gospodinjstvo* leta 1959 postavil vprašanje: »Morda se pa bližamo dobi, ko se bodo gospodinjska dela opravljala sama? O, takšni optimisti pa ne smemo biti.« Menil je, da je gospodinjsko delo v celoti vezano na človeka, zato ne bo mogoče nikoli

doseči izključno strojnega izvrševanja, kot so likanje, obešanje in pobiranje oblačil, dolžnost gospodinjji pa je bila, da stremi h kupovanju najprimernejših pripomočkov za različna opravila, kot so sušilne naprave in likalnik, da si olajša in pospeši delo. »Ne smemo pa biti zaradi tega preveč žalostne. Pogrinjanja mize, zalivanja cvetic, pomoči otrokom pri učenju in pisanju domačih nalog pa vendar ne bomo hoteli prepustiti strojem« (Nepodpisano 1959: 244), s čimer so v javnem diskurzu gospodinjsko delo povezovali z aktom ljubezni do otrok in z veseljem žensk do urejanja doma. Sredi 20. stoletja je gospodinjsko delo postalo tudi izraz ljubezni in topline, ženske pa so se specializirale v nudenju emocionalne podpore svojim družinskim članom in v dajanju ljubezni (gl. Hrženjak 2007; Lury 1996; Šadl 2002), s čimer sta postali čistoča in higiena perila skupaj z drugim gospodinjskim delom izraz ljubezni žensk do njihovih bližnjih in njihove odgovornosti za dobrobit družine in širše družbe.

Dviganje standardov čistoče v gospodinjstvih

Na Fotografiji 12, ki prikazuje oglas za pralni stroj Gorenje, vidimo zapeljivo mlado dekle, ki igrivo dviga krilo svoje bele obleke, katere bela barva simbolizira čistost, ki jo pralni stroj omogoča. Meta je opozorila, da je pralni stroj omogočal pranje z različnimi programi, pri čemer je bilo treba belo perilo prati na 90 stopinj. Mila se je spominjala, da se je stremelo k snežni belini perila. »Če pa ni dobr opran, je pa kr tak rjavkast. Zamolklo perilo, se spomnem. To je blo nelepo oprano perilo. Zamolklo. Jože je mel zamolklo oprano perilo.«

Fotografija 12: Vprašajte tisto, ki ga že ima. Vir: Tovariš 1970, št. 37.

Družbena pričakovanja glede standardov čistoče v gospodinjstvih modernih žena so postajala vedno višja. Pri doseganju čistoče perila je pomembno vlogo odigral tudi pralni prašek, ki je poleg pralnega stroja veljal za nujno dobrino in je bil prvi na seznamu nakupa Slovencev v sosednjih Avstriji in Italiji. Mila se je spominjala, da so pralne praške reklamirali s prisposodbo bele barve in da so bili na začetku uvoženi iz Italije, ker jih doma ni bilo mogoče kupiti.⁴⁹ »Smo ga vsi mel. Pa neka darila si dobil. Uro. Pralni praški takrat so bli čist drugačni.« Meta meni, da so današnji pralni praški močnejši, saj lahko z njimi izpereš vsak madež. »Belo mammo, tko mammo belo perilo v domu, da ga tut doma včasih nismo mel.«

⁴⁹ Ena izmed bralk časopisa *Sodobno gospodinjstvo* je v drugi polovici 1950-ih let prosila za bolj podrobna navodila glede pranja z detergenti, ki so bili takrat noviteta na tržišču. Čeprav je na embalaži pisalo, da »pere brez mila«, je naročnica mislila, da gre za reklamno frazo, vendar je po pranju ugotovila, da gre za utemeljeno opozorilo, saj so oblačila potem, ko je bolj umazana mesta namilila z detergentom, postala sluzasta in jih ni bilo mogoče dobro sprati, perilo njene znanke pa je celo postalo rumenkasto. Prosila je tudi, naj uredništvo revije opozori proizvajalce, da je treba podrobno razložiti uporabo vsakega novega proizvoda (M. 1957: 31).

Reklama v knjižici revije *Žena in dom* iz leta 1937⁵⁰ za pralni prašek Radion nosi naslov »Pranje perila? Nobene muke več!« V njej se nahajata dve gospodinji, pri čemer ena sporoča drugi: »Schichtov Radion opravi to delo sam v najkrajšem možnem času. Perilo se pri tem varuje in postane snežno belo ...« Končni cilj pranja je bilo čisto perilo, brez madeža, ki ga simbolizira ideal snežno bele barve. Snežno bela barva je torej predstavljala standard čistoče, h kateremu se je stremelo že pred 2. svetovno vojno, v obdobju ročnega pranja. Mila se je spominjala, da je njena mama perilo položila na čisto travo in ga še mokrega razgrnila, da je po njem sijalo sonce in ga pobelilo. Pri Meti doma so perilo prali ročno s pepelom od bukovih drv. »To je pa tko lepo, tko lepo perilo belo, da sploh ne morš vrjet. Pa tko lepo dišal. Vonj je bil in belina taka.«

Poleg popolne čistoče je bil pomemben tudi vonj perila. Meta se je spominjala: »Izpiranje je pa blo kr precej časa. Ko sem prala, sem dvakrat perilo dala izpirat, ker nisem hotla met tist vonj od praška.« Meta je posebej izpostavila, da njeno perilo, ki ga je sušila na zraku v mestu, ni nikoli tako dišalo kot na deželi: »Na deželi, joj, zvečer, ko se je človek ulego u tisto postlo. Joj, kako je blo včasih doma lepo. Kokr ... Ne trave ... Tam je blo dost drevja. Al pa na primer spomlad, ko je že vse zacvetel, kaj je blo to lepo!«

Mojca Ravnik (1981: 175), ki je raziskovala vsakdanje življenje v ljubljanskem naselju Galjevica po 2. svetovni vojni, je ugotovila, da je bilo perilo, ki se je sušilo na vrtu, izpostavljeno očem sosedov in mimoidočih. Če kdo ni želel imeti dobrega mnenja o gospodinji ali je želel potrditi, da je v pralnem stroju oprano perilo manj belo kot ročno prano, je lahko to dokazal ravno na primeru sušenja perila na vrtu. Iz perila na vrvi je bilo mogoče razbrati, kaj si lahko kdo privošči, koliko ima, kolikokrat pere ...

Pojmovanje standardov čistoče je bilo tesno povezano z vrednotami, ki so

izražale skrb za bližnje. V reklami iz leta 1937 z naslovom »Kako veder in prijazen je naš dom« pravi mož svoji ženi: »To pot si pa sama sebe prekosila!« Ona pa mu med obešanjem zaves odgovori: »Zdaj lahko vidiš, kako skrbim za Tebe.« Mož ji odgovarja, medtem ko jo spodaj opazuje, kako ona obeša zaveso: »To pa že moram reči – tako lepe in čiste zaveso napravijo naš dom še enkrat tako prijeten.« Ona mu odgovori: »Jaz pa imam tudi zares odlično pomoč: *Schichtovo terpentinovo milo*. Ono opere vse tako lepo, tako dišeče čisto, da je kar veselje!« Iz te reklame je torej razvidno, da čistoča zaves zagotavlja vrednote, kot je vesel, prijeten in prijazen dom, in izraža skrb žene do moža.

Prav tako se je v 1950-ih letih, v obdobju uvajanja javnih pralnic, pojem čistoče in higiene povezoval z vrednotenjem socialističnega družbenega napredka. Vida Tomšič je poudarila, da se je treba boriti proti vsakdanjim nadlogam, kot sta zaostalost in nehigienske navade, »saj dobro vemo, da ni socializma in komunizma tam, kjer žive ljudje v umazaniji in neznanju« (1954: 99–100).

Meta se je spominjala, kako je njena mati njej in njenim sestram večkrat dejala: »Le glej, da boste zmeri čiste, oprane, predvsem pa spodnje perilo. Če je na vrh lepa obleka, spodnje perilo pa ni oprano, je pa fuj!« Čistoča in družbene vrednote so tesno povezane tudi z družbenim položajem posameznika. V viktorijanski kulturi je veljala čistost za simbol spoštovanja, zdravja in vrline, slab vonj in umazanija pa sta bila povezana z boleznijo, degradacijo in družbeno deprivacijo, z občutkom nevrednosti, nepomembnosti in z nizkim razredom (Swafford 2007: 71, 105). Srednjemu razredu je namreč bila slaba higiena simbol in simptom bolj globoke strukture značaja in znak nevrednega obstoja (Ozeygin v de Regt 2009: 148), pri čemer »pogled srednjega razreda« temelji na delavskem razredu kot manjvrednem, patološkem in nizkotnim drugim, kar legitimira srednji in višji razred kot večvreden (Lyle 2008).

Meta in Mila sta odraščali v delavski družini, za katero je značilno, da urejenost in čistost vrednoti višje od srednjega razreda in ju tudi v večji

⁵⁰ Reklama se nahaja v knjižici z naslovom *Naš dom: kako ga zgradimo* (2. in 3. knjiga) iz leta 1937, katerih avtor je Rado Kregar.

meri prakticira. Otroci delavskega razreda so oblečeni bolj urejeno tudi doma, še posebno dekleta, za razliko od deklet srednjega razreda, ki doma ne nosijo tako čistih oblek (Kohn 1989: 23–24). Nečistost je povezana s sramom in s statusno hierarhijo, v kateri so ljudje iz nižjega družbenega razreda stigmatizirani kot umazani (de Regt 2009: 148).⁵¹

Ob koncu 19. stoletja je ženskost kot »lastnina« pripadala ženskam srednjega razreda, ženske iz delavskega razreda pa so bile distancirane od »prave« ženskosti in označene za zdrave po naravi, odporne in robustne ter vključene v delo, ki jim je preprečevalo, da bi lahko kadarkoli postale ženstvene (Skeggs 1997: 99). Kot opozarja Valerie Walkerdine (2011: 226–228), ženske delavskega razreda skozi vso zgodovino in še danes opredeljuje občutek sramu in potreba po transformaciji, saj predstavljajo »napačen« tip ženskosti v družbi. Ženske delavskega razreda živijo svoja telesa kot preveč seksualna, umazana in vpadljiva, kljub temu pa vsaj poskušajo izgledati kot dame, da bi se zoperstavile družbeni stigmi.

Mira, rojena v delavski družini v predmestju Celja, se je spominjala, da je bil poleg čistoče pomemben tudi telesni vonj: »Včasih je bla kira delavska gospa fino oblečena in namazana, ampak je zaudarjala.« Posredno je dejala, da ženska delavskega razreda s tem, ko se je lepo uredila in navzven izgledala kot pripadnica višjega razreda, ni mogla preprosto postati njegov del, saj jo je izdal vonj, ki je bil najbrž povezan z delom, ki ga je opravljala. Čistost oblek in telesa lahko razumemo tudi v povezavi s statusom in aspiracijo vstopa v srednji razred. Ženske so se poskušale distancirati od delavskega razreda z investicijo v čistost

svojih teles in oblačil ter s tem poskušale postati del srednjega razreda.

Franc Rigler (1956: 37) v svojem članku poudarja, da je treba z vzgojo vsakodnevnega umivanja otrok pričeti že v predšolski dobi, pri čemer je napisal, »da je glavni higienik v naši družini bil in ostane žena«. Mila in Meta sta se strinjali, da se je matere ocenjevalo po čistoči oblačil njihovih otrok. Meta se je spominjala: »Zanikrna so rekl, to je pa tko zanikrna mati, če take pusti na cesto.« Čistost je namreč, kot opozarja Marina de Regt (2009: 148), ključni element gospodinjanskega dela, ki se ne nanaša samo na dejanski akt čiščenja, ampak tudi na osebo, ki čisti. Kot opozarja Sarah Pink (2007: 164, 170), pranje perila ni samo proizvodnja čistih oblačil, ampak tudi sebstva in ženskosti skozi proizvodnjo in objektivacijo lastne identitete. Dejanska praksa potrošnje proizvodov in storitev v gospodinjstvu so procesi, skozi katere posamezniki konstituirajo svoje spolne identitete in moralne izjave o tem, kaj je »pravilen« način biti ženska ali moški v določenem kontekstu.

Na fotografiji na naslednji strani se nahajata dve ženski, ki se družita v kuhinji med pitjem kave. Ena izmed njiju predstavlja mamico, ki v naročju drži mlado dekle, oblečeno v snežno belo obleko. Obe ženski zadovoljno strmita v otroka, ki prav tako žari od zadovoljstva. Zraven je pripis: »Faks Helizim: belina, ki jo lahko pokažete. Faks Helizim – dišeča čistoča in lepota perila.« S tem oglas sporoča, da je bil poleg čistega, belega perila pomemben tudi dišeč vonj. Oba sta predstavljala izraz materinske ljubezni do otroka, ki se je navzven odražala v njegovih brezmadežno čistih in dišečih oblačilih.

⁵¹ Kot ugotavlja Victoria Wolcott (2001: 27), so Afroameričani v Ameriki nenehno ponosno poudarjali čistočo svojih domov, teles in sosesk in se trudili, da so njihovi standardi čistoče preseglji tiste iz belskih družin, za katere so delali. Služabniki so bili povezani z »umazanijo« zaradi svojega poklica in rase, visok standard čistoče pa je ovrgel prevladujoče stereotipe o Afroameričanih. Čistoča domov in teles je predstavljala odpor do revščine in zatiranja ter pomenila prvi korak do občutka samospoštovanja, zato so ji pomembnost pripisale ženske vseh družbenih razredov.

Fotografija 13:
Faks Helizim: belina,
ki jo lahko pokažete.
Vir: Jana, 24.
avgust 1988, št. 34.

Fotografija 14:
Vaša največja skrb
je zdravje družine.
Vir: Jana, 24.
avgust 1988, št. 34

Sogovornice, ki so bile tudi matere, so mi večkrat ponosno dejale, da so bili njihovi otroci vedno čisti in zašiti. Ko sem Milo povprašala o tem, ali je dovolila sinu, da je šel v šolo s kakšnim madežem na obleki, me je zgroženo pogledala: »O ne, to pa ne, da bi kdo nosil. Za doma že, pa za na vrt. Za drugam pa ne. Ne, se mi je zdel pa zanemarjen.« In tega si kot dobra in vzorna mati svojemu otroku pri sebi ni mogla opravičiti – kot si ne more niti danes. S tem, ko je Mila sinu odvzela oblačila z madeži, jo je skrbel moralni status njene družine v družbi, reprezentiran skozi čistost, pri čemer se je nanašala na moralni diskurz umazanije in na vrednote, kot je zanemarjenost, ki jo zanjo posebej nečistoča. To, kaj je razumela kot sprejemljivo perilo, je bil njen način izražanja lastnega sebstva in moralnosti v odnosu do kulturnih konvencij o »dobrem vodenju gospodinjstva« in »primernem« načinu opravljanja gospodinjanskega dela (prim. Pink 2007: 172, 177).

Zgornji oglas na Fotografiji 14 iz leta 1988 ženskam z oglaševanjem pralnega praška *Malbi* sporoča, da je njihova skrb za zdravje družine, ki ga bodo dosegle s čistočo perila. Ženske svari pred tem, da odlično oprano in belo perilo ni dovolj, saj njegova belina ni zagotovilo za zdravje družine. Kot pravita Ann Game in Rosemary Pringle (1984: 127), je postalo pranje perila izraz ljubezni, kuhanje in čiščenje »izdelovanje doma« ter način umetniškega izražanja in spodbujanja družinske zvestobe; menjavanje plenice je veljalo za umazano veselje in način izgradnje otrokovega občutka varnosti in ljubezni do matere, krtačenje stranišča in pranje perila pa ni bilo le čiščenje, ampak materina obramba družine pred boleznijo.

Mila je izpostavila, da je lahko sin nosil oblačila z madeži »za doma« in »za na vrt«, pri čemer nečistost ni bila problematična; to je postala šele, ko je šel v šolo. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v ljubljanskem naselju

Polje, se je v tem kontekstu spominjala ročnega pranja moževe oficirske uniforme:

Je mogo zmeri bit urejen in je kdaj uniform umazo, ker moški so včas k otroc in js sem sama čistla tiste uniforme. Pa likala, prala pa čistla. Sej ni blo čistilnic. Sem slišala, s kirem čistilom nej to čistim, da bo šlo dol. In pol ko je že lahko mel letno uniform, sam da ni blo treba une čistet, ker letno sem pa lepo oprala. V Lublan je bla samo ena čistilnica, in to čez Zmajski most dol, Labod, prec po vojni.

Obstajala je torej hierarhija med oblačili glede njihove čistosti – moževa uniforma je veljala za pomembno oblačilo, oblačila za kmečke gospodinje, ki so jih nosile med opravljanjem dela na polju, ali pa oblačila otrok med igranjem doma ali na vrtu pa niso veljala za tako pomembna, dokler niso odšli od doma.

Mila je svoje nadaljevanje pranja na roko utemeljila tudi s tem, da je običajno oblačila prala dvakrat, »tko de je blo res čist čisto«. Opozorila je na pojmovanje in vrednotenje čistega in standardov čistoče, ko je dejala, da je dvakrat oprala perilo, s čimer je zagotovila brezhibno čistočo družinskih oblačil. Meta je opozorila še na eno pomembno stvar, ko se je spominjala, da so bile v obdobju ročnega pranja razlike med eno in drugo družino glede čistoče oblačil veliko večje: »So rekl: 'Ta ma pa tko čisto perilo.' Ker to perilo, k se je ročno pralo, je moglo se tut skuhat v loncu, je moglo zavret, to pa ženske niso delale. Pr pralnem stroju ni blo tega.«

V tem kontekstu je mogoče razumeti množično dostopnost pralnega stroja, ne samo kot gospodinjskega pripomočka, ki je ženske razbremenil težkega fizičnega dela v obliki ročnega pranja, ampak tudi pripomočka, ki je omajal povezavo med družbenim položajem in merili čistoče, ki so lahko segala samo tako visoko, kot jih je lahko izpolnil pralni stroj ali pralni prašek, niso pa se več merila po vnemi drgnjenja pri ročnem pranju perila posamezne ženske. S pranjem v pralnem stroju se ženskam

delavskega razreda ni bilo treba več truditi preseči standardov čistoče srednjega razreda, da bi lahko dosegle občutek samospoštovanja, saj so s pralnim strojem prale tudi ženske srednjega razreda.

Procesi modernizacije po 2. svetovni vojni, še posebej od sredine 1950-ih do sredine 1980-ih let, so standardizirali življenja državljanov v večji meri kot politično izkustvo življenja v medsebojno tekmujočih ideoloških blokih. Kot lahko razberemo iz Miline zgodbe, je razdelitev gospodinjskega dela v njenem gospodinjstvu ostala spolno zaznamovana, in njena generacija žensk je, če si v spomin prikličem pripovedi drugih sogovornic, ostala odgovorna za kuhanje, čiščenje, pranje in vzgojo otrok v svojem gospodinjstvu.

Pralni stroj kot nova tehnologija v domu je sicer izzval in omehčal striktno delitev dela med spoloma in močno zmanjšal delovno obremenitev žensk, kar pa ni samodejno pomenilo več prostega časa za moderne gospodinje. Količina časa, ki ga je Mila porabila za opravljanje gospodinjskega dela, je ostala bolj ali manj enaka, saj je med tem časom opravljala druga gospodinjska opravila. Včasih se je čas, porabljen za pranje, za nekatere ženske celo povečal, saj so morale oblačila prati pogosteje in so morale biti ta čistejša, ker je bil končni cilj pranja čisto, brezmadežno perilo, ki ga je simboliziral ideal snežno bele barve. Treba je poudariti, da je pralni stroj sicer popeljal moške v svet gospodinjskega dela in zadolžitev, vendar pa to nikakor ni pomenilo tudi dejanskega omehčanja vlog med spoloma in družbenih stereotipov glede spolov.

Kako je mogoče ugotovitve o socialističnem času interpretirati v luči 21. stoletja in kaj te spremembe pomenijo za ženske danes, v drugačnem družbeno ekonomskem kontekstu? V sferi kulture potrošnje je dialektika med transformacijo in tradicijo še posebej vidna skozi perspektivo tehnološkega razvoja. Potrošna kultura se danes preučuje v kontekstu splošnih globalnih problemov, kot so naraščanje družbene neenakosti, onesnaževanje, boj za lastništvo nad zemeljskimi viri in v kontekstu visoke tehnološke razvitosti družb, ki je ljudem prinesla elektriko, pralni

stroj, avtomobil, internet, satelit itd. Kulturne pomene, ki se vzpostavljajo in preoblikujejo na različnih ravneh vsakdanjega življenja v procesu pogajanja med možnostmi, ideali, željami in zahtevami, vedno interpretirajo posamezniki, kot je Mila. Čeprav njenih izkušenj ne moremo preveč posploševati, nam lahko njene razpoložljive življenjske možnosti povedo mnogo o možnostih Slovenk v Jugoslaviji, ki so živele v socialističnem sistemu in so tudi izkusile obdobje tranzicije, saj kljub prelomom obstajajo določene kontinuitete. Pri tem moram opozoriti, da antropologij problematizirajo dojetanje tranzicije kot avtomatičnega linearne razvoja in premočrtne transformacije (gl. Brumen in Muršič 1999; Vodopivec 2007 idr.).

Mila me je pogledala in z glasom, iz katerega sta veli nekakšno razočaranje in jeza, zmajevala z glavo in nadaljevala:

Vi mate vse, velik zdravnikov, pralni stroj, še sušilnik, trgovin en kup pred nosom. To je kraljestvo proti tistmu, kar smo mel mi na začetku! Pa ne sam to, sedaj so pralni stroji, Pampers plenice ... Te mlade mamice ne vem, če bi to zogle. Koliko smo včasih na roke prale!

Kritična je bila tudi do sodobnega načina pranja mlajših generacij, ki po njenem mnenju perejo površno:

Ta mlade pa niso tko ble pr perilu. Takrat si vedo, da bo treba perilo razsortirat, ga spraviti v pralni stroj oziroma ga namoč, potem ga je treba nažajfat, podrgnat, vse. Dans mnogokrat ruknejo not v stroj in jim je čist vseen.

Meta se je strinjala z njo in dodala: »Mame so mele pa zelo zelo velik dela. Velik več dela, kokr zdej. Zdej stroj opere, plenice dobijo za stran vržt ...« Mila se je spominjala, kako je za svojega sina iz Češkoslovaške republike dobivala bombažne plenice Tetra za večkratno uporabo, njena snaha pa je uporabljala Pampers plenice za enkratno uporabo: »Sn rekla tamladi: 'A boš tisto otroku dala? Dej no, Tetra plenica se prekuha pa prelika.' Js sn

vse plenice likala za našga. So jih vse mame.« Meta ji je pritrdila: »Se spomnem, da so se včas mlade mame pogovarjale: 'Js vse zlikam, uniči se vse tam.'« Mila je odkimavala z glavo:

»Ne,« je rekla tamlada: »Nč več.« Sn rekla: »Ja kakšen material je to, k mu na rit devate ta malem?« Po moje je tam neka sintetika. Je pa rekla snaha: »Ne, to se stran vrže.« Jah, sn rekla: »Čaki, pa sej ma une plenice.« »Ah, kdo bo pa pral,« je rekla.

Meta jo je osvestila: »Zdej bo spet to. Nazaj gre na to, da bojo mel otroc plenice za pranje.« Kot da bi hotela reči, da so se končno spametovali, saj je bil prejšnji način boljši. Mila je pri tem zmajevala z glavo: »Praški so bolj agresivni. Marici je dohtar prepovedo: 'Da ne boste kakšne plenice otročje z mehčalcem pral, k je mel vneto ritko'. To je kemija, k le svoje nardi.« Meta ji je pokimala v znak pritrditve: »Vse je kemija, čist vse, zato pa pravjo, da je treba likat perilo! Moja sestra je skos likala.«

Mila je vse plenice za svojega sina prekuhala v pralnem stroju in zlikala, s čimer jih je sama dezinficirala, v kar je sicer vložila več truda in časa, toda s tem je dobila potrditev, da je dobra mati, ker je bilo to v skladu z družbenimi normami in pričakovanji njene generacije, kar pa seveda ne velja za snaho, ki ji življenje olajšujejo plenice Pampers, in Mila dvomi, da bi mlade mamice preživele brez njih. Glede tega, kako mlajša generacija žensk slabše skrbi za perilo, je opisala primer svoje sosede, ki ji je povedala, kako s težavo obiskuje sina: »Zmer mam oprane puloverje s sabo, zašite, pa ta prvo pogledam: 'Branko, poglej, lukno maš na komolcu. Pejt na stranišče se preoblečt pa une cunje men zavi, pa mi jih dej, da ti jih bom js oprala.'« Danes sogovornice, kot je Mila, legitimirajo svoj položaj do mlajših generacij s pripovedovanjem o težkem življenju nekoč, iz katerega niso izstopile kot žrtve, ampak kot bolj pogumne in močnejše, predvsem pa s prepričanjem, da si zaradi vsega, kar so preživele in žrtvovale, zaslužijo spoštovanje in hvaležnost. Takšen spomin predstavlja sogovornicam strategijo, s katero konstruirajo svoj jaz v sodobnem svetu.

Mila pripada povojni generaciji žensk, ki je živela v težkih razmerah. V partizanih se je borila za svobodno ozemlje in se z veliko hrabrostjo in žrtvijo uprla okupatorjem, v obdobju povojnega pomanjkanja pa z lastnimi rokami udarniško gradila novo državo. Omogočila je družben napredek in vložila mnogo naporov, da si je država gospodarsko opomogla, prav tako pa je želela svojim otrokom olajšati življenje. Po osamosvojitvi Slovenije je hitra gospodarska rast generaciji Milinih otrok omogočila obilje izdelkov, kar jim je v marsičem olajšalo življenje, Milina generacija pa se je takrat že poslavljala od aktivnega življenja in odhajala v pokoj.

Kot opozarja Sharon Zukin (2008 [1975]: 137), se večja diskontinuiteta med obema generacijama v Jugoslaviji kaže v tem, da se mlajša generacija ni želela žrtvovati za politične ideale. Generacija, ki se je borila v partizanih, je imela po vojni dobre možnosti zaposlitve in napredovanja v karieri glede na čas pred vojno, prav tako se je v primerjavi s predvojnimi in vojnimi pomanjkanjem standard življenja dvignil. Otroci, ki so bili v 1970-ih mladi odrasli, so ponotranjili padle iluzije staršev, ki so postavili osebne prioritete svojih otrok nad družbene zadeve. Svojim otrokom so poskušali priskrbeti najboljše potrošne dobrine, ki so jih lahko kupili, govorili so jim o socializmu in solidarnosti, a hkrati hodili na nakupovalne pohode v Trst, kar je vplivalo na politično ideologijo tako mlade kot starejše generacije. Tako sta obe generaciji investirali v ekonomske namesto v politične težnje, pravi Sharon Zukin (2008 [1975]).

Mila, nekoč pogumna partizanka, danes s težavo razume prepoved medicinskih sester v domu, ki ji ne pustijo, da bi šla sama na voziček. S ponosom in nasmehom na ustih mi je pripovedovala, da sedaj zleze v invalidni voziček in gre sama stranišče. Dejala mi je, da se zato počuti »kot pravi junak«. Od vsega si danes najbolj želi zdravja.⁵² Z žarom v očeh

⁵² Sogovorniki so mi večkrat dejali, da dokler lahko sami hodijo, jedo in gredo na stranišče, je to še življenje, ko pa enkrat obležiš, pa je konec. In takšnega stanja so se vsi potihoma najbolj bali. Čeprav si po eni strani želijo dolgega življenja, se po drugi dobro zavedajo, da dolgo življenje zelo verjetno pomeni tudi vegetiranje, trpljenje in odvisnost od drugih.

mi je pripovedovala, kako rada posluša zdravnika, ki pripoveduje o skrivnosti dosega visoke starosti in možnost, da se postaraš zdrav. Znan je po tem, da je ozdravil na smrt bolne ljudi, tudi hrome, kot je sama. Prav tako v časopisih bere zgodbe, ki pripovedujejo o čudežnih ozdravitvah. To jo pomirja, ji vliva moč za življenje danes in daje upanje v boljši jutri. Mila pripada generaciji žensk, ki so bile del povojnega entuziazma izgradnje nove domovine in socialistične ideologije, temelječe na veri v boljšo prihodnost za lajšanje njihovega vsakdana. Motivacija za njihovo žrtvovanje je temeljila na veri v neko lepšo prihodnost, v kateri naj bi bilo to žrtvovanje in odrekanje poplačano. Ko sem ji v dar prinesla roza vrtnico, mi je dejala, da ima najraje cvet, ki je še v popku in se bo šele razcvetel.

Kavarna v atriju je bila skoraj popolnoma prazna. Stanovalci so odšli v jedilnico na večerjo, njihovi svojci pa domov. Mila je s sezamom, prepraženem v sladkorju, ki ga je imela v prozorni plastični vrečki, hranila ptice v atriju. Ko sem sledila njenemu pogledu, sem zagledala vrabčka, ki je kljuval paket sladkorja. »Lejga, Polonca, lej, zdej je zleto. Je držo že škrniclček od sladkorja.« Ob zadnjem požirku kapučina sem se naslonila na sedežno garnituro, obrnila obraz proti soncu in dvignila pogled. Najprej sem zagledala dve palmi, ki sta zaradi svoje okolice delovali neprimerno, potem pa štiri sive bloke, usmerjene proti oblakom, kot bi rasli iz strehe atrija. Tam zunaj je »resnično življenje«, sem razmišljala, ta dom pa je kot nekakšna nadrealistična oaza, v kateri življenje in čas tečeta drugače.

Mila je prekinila moj tok misli in dejala, da trenutno bere knjigo *Bobri*, ki pripoveduje o življenju mostiščarjev na Ljubljanskem barju. »Ženske so mele sam kože ovite, pa ni blo treba nč prat. V kožah so ble.« Meta se je na ves glas zasmejala in zamahnila z roko: »No, to je pa že zgodovina!«

2. Vpliv prostega časa kot odmora od dela na potrošne prakse

2.1

Vključitev žensk na trg dela

»Smo mogli tolik delati, da je to neki neverjetna,« se je obdobja svoje zaposlitve v socializmu spominjala Meta, urejena gospa, ki smo jo že spoznali v prejšnjem poglavju in ki je danes upokojena:

Vsi smo delali takrat. Enkrat se spomnem, zvečer, smo pa tam za mizo celo noč sedeli, pa delali. Js sem bla takrat najmlajša v sobi, kr naenkrat sem pa zaspala. Tko sem mela bliz domov, pa sem tam jedla v menzi sam zato, da sem lahka šla pol nazaj delat.

Tako je Meta opisala spomin na svojo zaposlitev v Kemičnem podjetju Kemične industrije v Domžalah in v nasmehu dodala: »Smo mel pa tut zabave«.

Z Meto sva se pogosto srečevali v kavarni v atriju doma starejših. Običajno je pila kratko kavo, v katero je stresla paket sladkorja in pri tem z žlico

mešala tako trdo, kot da bi želela z njo izdolbsti dno skodelice. »Zdej opažam, da če pijem kavo, se začnem trest, potem mi pa srce tako močno poje.« Bila je ena izmed tistih sogovornic, pri katerih si iz obrazne mimike takoj razbral razpoloženje. Njen izraz se je lahko v trenutku iz strogega in resnega prelevil v mehkega in nežnega. »Takrat, ko se smejem, sem luštna, ko se pa grdo držim, pa deset let gor! Pa saj smo stari in gube so tu, s tem se je pač treba sprijaznit!«

Toda bolj kot sem Meto spoznavala, bolj mi je postajalo jasno, da se s staranjem ne bo nikoli zares sprijaznila. Ko mi je pripovedovala o bivši sodelavki v službi v podjetju Slovenija sadje, ki je deset let mlajša od nje, je dejala: »Je bla tako luštna, zdej je pa prov ... Stara.« Ob nakupovanju bluže za prihajajoče praznovanje rojstnega dne svoje sestre mi je ponosno dejala, da ji je trgovka dejala: »Še zmer si taka, kokr si bla, če bom js taka pr tvojih letih, bo pa tut v redu.« Med pripovedovanjem so se poteze njenega obraza spojile v živahnosti, oči pa so se ji zaiskrile v žarkih radosti, ki jih v takšni meri ni moglo prižgati nič drugega kot pohvala njenemu mladostnemu videzu.

Meta se je po domu starejših najpogosteje sprehajala v kavbojkah, kakšni živobarvni bombažni majici in pleteni jopici z majhno rjavo torbo v rokah, v kateri je hranila očala, ključke, denarnico in včasih tablete. Zaradi svojega družabnega značaja se je zelo rada ustavila in pokramljala z vsakim znancem, pri čemer pa je dajala vtis, da se ji ves čas mudi po opravkih. Redno obiskuje frizerja v domu ostarelih, prav tako si na vsake šest tednov pobarva sive lase. Včasih si narastek prikrije z barvno peno v kostanjevo rjavem odtenku in vedno izgleda, kot bi ravnokar prišla od frizerja. Ko se je urejala za prireditve in proslave v domu starejših, si je natupirala lase in jih popršila z lakom. Enkrat sem prišla prezgodaj in še ni bila pripravljena, zato sem počakala, da se je do konca uredila. Stala je v kopalnici pred ogledalom, sama sem sedela ob njeni postelji na stolu in jo opazovala v ogledalu, ko mi je pripovedovala o modnih trendih. »A ti maš kdaj visoko peto? Dons so pa tok visoke punce, pa še majo visoke

pete.« Ponosno mi je pokazala svoje nove hlače roza barve z vzorci in me vprašala, če ni morda prestara zanje: »To leto se to nos, je pa rekla prodajalka: 'Zakaj pa ne bi enkrat?' Sem rekla, zakva bi pa mogla met zmeri neko klasiko?« Na takšen način Meta danes kljubuje starosti.

Meta se je rodila materi gospodinji, ki je doma skrbela za velik vrt in čeprav sama ni študirala, se je skupaj z Metinim očetom zavzemala za šolanje svojih petih otrok. Leta 1945 je bila Meta sprejeta v SKOJ in leta 1947 v Komunistično partijo. Njeno šolanje je prekinila 2. svetovna vojna, zato je morala po njej opravljati dopolnilne izpite. »Ampak naš oče je reko: 'Ne bo tega, nobene potuhe! To je treba narest, pa fertik'« Končala je nemško meščansko srednjo šolo v Domžalah, na spodbudo očeta pa je nadaljevala šolanje na gimnaziji Ledina v Ljubljani. Ker si je njen oče želel postati agronom, a si te želje ni mogel izpolniti, si je želel, da bi ta poklic opravljala Meta.

»Tist občutek, ko dobiš prvo plačo ... To je pa tak ponos! Zdej pa le ne bo treba tulk šparat, si boš lahka sam kej kupo. To je blo tok luštn!« Tako je Meta opisala svoje občutke, ko je prejela svojo prvo plačo v domžalskem Heliosu (Tovarna barv, lakov in umetnih smol Marx-Engels Količevo). Tudi sicer so sogovornice spremembo, ki jo je prinesel lastni zaslužek, opisovale kot »povsem drugačen občutek«. Meta pripada generaciji žensk, ki se je prva množično zaposlovala. »Veljalo je, da so ženske isto kot moški in se lahko zaposlijo,« se je spominjala. Angela, trgovka in direktorica Name, rojena leta 1921 v Ljubljani, se je spominjala, da je bila meščanska šola namenjena dekletom, za katere je veljalo, da se bodo dobro omožile in ostale doma, saj so morali bolj premožni možje svoje žene denarno preskrbeti: »Tut še po drugi svetovni vojni, v stari Jugoslaviji pa sploh, je malokatera poročena žena z otrokom bla v službi.« Sogovornice so se spominjale, da so bili pred 2. svetovno vojno v službi v glavnem moški, ker še ni bilo razvite industrije, zato množično zaposlovanje žensk časovno umeščajo v obdobje »po vojni«.

Delo je bilo v socialistični Jugoslaviji proglašeno za najvišjo vrednoto,

zato je bila delovna ideologija zelo poudarjena, prav tako so bile vse pravice vezane nanj. Delo bomo razumeli, kot ga opredeli Gorazd Makarovič (2002: 64), in sicer kot zavestno uporabljanje človeških sposobnosti za namensko načrtno pridobivanje in ustvarjanje materialnih in duhovnih dobrin ali za te procese potrebnih predpogojev, pogojev in okoliščin. Skladno z marksistično-leninistično doktrino so delavce dojemali kot najbolj progresivni družbeni razred. Delo je v socializmu veljalo za osrednjo vrednoto v političnem in etičnem smislu. Bilo je temelj družbenega reda in je omogočalo razvoj posameznikovih talentov in zmožnosti. Socialistična ideologija dela ni obravnavala ne le kot stvari trga dela, ampak kot osrednjo vrednost posameznikov pri opredeljevanju njihovih družbenih identitet, položaja v družbi in eksistencialnih pogojev (prim. Koleva 2008: 28–29).

Družbene vezi v socializmu so temeljile na delavski solidarnosti in ponosu; biti delavec je predstavljalo družbeni status in osnovni način socializacije. V jugoslovanski ustavi iz leta 1974 je navedeno, da je delavcem na temelju dela zagotovljena ekonomska in socialna varnost ter da človek s svojim delom ustvarja pogoje za svoboden izraz in zaščito svoje osebnosti ter spoštovanja za človeško dostojanstvo (Simons 1980: 438).

Po mnenju Josipa Broza Tita (1978: 260) je perspektive resnične osvoboditve dela odpiralo delavsko samoupravljanje, ki je stremelo k ustvarjanju pogojev, v katerih je bil lahko delavec čimbolj svoboden v izražanju in ustvarjanju, kar pomeni, da je lahko na podlagi družbene lastnine proizvodjalnih sredstev svobodno delal za svojo srečo (Živanov 1978: 30). Toda v tovarni, temelječi na delavskem samoupravljanju, ki jo Susan Woodward (2003: 76) opiše kot »center lastnega družbenega veselja«, so imeli delavci v praksi redko možnost izraziti svoje mnenje, ki bi segalo izven tovarniških vrat. Prevladujoče razumevanje delavskega samoupravljanja je v Jugoslaviji temeljilo na pravici podjetja, da odloča glede porabe svojega končnega dohodka, in ne na politični moči delavcev.

Velik delež dohodka tovarne je bil popolnoma odvisen od uspešnega nastopanja na trgu, kjer je tovarna tekmovala z drugimi proizvajalci, hkrati pa se je spodbujala kolektivna identiteta na nivoju podjetja in odvisnost fizičnih delavcev od strokovnjakov (Archer in Musić 2016: 5, prim. Kirn 2014).

Veljalo je, da bodo Jugoslovani lahko razvili socialistično zavest šele ob vzpostavljenem materialnem temelju industrijske družbe, zato se je takoj po vojni v Jugoslaviji stremelo h gospodarski obnovi države. Kot navaja Neven Borak (2002: 42, 65), je v prvem petletnem načrtu razvoja Jugoslavije (1947–1951) postal gospodarski razvoj za odpravo gospodarske in tehnične zaostalosti primarna naloga države, ki je s poddržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij spremenila lastniška razmerja. Razvoj, ki je bil postopen, je zajel celotno industrijo in trgovino ter mobiliziral prebivalstvo za izgradnjo gospodarskih objektov, tudi z obsežnim neplačanim in prostovoljnim delom.

Skladno z gospodarskim načrtom so v tisku promovirali podobo žensk kot jeklenih delavk in udarnic, od katerih je bila odvisna prihodnost socialistične Jugoslavije. Kot ugotavlja Renata Jambrešić Kirin (2013: 185–189), je poveljna socialistična retorika »delavske borbenosti« spodbudila zaposlene ženske k izvedbi petletnega načrta in k preseganju norm za rešitev problema hitre industrializacije ter zaostalega kmetijstva. Katherine Verdery (1994: 230) opozarja, da so socialistični sistemi zaradi izvedbe industrializacije, ki je bila delovno intenzivna in kapitalsko revna, potrebovali delovno silo ne glede na spol. Kot opozarja Gail Kligman (1998: 23), sta pravici do legalizacije splava in ločitve ustvarjali mobilno žensko delovno silo, razbremenili družinske vezi in tradicijo, hkrati pa sta povzročili tudi slabitev moči tradicionalne družine.

Prva svetovna vojna je vloge med spoloma postavila na glavo, saj so moški odšli na bojišča, ženske pa so poleg svojega prevzele tudi njihovo delo, tako opravila na kmetih kot tudi v trgovinah in pisarnah. V procesu uveljavljanja kapitalističnega družbenega reda so ženske množično

vstopale na trg dela v prizadevanju za vsakdanji kruh. Množice zaposlenih žensk brez izobrazbe in pravne zaščite so prevzele opravljanje najslabše plačanih del in imele manj pravic, kot moški. Vse bolj se je uveljavljalo spoznanje, da je vzrok socialne krivice njihova politična brezpravnost (Jezernik 2012: 18).⁵³

V obdobju po 2. svetovni vojni se je število zaposlenih žensk v Jugoslaviji povečalo za približno devetkrat.⁵⁴ Stopnja ekonomske osamosvojitve in osvoboditve žensk je bila v jugoslovanski družbi razmeroma visoka, v slovenski družbi pa zelo, saj je bilo v 1980-ih letih zaposlenih 45 % žensk (Jogan 1986: 25–26). Sogovornice so dvojni zaslužek obeh zakoncev pogosto videle kot razlog za hitrejše dvigovanje družbenega standarda.⁵⁵ Danica, učiteljica, rojena leta 1927 v Mostu na Soči, se je spominjala, da ji je neki Dalmatinec dejal: »Vi Slovenci ste prav država za sebe. Poglej, pri vas imajo že vsi avtomobile, ker sta bla po dva v službi.« Spominjala se je, da je bilo to v Beogradu, Zagrebu in v Bosni konec 1960-ih let redko, ker je

⁵³ Vstop žensk v kulturno, družbeno in politično življenje na Slovenskem je bil počasen in dolgotrajen proces. Žensko vprašanje sega, kot pravi Božidar Jezernik (2012: 11), v 70-eta leta 19. stoletja, povezan pa je bil bolj s težnjo po narodni enakopravnosti kot s prizadevanjem za enakopravnost žensk.

⁵⁴ Žarko Lazarević (2013: 127) opozarja, da je delež zaposlenosti žensk na Slovenskem v prvih letih 20. stoletja predstavljal dobro četrtno vseh zaposlenih v Sloveniji. Po 1. svetovni vojni se je ta delež močno povečal zaradi širjenja delovno intenzivnih panog in velike gospodarske krize, saj so bile ženske priročne za nadomeščanje moških v industriji. Delež žensk v slovenski industriji je pred 2. svetovno vojno znašal celo 40 %. Udeležba žensk v plačanem delu, ki je bila visoka že pred 2. svetovno vojno, je po njej naraščala. Leta 1952 je znašala 33,3 %, leta 1970 41,2 %, leta 1980 44,2 % in leta 1990 46,8 %. V 1990-ih letih in kasneje se ta delež ni bistveno spreminjal (Jogan 2004: 370). Zaposlovanje žensk v Jugoslaviji je naraščalo hitreje kakor skupna zaposlenost. V obdobju 1954–1974 je bila povprečna letna stopnja rasti zaposlovanja žensk 6 %, stopnja rasti zaposlovanja moških pa 3,8 % (Tomšič, Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije, str. 89–90).

⁵⁵ Gledano s stališča medrepubliških primerjav so bile v Sloveniji plače nad jugoslovanskim povprečjem, toda dejanske razlike so bile, kot opozarja Vlado Klemenčič (2013: 42–43), manjše, ker so bile cene življenjskih potrebščin v Sloveniji višje.

bilo precej žensk doma: »V Tolminu smo mel en lep avtomobil, veš kdaj že!«

Ženske naj bi v socializmu dobivale za enako delo enako plačilo, vendar so obstajale razlike glede na spol, saj so bile zaposlene v pretežno »nizkih akumulativnih dejavnostih«, kot so bile tekstilna, kovinska, usnjarska, predelovalna in tobačna industrija. Poleg tega so se zaposlovale tudi v zdravstvu in socialnem varstvu, v izobraževanju, v gostinstvu in turizmu. Vzrok za nižje osebne dohodke žensk od moških ni bil posledica neupoštevanja načela »za enako delo – enako plačilo«, ampak so to bile neenake možnosti pri izbiri poklica ter zaposlovanje v »ženskih panogah« (Jogan 1986: 25–26).

Zdenko Čepič (2005: 1088) navaja, da so bili osebni dohodki žensk povprečno za 20 % nižji od moških, predvsem zaradi višje šolske in strokovne izobrazbe moških, njihove daljše delovne dobe ter zaradi zaposlovanja žensk v »ženskih panogah«, kot so čiščenje, skrb in vzgoja, ki so iz zasebne sfere pronicale v javno delovno mesto (prim. van Hoven 2001).⁵⁶ Kot je ugotavljala Vida Tomšič (1980: 91–92), ko je preučevala zaposlitveno strukturo v jugoslovanski industriji, je bilo tradicionalno več žensk zaposlenih v panogah in dejavnostih, v katerih je bil osebni dohodek nižji, prav tako so ženskam z enakimi kvalifikacijami težje zaupali zahtevnejša in bolj plačana dela.

Sogovornice so dejale, da so imele zaposlene ženske v družbi drugačen status od tistih, ki so bile doma. Zaposlitev je ženskam omogočila oblikovanje alternativnih identitet delavk, poleg tistih, ki so jih imele v

družini, kar je vplivalo na to, kako so razumele svoje vloge kot žene, matere in državljanke. Sogovornicam je lastni zaslužek pomenil temelj enakopravnosti med spoloma. Jera, medicinska sestra, rojena leta 1932 v Bistrici ob Sotli, se je spominjala, da so si ženske želele v službo, ker so hotele imeti svoj denar:

Včasih je blo zelo hudo bit ženska. Velik jih je blo odvisnih od moža. Mož je razpolagal z denarjem in ga je dal ženi, če je mel tulk srca. So bli pa taki, ko ni dal. Ko je šla ženska na šiht, se to spremeni. Mal bol samozavestne so pa le ble.

Meta se je spominjala, da je mama, ki je doma gospodinjala, njej in njenim sestram večkrat dejala: »Pejte v službo, da ne bote za vsak dinar mogle prosit očeta,« in dodala: »Sužnje, sužnje so ble ženske takrat. Vse v glavnem je mogla ženska delat, moški pa v službo hodit.« V tem smislu Meta danes opaža spremembo na bolje, saj se ženske po njenem mnenju danes ne podrejajo več toliko tudi zato, ker so v službi. »Upa si, ni več sužnja moškemu. Pa tut nimajo več tok otrok.«

Če žena ni odšla v službo, ampak je doma gospodinjala, v odnosu z možem ni bila nujno podrejena, je pa bila od njega precej bolj odvisna. Marija, gospodinja iz Idrije pri Bači, rojena leta 1923, se je spominjala, da si je po poroki želela v službo, vendar ji je mož dejal: »Zaslužo bom jst, Marija.« Ko je po njuni poroki zaslužil prvo plačo, ji je dejal: »Lej, draga žena, zdej mava pa vkup kuverto.« Ne samo, da je z njo delil denar, spoštoval je tudi njeno delo doma: »Ti zaslužiš več k ena plača s tem pridnim rokam.« Za razliko od nje pa se je Josipa, rojena leta 1930 v Čakovcu, ki se je leta 1956 priselila v Maribor in je doma gospodinjala, spominjala svojega moža, ki ji je včasih rekel: »Hranim te, pa ti še ni prav!« Odvrnila mu je: »Jaz da doma ne delam? Še enkrat mi reči, da me hraniš. To delo doma ni nič vredno.«

⁵⁶ Zaradi težnje po pospeševanju industrijskega razvoja v povojni socialistični Jugoslaviji se je povečalo število žensk, zaposlenih v proizvodnji. Največ delavk je bilo zaposlenih v tekstilni in kovinski industriji, v rudarstvu in črni metalurgiji. Narastlo je tudi število delavk v lesni, usnjarski in gumarski industriji ter v gradbeništvu, kjer jih pred vojno skoraj ni bilo. Ženske so se zaposlovale tudi v živilski, tobačni in grafični industriji ter v kulturno-socialnih dejavnostih. Leta 1931 je bilo v industriji in obrti zaposlenih 23,2 % žensk, leta 1948 pa je ta delež narasel na 31,7 % (Jeraj 2005: 287).

Ideologija o enakopravnosti spolov je prispevala k emancipaciji žensk, precej več pa je po mnenju Marine Blagaić in Renate Jambrešić Kirin (2013: 50) k emancipaciji žensk prispevala politika zaposlovanja. Sogovornice so opisovale, da so se »postavile na lastne noge«. Zaposlitev v socialistični Jugoslaviji je ženskam, kot je Meta, zagotovila ekonomsko neodvisnost, varnost in osebno avtonomijo. Ta neodvisnost pa ni bila popolna in mnogim ženskam je tudi kot zaposlenim delavkam možev zaslužek olajšal življenje celo pri zadovoljevanju osnovnih potreb, kot je hrana. Jera, medicinska sestra, rojena leta 1932 v Bistrici ob Sotli, ki je skoraj celoten zaslužek namenila za najem stanovanja v Ljubljani, se je spominjala:

Ko sn bla v službi v dečjem domu pa sn mela nočno službo, so pršle kolegice. Ena je prnesla lipovo cvetje, druga je prnesla mleko v prahu, če ga je mela, tretja je prnesla kako skorjo suhga kruha. Vse smo ble lačne, grozno je blo. To je blo tam med petdesetimi in šestdesetimi leti. Ko sn se poročila, ni blo problema, mož je dobr zaslužo.

Plačano delo je ženskam prinašalo občutek lastne vrednosti in samostojnosti. Albert, mož sogovornice Sonje, rojene leta 1928 v ljubljanskem naselju Polje, je bil po poklicu oficir. Zaradi njegove službe sta se selila po celotni bivši Jugoslaviji in v tem času ni bila v službi, saj je pazila na otroke. V obdobju, ko ni imela lastnega zaslužka, se je počutila slabo, ker ga je morala prositi za denar, kar ji je bilo še posebej težko, saj je poznala občutek ekonomske neodvisnosti:

Se tok spomnem enih sandalov ... In jih gledam ... Jao, sem ga mogla prost! Men je blo tok poniževalno. Sem bla prej v službi. K sem prišla v Slovenijo, sem čist takoj službo iskala. Sem misla, končno! Js morem it v službo. Ne bom te več prosila. Da bom spet samostojna.

Brezposelnost je ženskam, ki so poznale občutek služenja lastnega denarja, prinašala občutek nesamostojnosti, odvisnosti in ponižanja

zaradi izključenosti od dostopa do virov, prestiža in moči v družbi.

Državlanske pravice, ki so jih ženske dobile po vojni, jim niso bile podarjene, ampak so si jih same priborile v narodnoosvobodilnem boju, v katerem so izkusile državno osvoboditev kot svojo neposredno emancipacijo od tradicionalnih družin. Preden se je Meta zaposlila in imela svoj zaslužek, na morje ni hodila, potem pa je lahko svoj denar porabila tudi za letovanje na morju: »Med počitnicami s starši nismo šli nikamor na dopust, edino če smo šli kdaj v kakšne planine.« Finančna neodvisnosti je sogovornicam vlivala občutek samozavesti. »Tja sn šla s svojim dnarjem, sn bla že v službi,« mi je ponosno povedala Meta, ko je pripovedovala o svojem prvem dopustu na Braču. Kot plačana delavka je bila upravičena do vseh koristi plačanega dela: plače in pokojnine, dostopa do osebnih kreditov, stanovanj, plačanih počitnic, dostopa do hotelov in kampov, ki so bili v lasti njenega podjetja. Prav tako so iz delavskega statusa izhajale tudi ostale socialne pravice, kot so pravica do socialnega zavarovanja, porodniškega dopusta, ugodnosti pri oskrbi z živili in industrijskimi izdelki.

Ampak naš oče takrat ... Kaj se je krego, da ne bom šla na Brač, pa sem rekla: »Bom šla, sej grem s svojim dnarjem, zdej sn samostojna.« »Figo si ti samostojna,« je reko, »doma maš vse narjen.« Js sn bla samostojna šele takrat, k sn bla stara 39 let, k sn šla od doma, prej sn bla pa za njih, posebno za očeta, še zmer njegov otrok.

Čeprav se je Meta z lastnim zaslužkom počutila neodvisna, v očeh svojega očeta ni bila, ker je še vedno živela doma. Lastni zaslužek je bil temelj ženske emancipacije, ker je ženskam omogočil večjo avtonomijo pri izbiri moža, življenjskega prostora in sčasoma osvoboditev od omejitev patriarhalne družine, s čimer so se spreminjale tudi družinske strukture (prim. Blagaić in Jambrešić Kirin 2013: 53). Imel je tudi potencial emancipacije, saj je oslabil odvisnost od njihovih patriarhalnih mož in očetov. Čeprav se je Meta s prejetjem zaslužka počutila samostojno,

se je v očeh svojega očeta zares osamosvojila šele s selitvijo na svoje in ne z lastnim zaslužkom, brez katerega pa tudi selitev in osamosvojitve ni bila mogoča.

Če se navežem na Susan Gal in Gail Kligman (2000: 53), so ženske z lastnim zaslužkom in s svojo izkušnjo delavske identitete pridobile občutek zadovoljstva, večjo samozavest in občutek večje družbene vključenosti. Kot je pravila Vida Tomšič (1980: 129), so delna odsotnost žensk od doma in prispevek v družinski proračun, prav tako pa tudi ugled in nova znanja, spremenila podrejeni položaj žensk v družini v smeri bolj enakopravnih odnosov žensk in moških. Ekonomska neodvisnost jih je navdajala z občutkom zadovoljstva, moralne superiornosti in moči v gospodinjstvu, večja neodvisnost od moških pa z večjo samozavestjo in občutkom lastne vrednosti.

Vse to je pri sogovornicah vodilo tudi do tega, da so bile v lastnih očeh in v očeh drugih videne kot spoštovanja vredne. Beverley Skeggs (1997: 1) je med opravljanjem intervjujev z ženskami v Angliji, ki so pripadale belemu delavskemu razredu, razvila koncept *biti spoštovanja vreden* (angl. *respectability* ali *being respectable*), ki ga bom uporabila kot analitično orodje. Beverley Skeggs (1997) pravi, da je *biti spoštovanja vreden* lastnost, ki je najbolj vseprisoten označevalec delavskega razreda in dojeta kot lastnost »drugih«, ki so legitimirani in cenjeni, saj drugače ne bi bila vredna poželjenja in družbenega dokazovanja. *Biti spoštovanja vreden* vsebuje sodbe razreda, rase in spola, saj imajo različne skupine različne dostope do mehanizmov ustvarjanja in razkazovanja te lastnosti. Če nisi spoštovanja vreden, imaš majhno družbeno vrednost, legitimnost, prav tako pa si tudi brez moralne avtoritete, ki jo imajo samo tisti, ki so »vredni spoštovanja« (Skeggs 1997: 3).

Na podlagi osebne izkušnje druženja s svojimi sogovornicami, ko sem poskušala ugotoviti, kako razumejo sebe in svoj odnos do plačanega dela, sem ugotovila, da njihove pripovedi izražajo vseprisotnost koncepta *biti spoštovanja vreden*. V skladu z uradnim, političnim diskurzom je bilo delo

v socializmu povezano z vrednotami, in zaposlene ženske so dojemali kot zveste ter »spoštovanja vredne« državljanke. Meta je opisala občutek, ko je dobila prvo plačo, ki ji je omogočila samostojno razpolaganje z denarjem, kot »ponos«, ostale sogovornice pa kot »povsem drug občutek«. Pri sogovornicah je bila izkušnja zaposlenosti in plačanega dela ključna za občutek »novega sebstva«, ki je temeljil na tem, da so bile prepoznane kot »spoštovanja vredne« v družbi.

Sogovornice so se in se še vedno dobro zavedajo svojega prostora v družbi in tega, kako so vanjo umeščene, kar se zrcali v vrednostnih sodbah drugih ljudi. Plačano delo, ki je bilo najpomembnejši sektor javne sfere in je potekalo izven njihovih gospodinjestev, je za zaposlene ženske pomenilo osebno vrednost, iz pogovorov pa je bilo opaziti tudi, da so drugim ženskam pripisale vrednost in spoštovanje glede na njihov poklic in glede na to, kako dobro so ga opravljale, kar jim je vzbujalo občutke koristnosti, vključenosti in prepoznanja v družbi. Kot pravi Beverley Skeggs (1997: 4), je prepoznanje tega, kako je nekdo družbeno pozicioniran, osrednje v procesu ustvarjanja sebstva. Skozi izkušnjo subjektivne konstrukcije spoznavamo in smo spoznani. To omogoča preobrat od izkušnje kot temelja znanja do izkušnje kot produktivne pri vedenju subjekta, v kateri njegove identitete niso fiksne, ampak nenehno v proizvodnji (Skeggs 1997: 28).

V naslednjih poglavjih, ki temeljijo na subjektivnih izkušnjah sogovornic, bom poskušala razumeti proizvodnjo identitete žensk kot delavk, ki je potekala skozi vsakodnevne prakse in diskurze, s katerimi so sogovornice nenehno na različne načine konstruirale svojo identiteto, pri čemer pa je, kot bom pokazala v nadaljevanju, koncept *biti spoštovanja vreden* ključen za razumevanje njihovega današnjega položaja, ko niso več zaposlene, ampak upokojene delavke, zato me bo zanimalo tudi, na kakšen način svojo lastno vrednost in spoštovanje legitimirajo danes.

Raznoliki diskurzi spominov na delo v socializmu

Po enem letu službovanja v podjetju Helios, kjer je Meta zaslužila prvo plačo, je vložila odpoved: »Tam je hoto direktor, da bi bla tajnica njegova, js sem si pa mislala: 'Tajnica pa res ne bom; to je pa tko, k ena dekla.'« Pot jo je vodila v Kemično podjetje Kemične industrije v Domžalah, kjer je najprej delala v skladiščnem knjigovodstvu. Tam se je naučila blagovnega, finančnega knjigovodstva in izplačil ter delala kot devizna obračunska referentka, nato pa je postala v. d. knjigovodje. Ob delu je naredila tudi strokovni izpit za knjigovodjo:

Potem je pa pršla ena baba, a veš, zarad nje sn šla. Pa ne sam šla, dobila tut živčni napad, ampak ga je mela tut una. Tista knjigovodkinja je bla tko nesramna z menoj. Js sem mela obratovno knjigovodstvo, pa je včasih pršla ke: »Ne boš tegale delala, zdej boš pa to delala.« Sn laži z moškimi delala kt pa z ženskami.

Meta je potem, ko je zaradi slabih odnosov v pisarni dala odpoved v Kemičnem podjetju Kemične industrije v Domžalah, odšla nazaj v Helios, ki pa ga je leta 1956 ponovno zapustila.

Potožila mi je, da vzdušje v pisarni podjetja Helios ni bilo najboljšo:

Bla je ena računovodja pa ena finančna. Sta ble zmeri skup zarad tega k sta ble ... Mislim, verne pa take, a veš kako, midve z Veroniko pa nisva ble, pa še men niso dal tisto delo, k so mi ga obljubil!

Poleg tega se je naveličala živeti v Domžalah: »Sn rekla, enkrat se bom mogla osvobodit, pa jt nekam ven.« Želela si je živeti v večjem mestu, da bi si lahko razširila svoje socialno in kulturno obzorje, saj je bila njena služba v Heliosu vezana na pretežno vaško naselje, prav tako si je želela delati v enem večjem podjetju. Leta 1956 se je zaposlila v izvozno uvoznem

podjetju Slovenija sadje v Ljubljani, kjer je službovala vse do svoje upokojitve leta 1985.

Ko je direktorju Heliosa omenila, da bo dala odpoved, je bil jezen nanjo. Delovno mesto v Slovenija sadju jo je čakalo, saj je šla že eno leto prej na razgovor k direktorju:

Sn rekla: »Tovariš direktor, tole pa ne bo šlo. Direktor Heliosa mi bo tok zamiro, pa v isti celici sva v Zvezi komunistov, ne bo šlo.« »No,« je reko, »bo.« Pol sn pa enkrat stala pred drogerijo na Čopovi, pa me nekdo čez hrbet prime. Js se obrnem, je bil pa on, je pa reko: »Meta, zdej je pa konc, povejte, če boste pršla.« Sn rekla: »Bom, bom, še enkrat bom pršla na razgovor.«

Navkljub neodobravanju s strani direktorja Heliosa se je Meta opogumila, vložila odpoved in se zaposlila v podjetju Slovenija sadje.

Podjetje Slovenija sadje je bilo ustanovljeno 13. januarja 1948 v Ljubljani z namenom izvažanja in uvažanja svežega sadja, sadnih polizdelkov in končnih izdelkov ter zelenjave. Avgusta 1948 sta bili registrirani tudi njegovi ekspozituri v Mariboru in Šempetru pri Novi Gorici.⁵⁷ V prvih mesecih leta 1946 so v Jugoslaviji še delovale delniške veletrgovske družbe z večinoma mešanim kapitalom, med drugim Gosad, Sadje, Vino itd., še istega leta pa so bila ta podjetja iz delniških preoblikovana v državna (Himmelreich 2008: 92–93).⁵⁸ Podjetje je izvažalo češnje, borovnice,

⁵⁷ SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945–1951, št. 320/3 in št. 317/4.

⁵⁸ Po smernicah zveznega ministrstva so v Sloveniji sredi leta 1946 začeli z decentralizacijo trgovine na veliko in nastopili proti želji posameznih podjetij za pridobitev monopola glede posameznega blaga. Januarja naslednjega leta je že obstajala uprava državnih trgovskih podjetij za promet z vinom, alkoholnimi in brezalkoholnimi pijačami, sadjem in zelenjavo, ki je združevala štiri trgovska podjetja Vino in tri trgovska podjetja Sadje. Uprave so delovale v okviru ministrstva kot operativno-upravni voditelj za državna trgovska podjetja. Nadomestila so istočasno ukinjena republiška podjetja, ki so do takrat pokrivala trgovino na veliko: Sadje, Vino, Papiromet idr. (Himmelreich 2008: 99).

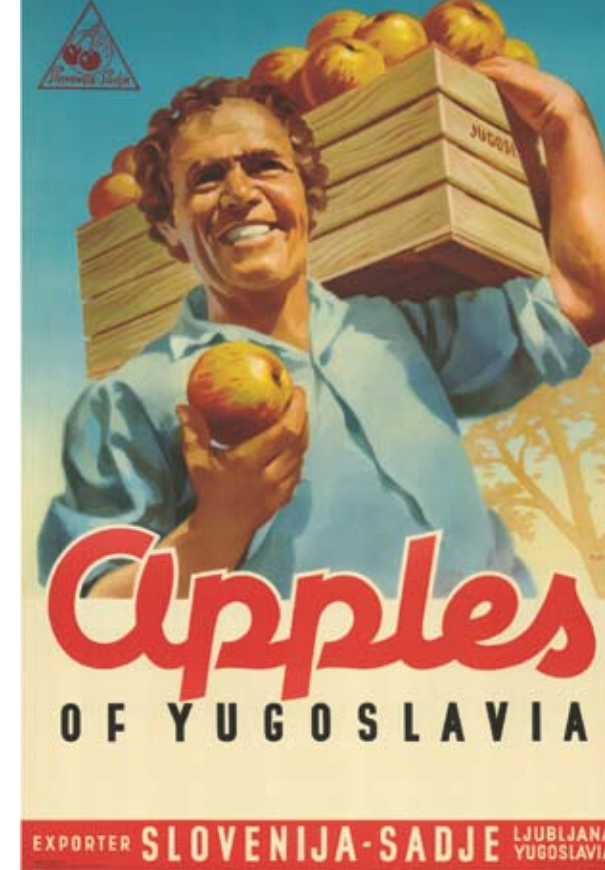
breskve, marelice in jabolka v Avstrijo, Nemčijo, Anglijo, Švico, Belgijo, Francijo in na Švedsko,⁵⁹ v poročilu o izvozu iz leta 1954 pa lahko preberemo, da je izvoz segal tudi na Dansko, Italijo, Brazilijo, Nizozemsko, Norveško, Grčijo, Češko, pri čemer je podjetje največ izvažalo v Avstrijo, Nemčijo in Švico. Poleg tega je izvoz potekal tudi po celotni Jugoslaviji, kjer je imelo podjetje Slovenija sadje nameščene svoje hladilnice, v 1980-ih letih pa tudi v Irak.⁶⁰

Fotografija 15:
Plakat podjetja Slovenija sadje za izvoz češenj
Vir: Kartografska in slikovna zbirka NUK, avtor Janez Trpin, leto 1949.

59 SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945–1951, št. 366/5 in št. 367/5.

60 SI ZAL/0733, 94, Razširjen komercialni sestanek, leto 1983. Poleg sadja je podjetje Slovenija sadje leta 1952 trgovalo tudi z zelenjavo, z živino in živilskimi izdelki (krma), cvetjem in okrasnim listjem, brezalkoholnimi pijačami (sadni sokovi), živili in gospodinjstvi potrebnimi (med in začimbe), gozdni plodovi in sadeži.

Fotografija 16:
Plakat podjetja Slovenija sadje za izvoz jabolk v tujino.
Vir: Kartografska in slikovna zbirka NUK, avtor Janez Trpin, leto 1949.

Fotografija 17:
Plakat podjetja Slovenija sadje za odkup sadja in gozdnih sadežev v kmetijskih zadrugah.
Vir: Kartografska in slikovna zbirka NUK, avtor Janez Trpin, leto 1960.

Meta se je spominjala, da so imeli precej dobička s svežim sadjem, največ pa ga je bilo pri izvozu posušenih gob. Odkupi sadja in gob so potekali na odkupnih postajah po vsej Jugoslaviji, pri čemer so bili ljudje o odkupu obveščeni s plakati.

Delovanje podjetja so najbolj ogrožali zakasnitveni roki dostave blaga v tujini, ki so ga drago stali, prav tako včasih ni bilo mogoče doseči načrtovanih količin izvoza zaradi slabih letin (toča, suša), bolezni in ovir pri razporeditvi delovne sile, zato so namesto za izvoz sadje namenili domači potrošnji ali industrijski predelavi.⁶¹

Fotografija 18: Uslužbenci podjetja Slovenija sadje na ogledu hladilnice v Mariboru.

Vir: Osebni arhiv sogovornice.

Ko je Meta prišla v pisarno podjetja Slovenija sadje iz Heliosa, je bila sprva razočarana: »Kako sem mela gor v Heliosu luštno pisarno, k sem pršla ke notr, so ble pa stare mize, peresnik pa črnilo. Sem rekla: 'S tem bom js pisala?'« Meta je v podjetju Slovenija sadje delala kot samostojna obračunska devizna referentka v računovodstvu, kjer so zaposlovali ljudi, ki so bili po izobrazbi nižji finančni revizorji ali knjigovodje, in

⁶¹ SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945–1951, št. 320/3.

komercialne pripravnike s končano srednjo šolo.⁶² Njeno delo je zajemalo pisanje dopisov v nemščini, akreditivov, vodenje evidenc, faktur, kreditov in pisanje poročil za Beograd. Tekoče je govorila nemško, zato je lahko svoje znanje uporabila pri delu z nemško govorečimi državami, z ostalimi pa se je sporazumevala v angleščini.

Njena osrednja naloga je bila pisanje obračunov za izvoženo blago in končnih obračunov, v katerih je računala mesečne stroške in dobiček od prodaje, izračune pa je posredovala v knjigovodstvo.

Potem smo že takrat ugotavljal, al mamozgubo, al dobiček. Js sem kalkulacijo prvič dobila v roke, pa sn rekla: »Tovariš direktor, a veste kaj, take kalkulacije, k sem jo pa ta mesec nardila, je pa še nkol nisem, ker mamozdobiček!« Je reko: »Js sn to vedo!« Veš, so vedl, ker oni nardijo tut kalkulacijo. Js sn bla takrat najbl vesela, kadar sem mela dobiček. Takrat, k sem mela pa zgubo, sem pa rekla: »Joj, pa spet mamozgubo.«

To je Meta dejala v zelo žalostnem tonu, ki je razkrival, da se je identificirala z uspehom svojega podjetja in njegovih proizvodov, ki so se prodajali na tujem in jugoslovanskem trgu, ter občutila ponos zaradi njegove stabilne rasti (prim. Blagaić in Jambrešić Kirin 2013).

Meta mi je ponosno povedala, da je svoje delo v službi zmeraj opravila prva in da so ji nadrejeni zaupali, prav tako pa se je bila pripravljena dodatno učiti. Spominjala se je, da so v knjigovodstvu najprej seštevali ročno, sredi 1950-ih let pa so se začeli pojavljati prvi računalniški stroji in mlinčki.

Smo sešteval, nastavl pol pa vrtel. To je tko fajn zračunal, js sn skos delala na tist. Je pršo k men direktor računovodstva, pa prav: »Ti, Meta, veš, ti pa te stvari ne boš mogla delat tko ročno, se boš mogla teh strojev navadt.« Pol sem pa počas začela, ampak naše so ble take,

⁶² SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945–1951, št. 316/4.

da so rekle: »Ah, če sn cel življenje, bom pa še to!« Js sem si pa popoldne, ko sem bla sama, hitr to ogledala, pa sem začela računat.

Meti je njena zaposlitev predstavljala tudi intelektualni izziv, saj se je morala spoprijemati z novimi nalogami, da bi osvojila potrebna znanja. Kot je pravila Vida Tomšič (1980: 90), zaposlenost ženski ne daje samo ekonomske samostojnosti, vse bolj ji pomeni tudi uresničevanje potrebe, da se kot osebnost potrdi z delom in razvija svojo ustvarjalnost.

Ko sva se z Meto pogovarjali o njenih kariernih ambicijah, mi je dejala, da je imela v Kemičnem podjetju Kemične industrije v Domžalah možnost službenega napredovanja, kjer bi lahko nadomestila mesto računovodje, vendar ga je zavrnila.

Iz Kemične direkcije so rekl, da nimam nobene ambicije. Veš, js nisl hotla prevzet, zato ker ženska računovodja bit je težko. Ne vem ... Sn rekla, tega nikdar, zato ker sem za uno slišala, kako je žleht, pa sn rekla, lahko js tut taka žleht postanem. Res, ker sem vedla, če so ženske računovodje, so tko žleht, da je to neki neverjetnga. Ženska do ženske.

Po večletnem članstvu ji je okrajni komite Zveze komunistov ponudil študij novinarstva v Beogradu, ki pa ga je zavrnila na prigovarjanje očeta, ker ga je skrbelo za njeno zdravje.

Vera, ekonomistka, rojena leta 1928 v Mariboru, sicer šefica izvoza v podjetju Slovenijavino, ki je službeno hodila v Beograd na seje v zunanjetrgovinsko zbornico, se je spominjala, da so se morale ženske na visokih položajih ves čas dokazovati moškimi.

Bilo nas je trinajst izvoznikov vina, jaz sem bla edina ženska. In jaz pridem v Beograd prvič, mam konferenco, pa en moški pravi: »Pa šta če ovo žensko?« Pa sem rekla: »Može, možel!« Pa me gledajo vsi: »Šta je ovo?« Sem rekla: »Ja mogu da udarim po mizi ako mislite, da je to potrebno.« Potem pa so začel ploskat in je blo konc te psihoze.

Na zaposlitev žensk v socializmu je mogoče pogledati skozi prizmo emancipacije, saj so ženske z legitimiranjem sebe kot družbenih subjektov in z doseganjem določene avtonomije izzivale tradicionalno vlogo žensk, spodkopavale hierarhije med spoloma in včasih prekršile patriarhalne norme. Čeprav je država vzpostavila in celo institucionalizirala prostore za ustvarjanje spolnih identitet in je ohranjala vloge med spoloma s strogo delitvijo dela, so ženske včasih ponotranjile prepričanja in vrednote ter jih reproducirale, včasih pa so podrejenost svojih interesov izpodbijale. Skozi analizo vsakodnevnih praks in diskurzov sogovornic lahko opazimo, da so konstruirale svojo identiteto kot ženske in delavke na različne načine; tudi tako, da so izražale nasprotno hegemonске pozicije, ki so nasprotovale dominantnim diskurzom in reprezentacijam o njih (prim. van Hoven 2001; gl. tudi Hofman 2009).

Samoupravno podjetje Slovenija sadje⁶³ je delovalo po socialističnih načelih liberalizacije dela in neposredne demokracije delavcev, ki so imeli organiziran in izvoljen reprezentativni odbor. Čeprav je imelo glavno besedo pri proizvodnji vodstvo podjetja, predvsem kar se tiče delovanja tovarne, kupovanja in prodaje, so delavci v podjetju s sodelovanjem v razpravah⁶⁴ prav tako vplivali na proizvodnjo, organizacijo dela, odnose,

⁶³ Samoupravljanje predpostavlja socialistični sistem lastnine, v katerem sredstva proizvodnje, javnega prevoza in stanovanj niso v zasebnem lastništvu, niti ne v lasti države, ampak v lasti vseh ljudi v družbi. Prinese tudi drug način organizacije dela, druge vrednote in sistem, pri čemer je pomemben del »upravljanje«, kar pomeni, da imajo vsi pravico do upravljanja premoženja in dobička. Po letu 1948 je bila Jugoslavija izključena iz Kominforma, zato so sledile reforme, ki so nadomestile sovjetski model državnega socializma z novim samoupravljalnim socialističnim sistemom in z njegovim osrednjim sloganom: »Tovarne delavcem!« Reforme so vključevale model družbene lastnine in nadomestile državno (Klemenčič in Žagar 2004: 203).

⁶⁴ Na sejah delavskih svetov so delavci v živahnih razpravah aktivno sodelovali pri organizaciji dela in prostega časa. Pogovarjali so se o socialnih politikah, o usklajevanju družinskega in delovnega okolja zaposlenih ... Velik pomen se je pripisoval kvaliteti življenja in družbenemu standardu. Pri tem ni šlo zgolj za usklajevanje z ideološkimi normativi, temveč za konkretna življenja, za preplet družbene in ekonomske funkcije v gospodarstvu oz. za socialne in ekonomske politike (Vodopivec 2015: 115).

ureditev prostorov in na določanje višine plač. Prav tako so razpolagali z denarjem, namenjenim za dopust in stanovanja, ter določili svojega direktorja.⁶⁵ Meta se je spominjala, da je imel direktor samo dva- do trikrat višjo plačo od zaposlenih delavcev, kar je pogost argument pri mojih sogovornikih za dojetje socializma kot pravičnega.⁶⁶

»Nadur nismo mel nč plačanih. Če bi še enkrat pršla, ne bi šla nikdar k Slovenija sadju v službo!« Meta danes ocenjuje, da ni imela dobre plače za tiste čase, in čeprav ji je direktor dejal, da bi si zaradi pridnosti zaslužila povišico, je zaradi solidarnosti do drugih in ohranjanja dobrih medsebojnih odnosov ni sprejela.

Sodelavke res, da so ble na nižjih delovnih mestih, ampak js sn hotla, da dobimo vsi povišico, drgač bi me pa vsi grdo gledal. Favšarija je dons, zmeri je bla. Js sem bla pa taka trapa! Če je človk predober, je oslu podoben. Js sem se vlekla za cel naš oddelek, plače pa nisem dobila večje.

Poleg redne plače je Meta kot uslužbenka Slovenija sadja prejela bon v višini 1.000 dinarjev kot darilo za dan žena, njene sodelavke, ki so bile tudi matere, pa so prejele bon v enaki vrednosti za vsakega otroka v starosti do deset let, prav tako so vsi uslužbenci prejeli nagrado ob delovnih jubilejih.⁶⁷ Po enem letu službovanja v Slovenija sadju je pri svojih

⁶⁵ Prvi predpis, ki je direktorski položaj bolj podredil delavskemu svetu, je bil Temeljni zakon o volitvah delavskih svetov in drugih organov upravljanja v delovnih organizacijah iz aprila 1964. S tem zakonom je bila direktorjeva neposredna odgovornost do državnih organov omejena na zagotavljanje zakonitosti poslovanja. Direktor je bil pri delu samostojen in hkrati odgovoren delavskemu svetu, upravnemu odboru in delovni skupnosti podjetja ter je skrbel za zakonito poslovanje in izpolnjevanje zakonsko določenih obveznosti (Prinčič 2008b: 66–67).

⁶⁶ Povprečne bruto plače desetih odstotkov zaposlenih z najnižjimi plačami so bile v razmerju ena proti tri z najvišjimi bruto plačami zgornje desetine zaposlenih.

⁶⁷ SI ZAL/0733, Razni zapiski, leto 1984.

27 letih Meta zbolela za tuberkulozo in se pet mesecev zdravila v zdravilišču na Pohorju, istočasno pa je zbolel tudi njen oče. V teh težkih časih so njej in družini pomagali sodelavci podjetja:

Je bla pa taka dobra njihova gesta fajn, k sn js pršla iz Pohorja z vlakam. So me pričakal na postaji in je ena od sindikata prnesla 12.000 dinarjev. Sn dobila kot eno darilo od sindikata, ker takrat je blo pr nas kr težko. To je blo zame takrat veš kolk vredno! Takrat je blo hudo. Denarja ni blo.

Meta mi je večkrat dejala, da ji je danes žal, da je v podjetju Slovenija sadje ostala vse do upokojitve. Menila je, da je bila premalo plačana, glede na to, da je bilo Slovenija sadje sezonsko podjetje in je morala v službi pogosto ostati do večera. Poleg tega si je želela delati še v kakšnem drugem podjetju, in čeprav je imela možnost delat drugje, se je čutila dolžno, da ostane zaradi pomoči sodelavcev in podjetja, ko je bila bolna. Ne samo, da so ji denarno pomagali, prav tako so jo obiskovali v zdravilišču in ji čuvali delovno mesto, dokler ni ozdravela.

Vse tri mesce so me čakal, obiskval me gor. Js nisem nobenmu povedala, pol je pa direktor reko: »Meta, mi dobr vemo, kaj maš ti, pa ne sekiri se zarad tega. Ti boš mela vse, ko boš pršla nazaj.« In js sn se pol bala: »Kaj pa, če še enkrat zbolim?« Zato nisn dala odpovedi.

Občutek hvaležnosti in pripadnosti podjetju ter zavedanje, da mora v zahvalo nekaj povrniti, so bili razlogi, ki so jo odvrnili od vložitve odpovedi v Slovenija sadju.

Delo je vplivalo tudi na večjo družbeno integracijo žensk. S službovanjem v podjetju Slovenija sadje je Meta pridobila tudi nove prijateljice in s tem razširila svojo socialno mrežo. »Vse smo luštne, a ne?« me je naslovila z vprašanjem med gledanjem fotografij iz pisarne in dodala: »Smo se zastopale fajn.« Meti je bilo tovarštvo med ženskami sodelavkami

v službi izjemno pomembno. To je bil tudi eden izmed razlogov, zakaj je zapustila delovno mesto v Heliosu in odšla v podjetje Slovenija sadje. Tukaj je našla nekaj prijateljic, s katerimi je še danes v stiku, če niso že pokojne. Samo s finančno računovodkinjo se Meta ni najbolje razumela, saj naj bi se bala, da ji bo prevzela mesto. »Tovaršica Meta, to pa nisi tko napisala, mal premisl, če knjižiš, morš vedet zakva se gre,« jo je včasih okarala, Meta pa ji je odvrnila: »Vsak ma svoj način.«

Fotografija 19: Meta s sodelavkami iz pisarne v podjetju Slovenija sadje.

Vir: Osebni arhiv sogovornice.

Najprej so bile s sodelavkami same v pisarni, po združitvi oddelka za uvoz in izvoz v skupno devizno službo pa si je Meta pisarno delila še z drugimi.

Js sn čist na konc sedela pa kadila. Pol je bla pa ena, dost mlajša, je že umrla, od enga zdravnika hčirka. Je bla pa tak humorist. Pol je pa včas pršla k men tko viz-a-vi: »Metica, a boš kej kadila? A kej pogrešaš cigaretke?«

Ko je Meta začela delati v podjetju Slovenija sadje, je začela tudi z majhnimi družabnimi navadami, ki jih prej ni poznala, kot je pitje kave in kajenje, ki so sodelavke med seboj še bolj povezale. »Sem rekla, js kave ne pijem, sem jo pa poskusla, mi je bla pa všeč, pa sem jo vsak dan pila, dve al pa tri. To je sama razvada. Kot cigarete. Pa smo tut kadile, vse.« Kot delavka v podjetju je bila Meta del širšega kolektiva, ki je bil pomemben del njenega družbenega življenja zaradi tovarištva ter medsebojne podpore, kar je pozitivno vplivalo na njeno kakovost življenja (prim. van Hoven 2001).

Leta 1956, ko je bilo Meti 38 let, se je preselila iz rodnih Domžal v Ljubljano, natančneje v Moste.

Direktor je reko: »Meta, če hočeš dobit stanvanje, dej si prošnjo napiš, dokler sn še js v tem svetu pa v upravnem odboru podjetja.« Sodelavka je pa prošnjo napisala, zarad tega, ker men ni blo do tega, da bi js starše pustila. Ko sem dobla pa stanvanje, sem pa tko jokala, da sn mogla jt ven iz Domžal. Sem bla 38 let stara. Ko sem pršla z vlaka, sem taprvo pogledala odprte Kamniške planine. Kaj je blo pa to lepo, posebn v zimskem času! Sn rekla: »V Lublani jih pa ne bom vidla.« Sem en mesec hodila vsak teden domov ob sobotah pa nedelah, k mi je blo najlepš doma. Doma mi je mama vse lepo skuhalo.

Meta, ki je bila kot delavka upravičena do najema stanovanja, se je spominjala, da so imela v tej stolpnici stanovanja različna podjetja, ki so jih oddajala uslužbencem. Svojo garsonjero je odkupila po osamosvojitvi Slovenije, kar ji je omogočil Jazbinškov zakon, ki je stopil v veljavo v začetku 1990-ih let, na podlagi katerega so lahko najemniki družbena stanovanja odkupili pod ugodnimi pogoji. Kot ugotavlja Nina Vodopivec (2014: 136–137), je zaposlitev v tovarni pomagala reševati tudi stanovanjska vprašanja. Pri tem opozarja, da socialistična tovarna ni bila zgolj delovni prostor, temveč tudi prostor, kjer so se ljudje spoznavali z drugačnim načinom življenja, prav tako

je tovarna gradila stanovanjske bloke, organizirala izlete, družabne dogodke in prosti čas zaposlenih ter njihovih družin ...

Ob selitvi v Ljubljano je Meta spoznala Anteja iz Črne gore, ki ga je imenovala »prijatelj«. Razmišljala je, da bi se preselila k njemu v Črno goro, vendar tega ni storila: »Navadla sem se svojga doma. Sem mela tko lepo urejeno mojo garsonjero. Pa tut okolje, smo se dobival. Bolj sem bla sproščena, kot pa če bi skos z njemu bla.« V Črni gori jo je že čakala služba v izvozno-uvoznem podjetju, saj je podjetje Slovenija sadje začelo izvažati tudi tja. Obljubljena ji je bila ista plača, kot jo je prejela v Sloveniji, saj je njen direktor podal črnogorskemu podjetju izjemno dobre reference o njej. Za selitev in novo službo se na koncu ni odločila in danes te odločitve ne obžaluje, saj podjetje ni poslovalo dobro, prav tako pa tudi njen spremljevalec potem ni več dolgo živel.

Podjetje Slovenija sadje je prišlo pod okrilje Mercator Mednarodne trgovine in je bilo preimenovano v Mercator Slovenija sadje, ko je bila 1. januarja 1981 v okviru Mercator Mednarodne trgovine ustanovljena temeljna organizacija Zunanja trgovina z namenom opravljanja zunanjetrgovinske dejavnosti s področja agroživilstva. Podjetje je poslovalo uspešno in število zaposlenih se je hitro višalo. Leta 1981 je bilo zaposlenih 93 delavcev, leta 1988 pa že 233.⁶⁸ To je bila ena največjih uvozno-izvoznih družb v celotni Jugoslaviji, ki je ustvarila temelje za razvoj današnje Mercatorjeve mednarodne trgovine (Interni časopis Mercator 2009: 18). Meta je posebej poudarila, da Mercator podjetja Slovenija sadje ni kupil, ampak je prišlo do njune združitve.

Mi smo skos nekako tko, da smo bli z dobičkom. Nikdar ni blo, da bi bla zguba. Ja, gotovi artikli so bli zguba, sadje je blo dostkrat zguba, ampak ble so pa tut gobe, borovnice pa te stvari, ki smo jih izvažal. To so ble te devalvacije pa te stvari.

Le nekaj let po združitvi je Meta začela razmišljati o upokojitvi. Čeprav jo je šef prosil, naj podaljša službovanje, se je zaradi zdravstvenih težav leta 1985 upokojila. »Sej so rekl: 'Meta, ostan še, bo odprto še izvozno-uvožno podjetje mesa, bo treba tut obračunska devizna sredstva, na uvozu boš tut pomagala.' 'Ah,' sem rekla, 'ne maram'.« Meti je, tako kot ostalim zaposlenim, pripadala državna pokojnina do smrti.

»Js sem pa tulk delala, da nobenmu človeku ne morem povedat, kulk,« je Meta večkrat dejala. Meta je delala tudi udarniško, pogosto ob nedeljah, ki so sledile po delovnih sobotah, in s ponosom se je spominjala, kako veliko se je po vojni gradilo v Jugoslaviji: »Čeprav pravjo, da nismo nič naredl, js pa vem, da smo velik delal. Pa vse zastonj! Nam ni blo težko nadure delat. A smo kdaj rekl za nadure, da se plačajo? To je bla čist druga mentaliteta.« Danes so sogovornice in sogovorniki ponosni na to, da so s svojimi rokami zgradili domovino in na skupne dosežke mladinskih delovnih akcij. Materialno žrtvovanje in težko delo vidijo skozi prizmo socialistične ideologije, ki jim je omogočila občutek, da delajo za višje dobro svojega naroda in gradijo skupno prihodnost. Navkljub težkemu delu se Meta udarniškega dela spominja kot lepega obdobja, saj so se zvečer pogosto zabavali z druženji med petjem in plesom.

Metini spomini na delo v socializmu razkrivajo raznolike diskurze. Na eni strani je občutila delo kot naporno stresno dejavnost, ki ji je vzela ogromno prostega časa, saj je večkrat potožila, da je delala pozno popoldne. Delo je zato včasih doživljala tudi kot dejavnost, ki je ni izpopolnjevala in jo je silila v odrekanje, za katerega ni nikoli prejela zadostne zahvale in nagrade v obliki plačila. Glede na osebne izkušnje pri svojih sogovornikih je delo v socializmu, tako plačano kot tudi udarniško, predstavljalo obvezo, trud in breme, ki je lahko vodilo v izčrpanost.

Po drugi strani je bila služba zanjo tudi kreativni izziv, ki ji je nudila možnost samoizpolnitve, predstavljala vir moči in osebne potrditve, neodvisnosti, vrednosti in časti, ki ji je osmišljala življenje (prim. Koleva 2008; Massino 2009). Ponosno se je spominjala, da ji je direktor večkrat

⁶⁸ SI ZAL/0733, 95, Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina, leto 1986.

dejal, da je njegova desna roka. »Js brez Mete ne bom mogo nč. Njene stvari bi najdo ob polnoči vse tko pošlihtan, edina.« Sogovornice so se s ponosom spominjale svoje marljivosti v službi. V zahvalo za trdo delo in nadure so delavke, kot je bila Meta, uživale tudi v materialnih in simbolnih nagradah. Čas, energijo, znanje in spretnosti, ki so jih investirale v delo, so jim bile poplačane z občutkom družbene koristnosti, ki je pozitivno vplival na to, da so se prepoznale kot vredne spoštovanja in da so jih kot takšne dojemali tudi drugi. Poleg tega jim je redno delo omogočalo tudi socialno varnost in dostop do stanovanja.

Lastni zaslužek je ženskam, kot je Meta, omogočil oblikovanje novih socialnih mrež in selitev v večje mesto, kjer je lahko uživala večjo svobodo. S tem se je delno osvobodila vpliva patriarhalne družine in omejujočega življenja na vasi. Meta je od doma odšla pri svojih 38 letih, kar je bilo za tiste čase izjemno pozno. Dejala mi je, da je bila zelo navezana na svoj kraj, predvsem je uživala v pogledu na Alpe, prav tako ji je, dokler je še živela doma, kosilo in večerjo skuhala mama, kar je bilo zanjo udobno. Njena želja po migraciji iz ruralne skupnosti v večje mesto ni izvirala samo iz boja za preživetje, ampak tudi iz želje po pustolovščini, svobodi in spremembi načina življenja. S tem je dobila nov način zamišljanja svojega življenja in preživljanja prostega časa. Z razširitvijo svojih obzorij v službi in z življenjem v večjem mestu se je povečal tudi izbor njenih življenjskih alternativ, kar je pomembno vplivalo na potek njenega življenja.

2.2

Vpliv zaposlitve žensk na njihove potrošne prakse

V tem podpoglavju bom podrobneje pokazala, kako so Meta in ostale sogovornice upravljale z lastnim zaslužkom, predvsem, kaj so si zanj kupile ter kako se je njihova zunanja podoba spreminjala z zaposlitvijo. V obdobju po koncu vojne (1945–1953) je v tisku prevladovala podoba žensk kot mater, herojnih, delavk in soproj. Predstavljala se je socialistična »superženska« in delavka, ki je zaradi svoje delovne vneme in predaje socialističnim idejam presejala norme ter hkrati ohranila tradicionalne ženske kvalitete, kot sta žrtvovanje in predanost drugim. Kot navaja Ivana Pantelić (2011: 92), so se od leta 1951 dalje časopisi oddaljevali od politične in ideološke rigidnosti. Na trgu je bilo vedno več revij z zabavnimi in vsebinami glede življenjskega stila, povezanih s porajajočo se potrošno kulturo.⁶⁹

Od 1950-ih let dalje je v ospredje prihajal lik žene, matere in gospodinje, pri čemer se je lik mladih neustrašnih partizank, ostarelih kmetic in tovarniških delavk deloma še ohranil, ob njih pa so se vse pogosteje pojavljale urejene in modno oblečene ženske. Delovna ženska, ki neprenehoma dela, da bi izpolnila socialistične cilje, je bila zamenjana s potrošnico, ki skrbi za svoj videz (Dölling 1993: 177), revolucionarka pa je postajala dekle iz reklame za pralni prašek ali olje Zvezda, saj je prehodu

⁶⁹ V prvih povojnih letih so Sovjetsko zvezo dojemali kot pozitiven družbeni lik, kapitalistični Zahod pa so ideološko stigmatizirali kot dekadenten in buržoazen – vse do spora med Stalinom in Titom leta 1948. Po tem so začeli prikazovati vedno več zahodnih filmov in v začetku 1950-ih let je izgubila dominancija sovjetske literature v gledališčih, posebna jugoslovanska »pot v komunizem« pa je omogočila novo »strukturo občutenja« v 1950-ih letih (Kolanović 2013: 175).

iz splošnega pomanjkanja v obdobje relativnega blagostanja sledila degradacija in komodifikacija njihovega simbolnega prikazovanja (Jambrešić Kirin 2013: 60, 201).⁷⁰

V revijah se začnejo pojavljati prvi članki o ženskah kot potrošnicah, ki doma kupujejo na velesejmih, v tujini pa že v supermarketih. Ogledujejo si izložbe, da bi doma ustvarile moderno gospodinjstvo, v katerem tudi gospodinja hodi v službo. Poleg tega oblačila gospodinje postanejo ne samo funkcionalna, ampak tudi lepa. Jill Massino (2009: 19) navaja, da je obrat v vizualni reprezentaciji delavk kot preprosto oblečenih traktoristk in tekstilnih delavk, ki so jih nadomestile glamurozne in lepe delavke, naznanjal novo dobo socializma, in sicer napredek brez žrtvovanja. Ključna sprememba, ki jo je mogoče opaziti v tem obdobju je, da bralkam ženske revije pomagajo izboljšati kakovost njihovih življenj.

Obremenitve, ki jih je ženskam prinesel polni delovni čas, skrb za otroke in gospodinjstvo, so bile en vidik življenja v socializmu, ki pa ni bil edini. Nova socialistična ženska je bila finančno neodvisna, kar je botrovalo temu, da je iskala raznolike prostočasne aktivnosti izven doma in načine kultiviranja ženskosti skozi potrošnjo. Jugoslovanski socialistični sistem je ženske spodbujal k užitkom nakupovanja med njihovim prostim časom. Kot navaja Sharon Zukin (2008 [1975]: 61), je glede na običajno socialistično ideologijo delavec delal za dobro ljudi in zmago sistema, ne pa za lasten materialni interes, Jugoslavija pa je bila prva socialistična država, ki je eksplicitno določila, da je legitimno delati za zvišanje življenjskega standarda posameznikov.

Potrošništvo v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji se je precej razlikovalo

⁷⁰ V 1950-ih letih prejšnjega stoletja so vsakdanje življenje v Jugoslaviji oblikovale popularne revije, kot so *Svijet* (1953-...), *Plavi vjesnik* (1954-1973), *Naša moda* (1946-1950), *Modni list* 1945-1946, *Start* (1969-1991), *Naša žena* (1940-...), *Praktična žena*, *Beogradska nedelja* ... Kot navaja Patric Patterson (2011: 68), je imel jugoslovanski medijski trg leta 1950 deset večjih tedenskih publikacij, leta 1965 pa že 39 s skoraj 3,4 milijoni kopij.

od socialističnih držav t. i. vzhodnega bloka, predvsem zaradi Titovega spora s Stalinom, po katerem je Jugoslavija dobro desetletje kasneje postala članica neuvrščenih in se zaradi odmika od Sovjetske zveze v 1950-ih letih zblížala z Zahodom, s čimer je bila jugoslovanska družba kulturno bliže kapitalističnim državam. Kot navaja Ildiko Erdei (2006: 233-234), je politična orientacija po letu 1965 ustvarila politično klimo za napeljevanje potrošnih apetitov in hrepenenj, a močnejša orientacija k potrošni družbi se je pojavila v kasnejših desetletjih socializma, saj so takrat bolj sistematično in načrtno pristopali k ustvarjanju želja potrošnikov. Čeprav je bila ideološko in politično nesprejemljiva, je potrošnja obstajala od najbolj zgodnjih dni jugoslovanskega socializma, ne moremo pa enačiti potrošnje s potrošno družbo, ki je v Jugoslaviji nastopila v 1960-ih letih prejšnjega stoletja.⁷¹

Za svoj prvi službeni dan v Heliosu si je Meta dala pri šivilji zašiti jakno, drugače pa je večino oblačil še vedno »podedovala« od drugih družinskih članov:

Spodaj sem mela pa en tak brezrokavnik, kt jih zdej nosjo, z rokavi, odspod pa kakšen puli, pa eno srajco od očeta, k mu je bla premajhna. Vse smo čakale na tisto srajco, sem jo pa js dobila. Čevlje sem mela pa od brata, gojzerje, od sestre sem mela pa škorne. Ampak sem bla luštna, veš, v tistem.

S svojo prvo plačo, ki je ženskam ponudila večjo svobodo pri načinu potrošnje, si je Meta kupila obleko. Sogovornice so si pogosto za svoj prvi zaslužek kupile čevlje, obleko, najlonke ... Te dobrine so jim služile kot

⁷¹ Ideologija potrošništva v Jugoslaviji je učila o egalitarnosti in asketizmu ter sprva ignorirala potrošniške težnje zaradi njihovega povezovanja z zahodno kapitalistično družbeno in kulturno dekadenco, s čimer je zagotavljala moralno superiornosti delavskega razreda nad domnevno dekadenco buržoaznih kapitalističnih potrošniških hedonistov. Hkrati je v potrošnji prepoznavala nevarnost kapitalističnega materializma kot ideološke in politične kritike lastnega režima, ki obilja ni mogel zagotoviti (gl. Erdei 2006: 221; Hromadžić 2008: 69-70).

vizualni opomniki na njihove delovne dosežke. Alenka se je spominjala: »Za prvo plačo sem si kupila čevlje, ene lepe salonarje. Črne, s peto. Želela sem biti tako lepo oblečena kot drugi.«

Miranda se je spominjala, da so bile zaposlene ženske lepše oblečene od nezaposlenih: »Tistokrat smo pa bli lepo oblečeni. Sn bla nobl, bolj k te, k niso hodile delat. Se je zlo poznalo.« Danica se je spominjala, da je zaposlitev ljudi na podeželju pozitivno spremenila tudi njihov način oblačenja.

Tolmin je večji kraj, je pa kup enih vasi zravn. Ob nedeljah, to je blo okol osemindesetga leta, smo hodil k maš. So pršle ženske peš od vsepovsod. Lepo oblečene, ampak če je pršla pa iz ene vasi, Svet križ al pa kej, si pa prav vido, da so kmečki. Ne da jih ponižuješ, ampak niso mel smisla. Ko so pa kmetje začel delat v industriji, se je pa vse skupej spremenilo na dobro.

Sogovornice so si pogosto prenehale barvati lase, ko so prenehale hoditi v službo ali pa so bile premeščene na oddelek, kjer niso več imele opravka s strankami. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v Polju pri Ljubljani, ki je delala v podjetju Elektro, se je spominjala: »K nam so pršli od povsod, iz Vojvodine, iz Srbije, Hrvaške in vedno smo morale bit lepo urejene. Od frizure do ... Dokler sem hodila v službo, sem se barvala, potem sem pa opustila.« Milena, rojena leta 1930 v Malem Lipoglavu, blizu Sostrega, ki je s končano osnovno šolo delala v Emoni, se je spominjala:

Js sem se barvala, dokler so hodile vse poslovdkinje v skladišče robo nabavlat. Potlej pa niso smel nič več po skladiščih hodt, sn se js pa tut nehala barvat. Sn rekla: »Nima smisla, ker niso ljudje prhajal več.«

Nova identiteta zaposlenih žensk se je manifestirala tudi v drugačni, bolj urejeni zunanji podobi in načinu oblačenja. Identitete nastajajo diskurzivno skozi pripovedovanje o sebi, v odnosu do družbeno

pomembnih drugih in se izražajo skozi odnose z ljudmi, prostori in z materialnimi dobrinami (Miller idr. 1998: 24). Ženska tako postane aktivna tvorka svojega življenjskega stila, ki z izbiro dobrin tvori svojo individualnost, čemur Janice Winship (v Lury 1996: 134) pravi »izdelovanje ženskosti« skozi nakupovanje, saj »ženskost« ni naravno dana, ampak je izdelana, tudi z nakupom »pravih« dobrin, pri tem pa se moramo zavedati, da je bila potrošnja odvisna od ženskega statusa in njenih sredstev.

Sogovornice, katerih matere niso hodile v službo, so večkrat omenile, da njihove matere niso imele lakov za lase in ličil, in šele ko so se same zaposlile, so te predmete kupile sebi in njim, čeprav so se ličile precej manj kot danes. Urejenost žensk pa ni bila nujno povezana z ličili in z modnimi oblekami, ampak predvsem s čistočo oblačil in teles, ki so jih dojemale kot pozitivno vrednoto, ki so jo matere poskušale privzgojiti tudi hčeram. Marica, vzgojiteljica iz okolice Celja, rojena leta 1944, se je spominjala, da ji je mama vedno govorila:

»Veš, ženska mora vedno gledat na to, da je urejena. Tut ko se enkrat poroči, ko ma družino. Ne sme mislit, da je pol za njo vse dobro. Veš, pol pa ni čudno, da moški po drugih gledajo, če ma doma tako strašilo.« Čeprav je bla preprosta ženska, je pač mela to v sebi in tak me je vedno na to navajala.

Kot ugotavlja Daniel Miller (1987; 1997), obstaja tesen odnos med posedovanjem dobrin, konstrukcijo identitete in vrednotami, saj ljudje z nakupovanjem dobrin izražajo temeljne družbene vrednote. Dobrine postanejo tudi osnovna oblika, skozi katero ljudje te vrednote razumejo in prepoznajo. Urejenost je bila ena izmed bolj pomembnih, še posebno na delovnem mestu. »Če ste bli v eni taki službi, ste moral bit tut urejen tak, k je treba« mi je pojasnila Meta. V novejših raziskavah o potrošni kulturi (gl. du Gay in Hall 1997; Slater 1997) velja, da je potrošna kultura ključna sfera ustvarjanja statusa in identitete posameznikov, potrošniške

dobrine pa predstavljajo sredstva za ustvarjanje družbenega videza, življenjskega stila in vrednot. Pierre Bourdieu je v svojem delu »Distinkcija« (*La Distinction*, 2002) podrobno raziskal zamisel, da so vse potrošniške prakse kulturni fenomen, ne samo ekonomski, saj vsaka potrošnja blaga, ki ga kupimo, vedno vključuje sodbe o nas samih in hkrati klasifikacijo svoje sodbe o okusu drugih ljudi, zato je zanj potrošnja tako ekonomska kot tudi družbena aktivnost.

S tem, ko se je Meta zaposlila, se je spremenil tudi njen zunanji videz, saj je kot zaposlena uslužbenka morala v službo prihajati bolj urejena. Za razliko od zaposlenih žensk so se nezaposlene s svojo zunanjo podobo ukvarjale precej manj. Gospa, rojena leta 1930 v Čakovcu, ki se je leta 1956 priselila v Maribor in je doma gospodinjala, je dejala: »Jaz v službo nisem hodla, in če si v službi, več rabiš. Se moraš preoblačiti. Ne moreš it vedno v enem. Sem bla vedno doma. Komu se bom rihtala? Vrtu?« Potrošniki z izbiranjem med različnimi vrstami dobrin izbirajo med zanje dostopnimi položaji v družbi. Kot pravita Mary Douglas in Baron Isherwood (1996: 45), postane z uporabo dobrin viden določen niz sodb v procesu klasifikacije oseb in dogodkov, zato je potrošnja proces, v katerem so vse socialne kategorije nenehno na novo definirane.

»Takrat sem se pa že kr ornk šminkala, ko sem pr Slovenija sadju delala,« se je spominjala Meta. Podjetje Slovenija sadje, v katerem je službovala Meta, je bilo mednarodno, zato so imeli ogromno obiskov iz tujine. Ličila je kupila na poti v službo ali iz nje v drogeriji na Miklošičevi ulici. Poslovni partnerji so tamkajšnjim uslužbencem pogosto prinesli protokolarna darila:

Veš, k so pršli od uzuni, so nam zmeri kej prnesl. Ene dobre ženske cigarete, al pa kakšne šminke, al pa kakšne takšne stvari. Takrat, ko še ni blo tolk. Na izvozu smo me kr velik dobile.

Podjetje Slovenija sadje je ob večjih obletnicah priredilo zabave za svoje uslužbenke v bolj prestižnih dvoranah. Meta se je zelo podrobno

spominjala obleke, ki jo je nosila ob dvajsetletnici podjetja v Srebrni dvorani Uniona. Posebej za to priložnost je dala šivilji v Črnuče šivat obleko, blago zanjo pa je kupila.

Tako svetleče, ampak tko lepe barve ... Modra, violet ... Rokavčka do tri četrt, potem sem mela tlele lepo tko oprijeto, tle pa mjčken neki ven, potem pa spet dol, mal oprijeto, pa mini sn mela. Tista obleka je bla pa tko lepa, da ti ne morem povedat, so jo vsi tko hvalil. Čim sem js eno tako obleko oblekla, sem jo mela dvakrat, potem je blo pa skor že treba met drugo.

Za to posebno priložnost je Meta odšla tudi k frizerju: »Pol sem pa pr frizerju prosila, da mi da tak preliv, mjčken na violet, da je pasal zravno obleke.«

Metino pripovedovanje o njenih oblačilih razkriva tudi čustven odnos, ki ga je vzpostavila do teh predmetov: »Ta kostimček je bil pa tok lušn! Tega sn mela pa tko rada, da ti ne morem povedat!« se je spominjala ob pregledovanju fotografij iz njenega albuma. Ko je bila že upokojena, je šla svoje obleke prodajat na tržnico, kjer je prodala vse in se spominjala, da ji je šlo po tem, ko je prišla domov, na jok za njimi.

Ponosno se je spominjala, da so njenega spremljevalca v Ljubljani njuni znanci večkrat spraševali, kje Meta kupuje tako lepa oblačila, in mi zarotniško povedala, da ji je vse šivala šivilja iz Črnuč, ker konfekcija po trgovinah še ni bila močno prisotna. »Takrat je blo velik trgovin z blagom, konfekcije ni blo, smo bl kupval blago. Frančiškanska pa to, to so ble same trgovine z blagom. Tam so mel pa kakšne fajn ostanke.« S sodelavkami so si ogledovale kroje za obleke v slovenskih ženskih revijah, kot sta *Jana* in *Naša žena*, prav tako pa tudi v tujih, kot sta *Neue mode* in *Burda*. Kot ugotavlja Djurdja Bartlett (2010: 189), so ženske postale glavne prejemnice novega oblačilnega okusa, prek katerega se je kanaliziral socialističen »civilizacijski proces«. Ženske revije in časopisi so igrali pomembno vlogo, ker so se ženske v njih srečevale z reprezentacijami »nove ženskosti«.

Meta je imela znance v ameriškem Clevelandu, s pomočjo katerih je včasih dobila kakšno pošiljko oblačil, vendar je ameriška moda ni pretirano navdušila: »Amerikanci niso bili nkol lepo oblečeni, niso melo modo. Tut k so hodil potem tle na počitnice pa po morju, so ble ženske tko čudn oblečene, da js ne bi bla nkol taka.« Kljub takšnemu odnosu do ameriške mode pa ji je bilo zelo všeč, da so jo primerjali z Jacqueline Kennedy, ženo ameriškega predsednika Johna F. Kennedyja, ki je veljala za eno najlepših žensk. Ob gledanju fotografij iz svoje mladosti se je Meta spominjala: »Vsi so mi rekli, da sem čist podobna Jacqueline Kennedy in so me klicali Džeklinka.« Ko je bila na dopustu, so jo pogosto prosili, če jo lahko slikajo: »So rekl: 'Bomo Džeklinko slikal!'«

Fotografije 20, 21, 22: Obleka za prosti čas in službo, obleka za družabne prireditve, obleka za v službo. Vir: osebni arhiv sogovornice.

S svojo prvo plačo je Meta finančno pomagala mlajši sestri in poravnala dolg svojih staršev. »Nisem si mogla ne vem kaj kupt, sem mogla takrat dost pomagat, da je najmlajša sestra sploh naredila srednjo ekonomsko šolo.« Žalostno se je spominjala, da ni zaslužila dovolj, da bi lahko svoji sestri plačala končni izlet, zato je edina ostala doma. Meta je do svojega 38. leta živela doma pri starših in finančno ves čas pomagala svoji družini, kar danes obžaluje in meni, da bi se morala že prej odseliti na svoje. Večkrat je pripomnila, da tisti, ki se odselijo od doma, živijo bolje od tistih, ki ostanejo doma: »Oni so si iz svojih plač lahko neki ustvarjal, js sem mogla pa doma pomagat.«

Petletni gospodarski plan socialistične Ljudske republike Slovenije v obdobju 1947–1951 je predvideval izboljšanje življenjskega standarda s preskrbo državljanov s predmeti široke potrošnje, predvsem z živili, obutvijo, oblačili, ne le količinsko, ampak tudi kakovostno. S povečanjem proizvodnje v industriji in kmetijstvu so načrtovali postopno opustitev sistema racionalne preskrbe (Himmelreich 2008: 71). V prvem desetletju po vojni lahko govorimo o obdobju »racionalne potrošnje«, ki je povečevala proizvodnjo na račun videza in kvalitete proizvodov ter njihove distribucije.

Leta 1952 se je v Jugoslaviji povišala možnost nakupa industrijskih proizvodov z uvajanjem posojil zanje. Pohištvo je bilo mogoče kupiti na triletno obročno odplačilo, kolesa, radie in hladilnike na dveletno. Štiri mesece kasneje je bila uvedena možnost potrošniških posojil za nakup večjega števila industrijskih izdelkov (Himmelreich 2008: 152). V Sloveniji je večino kreditov odobrila Narodna banka, največ za pohištvo in radijske aparate, trgovci le 750. Potrošniki so ob uvedbi možnosti najemanja posojil to ugodnost premalo izkoriščali. V začetku je vladal tog birokratski sistem odobravanja kreditov, saj je moral potrošnik izpolniti množico obrazcev, dobiti dva poroka, odbijajoča sta bila tudi pogoja o zastavni pravici na tako kupljeno blago in takojšnje plačilo do 30 % vrednosti blaga, zato so po nekaj mesecih postopek poenostavili (Himmelreich 2008: 153–154).

Prvi kredit je Meta najela za nakup posteljnine, ki bi jo, če bi se poročila, imela za doto.

Na koncu je pa rekla prodajalka: »Zdej pa še tolik ostane.« Js sem pa že prej naračunala za butare za kurjavo. Sem pa rekla: »Če ste tok ljubeznivi, če mi lahko daste denar nazaj od kredita.« Sem mela tam eno poznano gospo, ker to se ni smelo delat.

Za najem kredita sta morali jamčiti dve priči s podpisom, da bo kreditojemalec lahko kredit vrnil. Meta se je spominjala, da je ena podpisnica podvomila, da bo sposobna kredit odplačati: »'Joj, da si Meta upa vzeti tak kredit! Me kr skrbi, da ne bo mogla plačati.' Je pa ta druga rekla, k je tu podpisala: 'Bo že plačala, za Meto se pa ni treba bat.'«

Meta se je spominjala, da so s sodelavkami med službenim odmorom tekle v Tkanino in si izbrale blago, za katerega so vzele trimesečni kredit brez obresti, saj jim je redna zaposlitev, kot mnogim drugim Slovenkam, to omogočala.⁷²

Smo si šle dol ogledat, dnarja pa ni bilo tolik. Prodajalka je rekla: »Ker ste skup, boste kredit vzele.« In smo kredit vzele, pa je bilo kr hudo tist kredit izplačvat. Js nisn mela sam tist kredit, še drug, ampak sem si ga vzela.

Meta je najela kredit tudi za barvno televizijo in pohištvo. Ko je prva kolegica kupila barvni televizor, si je mislila: »Oh, tega dnarja js ne bom mela nikol, ker je predrago. Dnarja ni bilo. Potem sem pa kupila uno barvno.« Ker je morala odplačevati dva kredita, se je včasih finančno komaj prebila skozi mesec, zato si je denar občasno sposodila, največkrat od sosede.

Včasih mi je zmanjkal, ker sem mogla kredite odplačvat. Sem mela tam eno sosedo, k je bila deset let mlajša, pa je mela že vse. Pa mi je dostkrat kupla, mislim, posodla denar, da sem shajala skos. Zato sem pa hodla v delavsko menzo.

Kot zaposlena v Slovenija sadju je imela Meta možnost, da si v posebnem fondu izposodi denar, kar pa se v praksi, kot se je Meta spominjala, ni vedno obneslo. »In js sn enkrat prosila, da bi si sposodila, pa ni blo. Mi je soseda posodila. Sem izstopila iz tistga. Sn rekla: 'K pa rabim, pa ni!'<«

Iz pripovedi sogovornic, ki temeljijo na njihovih spominih na nakupovanje, je mogoče razbrati, da so izbirale preudarno, racionalno in varčno. Direktorica Name, rojena leta 1921 v Ljubljani, se je spominjala:

Vedno sem vse na razprodaji kupila. Spomladi po novem letu, od petnajstega, dvajsetga januarja smo mel v Nami zimsko razprodajo, v jeseni, k se je že šola začela, smo mel poletno razprodajo. Js sem vedno morala šparat.

V praksi sogovornice nakupovanja niso dojemale kot zapravljanje, ampak predvsem kot varčevanje (prim. Miller 1999: 7). Lasten zaslužek je ženskam, kot je Meta, omogočil nakupovanje dobrin, s katerimi so izražale lastno identiteto in kreativnost, pri tem pa so morale spretno upravljati z denarjem, da so skozi mesec ne samo preživele, ampak si tudi kaj kupile.

⁷² Pravico do najemanja posojil so imeli samo redno zaposleni v državnem ali združenem sektorju, ostali so lahko dobili samo posojilo za izredne razmere (Himmelreich 2008: 153).

2.3

Spominski kapital

Prodaja Mercatorja in diskurzi o razprodaji državnega premoženja

Za razumevanje konteksta vzpostavljanja spominov mojih sogovornic bom pod drobnogled vzela obdobje predčasnih volitev v državni zbor Republike Slovenije, ki so potekale 13. julija 2014, med pisanjem tega poglavja. Prav tako je v medijih istočasno odmevala nedavna prodaja Mercatorja, katerega bivša uslužbenka je bila Meta. Mercator je bil v medijih opisan kot največje slovensko podjetje in delodajalec, od katerega je bilo odvisnih 30.000 delovnih mest. Prodan je bil hrvaškemu podjetju Agrokor, pri čemer pa je bil glavni financer odkupa ameriški sklad tveganega kapitala Blackstone, s katerim je pred časom avstrijska skupina Ring prevzela tudi domžalski Helios, podjetje, v katerem je Meta prejela svojo prvo plačo.

Z Meto sva se v domu starejših udeležili predvolilne kampanje stranke, ki se je borila za dobrobit upokojencev. Njen predstavnik, tudi sam upokojenec, je opozoril na prodajo Mercatorja in jo povezal z razprodajo državnega premoženja, sicer ene od osrednjih predvolilnih tem.

Sem proti, da se razproda vse družbeno premoženje. Potem lahko ostanemo samo še hlapci na svoji zemlji. Če bomo vse tujcu dal v roke, vemo, kam gre potem dobiček. To, kar se je z Mercatorjem zgodil, to je nezaslišno. Mi smo 40 let delal, ustvarjal, s samoprispevki gradil javna skladišča, Cankarjev dom, samoupravne stanovanjske skupnosti. Govorijo nam o razprodaji. Vsi bi radi bli bankirji, hodil v

kravatah, denar ne služil z delom, ampak ga iz enga sklada v družga prelagal. Obresti grejo gor, potem pa ta sklad propade in ljudje izgubijo dnar. Tak način je zadnja leta gospodarjenje z državo, da nas bo prpelal še v slabši položaj. V svoji stranki zagovarjam za delo pravično plačilo.

Med hojo na sprehodu do Ljubljani, kamor sva odšli po koncu predvolilne kampanje, se je Meta, ki sicer hodi hitro, naenkrat ustavila in me pogledala, čeprav še nisva prispeli na cilj.

Vsak dan poslušam o tem Mercatorju. Letos ma 65 let obstoja. Naš najbližji in najboljši sosed. Njegova prodaja pa mene kr mječken skrbi. To je največje trgovinsko podjetje, prodano enmu, k ma največ dolga, zagrebški firmi. Tole ne bo nič dobr ... Ta je zadolžen ... Tajkun je!

Tako je izrazila svoje neodobravanje glede prodaje Mercatorja novemu lastniku, hrvaškemu podjetju Agrokor.

Meta v medijih spremlja zgodbe o izkoriščevalskem in koruptivnem vodenju podjetij s strani mladih, neizkušenih menedžerjev. Poslušala in bere o menedžerskih prevzemih in odkupih, o finančnih nagradah menedžerjem in o njihovih privilegijih ter na drugi strani o delavcih, ki so s svojo plačo na robu preživetja in čutijo razočaranje ter jezo do države. Meta ne razume, zakaj lahko direktor podjetja dobi plačilo za svoje delo, če podjetje posluje z minusom, in zakaj za propad podjetja ne odgovarja nikomur. Povedala mi je, da jo včasih njen nečak odpelje iz doma starejših domov v Domžale, kjer opazuje, kako se je Helios razširil v primerjavi z začetkom, ko se je nahajal v malo večji hiši. »Helios je bla majčkena tovarna, 27 delavcev je blo, ko sn začela,« se je spominjala Meta. Škoda prodaje Heliosa se ji je zdela toliko večja ravno zato, ker je bil prodal danes, ko je veliko in uspešno podjetje.

Ko sva med poletnim sprehodom prispeli na most in zrli v Ljubljano, je uprla prst navzdol proti nutriji, rekoč: »Poglej jo!« Pri tem je olajšano zavzdihnila, ker mi jo je končno lahko pokazala, saj je nisem videla še nikoli prej. Na Ljubljani so v diagonalah plavale race, videli sva tudi dva laboda, vendar pa je bila Meta razočarana, ker ni bilo nobenega mladička. Nekako žalostno in jezno je dvignila pogled in ga vprašujoče uperila vame: »Pa Mercator je naše največje podjetje ... Kulk jih misljo še prodat? Tudi v Heliosu je novi lastnik obljubo, da ne bojo nič odpuščal, so jih pa tulk!« Meta je izrazila skrb, da bo s prodajo Mercatorja prišlo do odpuščanja delavcev in da se na trgovskih policah Mercatorja ne bodo več prodajali slovenski izdelki. Sonce naju je božalo s svojimi oranžno-rdečimi žarki in njegove moči so počasi pojenjale, kar je naznanjalo njegov skorajšnji zaton.

Podjetji Mercator in Helios, v katerih je bila Meta zaposlena, imata mnogo skupnega s tem, kar trenutno doživljajo podjetja in zaposleni v bivših socialističnih državah, ki preživljajo postsocialistično tranzicijo. Precej antropologov se je začelo zanimati za načine privatizacije in širitev globalnega trgovanja s prevzemom bivših vzhodnoevropskih trgov, za preučevanje propada industrije in konca državne regulacije trga (gl. Dunn 2004; Petrović 2013; Vodopivec 2007 idr.). Kot opozarja Nina Vodopivec (2012), moramo proces privatizacije razumeti širše, v kontekstu individualizacije socialnega, zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja ter zmanjšanja finančne podpore za vrtce in izobrazbo.

Razočaranje mojih sogovornic nad izgubo pravic v socializmu, kot so zagotovljeno plačano delo, socialne pravice in denarni dodatki za otroke, ni nujno dokaz nostalgije, ampak odgovor na današnji občutek negotovosti. Sogovorniki in sogovornice so izražali nezadovoljstvo s tem, da danes delavci nimajo zagotovljene službe, v socializmu pa so lahko izbirali med njimi. To povezujejo s tem, da danes v samostojni Sloveniji ni stanovanj in prihodnosti za mlade. Glede na to, da je bila Meta prisotna pri Mercatorjevem nastanku, moramo upoštevati njegovo prodajo tudi v

kontekstu njene osebne investicije in ponosa, prav tako pa je pomembno upoštevati strah pred odtekanjem denarja (globalnega reorganiziranja kapitalizma s tujimi investicijami) in podeljevanja prednosti kapitalu, ne pa ljudem in socialnemu varstvu.

Kot ugotavlja Jill Massino (2009: 31), pozitivni spomini žensk na delo v socializmu niso preprosto ukoreninjeni v »nostalgiji za komunistično preteklostjo,« saj so ženske vrednotile delo zaradi različnih razlogov, ki so bili praktični, osebni ali ideološki. »Komunistična nostalgija« je ukoreninjena v napakah sedanosti in dožemanju uspeha v preteklosti. Sogovorniki danes oblikujejo spomin na socialistično preteklost in se nanjo referirajo, ko govorijo o kapitalistični sedanosti in pričakovanjih, kar pa lahko vodi tudi v določene poudarke življenja v socializmu. Pri preučevanju spomina na socialistično preteklost je zato potrebno upoštevati vpliv nezadovoljstva s sedanjim političnim sistemom, prav tako so izjemno pomembna tudi občutja sogovornikov o tem, da so v preteklosti nekaj ustvarjali, danes pa to ni prepoznano ali pa je celo označeno kot napačno.

Z vstopom Slovenije v Evropsko unijo in z nastopom kapitalizma v bivših socialističnih državah so se zvišali revščina, brezposelnost in nezadovoljstvo s tržno ekonomijo, povečala se je družbena neenakost, pri čemer so sogovorniki poudarjali pomembnost države kot nujnega mehanizma za ustvarjanje pogojev enakosti v družbi. Ker ima Meta izkušnjo življenja v drugačnem sistemu, se je med kritiziranjem sedanega načina vodenja pogosto sklicevala na socialistično preteklost, kjer so bili delavci vključeni v sam proces upravljanja, saj je med njimi in upravitelji obstajal dialog, odločitve pa je vodstvo sprejemalo skupaj z delavci, s čimer je bila skrb za njihov standard širša, prav tako je bila večja tudi pripadnost podjetju.

Kolektivna in družbena odgovornost sta bili v socializmu pomembni kvaliteti, danes pa je glavni poudarek na samonadzoru in odgovornosti zaposlenih, pri čemer menedžerji nenehno opominjajo svoje zaposlene

na stvari, ki so jih v preteklosti imeli za samoumevne in s katerimi je danes konec. Meta se je spominjala, da ji je stalna zaposlitev za polni delovni čas prinesla občutek varnosti: »Službo smo vsi dobil, bil si nekak zaščiten, se ni dal kr tko odpovedat, je bil odpovedni rok.« V socializmu ti je delovno mesto pripadalo, v kapitalizmu pa je delo pravica, za katero je posameznik sam odgovoren, pri čemer se od njega zahteva fleksibilnost (Vodopivec 2012: 616). Procesu preoblikovanja sebstva delavcev z novimi menedžerskimi tehnikami pa se ne dogajajo samo v podjetjih postsocialističnih držav, ampak tudi v kapitalističnih po vsem svetu (gl. Dunn 2004: 27).

Čeprav se morda na prvi pogled zdi, da sogovorniki samo obsojajo in izražajo nestrinjanje s prodajo državnega premoženja, pa ni nujno tako, in nekateri sogovorniki so jo dojemali kot pozitivno. V tem kontekstu je tudi Meta dejala, da se po nekaj mesecih prodaje Mercatorja »nč ne pozna«, da ni prišlo do nobenih sprememb. Menila je, da se je stanje v Mercatorju po prodaji celo spremenilo na bolje. »Mercator ma vsak dan znižanja. Ne vem, od kod tko nizke cene. V našem Mercatorju je prenovljeno notr, tko lepo je vse v njem, majo zmeri lepš.« S tem je posredno povedala, da njegova prodaja ni nujno slaba, saj so cene nižje, oprema in dekoracija trgovine sta lepši. Skratka, da se stanje po njegovi prodaji izboljšuje. Pri tem velja opozoriti, da Meta pripoveduje z vidika potrošnice, ki jo zanima cena proizvodov v trgovini, in ne z vidika nekoč zaposlene proizvajalke, ki bi jo zanimalo, zakaj takšna cena, niti, kaj to pomeni za zaposlene. Izjave sogovornikov se namreč razlikujejo glede na perspektivo, iz katere govorijo, zato jih je treba tako tudi razumeti (prim. Tsing 2009).

Spomin in legitimacija lastne vrednosti

Tole poglavje je, kot že rečeno, nastajalo v poletnem času leta 2014, ko so bile razpisane predčasne državne volitve v Državni zbor Republike Slovenije. Meta je pripomnila, da ni več tako na tekočem s političnim dogajanjem, kot je bila včasih, toda več časa, ko sva skupaj preživeli, bolj mi je postajalo jasno, da je bila z dogajanjem seznanjena bolj kot večina njenih sostanovalcev, ki so večkrat dejali: »Kaj bom to poslušo, sej bom še znoru!« Meta je za razliko od nekaterih izmed njih menila, da moraš biti vedno informiran o tekočih političnih zadevah, čeprav je bila tudi sama razočarana nad politiki: »Joj, kaj se grejo, kaj se grejo! Vsi so taki osli, js sem pa tak trapasta, da še zmer gledam te stvari.« Spomini mojih sogovornikov nastajajo v odgovoru na sedanje družbeno stanje in njegovo prikazovanje v medijih. Meta je redna gledalka oddaje Studio City in dnevnih poročil na POP TV, bralka časopisov *Delo* in *Dnevnik* ter poslušalka Vala 202 in 1. programa RTV SLO, prav tako pogosto gleda tudi prenose sej iz Državnega zbora na TV 3.

Novoustanovljena koalicija treh strank Združena levica⁷³ in njeno zavzemanje za demokratični socializem Mete ni prepričalo, saj si ne želi vrnitve v socializem, kot ga je poznala in izkusila, ta stranka in njen program pa sta jo očitno preveč spominjali nanj. Ko je govorila o tem, v kakšnem sistemu si želi živeti, je dejala: »Pravi socializem je čist neki druga.« Pogosto sogovorniki niso izražali nostalgije po socialistični preteklosti, kot so jo poznali, ampak po alternativni sedanjemu kapitalističnem sistemu tržne demokracije in nekakšni novi »utopiji«, ki bi rešila trenutno družbeno krizo družbene neenakosti. Njihove pripovedi niso kazale želje po vrnitvi v socialistični sistem, ampak so, kot preostale oblike postsocialistične nostalgije, predstavljale kritiko kapitalizma in

⁷³ Združena levica je koalicija treh strank: Iniciative za demokratični socializem, Demokratične stranke dela in Stranke TRS (za ekosocializem in trajnostni razvoj Slovenije) ter Četrtega bloka oz. 4. skupine civilnodružbenih gibanj, eden izmed njenih poslancev v Državnem zboru pa je Luka Mesec.

hrepenenje po alternativnem moralnem sistemu (prim. Berdahl 2010). Ravno to, da so moji sogovorniki, rojeni pred 2. svetovno vojno, na lastni koži izkusili življenje v obeh sistemih, je tisto, kar jim, kot sem dobila občutek iz pogovorov z njimi, daje legitimnost in kredibilnost za iskanje in opredeljevanje alternativnega sistema.

Pierre Bourdieu (1979, 1987, 1989, 2002) je s konceptom kapitala, ki se giblje v družbenem prostoru, pojasnil neenakosti v družbi, pri čemer moramo koncept kapitala razumeti kot metafore in ne kot opise empiričnih položajev. Predlagal je štiri oblike kapitala: ekonomskega (prihodki, bogastvo), kulturnega (lahko obstaja v utelešenem stanju v obliki dolgo obstoječih dispozicij telesa in uma, v obliki predmetov, kot so kulturne dobrine in institucionaliziranem stanju – izobrazbi), socialnega (povezave z ljudmi, mreže) in simbolnega (proizvod drugih kapitalov, ko jih dojemajo kot legitimne).

Generacija mojih sogovornikov, rojenih pred 2. svetovno vojno, poseduje *spominski kapital*, ki je sestavljen iz perspektive in pozicije tega, kaj se je zgodilo, natančneje iz znanja in izkušenj o preteklosti. Nahaja se v praksah in predmetih, v interakcijah z drugimi, ki med pogovori opisujejo izkušnje iz svoje preteklosti. Deljenje spominov sogovornikov s tistimi, ki so živeli socialistično preteklost v Sloveniji in v bivši Jugoslaviji (nekaj sogovornikov v domu starejših je namreč tudi iz bivših jugoslovanskih republik), se razlikuje od branja zgodovinskih knjig ali gledanja televizije, saj imajo med procesom deljenja skupne preteklosti občutek, da so »lastniki« teh spominov v sedanjosti.

Paul Connerton (1989: 72) je raziskoval prenašanje spominov in skoval koncept »habitualni spomin«. Po njegovem mnenju ljudje spomin živijo in igrajo skozi utelešene prakse, ki so ključne pri procesu spominjanja, saj je spomin utelešen in performativen. Spominjanje poteka skozi dejanja in akcije. V »habitualnem spominu« je preteklost nekakšna usedlina v telesu, ki priključuje preteklost v našo sedanjost. Ker se ista skupina oziroma generacija ljudi zanima za te spomine in jih je zmožna obuditi, jih lahko

priključuje v spomin, ne pa zato, ker imajo podobne misli, pravi Paul Connerton (1989: 37).

Spominski kapital je del kulturnega kapitala, ki je legitimen in cenjen. Mojim sogovornikom med pogovorom z mano, torej z mlajšo generacijo, v družbi podarja višji status, zato predstavlja družbeno prednost. Bourdieu je menil, da kapital oblikuje temelj družbenega življenja in narekuje položaj posameznika v njem, saj lahko vsaka oblika kapitala obstaja samo v medsebojnih odnosih. Več kapitala kot ima posameznik, močnejši položaj v družbi ima. »Spominski kapital« je lahko pretvorjen v socialni kapital, ki je zgrajen iz socialnih mrež in povezav, ali v simbolnega, ki s seboj prinaša moč na temelju časti, prestiža in družbenega priznanja. *Spominski kapital* je sredstvo za ustvarjanje družbene neenakosti, saj lahko pomaga ali ovira družbeno mobilnost nekoga prek simbolnih bojev, ki omogočajo neenakosti v reprodukciji kapitala.

Menim, da je mojim sogovornikom in sogovornicam v pogovoru z mano ravno to, da so svoje aktivno življenje preživeli v socializmu, omogočalo superioren položaj nad mojo generacijo, ki tega *spominskega kapitala* nima, ki torej v socializmu ni zares živela, ko smo se pogovarjali o iskanju »tretje poti«. ⁷⁴ Na takšen način sogovorniki vstopajo v posredna področja trgovanja, kjer sta spoštovanje in legitimnost vrednoti, katerih ceno vzpostavljajo drugi. Če *spominskega kapitala* ne legitimiramo, ga ne moremo izmenjati kot vrednosti, njegova moč pa je omejena.

Spomini niso samo naivna razumevanja tega, kako je bila videti preteklost, ampak so del nenehne artikulacije sedanjosti, zato je nostalgija afektiven in reflektiven izbor in »način primerjanja in vrednotenja mogočih načinov življenja« (Macdonald 2013: 219–220). Različne

⁷⁴ T. i. tretja pot, ki ni niti socializem niti kapitalizem, predstavlja potencialno imaginarno resničnost v prihodnosti, ki jo sogovorniki ustvarjajo na temelju *spominskega kapitala* in jo povezujejo s sedanjostjo. Bolj kot za nostalgijo po preteklosti gre za nostalgijo po prihodnosti, v kateri naj bi se pojem upanja ponovno aktualiziral.

perspektive in pozicije tega, kaj se je zgodilo, oz. *spominski kapital*, dajejo mojim sogovornikom temelje za razmišljanje o možni prihodnosti. Tega »pravega« socializma, ki je po mnenju Mete obstajal v teoriji, v praksi pa ne, ni izkusila niti ona, vendar pa ravno zaradi *spominskega kapitala*, ki ga poseduje, meni, da lahko »pravi« socializem opredeli ona in njena generacija, ki je živela »nepravi« socializem, ne pa generacija, ki ji pripadava jaz in »študent Luka«, kot mu je pravila Meta, protagonist stranke Inicijativa za demokratični socializem v predvolilnem obdobju. Ker nisva nikoli zares izkusila življenja v socialistični Sloveniji (sama sem bila rojena leta 1986) in nimava *spominskega kapitala* njene generacije, imava po njenem mnenju v marsičem idealistične predstave o socializmu, s tem pa tudi manjšo legitimnost in kompetentnost pri iskanju »tretje poti«.

Uvodoma razloženi koncept *biti spoštovanja vreden* je pri mojih upokojenih sogovornikih ključen tudi danes, ko njihova lastna vrednost ne temelji več na konstrukciji delavske identitete. Na listku iz predvolilnega obdobja poslanske skupine, ki se bori za dobrobit upokoencev, je v opisu programa pisalo: »Dolžnost mladih naj bo izobraževanje, naš privilegij pa je, da jim ponujamo svoje izkušnje in modrost.« Ravno na temelju izkušenj in modrosti, ki so del njihovega *spominskega kapitala*, moji upokojeni sogovorniki danes legitimirajo svojo vrednost in samospoštovanje, ki ga ne morejo več na svoji delavski identiteti.

»Partizanski pevski zbor vam ob prazniku dneva boja proti okupatorjev poklanja današnji koncert, zato prosimo še za en bučen aplavz,« nas je ob pričetku praznovanja Dneva boja proti okupatorju pozdravila voditeljica. »Naj pesem, rojena iz bolečin in trpljenja, zazveni skozi ta popoldan.« Prisotni v dvorani so utihnili, drug za drugim pa so na oder začeli korakati pevci. Meta me je med zatopljenim strmenjem na oder vprašala: »A so še vsi živi? Vedno jih preštejem ...« V ozadju se je zaslišal glas napovedovalke: »Prva pesem nosi naslov 'Le vkup uboga gmajna', naslednja pesem 'Bratje,

le k soncu, svobodi', in tretja zapovrstjo 'Primorski partizan'. Obilo užitka.« Med ploskanjem me je Meta presenetila s podatkom: »Še vedno jih je vseh 25!« Zazvenela je koračnica na harmoniki, moški glasovi pa so začeli ubrano prepevati: »Le vkup, le vkup uboga gmajna ... heja-hejo ... bije za svobodo se tlačan ... grad gori, grof beži, vino teče naj, če teče kri.« Meta je koncert spremljala resno, zbrano in zamišljeno, kot da je na kakšnem sestanku, občasno pa je tudi prepevala.

Voditeljica je proti koncu koncerta napovedala še zimzelene pesmi in povabila občinstvo k sodelovanju. »Na oknu, glej, obrazek bled ...« Po začetnem uvodnem dirigiranju pevcem je dirigent začel dirigirati nam in takrat smo brez zadrege peli vsi. Občinstvo je na prvi pogled spremljalo koncert precej statično. Poslušalci mlajše generacije, ki so bili na obisku pri svojih starših ali starih starših, so se na prvi pogled precej bolj vživeli v koncert in bili vidno ganjeni, stanovalci doma pa so strmeli predse, kot da dogajanja ne razumejo in bili precej brezizrazni. Toda ko sem jih opazovala dlje časa, sem opazila gospoda pred menoj, ki si je z belim robčkom najprej obrisal očala, potem pa še oči. Tako na hitro in na skrivaj. Ko sem поблиžje pogledala poslušalce, sem videla, da so se marsikateremu orosile oči.

Tudi na takšen način moji sogovorniki podoživljajo svoje spomine, kar pa ne pomeni, da njihovo življenje danes temelji samo na spominjanju dogodkov iz preteklosti. Ko sem Meto prvič obiskala, mi je v branje posodila Kroniko doma starejših, da bi si lahko prebrala vse o življenju v domu. Sprva se mi je zdelo čisto nepotrebno, da jo pogledam, saj je bil moj osrednji interes izvedeti čim več o njenem življenju v obdobju socializma. Ko mi je kazala fotografije, ki so bile posnete v obdobju njenega bivanja v domu starejših, mi je dejala: »Tole moreš met, to je pa iz doma, ko smo delale tele japonske vrtičke. Tekmovanje pevskih zborov v Metliki ... Joj, sem ti pozabila pokazati slike, k sem bla maškara!« Šele kasneje mi je postalo jasno, da je ob prihodu v dom Meta zaživela novo življenje, in spomini, ki jih je ovekovečila v času bivanja v domu, so bili tisti, ki jih je z menoj najraje delila.

Fotografija 23: Pustovanje v domu starejših. Vir: Osebni arhiv sogovornice.

Večina Metinih fotografij iz mladosti se je nahajala v različnih škatlah, saj jih še ni uspela razvrstiti v album, ogromno pa jih je ob selitvi v dom zavrгла ter s tem simbolno začela novo življenje: »Sem rekla: 'Kva pa čem z njimi.' Deset let sem tle, pa lahk rečem, da sem jih samo trikrat gledala. Ne vem, novejše stvari so.« Seveda, dovolj je stara, da si lahko privoščiči samo dobre spomine, stare pa pozabi in potlači, sem razmišljala, ko sem jo poslušala. Njeno garsonjero v domu starejših krasijo različni izdelki, ki jih izdeluje pri tečajih – voščilnice z motivi posušenih rož, punčke iz krp, pobarvani pirhi, raznobarvne glinene vaze in sklede ... Pripovedovala mi je, da se namerava prihajajočo jesen vpisati v tečaj nemškega jezika, da obnovi svoje znanje. Na tečaju gline se je v prihodnje želela posvetiti izdelavi skodelic za kavo, ki veljajo za zelo težek izziv, prav tako je nameravala izboljšati svojo vadbo Qi Gongga ...

Metin nov *spominski kapital* sobiva s starim iz mladosti, kar se lepo manifestira v dekoraciji njene sobe. Na polici ima uokvirjeno črno-belo fotografijo svojega očeta iz mladosti, barvno fotografijo matere s praznovanja njene 70-letnice in črno-belo fotografijo spremljevalca

Anteja. To predstavlja njen »spominski oltar«. Na steni nad posteljo ima obešeno črno-belo fotografijo svoje družine, poleg nje pa visi fotografija, na kateri je Meta skupaj z manekenko, ko je v domu starejših zmagala na lepotnem tekmovanju. Poleg tega njeno garsonjero povsod krasijo različni izdelki, ki jih izdeluje v domu starejših.

Metina sestra Damjana, ki je že v 90. letu starosti, je Meti večkrat očitala, da se »za nazaj« ničesar ne spomni, Meta pa njej, da se spominja samih slabih stvari. Damjana za razliko od Mete v domu ne ustvarja novega *spominskega kapitala*, ampak ves čas podoživlja starega iz obdobja mladosti in aktivnega življenja. Enkrat mi je o svojih spominih pretreseno in žalostno dejala: »Kakšna teža je, ko se vse to nabere«. Če občutki še niso otopeli zaradi navade, postane bolečina močnejša, bolj živa, sem pomislila med njenim pripovedovanjem. Občasno so se ji vzbudili spomini iz skritih kotičkov in ji pričali o življenju nekoč. Ko je bila še mlajša, jih je verjetno z manj napora zaklepala na dno srca, da ji niso prihajali pred oči, toda s starostjo so se v upanju po vrnitvi teh časov povzpeli iz skritih globin.

Meta za razliko od svoje sestre Damjane kuje načrte za prihodnost in ustvarja nove spomine, s čimer si svoj *spominski kapital* krepi tudi danes, ko je v domu. V grobem bi lahko novince, ki pridejo v dom starejših, razdelila v dve skupini. V prvi so tisti, ki dom dojemajo kot zadnjo postajo v svojem življenju in ki so že vnaprej odločeni, da ne bodo ostali dolgo. Takšnim ljudem hitro peša zdravje, ne izkazujejo pretiranega zanimanja za dogodke, ki se odvijajo v domu, in ne kujejo novih prijateljstev. V drugo skupino bi lahko umestila novince in novinke, kot je Meta, ki je svoj prihod v dom doživela kot nov začetek. Takšni ljudje v nekaterih pogledih življenje v domu dojemajo celo kot bolj kakovostno od življenja izven njega.

To, kar Meto še dodatno spodbuja k večanju novega *spominskega kapitala* v sedanosti, je njeno dožemanje minljivosti in smrti. Krog njenih prijateljic se vedno bolj manjša. Med gledanjem fotografij je Meta običajno

začela z vprašanjem: »Kolk je tle že pokojnih? Ta je pokojni, pa ta ... To je vse že pomrlo.« Ob mojem vprašanju, če ji ni nič hudo, mi je dejala, da smrt dojema kot naravni pojav. »Umreš, pa je.« Za Meto smrt ni tabu tema in tudi o svoji mi je pripovedovala zelo sproščeno, za razliko od drugih sogovornic, katerih strah pred smrtjo je bil tako velik, da jim je včasih preglasil vse druge misli. Ujetost v telo starega, opešanega človeka, ki si ne more več lagati, da bo bolje, vsak sprejema po svoje. V trenutku, ko se sogovornice v vsej polnosti zavejo svoje minljivosti, se vanje naseli strah, ki jih nikoli več ne zapusti. In z njim želja – umreti v spanju, z nasmehom na obrazu. Ni jih ni zares strah konca in smrti, ampak tega, da bi pred tem postale nebogljenе in odvisne od drugih.

Ko sva govorili o joku in umiranju, mi je Meta zelo resno in v malo tišjem tonu dejala: »Js jokati ne morem. Včasih bi se tko rada zjokala, na glas v svoji sobi. Tazadnkrat, ko sem se res močno zjokala, sn se na maminem grobu. Takrat so mi šle vse solze.« Zadnji pogreb, ki se ga je Meta udeležila, je bil pogreb njene matere. Meta se je na pogrebih težko pretvarjala, da so mrtvi samo za nekaj časa odšli in da se nekoč kasneje morda vrnejo, kot so se v to zaradi tolažbe prepričali nekateri stanovalci doma.

Pol so pa naše iz doma rekle: »Ti pa ne greš na noben pogreb; boš vidla, da za tabo ne bo šel nobedn.« Sn pa js rekla: »Mi je čist vseen, al nobeden, al eden, al pa deset, ker js bom tko v našem ožjem krogu.« Me bojo posipal. Žara. To bom mela. Tam je en hrib pr Žalah. Taka lepa trava, da ti ne morem povedat.

Ko mi je pripovedovala o svojem pogledu na minljivost, sem dobila občutek, da ravno zaradi tega skuša še bolj izkoristiti vsak dan in se naučiti ter doživeti kaj novega.

Pri tem sem se spomnila na 95-letno sogovornico, ki je bila v tako hudi demenci, da ni mogla slediti pogovoru, ki smo ga imeli za mizo. Enkrat je dejala, da njeno življenje samo po sebi nima nobenega smisla, ampak ga

mora vseeno najti. Da preživi. Vsak tretji torek v mesecu v domu starejših potekajo pogovori o demenci, poimenovani »Alzheimer caffe«, s priznanimi strokovnjaki s področja demence. Prav tako v domu vsako leto organizirajo prireditev Sprehod za spomin, s katero prek sprehoda ozaveščajo sokrajane o demenci. »Ko nastopi demenca, nastopijo v glavi velike spominske luknje, ki se jih enostavno ne da obuditi«, je dejala voditeljica prireditve. Ko sem se udeležila Sprehoda za spomin in skupaj hodila s stanovalci, sem dobila občutek, da velja demenca za najhujšo starostno bolezen, zato so se je sogovorniki najbolj bali. Pozabljanje požre spomine, košček za koščkom, in največji strah sogovornikov in sogovornic je bil, da bi pozabili, kdo so, od kod so prišli in zakaj so tu. Včasih se jim spomin vrne že čez nekaj trenutkov, včasih nikoli. In vsakič ga je manj. Ostanajo le posamezni koščki, ki jih je težko ponovno zlepiti v koherentno celoto.

Spominski kapital je relacijski. V odnosu do moje, mlajše generacije, deluje na način vzpostavljanja razlike in oddaljitve, ki nudi temelj za to, da se z njegovo pomočjo starejši sogovorniki legitimirajo in dosežejo spoštovanje pri tistih, ki tega kapitala ne posedujejo. V odnosu do pripadnikov iste generacije pa deluje povezovalno, saj nudi temelj za pogovor in občutenja o doživljanju preteklost, ki so jo sogovorniki doživljali vsak po svoje. To, kar je bistveno in kar jim je skupno, je, da so jo. Deljenje podobnih oblik kulturnega kapitala z ostalimi ljudmi ustvari občutke kolektivne identitete v družbi. *Spominski kapital* deluje relacijsko tudi znotraj iste generacije. Tisti, ki zbolijo za demenco, *spominskega kapitala* nimajo, s čimer se v pogovorih ne morejo legitimirati na isti način kakor tisti, ki ga posedujejo.

»Ko ti prideš, sem tko vesela, je vse skup tko mladostno!« mi je Meta dejala med enim izmed mojih obiskov. Izjemno je navezana tudi na zaposlene v domu. Poleti je ena izmed socialnih delavk odšla na dopust, in ko je prišla nazaj, ji je Meta dejala, da jo je zelo pogrešala v teh šestih tednih, ona pa ji je odvrnila, da sploh nima toliko dopusta in da je v resnici ni bilo samo tri

tedne. Potožila mi je, da mlade bolniške sestre pridejo v dom na prakso za kratek čas, potem pa jih nikoli več ne vidi. »Prihajajo, odhajajo. Jih mal spoznaš, pa grejo.«

Ko sva na krompirjevem pikniku za ogromno mizo skupaj z njenimi znanci iz doma skupaj lupili krompir, se je največ pogovarjala z menoj. Pripovedovala mi je o tem, kaj o njih misli in čuti. Ker sem bila »zunanja«, sem bila pravšnja oseba za to. Spomnila sem se, kako me je po mojem prvem obisku pri njej, ko mi je podarila telefonsko vizitko, vprašala: »A boš še kaj pršla? Kdaj?« Ob enem izmed slovesov, ko sva se poznali že tri leta, me je poljubila dvakrat na obe lici, mi stisnila roko v slovo ter me ob odhodu nekako boječe in tiho pogledala: »Saj boš še pršla tut, ko boš končala s pisanjem naloge?«

2.4

Prosti čas in razvoj turizma v socializmu

Opredeljevanje in preživljanje prostega časa od dela v socializmu

S tem, ko se je Meta skupaj z ostalimi sogovornicami zaposlila in za delo prejela plačilo, se je spremenil tudi njen odnos do prostega časa. Zaradi večjega dohodka, ki ga je imela na razpolago kot zaposlena delavka, je imela večjo izbiro pri načinu preživljanja prostega časa. Prosti čas delavci najpogosteje dojemajo kot nagrado za delo in predstavlja ključen del ravnovesja med delom in preostalim življenjem. Večina ljudi ga povezuje z dobrim življenjem, saj predstavlja blaginjo v družbi. Skladno z marksistično-leninistično doktrino je socializem kot polje svobode in

kulturnega udejstvovanja kot predpogoj zahteval zmanjšanje delovnega časa. Prosti čas za delavce in kmete naj bi se ustvaril z odpravo ekonomskih temeljev izkoriščanja, s čimer bi lahko bili vsi ljudje udeleženi kot ustvarjalci ali prejemniki kulture.

Pri opredelitvi prostega časa bom sledila Joffreju Dumazedierju (1974: 95), ki je osvobojenost in hedonizem opisal kot njegovi specifični karakteristiki, sprostitvev in zabavo pa označil za njegovi družbeni funkciji. Prosti čas Dumazedier umešča v širšo perspektivo kulturnega razvoja, vrednot in izobrazbe. Dosedanje raziskave so prosti čas opredelile na različne načine, s čimer smo dobili različne pristope. Na času temelječ pristop opredeljuje prosti čas kot katerikoli čas, ko posameznik ne dela, zato se prosti čas meri količinsko, prosti čas in delo pa se medsebojno izključujeta (Cotte in Ratneshwar 2001). Ta pristop je problematičen, ker ne upošteva dejstva, da ves čas, ki ga posameznik preživi stran od službe, dejansko ni prosti čas (Beatty in Torbert 2003). Posameznik je lahko doma in uradno ni v službi, a v svojem času pere perilo, čisti hišo, dela na vrtu ... Pristop, ki temelji na nameri, prosti čas opredeli kot izkušeno kvaliteto našega časa, ko smo prostovoljno in namerno vpleteni v proces pridobivanja znanja, ki nam širi zavest in preobraža naš razvoj (Beatty in Torbert 2003: 243).

Menim, da je pri opredelitvi prostega časa treba izhajati iz pripovedi sogovornikov in sogovornic, ki so prosti čas opisovali kot čas, ko kot zaposleni delavci in delavke niso bili v službi ali zaposleni z drugimi opravili na vrtu, torej čas, ko si z delom niso zagotavljali eksistence (prim. Odar 2001: 371). Prosti čas je bil po mnenju nekaterih čas, ko je posameznik prost dela ali drugih dolžnosti in lahko takšen čas uporabi za sprostitvev, razvedrilo, družbene dosežke ali osebni razvoj. Po drugi strani so nekateri sogovorniki to postavili pod vprašaj in za primer navedli, da so, ko so se vrnil iz službe in ob koncu dneva delali na vrtu, v kuhinji ali v delavnici, to dojemali kot pristočasno dejavnost, ker jim je bilo to delo v užitek. Pogosto je bilo delo, ki so ga sogovorniki in sogovornice opravljali

izven delovnega časa, dojeto kot prosti čas, če jim je prinašalo osebno zadovoljstvo in je bilo prostovoljno.

Prosti čas pripada področju potrošnje, ki pa ji je bilo socialistično ideološko okolje nenaklonjeno, saj je bil večji poudarek socialistične ekonomije na proizvodnji. Toda socialistični sistem je, kot ugotavlja Gregor Starc (2010: 260), iznašel rešitev in upravičil prosti čas tako, da je določene prostočasne aktivnosti, kot je recimo šport, propagiral, kot da so v servisu dela in da izboljšujejo proizvodnjo. S tem je spremenil ekonomsko razumevanje odnosa med delom in prostim časom, saj je lahko posameznik izbiral med večjo količino dela (in s tem višjo delovno produktivnostjo) ali večjo količino prostega časa. Jugoslavija je tako poskušala dokazati kapitalističnim državam, da je socialistična proizvodnja bolj produktivna od kapitalistične.

Današnji kapitalistični sistem temelji na predpostavki tesne povezanosti med časom in denarjem. Presežna vrednost in dobiček ne moreta biti vzpostavljena brez nanašanja na čas. »Prazen čas«, ki je ločen od vsebine in konteksta kot abstraktna, standardizirana enota, je lahko služil kot osnova za preračunavanje učinka in profita, pravi Barbara Adam (1995: 89–90). Predindustrijsko delo so vodile določene aktivnosti, ritmi in rutine dela, ne pa standard ure. Z urno naravnanim industrijskim časom z jasno ločnico med delom in prostim časom in splošno komodifikacijo časa se je čas preoblikoval v denar. V nekaj, kar ne teče samo po sebi, ampak je lahko upravljeno (Adam 1995: 86).

Socialistična Romunija je monopolizirala čas državljanov, kar Katherine Verdery (1996: 40) imenuje »etatizacija časa« (angl. *etatization of time*). Ceausescujev režim je z »ekonomijo pomanjkanja« (angl. *economy of shortage*) ljudem odvzel možnost lastnega razpolaganja s časom. Zaradi večurnega čakanja v vrstah za nakup osnovnih živil ljudem ni ostalo nič ali zelo malo prostega časa. Kot opozarja Dunja Rihtman-Auguštin (2001: 149), pa se je politika upravljanja s časom v socialistični Jugoslaviji precej razlikovala od romunske.

Metin delovni dan v podjetju Slovenija sadje se je sprva začel ob 7h zjutraj in trajal do 14.30 ure, vsaj enkrat mesečno pa je morala priti v službo tudi v soboto in opraviti dežurstvo. Kasneje je bil delovni čas »drseč«, kot ga je poimenovala Meta, in pojasnila, da je imela kot uslužbenka možnost priti na delovno mesto najkasneje do 7.30 ure zjutraj ter oditi, ko je opravila osemurni delovnik. Delavski svet podjetja Slovenija sadje je na svoji seji junija 1954 sprejel sklep, da bo delovni čas v podjetju trajal osem ur dnevno od ponedeljka do sobote, nedelja pa je veljala za dela prost dan.⁷⁵ Dnevni delovni čas zaposlenih se je v Jugoslaviji po vojni strnil na osem ur. V tovarni so začeli delati od šeste do štirinajste ure, drugod pa od sedme do petnajste ure. Za večino zaposlenih je veljal 48-urni in šestdnevni delovni teden. Med letoma 1968 in 1970 so z večletnim zaostankom za industrijskimi zahodnimi državami v Jugoslaviji uvedli petdnevni, 42-urni delovni teden (Makarovič 1995: 331–332).

Meta se je spominjala, da so bile po vojni sobote normalen delovni dan: »Včas smo še ob nedelah dopoldne delal, pa noben ni delal s tega problemov.« Danica se je spominjala, da je običajni delovnik v socializmu trajal od šestih zjutraj do dveh popoldne, pri čemer je nakazala pomembnost prostih popoldnevov za delavce.

Smo mel cel popoldan fraj! Ko smo se hodil kopat v Tolminu v Idrijo, je šel avtobus ob treh za Lublano. Smo stopil na Slapu dol, pa smo se kopal. Polno ljudi, nekateri so pršli z avtomobili. Sonce je blo, lepo, toplo je blo. Da ti to kot delavcu vzamejo ...

Meta se je spominjala, da dokler je bila v službi, zase ni imela veliko časa, in hitro dodala, da je delala veliko. Ko sem jo povprašala o njenem prostem času, je dejala:

Veš, da sem mela zelo malo prostga časa. Takrat televizije ni blo, je bil radio, potem sem si vzela kakšno knjigo, sem tisto zelo dolg časa

⁷⁵ Arhivski vir: Si LJU 475, serija 2, t. e. 103, a. e. 5778/55.

čitala, zaradi tega, ker js sem se vozila. Sn mogla ustat zjutri, k je bla ura pet! Je šlo ogromno časa za vožnjo, pa hodit do postaje. Vlakov je šel ob tri četrt na šest, domov sn pa pršla, k je bla ura pol štirih. Pršla sem v službo, ko je bla ura pol sedmih. Niso upoštevali, da js prej pridem. Sn si vse lepo naštimala, potem sem pa skuhala kavo za vse.

Meta je, tako kot mnogo drugih mojih sogovornikov, prosti čas razumela kot antitezo dela, saj je prosti čas ustvarjeni čas, ki, kot ugotavlja Barbara Adam (1995), obstaja samo v odnosu do tržnega časa in zaposlitve. Prav tako so bile pri opredeljevanju prostočasnih aktivnosti pri mojih sogovornikih prisotne moralne dimenzije zaradi poudarjanja delovne etike v socializmu. Delo je v nasprotju do nedela opredeljeno kot aktivnost, ki je družbeno potrjena kot takšna, zaradi svoje specifične funkcije in družbenega značaja v danem načinu proizvodnje.

Kot ugotavlja Daniela Koleva (2008: 29–30), je bilo delo v socialistični ideologiji opredeljeno kot osnovna vrednota v političnem in etičnem smislu in hkrati moralna dolžnost, s čimer so posamezniki opredelili svojo družbeno identiteto in obstoj. Pri tem moramo upoštevati, da je za generacijo Mete in drugih sogovornikov, ki je čas delila na čas dela, počitka in praznikov, prosti čas drugo ime za lenobo in neproduktivnost, kar seveda nosi izrazite negativne konotacije.

Njena generacija je prosti čas razumela predvsem kot čas, ki je bil dodaten in ga je bilo treba smiselno porabiti (prim. Brumen 2000: 350). Petdnevni, 42-urni delovni teden je spremenil tedenski življenjski ritem večine prebivalstva. Dva prosta dneva ob koncu tedna običajno nista pomenila prostega časa, saj so takrat ljudje delali za priložnostne zasluge ali opravljali domača dela. Sledili so tradiciji iz obdobja med svetovnima vojnama in menili, da je prostemu času namenjeno samo nedeljsko

popoldne.⁷⁶ Spriložnostnim dodatnim zaslužkom so se ukvarjali predvsem moški, saj so bile zaposlene ženske obremenjene z gospodinjskimi deli in skrbjo za otroke (Makarovič 1995: 332–333).

Metin delovnik v Heliosu je trajal od 8h do 12h, potem je sledil odmor, delovni dan pa se je nadaljeval od 14h do 18h. Meta se je spominjala, da je bil deljeni delovni čas zelo neugoden, še posebno za matere z majhnimi otroki. Zvečer se je Meta s sodelavci družila v kakšni gostilni ali pa je ob osmih zvečer z njimi odšla v kino. »To so bli pa sami ruski filmi. Men so bli takrat tko všeč. Vsem. Eni štirje smo šli.« Mnogo sogovornikov je izpostavilo obiske kinodvoran kot način preživljanja prostega časa, ko še ni bilo televizorjev. Marjana, socialna delavka, rojena leta 1941 v Celju, se je spominjala:

Na ameriške filme smo hodli ob enih, dveh, treh, na izmene čakati. Bil je kino Union, Metropol, Dom in Mestni kino poleti. Js sem mela veze, pa sem dobla karte. Za ob šestih smo šli v Metropol, ob osmih v Union. To nekateri dons sploh ne zastopjo, kok smo mi letali in kak so ble polne dvorane. Za karte si že reskiro, pa tut če si bil lačen. Tak se je mladina zabavala. To je bil tak obred.

Kosilo je Meti, ko je prišla domov, skuhala mama. Popoldne je najpogosteje v roke vzela kakšno knjigo ali pa je poslušala radio in posebej poudarila, da takrat televizije še ni bilo. S tem je nakazala na kasnejšo pomembnost televizije pri preživljanju prostega časa. Pred množično uveljavitvijo televizije so se ljudje zbirali ob radijskih sprejemnikih in poslušali poročila ter priljubljene oddaje. Vsakdanja opravila so načrtovali tako, da

⁷⁶ Karla Odar (2001: 371), ki je raziskovala preživljanje prostega časa med delavci železarne Ravne v obdobju socializma, je ugotovila, da je bil prosti čas pri železarniških in drugih delavcih v mestu sprva vezan na nedelje, praznike in proste popoldneve ali večere, v 1970-ih letih pa že na proste sobote. V desetletjih, ko je delavnik trajal šest dni v tednu, so delavske družine izrabile nedeljske sprehode za skupno druženje. Delavci so sodelovali tudi pri številnih kulturnih in športnih prireditvah v mestu kot člani društev ali kot obiskovalci prireditev.

so te, z radijskim sporedom določene ure, lahko namenili poslušanju. Pomembne termine dnevnega življenjskega ritma sta v povojnem času vedno bolj označevala radio in televizija, ki sta oddajala redno vrsteče se oddaje, zlasti poročila, ob določenem času dneva. Odnos do poslušanja radia se je spremenil s širjenjem televizije, saj so se z njenim širjenjem ljudje ob določenih urah, največ pred večernimi poročili, začeli zbirati pred televizijskimi sprejemniki. Ker gledanje ne dopušča hkratnega dela, so urni televizijski termini zaželenih oddaj postali pomembna določila in sestavni del dnevnega ritma domačih opravil (Makarovič 1995: 335, 344). Ko je postala televizija prisotna v domovih, so sogovorniki začeli svoj prosti čas prilagajati glede na njen urnik.

Meta se je spominjala:

Potem je pa bratranc vis-a-vis dobil televizor in sn zvečer hodila ke gledat televizijo, pol pa zvečer nazaj spet. Cule Pokorni!⁷⁷ Vem, da smo se tolik presmejali, da ti ne morem povedat. Je blo en kup stolov pred televizorjem, kokr de smo pršli v kino.

Pogosto so sogovorniki dojemali gledanje televizije kot druženje, saj so jo gledali skupaj in ob določeni uri. Kot pravi Maruša Pušnik (2010: 229, 253), je televizor od 1960-ih let naprej preobrazil domove ljudi in razširjal specifične diskurze, življenjske stile in percepcije resničnosti, zahodne vrednote, podobe in prakse. V socializmu so prosti čas dojemali kot produktivno in informativno prakso, gledanje televizije pa je veljalo za izobraževalno aktivnost in so jo jemali tudi kot zabavno ter potrošno prakso.

Ko se je Meta preselila v Ljubljano in se zaposlila v podjetju Slovenija sadje, je jedla kosilo v najbližji delavski menzi na Gosposvetski ulici, ker

⁷⁷ Cule Pokorni je osrednji lik nadaljevanke *Na mesto, građanine pokorni!* iz leta 1964. Predstavlja prestrašenega in pokornega državljanca Jugoslavije, ki je obseden z idejo, da bo pomagal družbi, v kateri živi, in s svojim znanjem ekonomije pripomogel k njeni blaginji.

je bila cenovno ugodna, prav tako pa ji je zmanjkalo časa, da bi si skuhala kosilo doma.

Men je blo kuhanje odveč. V službi smo mel menzo, pa sem tam pojedla kosil, zvečer sem si pa kakšno solato nardila. Sem bla dost časa v službi, pa ni šlo. Js sem delala do dveh al pa do večera. A bi potem, ko sem domov pršla, kuhala? Sem bla dost časa v službi, pa ni šlo. Največkrat sem pršla zvečer domov, ko je bla ura osem.

Meta je bila članica Zveze komunistov, delavskega sveta in upravnega odbora v Slovenija sadju, zato je hodila popoldne po službi tudi na sestanke, prav tako pa je pogosto zaradi sezonske narave dela v podjetju Slovenija sadje v službi ostajala do večera.

Stanovanje so v socializmu dojemali kot prostor intimne, prihod iz službe domov pa je pomenil fizično regeneracijo in počitek, vendar velja omeniti, da so ženske po prihodu iz službe opravljale gospodinjska dela ali delo na vrtu, moški so delali okoli hiše, bila so tudi sezonska opravila ... Meta je stanovala v garsonjeri stanovanjskega bloka in takšno domovanje ni terjalo nobenega dodatnega dela okoli hiše, s čimer je imela več prostega časa, ki ga je lahko zapolnila z različnimi pristočnimi aktivnostmi.⁷⁸

Meta se je s prijateljicami včasih dobila na kavi popoldne po službi in dejala je, da je šla ženska sama zelo redko v kavarno.

Pasmopopile tisto kavo, smo šle potem domov. Tko smo se pogovarjale razne stvari, če smo gledle zvečer televizijo pa ta film, pa un film. Dokler sem se vozila sn šla kmal spat doma, takoj ob devetih, da sn

⁷⁸ Na tem mestu je treba opozoriti, da je mnogo Slovencev in Slovenk živelo v enodružinskih hišah. Kot navaja Tanja Tivadar (2009: 14), je v njih od 1970-ih let dalje živelo 40 % Slovencev in Slovenk, in tako so ob popoldnevih po službi preostali čas izkoristili za opravila okoli hiše, saj so pogosto imeli svoj vrt. V socialistični Sloveniji je bil izredno velik segment podeželskega prebivalstva, ki je živel na podeželju in je popoldne obdeloval zemljo, ker je imel živino, dopoldne pa hodil na delo v tovarno.

zjutri lahko vstala pa delala. Me nismo ble vajene na to, moški so pa zmeri sedel notr. Dopoldne so pršli. Posebno starejši so pršli časopise brat, potem pa kavo popit, potem pa domov, k je žena skuhala, da se je najedo, pa je šel lepo v postlo in dal vse štir od sebe. Moški so dopoldne hodil, posebi pa tisti, k so bli v penziji, ker so mel čas.

Z nasmehom na obrazu se je spominjala, da je šla ob sobotah zvečer pogosto s prijateljico na ples v hotel Slon. Prav tako je s prijateljicami hodila v kino Komuno in v Union. Imela je tudi abonma v Mestnem gledališču, kamor je na predstave hodila približno dvakrat mesečno.

Prosti čas v socializmu je bil čas, v katerem naj bi delavec fizično in psihično obnovil svoje moči in se posvečal aktivnostim, izobraževanju in družbenemu udejstvovanju (Dobrin 1979: 7). Naveličanost, odtujenost, fizična izčrpanost in občutek neizpoljenosti, ki jih delo poraja, so se v socializmu uravnavali s prostim časom kot kompenzacija za delovni proces industrijskega načina proizvodnje (Krašovec 2010: 202).

Zaradi narave delovanja podjetja Slovenija sadje, ki je izvažalo sezonsko sadje in zelenjavo, pokvarljivo blago, je Meta konec pomladi in poleti delala vse dni, tudi za majske praznike.

Za prvi maj sem delala. Takrat smo meli češnje, jih je blo treba izvažat. Od začetka sem mela sveže sadje in zelenjavo, pol kasnej sem mela pa bl predelano sadje. V Slovenija sadju smo mi zelo velik delal, zarad tega, ker to je blo sezonsko podjetje za sveže sadje in smo mogl tako delat, da ti povem ... Pr češnjah se je začel, potem pa do pozne jeseni. Skos. Niso vsi delal. Sam tist, kir je mel ta artikel. To so bli šefi in vsak šef je mel svoje artikle. In on je mel pogodbe z našimi dobavitelji, potem pa še z našimi kupci. Js sn delala v glavnem polet. Tolk, da ti ne morem povedat. Js sem cele dneve delala. Zjutri sn šla od doma tri četrt na šest, ko sn se vozila, zato je pa reko naš direktor, da nej nardim prošnjo za stanvanje.

Vse nadure je lahko Meta koristila kasneje, v jeseni. Spominjala se je, kako je bila vesela, ko je bilo konec poletja, saj jeseni in pozimi ni imela toliko dela v službi, ker je bilo njeno delo povezano s sezonskim sadjem. Njene sodelavke so ji solidarno rekly: »Meta nej gre na dopust, k tko velik dela.« Nadurnega dela Meta ni imela plačanega, lahko pa je ure koristila, ko je jeseni odšla na dopust.⁷⁹ Zanimivo je, da Meta dejansko ni koristila dopusta, ampak neplačane nadure, vendar je oboje dojemala kot dopust.

Januarja 1974 je bila sprejeta nova jugoslovanska ustava. Dopust je bil v Jugoslaviji z zakonom in samoupravnim splošnim aktom (162. člen)⁸⁰ določeno obdobje prostega časa, v katerem je imel delavec pravico do nadomestila osebnega dohodka. V Sloveniji je bil časovno določen z ustavno določbo, in sicer od 18 do 30 dni, v določenih primerih pa 60 oziroma 90 dni. Obe pravici sta urejala zakon o združenem delu in zakon o delovnih razmerjih (Dobrin 1979: 43–44).⁸¹ Delavski svet podjetja Slovenija sadje je leta 1954 sprejel, da imajo delavci pravico do rednega letnega plačanega dopusta, ki je znašal od 15 do 30 dni. Pri njegovi dolžini se je upoštevala starost oziroma delovni staž,

⁷⁹ Njen delovni čas je bil »gibljev«, kar pomeni, da je bil del razporeditve delovnega časa prepuščen individualni razporeditvi vsakega posameznega delavca, ki je imel možnost prenašanja dodatno opravljenih delovnih ur, saj se več opravljenega dela v določenem obdobju kompenzira s prostim časom v drugem (Dobrin 1979: 32, 36).

⁸⁰ Če podjetje delavcu ni zagotovilo letnega dopusta, je bil to prekršek, ki se je kaznoval z denarno kaznijo od 5.000 do 50.000 dinarjev, odgovorna oseba pa z od 500 do 5.000 dinarjev (Dobrin 1979: 53).

⁸¹ V Ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije (1974: 173) najdemo pod členom 162 zapisano: »Delavci so upravičeni do omejenega delovnega časa. Delavci ne smejo delati več kot 42 ur tedensko. V določenih aktivnostih in primerih lahko statut uvede, za omejeno obdobje, prekoračitev 42 ur na teden, če to zahtevajo narava dela ali izjemne okoliščine. Pogoji za krajši delovni čas so lahko žrtvovani s statutom. Delavci so upravičeni do dnevnega in tedenskega počitka in do letnih počitnic z ne manj kot 18 plačanimi delovnimi dnevi.«

odgovornost uslužbenca in težavnost dela.⁸² Kot navaja Zdravko Momčinović (1983: 91), so bili delavci v Jugoslaviji v 1970-ih letih v času dopusta upravičeni tudi do regresa za letni dopust, pri čemer so se lahko sredstva za regres v Jugoslaviji uporabljala za investicijsko izgradnjo objektov, opreme za dopust ali pa za neposredno potrošnjo na osnovi solidarnosti. Zaposleni v podjetju Slovenija sadje so imeli v času letnega dopusta tudi pravico do polnega nadomestila osebnega dohodka.⁸³

Tudi prazniki so v socialistični Sloveniji delavcem prinašali proste dni. Meta zaradi narave dela v podjetju ni mogla na dopust za prvomajske praznike, je pa odšla za 29. november.⁸⁴ Zdravko Momčinović (1983: 119) praznike opredeljuje kot zakonsko določene proste dni, na katere so bili delavci osvobojenih obveznosti in bili hkrati plačani. Delavci podjetja Slovenija sadje so imeli skladno s pravilnikom o delitvi osebnih

⁸² Arhivski vir: Si LJU 475, serija 2, t. e. 103, a. e. 5778/55.

V pravilniku o delovnih razmerjih v podjetju Slovenija sadje iz leta 1970 so zapisana merila za določanje letnega dopusta delavcem, v katerih piše, da je za delovno dobo do pet let delavcu pripadalo 14 dni dopusta, za delovno dobo od 25 do 30 let 27 dni, od 30 let naprej pa 30 dni dopusta. Prav tako so bili zaposleni upravičeni še do dodatnih dni dopusta glede na delovne pogoje. Za težka fizična dela ali umsko odgovornost jim je pripadalo do šest dni dopusta. Prav tako je materam z otroki pripadal en dodatni dan dopusta za vsakega otroka v starosti do sedem let. Meta, ki je bila zaposlena kot obračunska referentka, je dobila dva dodatna dneva dopusta, prav tako tudi korespondenti za tujino (v Zgodovinski arhiv Ljubljana, 733 Mercator Ljubljana, t. e. 47, Slovenija sadje pravilniki 1970).

⁸³ Zgodovinski arhiv Ljubljana, 733 Mercator Ljubljana, t. e. 47, Slovenija sadje pravilniki 1970.

⁸⁴ Med jugoslovanskimi prazniki, ki jih še danes praznujemo, so npr. 27. april, nekoč dan Osvobodilne fronte (praznovali smo ga samo v Sloveniji), ki se danes imenuje dan upora proti okupatorju, 1. maj, praznik dela, in 2. maj, mednarodni praznik dela, ki ga praznujejo v vsej Evropi. Poleg tega so v Jugoslaviji praznovali tudi nekaj praznikov, ki jih danes ne praznujemo več: 9. maj je bil dan zmage, 4. julij je bil dan borcev, 22. december dan Jugoslovanske ljudske armade in 29. november dan republike.

dohodkov iz leta 1970⁸⁵ pravico do polnega nadomestila osebnega dohodka za čas državnih in republiških praznikov, če so bili ti dela prosti.⁸⁶

Kot navaja Katherine Verdery (1996: 54) na primeru socialistične Romunije, je z ustvarjanjem novega socialističnega človeka država poskušala ustvariti nove časovne ločnice, ki bi spremenile občutek osebne identitete, povezane z ritualnimi označevalci tedna in leta. Socialistični letni cikel tako ni bil prekinjen z religijskimi prazniki, ampak s sekularnimi prazniki, kot so novo leto, majski prazniki in dan žena, ter z nacionalnimi prazniki. Kot pravi Mateja Habinc (2013: 74, 81), so bili prazniki način strukturiranja delovnega časa, njihovo praznovanje pa je bilo še posebej v obdobju začetka prve petletke zaznamovano z delovno tekmovalnostjo.

Danes dnevi v domu starejših upokojene Mete niso razdeljeni na delo in prosti čas. Ves njen čas je pravzaprav prosti čas, saj ni več zaposlena, prav tako zanjo skrbi osebje doma. Večkrat mi je ponosno dejala, da ji ni nikoli dolgčas, saj ima ogromno aktivnosti. Njena garsonjera je polna raznobarnih glinenih skled in vaz. Vsakič, ko sem jo obiskala, mi je pokazala kakšno novo in iz mene skoraj izsilila odločitev o tem, katera mi je najljubša, čemur je ob pogledu na vse ostale sledilo resno vprašanje: »A te ti pa niso všeč?« Meta je bila ena najbolj aktivnih ljudi v domu starejših in večkrat mi je dejala, da si želi več prostega časa. Med najinim dogovarjanjem o tem, kdaj se dobiva, je imela tako poln urnik, da sva včasih komaj našli prosto popoldne. Ko mi je ob fotografijah iz svojega

⁸⁵ Pravilnik o delitvi osebnih dohodkov je v 38. členu jamčil delavcem za obdobje letnega dopusta pravico do nadomestila osebnega dohodka v višini 100 % (Zgodovinski arhiv Ljubljana, 733 Mercator Ljubljana, t. e. 47, Slovenija sadje pravilniki 1970).

⁸⁶ Prazniki, ki so bili dela prosti dnevi in so bili prenosni, so bili novo leto (1. in 2. januar), praznik dela (1. in 2. maj), dan republike (29. in 30. november), praznik, ki je bil dela prost dan in ni bil prenosen, je bil dan borcev (4. julij), prazniki, ki niso bili dela prosti dnevi in niso bili prenosni, pa dan zmage (9. maj). Prazniki v Socialistični Republiki Sloveniji, ki so bili dela prosti, so bili dan ustanovitve OF (27. april), dan oborožene vstaje (22. julij) in dan mrtvih (1. november) (Dobrin 1979: 54).

albuma doživeto pripovedovala o dogajanju v domu starejših, o pustovanjih in lepotnih tekmovanjih – skoraj vsako leto je zmagala na tekmovanju in postala tudi kraljica češenj – o trgatvah, obisku gradu, martinovanju, računalniškem tečaju in bralnem maratonu, mi je zares postalo jasno, kako poln urnik ima, čeprav je v pokoju.

V domu starejših je Meta obiskovala različne telovadbe, predavanja, proslave in koncerte, tečaje gline, pevske vaje, udeleževala se je izletov, nabirala je travniško cvetje, iz katerega je potem izdelovala voščilnice ... Meta v domu živi ustvarjalno, družabno in kreativno življenje. V poletnem obdobju, ko se v domu večina aktivnosti ni izvajala, mi je dejala: »Postopam zdej, nč ne delam. Televizijo gledam, berem ... Mal si morn pa tut jst odpočit pr svojih letih,« je smeje dodala, pri čemer je zadnji stavek izzvenel, kot da je morala sama pri sebi opravičiti svojo manjšo aktivnost.

Fotografija 24: Preživljanje prostega časa v domu starejših ob pitju kave.

Vir: Osebni arhiv sogovornice.

S temi aktivnostmi danes Meta svoj prosti čas pretvarja v koristnega, njene številne aktivnosti pa je mogoče razumeti tudi kot kompenzacijo za izgubo njene delavske identitete, ki ji je v socialističnem obdobju

podarjala občutek koristnosti, lastne vrednosti in dostojanstva. Sogovornice so, ko so še bile zaposlene, našle občutek spoštovanja in lastne vrednosti v delu, poleg materinstva in drugih vlog, ki so jih imele, danes pa najdejo občutek, da so vredne spoštovanja, ki legitimira njihov položaj, v posedovanju *spominskega kapitala*, ki ga lahko, tako kot ekonomskega, kulturnega in socialnega, pretvorijo v simbolnega.

Sogovorniki in sogovornice so bili razočarani nad tem, da danes prosti čas ni več družabna aktivnost, kot je bil v obdobju socializma, in menijo, da to vodi v medsebojno odtujenost. Vera, ekonomistka, rojena leta 1928 v Mariboru, se je spominjala življenja v socializmu kot boljšega v primerjavi z življenjem danes zaradi načina preživljanja prostega časa:

Po službi si se vedno družil. Ljudje so si vzeli čas drug za drugega in si medsebojno pomagali. V mestu so se ljudje v bloku poznali, pozdravljali, danes ne več. Kot otroci smo se igrali na dvorišču in smo se vsi poznali. Kako se je spridilo vse.

Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v ljubljanskem naselju Polje, je bila precej zgrožena nad tem, kako so danes mladi prepuščeni samim sebi:

Js vprašam mojega vnuka: »Ja, a nauš nobene punce domov prpelu?« 25 let, pa nima punce! Zard tega interneta še zalubljeni niso, ker nimajo časa! Za mladino zdej ni v redu, so možgani čist nasičeni, ker je preveč vsega. Država za mladino nič ne nardi. Včasih smo mel ples, pel smo. Če nč družga, smo naredl mladinski sestanek pa ples v Narodnem domu, Taboru.

Spomin na prostočasne dejavnosti v socializmu je zaznamovan z medsebojnim druženjem in s tem, da so si drugi »vzeli čas zate«. Sogovornice trenutni način življenja v kapitalistični Sloveniji dojemajo kot medsebojno odtujen, saj vsak preživlja prosti čas sam zase. Ker so bile same vzgojene v socialističnem sistemu, v katerem je država pomembno prispevala k organizaciji prostega časa in dela, odgovornost za oblikovanje prostega časa še danes nalagajo državi.

Usklajevanje prostega časa s službenim in gospodinjskim delom

»A ti bi mogla prevarat moža?« je Meta mirno odložila žlico, s katero je mešala svojo kratko kavo in me pri tem pogledala zelo resno, izpod obrvi, kot da me preverja. Njen predirljiv pogled in vroče popoldansko sonce, ki je sijalo neposredno vame, sta me popolnoma razorožila in iz sebe sem uspela iztisniti zgolj oklevajoč »ne«. »Zdej je več žensk, ki varajo, kot pa moških,« me je podučila. »Včeri je ena znanka rekla, da jo je mož prevaroval, ampak mu je odpustila zaradi svojih otrok.« Med njenim pripovedovanjem sem opazila dva zlata prstana na obeh prstancih njene roke. Pojasnila mi je, da je za štirideseti rojstni dan od takratnega spremljevalca dobila zlat prstan z drobnimi srebrnimi kamenčki, ki pa ni niti zaročni niti poročni, saj se ni nikoli poročila.

Je reko direktor: »Meta, ti lahko dobiš stanovanje. Kaj pa, če se poročiš?« Sn rekla: »Tovariš direktor, js se ne bom nkol poročila.« Pa je reko: »To pa ne boš govorila, veš da se boš.« Se mi zdi, da nisem ta pravga spoznala. Sem ga, ampak sem bla tolik še mlada in se nisem spuščala preveč davč.

Večkrat sva se z Meto dobili na kavi v atriju doma starejših. Včasih sta se nama pridružili Sonja in Milena, rojena leta 1930 v Malem Lipoglavu, blizu Sostrega, s končano osnovno šolo. Obe sta »zunani,« kot ju imenuje Meta, kar pomeni, da ne živita v domu starejših, prideta pa tja na različne aktivnosti in druženje. Za razliko od Mete, ki se ni poročila in imela otrok, sta Sonja in Milena materi dveh otrok, danes pa imata že pravnuke.

Sonja in Milena sta, tako kot mnogo sogovornic, ki so bile v obdobju socializma zaposlene in imele družino, delale poln delovni čas in hkrati opravljale gospodinjsko delo ter skrbele za družino. Meti sta dejali, da ji je bilo prihranjenega mnogo gorja, ker se ni poročila: »Ker si bla sama, brez

otrok, si lahko okrog hodila, kamor si hotla pa kadar si hotla, če je bil denar. Me pa tut, če smo želele, nismo mogle, ker smo mele moža, otroke.« Pri tem je Sonja počasi in težko vzdihnila: »Težko je blo, mislim, vse to prilagodit, služba, otroc, družina. Sigurno je res, da si mogla it kamorkol, ker ni blo otrok.« Milena je dopolnila Sonjo:

Ker nisi bla vezana na nobeno stvar. Tebe potlej ves del čaka. Vse porihtat, pospravit, skuhat, otročke previt, zvečer pa še lepo lubico igrat, če hočeš, da dobr skos prideš, če ne pa gledajo okrog mal. Težko vlogo mamó ženske, ko mamó otroke.

Ženska udeležba v sferi plačanega dela je ustvarila »dvojno obremenitev« zanje. Tema »dvojne obremenjenosti« žensk v socializmu v osrednji in vzhodni Evropi ter Sovjetski zvezi je že precej raziskana (gl. Corrin 1992; Einhorn 1993; Funk in Mueller 1993; Gal in Kligman 2000; Kligman 1998; Łobodzińska 1995; Ramet 1999; Verdery 1994 idr.), tudi v socialistični Jugoslaviji in Sloveniji (Bracewell 2012; Jeraj 2005; Jogan 1995; Thiessen 2007; Tomšič 1980). To je metafora za ženske dolžnosti v gospodinjstvu, ki so jih ženske opravljale poleg plačanega dela v javni sferi. »Dvojno«, celo »trojno« breme je od žensk zahtevalo, da so požrtvovalne matere in žene, predane delavke in aktivne članice skupnosti. Pri tem velja omeniti, da sogovornice, ki so govorile o svojih naporih, niso uporabljale teh izrazov, ampak so dejale, da je »ženska vedno podpirala tri vogale pri hiši«.

Gorazd Makarovič (2002: 65) problematizira pojem »žensko delo« ali »opravilo«, ki največkrat zajema le vrste dejavnosti, ki naj bi jih ženske opravljale in ki so neprimerne za moške, vendar se pojem »žensko delo« ni prekrival z deli, ki so jih ženske dejansko opravljale, saj so skoraj vedno delale tudi dela, ki so videna kot moška. Vsebina pojma ženskega dela kot zgodovinskega dejstva je drugačna, saj vsebuje dela, ki so jih ženske dejansko opravljale, pri čemer so bile vrste del skoraj vedno številčnejše od tega, kar je v družbenih predstavah veljalo za žensko delo.

Marksistični teoretiki (gl. Bebel 1960; Engels 1947; Kollontaj 1982) so menili, da bo z odpravo zasebne lastnine ter s kolektivno proizvodnjo in potrošnjo ženska udeležba na trgu dela zadosten pogoj njihove emancipacije od patriarhalnosti.⁸⁷ Barbara Einhorn (1993) je izpostavila, da so bile ženske diskurzivno konstruirane kot matere in delavke, moški pa ne kot delavci in očetje. S tem so ženske prevzele odgovornost v »javni« sferi, ne da bi moški prevzeli odgovornost v »zasebni«. Tako osvoboditev žensk ni pomenila nič več kot sodelovanje v ekonomski proizvodnji. Podarila jim je ekonomsko neodvisnost od moških, dala jim je zadovoljstvo in boljšo samopodobo, ni pa bistveno vplivala na domačo razdelitev dela, zato so po njenem mnenju potrebne politike, ki stremijo k predrugačenju ravnotežja odnosov med spoloma v družbi kot celoti.

Pri sogovornicah, ki so imele družine, je bila njihova identiteta žensk kot delavk konstruirana v procesu ponovne opredelitve javne in zasebne sfere ter prostega časa. Barbara Ľobodzińska (1995: 42) pravi, da je, kar zadeva ženske v socialistični ekonomiji, izraz »prosti čas« neprimeren za opisovanje časa, preživetega po službi. Tako bi lahko zaradi vseh njihovih dolžnosti imenovali samo en njegov del. Opredelitev prostega časa žensk kot časa, ko nisi na »delu« in v službi, ki zagotavlja plačano delo, je problematična za tiste, ki niso formalno zaposleni na trgu dela – gospodinje, zato Karla Henderson (idr. 2003: 10) predlaga razumevanje prostega časa kot aktivnosti, s čimer se izognemo dihotomiji delo – nedelo ter problemu kategorizacije aktivnosti. Sogovorniki in sogovornice so

pogosto omenjali, da je bilo treba stati v vrstah v trgovini, kar so običajno počeli otroci in ženske, ki so »pač imele čas«, kar razkriva, da je ves čas gospodinj pravzaprav prosti čas. Ker gospodinjsko delo ni bilo ovrednoteno s strani družbe, ker ni prinašalo denarja in ker se je odvijalo v zasebni sferi doma, so imele ženske občutek, da si prostega časa ne zaslužijo. Za razliko od njih pa so zaposlene ženske občutile pravico do tega, da jim prosti čas pripada, ker so si ga zaslužile z delom (Henderson idr. 2003: 8).

Karla Henderson (idr. 2003: 6) pravi, da je prosti čas treba preučevati kot pomembno dragoceno dobrino in očiten primanjkljaj v življenju žensk, pri čemer pa je treba upoštevati tudi ugotovitve, ki jih navaja Barbara Ľobodzińska (1995: 42), ko izpostavlja vidik moškega dela v socializmu, skladno s katerim so moški porabili več časa za »sivo ekonomijo«, ki je bila vir dodatnega družinskega prihodka. Takšno delo so opravljali po svojem formalnem času zaposlenosti.

Milena je zaradi rojstva otroka leta 1951 morala prenehati hoditi v službo. »Si prošnji nardil za vrtec, potem si pa čakal več let, medtem pa privatno, če se je dal.« Po sedmih letih, ko sta bili hčerki že malo večji, se je ponovno zaposlila. »Tavlka punca je šla v šolo, mož v službo, tamalo smo pustl pa pr sosedah, k so ble dve starejše ženske in so mi šle tok na roke, da so mi jo vzele.« Josipa, gospodinja, rojena leta 1930 v Čakovcu, ki se je leta 1956 priselila v Maribor, se je spominjala, da po rojstvu otroka leta 1953 ni mogla iti v službo.

»Komu bi pa bila pustila otroka? Če bi bl vrtci, bi pa šla takoj. Takoj! Nisam mela komu otroke pustiti. Moža ni blo nikol doma. Moja mama je kmalu po moji poroki umrla, nisam mela nikoga. Če bi bla moja mama živa, bi prišla sem živet, da bi pazila otroke.

⁸⁷ August Bebel (1960) je menil, da bo ženska nove družbe socialno in gospodarsko neodvisna ter osvobojena moškega zatiranja, svobodna in enakopravna, pri čemer bo našla zaveznika v delavskem gibanju; osnovno izhodišče, ki ga je postavila Aleksandra Kollontaj (1982: 92–93) pa je, da je družbeni položaj ženske odvisen od njenega pomena za produkcijo, saj je bila vloga ženske v produkciji tista, ki je ustvarila zahtevo po družbeni enakopravnosti. Friedrich Engels (1947: 127) je menil, da bo osvoboditev žene in enakost z možem nemogoča, dokler bo žena ločena od družbenega produktivnega dela in omejena na zasebno hišno delo. Šele ko se bo ženska udeležila proizvodnje v velikem družbenem merilu in ko bo imela manj hišnega dela, se bo lahko osvobodila.

Vida Deželak Barič (2009) kot pomemben razlog za neenakopravnost žensk v socializmu in neenakovredno odločanje o družbenih vprašanih izpostavlja nezadostno število ustanov otroškega varstva in gospodinjstkih servisov za zaposlene matere. Pomanjkanje vrtcev in njihova cenovna neugodnost sta se tudi pri mojih sogovornicah izkazali za največjo oviro pri njihovi zaposlitvi.⁸⁸

Maria Todorova (1993: 33), ki je raziskovala v Bolgariji, izpostavlja, da je treba »dvojno breme« gledati tudi s stališča kulturne tradicije, ki je močno vpeta v vaško življenje, v katerem so ženske že živele to dvojno funkcijo in kjer alternativni model ni obstajal. Tako je bilo splošno sprejeto, da v družini, kjer sta oba zakonca delala, ženske opravljajo gospodinjstvo delo. Ženske so bile socializirane, da potrebe družine postavijo pred svoje. Glede gospodinjstkega dela in vzgoje otrok so tudi moje sogovornice večkrat dejale, da je »to ženska morala narditi in tak je blo skos«. Na čas, ki ga ženske kot matere in gospodinjke posvečajo svojim bližnjim, lahko gledamo tudi kot na obvezo, rojeno iz ljubezni, ki je bila lahko nagrajujoča in ki jim je odrekanje osmišljala.

Daniela Koleva (2012) ugotavlja, da večina njenih sogovornic kombinacije materinstva in dela ni dojemala samo kot normalne, ampak tudi kot polno pomena. Če si ponovno prikličemo v misli koncept *biti vreden*

⁸⁸ Množično zaposlovanje žensk je bila ena izmed prioritarnih političnih nalog in sestavni del prvega petletnega gospodarskega načrta, toda ogromno žensk se je moralo odpovedati zaposlitvi, ker niso našle varstva za svojega otroka. Gradnja novih varstvenih ustanov ni potekala vzporedno z zaposlovanjem nove ženske delovne sile in aprila 1949 je bilo v Sloveniji še vedno le 13 jasli in 77 domov igre in dela. Po letu 1950 so se razmere še poslabšale. Spremenjena gospodarska politika je omogočala podjetjem in ustanovam manjše zaposlovanje žensk, s tem pa je interes za gradnjo in vzdrževanje otroških varstvenih ustanov in gospodinjstkih servisov še upadel (Jeraj 2005: 280–282). Število vrtcev se je najbolj povečalo med letoma 1961 in 1976, kljub temu pa povečanje števila vrtcev ni zadovoljevalo resničnih potreb. Od skupno 2.534.000 otrok do sedmega leta starosti je bilo v otroške ustanove vključenih le 7,6 % otrok (2,3 % otrok do treh let starosti in 11,6 % otrok od treh do sedmih let starosti). To povprečje je bilo višje v republikah in pokrajinah, ki so bile bolj razvite in v katerih je bilo vse več žensk zaposlenih (v Sloveniji, na Hrvaškem). Poleg tega so bili, kot navaja Vida Tomšič (1980: 133), vrtci namenjeni predvsem otrokom zaposlenih staršev.

spoštovanja (Skeggs 1997), moramo upoštevati dejstvo, da je moralna odgovornost, kot je skrb za bližnje, proizvedla tudi obliko produktivne moči, s katero so lahko ženske delavskega razreda pridobile spoštovanje s tem, da so jih v družbi prepoznali kot skrbne. Skrb za bližnje v okviru družine je oblika kulturnega kapitala za ženske in tudi nujno, potrebno in pomembno delo, ki se danes s staranjem družbe vse bolj vrednoti. Brezposelne ženske v identitetah mater in gospodinj utemeljujejo lastno vrednost in občutek spoštovanja. Ženske so lahko iz skrbi za druge črpale samozavest in dostojanstvo ter se dojemale (in bile v očeh drugih prepoznane) kot *spoštovanja vredne* (Skeggs 1997: 54).

Večina sogovornic se je identificirala s svojo vlogo delavke in matere, toda kljub temu so obstajali alternativni načini življenja, kot ga je živela Meta, ki ni imela moža niti otrok, zato nam lahko njena zgodba ponudi drugačen vpogled v razumevanju »dvojne obremenitve« in prepletenosti prostega časa z delom. Ko sem jo vprašala, zakaj si ni ustvarila družine z Antejem, je dejala, da sta se prepozno spoznala, poročiti pa se tako ali tako ni nameravala.

Sem rekla: »Ne, ne bom se poročila, ker v kasnejših letih bi pa to spet narobe hodil.« Lahk bi ta, s kirim bi se poročila, čez planke skakal, tko so rekl pr nas, potem so pa drugi začel govorit, kako sem zbirčna, pa da nobenga nočem. Dons jih je pa čedalje več, k same ostanejo.

Meta je menila, da se je danes življenje spremenilo na bolje, saj se »intelektualne gospe«, kot je imenovala novinarke, ne poročijo, a zato niso nič manj vredne, s čimer je izrazila, da je imela kot neporočena ženska v družbi manjvreden status. Enkrat mi je med pogovorom po telefonu svetovala, naj si sedaj vzamem čas zase, ker si ga kasneje ne bom mogla, ko bom imela moža in družino, ter žalostno dodala: »Sama ni treba ostati, ni luštno, ker nimaš nkol ta prave hrbtenice, za vse si sam. Včas je blo, da tista, ki sama ostane, je manj vredna.« Meta se je spominjala:

Tulk k sem mogla pa js delat, je blo pa neki neverjetnega! Zakaj? Zato ker sem bla sama. Vsi otroci so šli od doma, js sem mogla pa doma pomagat staršema. Doma pa so mi rekle sestre: »Ti lahko, ker nimaš družine. Sam za sebe skrbiš, js morem pa za celo famijljo.« V službi je pršo popoldne šef notr, pa prav: »Ti lahko, ker si sama. Vem, da delaš, ampak veš, da ženske, ki so poročene, ne morjo tulk delat.« In sem mogla js več delat kokr tiste, pa nč plačana bla. Sn rekla: »Tut js morn met svoje osebno življenje!« Kulk sn js delala popoldne, pa za praznike. Če bi vedla, da bo tko, ne bi šla nikol v to podjetje. Sem se mogla odpovedvat.

Ker si Meta ni ustvarila družine, je bila v službi bolj obremenjena od sodelavk, ker je pač »lahko«, ker je »imela čas«, čeprav se je direktorju upirala z argumentom, da si tudi ona zasluži svoje osebno življenje. Tako je pogosto v službi ostajala do večera. Tudi doma so od nje pričakovali več pomoči, ker ni imela lastne družine. Čeprav sama ni imela družine, ki bi jo lahko »dvojno obremenila«, bi na prvi pogled sklepali, da je imela več prostega časa, toda ni bilo nujno tako, saj so se spremenila družbena pričakovanja njenih bližnjih do tega, kako naj ta čas porabi. Ker sama ni imela družine in ni bila poročena, se je od nje pričakovalo, da bo v službi in doma nadomeščala »dvojno obremenjene« ženske.

»Tulk k sem mogla pa js delat, je blo pa neki neverjetnega!« je bil stavek, ki sem ga od Mete večkrat slišala. Ker je imela samo identiteto ženske delavke, ne pa tudi identitet matere in soproge, s pomočjo katerih bi lahko iz skrbi za druge črpala samozavest in dostojanstvo, je toliko bolj poudarjala svojo delavsko identiteto, ki ji je omogočala, da je svoj položaj v družbi legitimirala in bila v svojih očeh in v očeh drugih prepoznana kot *spoštovanja vredna*.

Sonja je menila, da danes moški v gospodinjstvu pomagajo precej več, kot so včasih.

Včasih ni blo tko, kokr da ženske majo čas, moški majo pa moško delo. Danes moški pomaga, da je že skor tko kt mama. Mame tačas lahko kosilo kuhajo al pa bilo kaj. Zdej je delovni čas čist drugačn, kt je bil prej. Prej smo pršli ob dveh domov pa smo lahko marsikaj nardile, zdej pa reve pridejo ob pol petih in ne vejo, al bi se otrokom posvetile al možu al bi kuhale ... In je zdej težko življenje v tem smislu. Sej vrjetn že skor ni šlo več drugač, če so hotl jest.

Sogovornice so menile, da se je danes življenje za ženske obrnilo na slabše zaradi vse daljšega delovnega urnika. Pravijo, da so same prišle iz službe bolj zgodaj kot generacija današnjih mater, zato so lahko svoj čas porabile za gospodinjstva opravila. To se sklada z diskurzom o neoliberalnih kapitalističnih reformah in »strukturalni izključitvi« žensk, saj se je, kot navaja Lilijana Burcar (2013), po osamosvojitvi Slovenije njihov položaj poslabšal zaradi repatriarhalizacije družbe. S prehodom na kapitalistično tržno ekonomijo ženske niso bile več zaposlene za poln delovni čas in niso imele zagotovljene enakega plačila za enako delo, ampak so bile obravnavane kot »drugorazredna delovna moč«, ki skrbi za otroke in gospodinjstvo (Burcar 2013: 301–302).

Po osamosvojitvi Slovenije so neoliberalne reforme poglobile obstoječe strukturne neenakosti in hierarhije med spoloma ter poslabšale položaj žensk na trgu dela in v gospodinjstvu. Pojavili so se konservativni diskurzi o spolu, ki so skupaj z liberalno ekonomijo tranzicije prikazovali dom kot avtentično domeno žensk, ki so bile predstavljene predvsem kot oskrbovalke, ne delavke. Mnogo socialističnih politik in programov, ki so pomagali olajšati »dvojno breme«, se je s koncem socializma začelo ukinjati (gl. Burcar 2013; Ghodsee 2004; Nanette Funk in Magda

Mueller 1993; Read in Thelen 2007).⁸⁹

Daljši delovni urnik, ki ga poznamo v kapitalizmu danes, pa ima po mnenju sogovornice Sonje za posledico tudi nekaj dobrega, in sicer to, da je pomanjkanje prostega časa zaposlenih žensk spodbudilo moške k vključitvi v gospodinjska opravila, s čimer izpostavi tudi emancipatoren vidik kapitalizma. Prav zaradi »dvojnega bremena« so po njenem mnenju ženske danes uspele v gospodinjsko delo vključiti tudi moške in vsaj delno spodkopati hierarhije med spoloma. Pri tem pa je treba upoštevati, da Metina generacija žensk, ki se je upokojila v 1980-ih letih, danes jemlje za samoumevno, da ženske lahko delajo za polni delovni čas in službe obdržijo, vmes pa za nekaj časa ostanejo doma in poskrbijo za otroke. Danes sogovornice dogajanje spremljajo »od zunaj«, saj niso več zaposlene in aktivno prisotne v sferi dela, zato te procese spremljajo predvsem preko svojih bližnjih in tudi medijev.

⁸⁹ Postsocialistične države so se različno spopadale s problematiko enakopravnosti med spoloma. Slovenija je, kar zadeva področje enakopravnosti med spoloma in zakonodaje na tem področju, sledila standardom Evropske unije. Pri prehodu v nov sistem se je odločila za tako imenovani gradualistični pristop, ki je vključeval postopnost in pragmatičnost pri uvajanju reform (Lorenčič 2012).

2.5

Odmori od dela in razvoj turizma

Kot zaposlena delavka v podjetju Slovenija sadje je imela Meta pravico do vseh privilegijev formalne zaposlenosti, tudi do plačanega dopusta in dopustovanja v počitniških kapacitetah, ki jih je imelo v lasti njeno podjetje. To poglavje namerava orisati prepletenost dela in prostega časa skozi perspektivo odmorov od dela v obliki počitnic in razvoja turizma, ki ga je mogoče razumeti kot odmor od monotonosti vsakdanjega življenja in potrošnje dobrin ter storitev, povezanih s temi odmori.

Letovanje je predstavljalo pomembno spremembo v letnem življenjskem ritmu ljudi. Iz pripovedovanj sogovornikov in sogovornic je razvidno, da so bili dopusti povezani ne samo z nakupovanjem, turizmom in potovanji, ampak tudi z drugimi temami, kot so religija, estetski ter kulturni vidiki potovanja. Turizem in prosti čas sta poskušala legitimirati jugoslovansko socialistično ideologijo. »So rekl, da si morjo delavci odpočit,« se je spominjala Meta. Dnevni, tedenski in letni odmori od dela so bili uvedeni za regeneracijo organizma, za boljšo koncentracijo delavcev in za njihovo dolgoletno delovno aktivnost, saj je modernizirana tehnologija dela potrebovala aktivnega in pozornega delavca (Momčinović 1983: 5).

John Urry (2002: 2–3) opredeljuje turizem kot prostočasno aktivnost, ki predstavlja nasprotje reguliranemu in organiziranemu delu, ter v njegovem odnosu do plačanega dela vidi enega ključnih kriterijev modernosti. Turizem in prostočasne aktivnosti so bile v socializmu pomembna oblika potrošnje in so imele pomembno vlogo v socialistični transformaciji od bolj ortodoksne marksistične pozicije do potrošniške,

pri čemer pa je šlo, kot ugotavlja Hannes Grandits (2010: 393), za izkušensko bogastvo, ki je nasprotje materialnemu. V socialistični ekonomiji so bile večje omejitve v denarju, čas pa je bil manj dragocena dobrina, zato ga je bilo mogoče lažje podariti.

Turizem v socialistični Jugoslaviji je bil glede na časovna obdobja različen. Ante Cicvarić (1980: 300) razvoj investicijske aktivnosti v jugoslovanskem turizmu razdeli v štiri obdobja: 1945–1962, 1963–1966, 1967–1972 in 1973–1980. V prvem se je turizem razvijal postopno, sami po sebi, v drugi, še posebno pa v tretji dobi pa je zabeležiti precej hitrejši razvoj, ki je bil posledica stimulatивne ekonomske politike s hitro širitvijo investicijske izgradnje v turizmu od leta 1967 do 1971, ko je s koncem stimulatивnih ekonomskih politik letni tempo investicijske izgradnje v turizmu začel zamujati. Od leta 1974 do 1980 je prišlo do oživljanja investicijske izgradnje v turizmu, kar je bila posledica novega sistema financiranja turistične izgradnje, temelječe na principih samoupravnega sporazumevanja in družbenega dogovarjanja.

Prvo povojno obdobje turizma na slovenskem Božo Repe (2008: 20) omeji z letoma 1946 in 1954. V razmerah povojne obnove je bila turizmu namenjena obrobna vloga zaradi gospodarske politike obnove industrije kot osnove razvoja gospodarstva, zato se turizem in počitnikovanje nista uveljavila. Prav tako je bilo za razvoj turizma neugodno slabo stanje turističnih in gostinskih objektov, pomanjkanje inventarja, problem s preskrbo gostov in nizek življenjski standard prebivalstva. V oddelku za turizem so zato naloge usmerili v čim hitrejšo pripravo turističnih objektov za gradnjo turizma v okviru povojne obnove, ki bi služil »ljudskim množicam«, h kateremu sta prispevala predvsem sindikalna organiziranost in plačan dopust (Himmelreich 2008: 245, 248).

V začetku leta 1946 je bilo ustanovljeno Državno gostinsko podjetje Slovenije Turist-hotel za poslovanje z državnimi gostinskimi obrati v Sloveniji za potrebe domačega in tujega turizma. Pomembno je bilo tudi podjetje Putnik, ki naj bi postalo »pravi organ ljudskega turizma«. Bilo je

centralistično vodeno vse do leta 1951, ko je bilo preoblikovano v več republiških podjetij. V Sloveniji je imel Putnik 13 poslovalnic. Potovanje v Jugoslaviji je bilo za slovanske tujce neovirano, neslovanski pa so morali imeti dovoljenje, ki so ga dobili pri Putniku. Vizume so dodeljevali le za skupinska potovanja najmanj 20 ljudi, veljali pa so 30 dni. Leta 1947 se je število domačih obiskovalcev glede na preteklo leto dvignilo za tretjino, tujih pa za več kot polovico (Himmelreich 2008: 250–253).

Do začetka 1950-ih let sta bili za Slovenijo, kot navaja Božo Repe (2008: 22), značilni dve vrsti turizma: sindikalni turizem in izletništvo. V tem obdobju je v Jugoslaviji veljalo načelo »turizem delavcem«. Turizem je bil sindikalno naravnani in je služil oddihu delavcev v delavskih počitniških domovih. Spodbujala ga je država, saj je temeljil na subvencijah pri ceni prevoza in nastanitvi za delavce, pri gradnji otroških počitniških centrov ... Pred obdobjem socialistične Jugoslavije je bilo rekreativno potovanje privilegij majhnega, višjega razreda, temeljno ideološko sporočilo socialistične Jugoslavije pa je bilo, da je Jugoslavija počitniški raj za vse. Sogovorniki so takšen turizem opisali kot skromen, a dostopen. Turizem je delavcem podaril priznanje za njihovo delo.

Za zahodne turiste so bili slovenski turistični kraji v prvih letih po vojni zaradi političnih razlogov, slabe opremljenosti in ponudbe manj zanimivi, kar pa se je spremenilo leta 1952 z devalvacijo dinarja, ko so se gostinske storitve pocenile, kar je v Slovenijo privabilo Italijane in zahodne Nemce. Sprva je bilo tujih turistov le nekaj tisoč, nad 5 % so se povzpeli leta 1951, leta 1953 pa je bil že vsak sedmi turist tujec. Leta 1953 je Veliko Britanijo obiskal Tito, kar naj bi povzročilo 311 % dvig števila britanskih turistov. Uspeh so pripisovali tudi uspešni propagandi pod geslom »Morje-gore«.

Nemci so bili skupaj z Avstrijci najštevilčnejši turisti. V Slovenijo so prihajali s svojimi avtomobili in običajno želeli na Jadran (Portorož in zahodna obala Istre), odbijale pa so jih previsoke cene (Himmelreich 2008: 259).⁹⁰

Od 1950-ih let dalje je Jugoslavija s svojimi političnimi in ekonomskimi reformami začela razvijati socialistično verzijo potrošniške družbe. V 1960-ih letih je prišlo do politične sprostitev, uvajanja liberalnih ekonomskih reform in skrajšanja delovnega časa, s čimer so imeli delavci več prostega časa. V drugem obdobju, ki ga Božo Repe (2008: 22) omejuje z letoma 1954 in 1962, je še vedno prevladoval sindikalni turizem,⁹¹ opazne pa so že bile spremembe, povezane z novo gospodarsko usmeritvijo, ki je stremela k opustitvi politike hitre industrializacije in je dajala večji poudarek višanju življenjskega standarda.

Kot navaja Repe (2008: 23), so začeli po letu 1954, ko je bilo rešeno mejno vprašanje z Italijo, modernizirati slovenske obmorske turistične kraje (Portorož, Izola, Ankaran, Koper), pravi razvoj turizma pa se je začel v začetku 1960-ih let, sorazmerno z naraščanjem standarda domačih prebivalcev in s prihodi tujih turistov pod vplivom modernih tokov. Turizem ob koncu tedna je med Slovenci kljub tedaj še delovnim sobotam postajal vedno bolj priljubljen. V 1960-ih letih je turistična gospodarska panoga močno napredovala in povečala delež v republiškem družbenem

⁹⁰ Leta 1953 je bilo v Sloveniji 3.102 gostinskih obratov. Od tega je bilo 2.498 gostiln in restavracij, 316 obratov s prenočišči, 137 bifejev, 94 slaščičarn in zajtrkovalnic, 46 kavarn in 11 barov. V vseh skupaj je bilo 9.992 postelj in 162. 641 sedežev. V državni lasti so bili vsi bari, 83 % kavarn, 63 % bifejev, 54 % prenočišč, 35 % restavracij in gostiln ter 33 % slaščičarn. Državni sektor je imel skupaj v lasti 49 % obratov (Himmelreich 2008: 259).

⁹¹ Začetki sindikalnega turizma, ki se je postopno krepil v 1970-ih letih, segajo v drugo polovico 1940-ih let. Sindikalni turizem je postal ena najpomembnejših oblik množičnega potovanja in letovanja ljudi. Večina delavcev v prvih letih dopusta ni preživljala na morju ali v drugih letoviščih, temveč so ga porabili za gradnjo in urejanje hiše ter druga dela okoli nje (Odar 2010: 373).

proizvodu in v državnem deviznem prilivu.⁹² Turizem je bil sezonskega značaja, osredotočen na nekaj gorskih in obmorskih krajev ter zdravilišč (Repe 2008).⁹³ Od srede 1960-ih let se je z relativno odprtostjo meja s sosednjo Avstrijo in Italijo, ki je omogočila večji pretok ljudi in potrošnih izdelkov, v Sloveniji razširil tudi nakupovalni turizem, ki pa ga bom podrobneje obravnavala v drugem delu poglavja.

Kot navaja Igor Duda (2005: 71–73), je množični odhod na dopust veljal za evropski simbol blagostanja do 1960-ih let, ko je za večino Evropejcev prenehal biti luksuz in postal nekaj običajnega, ne pa še potreba. Najbolj zaželeno je bilo letovanje poleti na morski obali s kopanjem in sončenjem. Ljudje z višjimi dohodki so dopustovali v hotelih, največji pomen za uveljavljanje množičnosti dopustovanja pa so imeli počitniški domovi, ki so jih slovenska podjetja in druge organizacije za svoje zaposlene in člane ustanavljala v slovenski in hrvaški Istri. V drugi polovici 1960-ih let, ko se je gmotni položaj prebivalstva izboljševal, predvsem pa v naslednjih dveh desetletjih, so si ljudje z nadpovprečnimi dohodki gradili počitniške hiše na slovenskem podeželju in v Istri (Makarovič 1995: 329).

⁹² Do konca leta 1959 investicije v gostinstvo in turizem niso obsegale niti 1 % skupnih naložb v gospodarstvo, zato so gostinska podjetja zaostajala in niso mogla zadostiti potrebam prebivalstva ter sodobnega turizma. Domači turizem je po številu gostov obsegal več kot 80 % vsega turističnega prometa. To se je začelo izboljševati leta 1959 in 1960, ko je slovenska skupščina sprejela resolucijo o hitrejšem razvoju gostinstva in turizma ter začela z gradnjo novih objektov in urejanjem turističnih krajev, s čimer se je število turistov povečalo, devizni priliv pa je bil vse višji. Leta 1957 je znašal 1,6 milijona dolarjev, leta 1962 pa že 5,3 milijona dolarjev (Prinčič 2005a: 1005).

⁹³ Kristen Ghodsee (2005: 80) navaja, da so bili prvi socialisti prepričani o neposredni povezanosti med turizmom in zdravjem. Lenin je nacionaliziral vsa letovišča in zdravilišča v Rusiji in jih spremenil v javne sanatorije že leta 1919. Boljševiki so se med letoma 1920 in 1930 lotili ambiciozne kampanje, da bi povišali število objektov za prosti čas in za zdravstvene potrebe delavstva.

Kot navaja Božo Repe (2008: 24),⁹⁴ sta v 1960-ih in 1970-ih letih razvoj turizma še vedno zavirala dva ideološka predsodka: bojazen pred hitrim bogatenjem in prepričanje, da je storitvena dejavnost v korist turistov, zlasti tujcev, poniževalna in neprimerna za socialistično družbo. Šele v 1970-ih letih so Slovenci, kot navaja Božo Repe (2008: 29), zares postali turistični narod. Med letoma 1966 in 1970 je v Jugoslaviji zaradi liberalnejše ekonomske in fiskalne politike prišlo do visoke rasti tujskega turizma in s tem do večjega deviznega priliva. Rast je trajala do leta 1975, ko se je pojavila stagnacija razvoja turizma zaradi inflacije in porasta dolga, ki je trajala vse do leta 1980 (Popović 1990: 17). Dopustovanje zato ni bilo več samoumevno. Jugoslovanska kriza, razpad države in vojna za osamosvojitve so povzročile drastičen upad tujskega turizma, Slovenci pa so dopust, kot ugotavlja Božo Repe (2008: 29–30), po sili razmer začeli preživljati v Sloveniji (gl. npr. Kozorog 2009).

Turizem in ustvarjanje novega socialističnega človeka

Meta je na enodnevni sindikalni izlet prvič odšla, ko je bila zaposlena v Heliosu, konec 1940-ih let. Spominjala se je, da sindikalnih izletov ni bilo veliko, povprečno dva letno. Na sindikalne izlete, ki so bili enodnevni, je hodila po Sloveniji. Največkrat je odšla v Portorož, Kranjsko Goro, Kamniško Bistrico in na Bled, pri čemer je najpogosteje potovala z vlakom.

⁹⁴ Leta 1960 je neto devizni priliv od turizma pokrival 7 % negativnega deficita trgovinske bilance v Jugoslaviji, leta 1965 že 54 %, leta 1970 pa 75 %. Slovenija je leta 1962 realizirala 8 milijonov dolarjev deviznega pritoka iz turizma, leta 1963 14,3 milijona in leta 1964 18,3 milijona. Leta 1978 je ta številka dosegla 170 milijonov. Sredi 1970-ih let so se investicije znova preusmerile v industrijo (Repe 2008: 24–25, 27).

Fotografija 25: Enodnevni izlet na Vršič.

Fotografija 26: Meta in njene prijateljice v slovenskem primorju na poti z enodnevnega izleta na Vršič.

Vir: Osebni arhiv sogovornice.

Sindikalni izleti so bili po njenem mnenju namenjeni predvsem sprostitvi in zabavi. Na sindikalnem izletu na Vršič (gl. Fotografiji 25 in 26) so se na poti domov ustavili ob Soči in v Tolminu. Spominjala se je tudi sindikalnega izleta na Bled: »Enkrat smo pršli gor na Bledu v nočni lokal, disko. Še v Domžalah v Kemični sem bla. Smo šli v gojzerjih. Je tko trapast zgleдал, ampak so nas vseen not spustl. Zvečir smo šli nazaj, zjutri pa v službo.« Na sindikalnih izletih si je Meta kot uslužbenka podjetja Slovenija sadje

ogledala tudi novo hladilnico v Gorici in sorodna podjetja, kot je bil Fructal v Ajdovščini, ki je sprva izdelke izvažal prek podjetja Slovenija sadje.

V 1960-ih letih je Meta običajno odšla na izlet s spremljevalcem med vikendom, v soboto ali v nedeljo. Včasih sta odšla v hribe, največ pa sta hodila na izlete v Kamniško Bistrico in na Bled.⁹⁵ Kot navaja Jože Princič (2005b: 1084–1085), je bila več kot tretjina vseh nočitev zabeleženih v občinah Piran (21 %) in Radovljica, kamor je spadal tudi Bled (16 %). Po letu 1965 sta se razmahnila še izletniški in tranzitni turizem. V Kamniško Bistrico ali na Bled je Meta s spremljevalcem Antejem odšla z avtobusom iz Ljubljane. Tam sta uživala v naravi, najpogosteje sta se sprehajala in imela piknik. »Takrat sma šla mogoče mal okrog gledat, ni blo preveč športnga.« Avtobus je iz Ljubljane na Bled vozil vsak dan. »Fajn je blo it na Bled. Prvič, da nisi tko kmal ustajo, da ni blo treba prenočvat, pa da si mel neki od dneva. Na kosilo sva šla gor, zajtrkovala pa večerjala pa doma.« Metino izjavo moramo razumeti v kontekstu denarnega prihranka, saj ji je bližina Bleda omogočala, da je spala in jedla doma.

Kot pravi John Urry (2002), je turizem utelešena izkušnja, pri kateri moraš biti fizično »tam«. Moraš vonjati, jesti in se dotikati, da bi lahko prejel znanje teh estetskih svetov, ki jih ni mogoče proizvesti in potrošiti kjerkoli, ampak v določenih prostorih, ki so posredovali primerne kulturne pomene, kar John Urry (2002: 38) imenuje »prostorsko fiksiranje« (angl. *spatial fixity*). Kot pravi Cristofer Scarboro (2007: 202), razkrivajo turistični prostori kreativno preobrazbo »običajnih prostorov« v »pomembne«. Tako so se kraji, kot so npr. Kranjska Gora, Portorož in Bled,⁹⁶ v socializmu pomensko preoblikovali v »pomembne« prostore, vredne ogleda in preživljanja prostega časa.

⁹⁵ Turizem čez vikend je med Slovenci kljub delovnim sobotam postajal vedno bolj priljubljen. Leta 1960 je slovenska skupščina sprejela resolucijo o hitrejšem razvoju gostinstva in turizma, zato so se začeli graditi novi objekti in urejati turistični kraji (Princič 2005a: 1005).

⁹⁶ Kranjska Gora in Bled sta bili pomembni destinaciji že med obema svetovnima vojnama, Portorož pa je takrat spadal pod Italijo.

Fotografija 27: Meta v Kamniški Bistrici. Vir: Osebni arhiv sogovornice.

Jugoslavija je skrbela, da so državljani precej množično dopustovali na morju, saj je državljanke iz delavcev poskušala spremeniti v turiste z ustvarjanjem »novega socialističnega človeka«, ki bi utelešal in razkazoval moderni habitus, pri čemer se je oprla na turizem zaradi njegove simbolne vrednosti in ga uporabila kot instrument državne legitimacije zahodnega potrošništva. Voditelji so pri ustvarjanju jugoslovanskega socialističnega naroda izbrali za osrednji slogan načelo »bratstva in enotnosti« in poskušali ustvariti miren soobstoj zadovoljnih delavcev, ki se sproščajo na obali (Taylor in Hannes 2010: 6; Yeomans 2010: 102). Pred socialistično Jugoslavijo je bilo namreč rekreativno potovanje privilegij majhne skupine višjega in srednjega razreda. Uradni politični diskurz je proizvajal sporočila, da je turizem, nekoč rezerviran za privilegirano manjšino, sedaj dosegljiv množicam.

Plačan dopust je bil pomemben v legitimiranju jugoslovanskega socializma, ker je bil dojet kot dosežek revolucije in novega družbenega reda. Veljalo je, da je delavcu bolje kot pod starim sistemom in na kapitalističnem zahodu, kjer je prosti čas veljal za privilegij brezdelnih bogatih ljudi (Bracewell 2006). Pri tem velja omeniti, da so imela letovanja za delavce z nižjimi dohodki manjši pomen, za kmečko prebivalstvo pa sploh nikakršnega. Kmetje so zaradi življenja v težkem gmotnem položaju hodili na počitnice le izjemoma, zaslužek so vlagali v nujno mehanizacijo kmetijske opreme, prav tako so morali ostajati doma zaradi vsakodnevnih oskrb živine (Makarovič 1995: 329).

Fotografija 28: Dopustovanje na otoku Brač, 22. avgust 1949.
Vir: osebni arhiv sogovornice.

Svoj prvi dopust ob Jadranskem morju je Meta preživela na Braču, ko je bila zaposlena v Heliosu, pri svojih dvajsetih letih. »Brač, moje prvo morje!« mi je v nasmehu dejala Meta in mi pokazala fotografijo, ki ji danes služi kot spomin na njen prvi dopust na Jadranskem morju leta 1949.⁹⁷

Brač je pa tko lep otok, čista voda ... Zvečir tisto razsvetljeno od lune, to so se vsi kamni notr vidl. Tako je blo lepo! Se mi je tok dopado, ampak to je blo kmal po vojski in je blo tok stenic tam. Sem šla drug dan k direktorju pa rekla: »Mi ne mormo tule žvet, mi tega nismo navajen. Stenic mate tulk, da je to neki neverjetnga.« Je reko: »Kje? Mi stenic? Nikjer, še noben se ni prtožo.« Sem rekla: »Prosim, če greste z menoj, pa boste vido.«

Meta je opozorila na privlačne naravne lepote morja in hkrati tudi na problem turizma kmalu po vojni, ki je zaradi neprimernih nastanitvenih kapacitet ponujal pomanjkljivo kakovost bivanja.

»Dam sem pršla k zamorc. Mlada sn bla, pa se sonce prime. Tam smo ležale na plaži od zjutri pa do večira. Zvečir smo šle na plažo kopat se.« Podjetja so s sindikalnimi izleti Meti in ostalim delavcem omogočila, da so nekateri izmed njih prvič v življenju videli morje. Meta se je spomnila,

⁹⁷ Pri zgodnjem dopustovanju, še v 1940-ih letih, velja omeniti, da je Jugoslavija takrat od Italije prevzela velik del obale (Istro, Kvarner in dele Dalmacije), zato si je prizadevala poslati čim več ljudi na morje tudi zato, da bi lahko izkusili to zmago. Če si za primerjavo glede letovanja v povojnem obdobju pogledamo Francijo in Nemčijo, lahko ugotovimo, da so bili od leta 1936 naprej vsi zaposleni Francozi zakonodajno upravičeni do 14 dni in leta 1956 do treh tednov plačanega dopusta, zato so v poznih 1940-ih letih v največji meri razvili počitniško kulturo, s katero se ostale države v Evropi niso mogle meriti. To seveda ni pomenilo, da so lahko delavci odpotovali na letovanje prav daleč. Do 1950-ih let je mnogo francoskih delavcev na dopust odšlo k staršem na podeželje, toda s hitro urbanizacijo od zgodnjih 1950-ih let dalje so se uveljavile poceni počitnice v obliki kampiranja, ki je predstavljalo klasično obliko letovanja za nižji srednji in delavski razred. V prvih povojnih letih je bila večina zaposlenih Nemcev tako revna, da si oddaljenega dopusta ni mogla privoščiti, zato so letovali doma na podeželju. Do konca 1950-ih let so si že lahko privoščili, da so na dopust množično odhajali po Evropi z lastnimi avtomobili, celo do Portugalske in Grčije (Sutcliffe 2014: 157–160).

da je eden izmed zaposlenih v podjetju Helios na enodnevnem sindikalnem izletu svoji ženi ob prihodu na morje dejal: »Poglej, kaj je lepo morje! Zdej si ga pa oglej, k si ga tok časa nisi mogla.«

Sogovorniki so med navajanjem prednosti redne zaposlitve v socializmu večkrat poudarili tudi možnosti letovanja v sindikalnem domu podjetja, ki je vključevalo tudi njihove družine. »Je še kakšna druga republika po Dalmaciji mela tolik sindikalnih domov?« me je vprašljivo pogledala Danica. »Vse povsod smo mel. V Istri, na Lošinju, v Nerezinah je blo pol Slovenije tam.« Po mnenju sogovornice je Slovenija v številu sindikalnih domov po Jugoslaviji prednjačila pred drugimi republikami in danes občuti jezo, ker sindikalni domovi ne pripadajo več delavcem, ki so jih gradili: »Pol so pa to gospodje pokupl, ljudje so se pa prtožl, so rekl: 'Mi smo delal, zdej pa nimamo nič.'«

Sogovorniki so se pogosto več let vračali na isto dopustniško lokacijo. Milan, rojen leta 1930 v Ljubljani, s srednjo tehniško šolo, je 25 let dopustoval na hrvaškem otoku Vrgada. Dopustovanja se je spominjal kot »zlatih časov«:

Smo šli na morje na Kornate, na Hrvaško, na otok Vrgada. Tja smo hodl taborit, dokler niso naredl nacionalnega parka. To so bli zlati časi, takih dopustov dóns nemogoče, da bi kdo mel. Dvainšestdesetega leta smo šli prvič. Petindvajset let smo tja hodl. Z avtom, v smo ga pustl. Smo mel čoln sposojen. S kolegom sva kupila motor, Tomosa, so bli čist ta prvi Tomosovi Lamo motorji.

Pri tem mi je pokazal fotografijo svojega čolna in sebe v njem, ki jo še danes nosi v denarnici kot dragocen spomin.

Turizem je bil v Jugoslaviji in v svetu eden najboljših načinov za premagovanje regionalnih nerazvitosti. Nerazvita področja, bogata z naravnimi lepotami, morjem, podnebjem in s kulturno-zgodovinskimi spomeniki so imela dobre možnosti za njegov razvoj. Na obalnem delu

Jadrana je prišlo do velike gospodarske preobrazbe, ki je vplivala na povečanje zaposlenosti in nacionalnega dohodka. Tako so se emigracijska področja postopoma spremenila v imigracijska. V nekaterih občinah je bil turizem v lokalni gospodarski strukturi na prvem mestu (npr. Poreč, Makarska, Opatija, Krk, Rab, Crikvenica in Rovinj).⁹⁸ Ta pretežno nerazvita območja so se do 1980-ih let močno razvila in zaposlenost je v nekaterih turističnih občinah na Jadranu hitro rasla, s turizmom pa se je precej uspešno reševal tudi problem zaposlovanja žensk (Cicvarić 1980: 306–307).

Turizem je predstavljal oddih in način humanizacije delovnega procesa ter blaženja neugodnih učinkov industrializacije in urbanizacije. Scarborough (2007: 192–193) ugotavlja, da turisti niso potovali v naravo le zato, da bi počivali in se sprostiti, ampak tudi, da bi se povezali z zemljo, da bi bili v sozvočju s preteklostjo naroda in prišli v stik z zgodnjimi, čistimi in bolj preprostimi sebstvi. Ubranost med delavci in naravo je bila izjemnega pomena, ker naj bi lepota narave obogatila dušo delavca. S tem so blažili težke delovne pogoje v tovarnah, kjer ni bilo svežega zraka in sonca.

Meta je v Kamniški Bistrici in Bledu uživala v naravi, se sprehajala in šla na piknik. Mila, ki smo jo spoznali že v prvem poglavju, mi je med kazanjem svojega družinskega albuma pokazala fotografije z Velike planine, kjer sta z možem in prijatelji uživala v naravi. »Tam smo mel tri kočice. Kaj je blo to luštn! Vsak silvester smo gor praznoval. 14 nas je mogl bit, smo se zbral, vzel rukzake, pa šli.« Prav tako je s službenim sindikatom odšla na izlet na Plitvička jezera, ki so danes narodni park, že takrat pa so slovela po svojih naravnih lepotah gozdov, jezer in slapov, ki so si jih

⁹⁸ Slovensko primorje s Krasom je bilo leta 1982 nosilec obmorskega turizma, Julijske in Kamniške Alpe ter Pohorje z nižinskim svetom so ponujale možnosti za gorski in planinski turizem, med Pomurjem in Dolenjsko je bil razvit zdraviliški turizem, Ljubljana z okolico pa je imela najboljšo osnovo za organizacijo različnih turistično zanimivih prireditev, ki so dopolnjevale turistično ponudbo celotne Slovenije (Sirše 1982: 26). Za podroben opis turističnih krajev in njihovih znamenitosti v socialistični Sloveniji in širši Jugoslaviji konec 1960-ih let gl. Bohinec in Planina (1968).

obiskovalci lahko ogledovali na sprehajalnih poteh: »To smo bli pa na Plitvicah za cel dan. Smo tut prespal,« se je spominjala Mila.

Pokazala mi je fotografijo spomenika, posvečenega Petru Njegošu, cerkvenemu in posvetnemu vladarju Črne gore: »To je pa Njegošov spomenik. V Črni gori. U, kulk je blo stopnic, čez sto. Tole smo bli pa na Hvaru, tisto taborišče,« mi je dejala ob naslednji fotografiji. Meta je med preživljanjem svojega prvega dopusta na Braču skupaj s prijateljicami veliko hodila naokoli, si ogledovala spomenike iz 1. in 2. svetovne vojne, vinograde in pokrajino: »Vse smo šle pregledat, kar je blo kej tazga.« Dejala je, da ni veliko hodila po Jugoslaviji, ampak je zaradi bližine obiskovala predvsem kraje v Sloveniji. Spominjala se je, da takrat še ni bilo toliko spomenikov, kot jih je danes, saj so bili zgrajeni naknadno. Dejala je, da je na letovanju dopust vsak preživljal individualno in da na sindikalnih izletih ni bilo ideološkega pritiska glede ogledovanja spomenikov za utrjevanje patriotske in socialistične zavesti:⁹⁹ »Mi smo šli, da smo bli sproščeni, da so se delavci odpočil. So bli zelo zelo zaposleni. Tko smo šli ... Na izlet, pa smo si naravo ogledval. Ne vem, če smo mel tolk zanimanja takrat za spomenike, a veš (smeh).«

Tudi kasneje, v 1960-ih letih, ko je počitnikovala s svojim partnerjem, sta si med dopustom ogledovala spomenike in cerkve. »Sva šla tut po cirkvah pa vse. Tam v Črni gori, ko je tulk teh stvari.« Meta je poudarila, da si je šla v cerkve pogledat freske, ne pa molit, saj ni bila verna.

⁹⁹ Počitniška zveza Jugoslavije je bila mladinska organizacija, ki je prirejala izlete in potovanja ter pohode po poteh partizanskih brigad. Mladini je želela približati zanje o lastni domovini, njenih bogastvih, naravnih lepotah, preteklosti in uspehih socialistične gradnje delovnih množic, da bi se utrdila patriotska in socialistična zavest ljudi. Podpirala je tudi Zvezo borcev, ki je organizirala potovanja po poteh partizanskih brigad pod vodstvom nekdanjih komandantov, po grobovih in spomenikih NOB gibanja, da bi popotniki spoznali žrtve, potrebne za zmago, saj naj bi podcenjevanje teh tradicij osiromašilo vzgojno delo organizacije (*Spoznaj domovino, Zbornik Počitniške zveze Jugoslavije* 1955: 3–4 in 1958: 3, 76).

Ko sem bla v Rimu, so pa rekl: »Bog ve, a bo šla Meta v cerkev, k je tko neverna?« Sem pa rekla: »Zakaj pa ne?« Sem šla vse cerkve gledat, ker cerkve so zelo zelo znamenite. To je tko lepo tam za pogledat. Nisem molila, js sem šla gledat.

Cilj jugoslovanskega turizma ni bil samo sproščanje delovne sile, ampak tudi spodbujanje nacionalne solidarnosti med zgodovinsko in kulturno različnimi regijami Jugoslavije. Danica je izrazila občutek pripadnosti Jugoslaviji z dopustovanjem na njenih različnih predelih: »Lepo je blo včasih, jst imam nostalgijo, še posebno po Dalmaciji. Tko se mi zdi, da je blo vse naše. Lahko si šel tam, lahko si šel tu. Beograd je bil tut prekrasn.«

Na morje je Meta odšla dvakrat letno: »Tolk morja kokr sem pa jst vidla! Sem pa pršla dam k rožca. Zdravnik je men reko: 'Samo pogledjte se, kako vi zdej zgledate. Taka k rožca, k rožca! Vi bi se mogla preselit na morje.'« Ko sem jo povprašala, zakaj tega ni storila, mi je začudeno dejala: »Ne, js ne bi mogla nikdar pustiti našo Slovenijo. Vaša generacija je čist druga kokr mi.« Delavci niso potovali le zato, da bi počivali, ampak tudi, da bi se vrnil kot bolj zdravi, vitalnejši in močnejši delavci.

Domačijski turizem v Jugoslaviji je gradil prijateljstva in povezave med turisti iz različnih jugoslovanskih republik. Meta se je spominjala, da so se s prijateljicami na Braču veliko časa družile s študenti iz Zagreba in med njimi so se spletla prijateljstva, včasih pa tudi ljubezen. »Res je blo tako tovarištvo, tok luštn. Tko smo bli povezan med sabo. Včasih smo šli nekam vsi skup al pa v službi, dons pa js ne vidim nobene povezave.«

Ko je bila Meta samska in zaposlena v Kemičnem podjetju Kemične industrije v Domžalah v 1950-ih letih, je na morje hodila v Split, Dubrovnik, Portorož, kamor je odšla s prijateljicami, sodelavkami ali s sestrami. Kasneje, ko je bila v zvezi z Antejem, je na morju največ dopustovala v Dubrovniku in v Herceg-Novem, kjer je imel njen partner stanovanje ob morju. Skupaj sta dopustovala tudi v Crikvenici na

Hrvaškem, ker je Ante tam s pomočjo poznanstev dobil cenejšo nastanitev. Meta je kasneje, po razhodu z Antejem, v 1980-ih letih, pogosto dopustovala v Červarju na Hrvaškem, včasih tudi v Splitu.

Fotografija 29: Dopustovanje v Igalu v Črni gori leta 1969.

Vir: Osebni arhiv sogovornice.

Ogromno Metinih izletov je bilo povezanih s podjetjem Slovenija sadje, ki je imelo svojo sindikalno blagajno, v katero so uslužbenci dajali denar. S tem denarjem je upravljala sindikat, ki je bil ločen od uprave podjetja in je imel odbor s svojimi predstavniki (predsednika, tajnika in blagajnika), ki so jih izvolili člani sindikata. Sindikat je imel velik vpliv pri delitvi dohodka in sredstev skupne porabe, ki so zagotavljala regres za letni dopust, topli obrok, rekreacijo, nakup ter za vzdrževanje počitniških prikolic in njihovo uporabo.¹⁰⁰ Leta 1979 so bile v poletni sezoni v Vrsarju

¹⁰⁰ SI_ZAL/0733, 94, Razširjen komercialni sestanek, leto 1980. Meta se je spominjala, da je bil regres manjši od ene plače, njegov znesek pa je bil določen za celo državo, ne le za določeno podjetje. Po njenih besedah je vsak izmed zaposlenih dobil enako velik regres, ne glede na položaj v podjetju.

in na Malem Lošinju počitniške prikolic, ki jih je imelo v lasti podjetje Slovenija sadje, polno zasedene.¹⁰¹ Leta 1983 je podjetje Slovenija sadje iz sklada skupne porabe kupilo garsonjero na Cresu, leta 1984 pa počitniški dom v Martuljku. Prav tako je imelo podjetje Slovenija sadje v lasti pet prikolic v Čikatju na Malem Lošinju in dve v Laterni v Poreču, ki so bile poleti leta 1985 polno zasedene, izven sezone pa slabše.¹⁰² Tudi sicer so bile prikolic polno zasedene in v zapisnikih sej izvršilnega in nadzornega odbora podjetja je mogoče zaslediti, da je bilo počitniških kapacitet občutno premalo glede na povpraševanje.¹⁰³ Meta je pozimi dopustovala v Martuljku, v prikolicah na morju pa ni letovala.¹⁰⁴

¹⁰¹ V finančnem poročilu piše, da so izdatki za kampiranje, zimovanje in vzdrževanje prikolic znašali 97.273 dinarjev, prihodki (plačila koristnikov, sredstva planirana za prikolic iz sklada skupne uporabe) pa 145.270 dinarjev, kar pomeni, da je upravljanje s počitniškimi prikolicami prinašalo 47.997 dinarjev dobička (SI ZAL/0733, 94, Razširjen komercialni sestanek, leto 1980).

¹⁰² SI ZAL/0733, 94, Razširjen komercialni sestanek, leto 1985.

¹⁰³ SI ZAL/0733, Razširjen komercialni sestanek, leto 1981. V poročilu o koriščenju prikolic v sezoni 1979 tako v Vrsarju kot tudi na Malem Lošinju piše, da so bile 100% zasedene. Bilo je opaziti upad zanimanja za letovanje na Lošinju zaradi oddaljenosti, zato se je vodstvo odločilo, da bodo prikolic vrnili v Istro (SI ZAL/0733, Razširjen komercialni sestanek, leto 1981).

¹⁰⁴ Karla Odar (2010), ki je raziskovala preživljanje prostega časa delavcev železarne Ravne v obdobju socializma, navaja, da je sindikat organiziral izlete v različne kraje, najpogosteje v Portorož, kjer so delavci lahko prespali v Počitniškem domu. Leta 1973 je bilo za letovanje možno izbirati med desetimi termini po deset dni med 20. junijem in 18. septembrom. V tem času je lahko letovalo 670 delavcev oz. njihovih najbližjih družinskih članov. Letovali so lahko le tisti, ki so bili v tovarni zaposleni najmanj pet let, prednost pa so imeli tisti, ki v domu niso letovali zadnjih pet let. Če upoštevamo, da je v Portorožu leta 1973 vsak delavec letoval s svojim partnerjem, jih je lahko letovalo 335 od 3.923 zaposlenih, torej le 8,5 %. Če za primer vzamemo, da je letovala štiričlanska družina, potem je lahko letovalo 167,5 ali 4,3 % delavcev. V petih letih je tako lahko letovalo 3.350 ljudi. Navedene številke potrjujejo izjave, da je komisija za letovanje pri sindikatu imela težko nalogo ugoditi številnim prošnjam za ugodno letovanje ter uskladiti termine z delovno obveznostjo posameznikov (Odar 2010: 373).

Sindikata v podjetju Slovenija sadje, katerega članica je bila tudi Meta, je organiziral izlete v tujino in odločal tudi o tem, v katero tujo državo bodo uslužbenci odpotovali: »Mi smo se pa strinjal, sam da se nekam gre,« se je spominjala Meta. »Kir je hoto it.« Običajno so trajali od petka in do nedelje ali ponedeljka. »Vse je blo avionsko potovanje. Dostkrat so nas pa tut častil podjetja, k smo delal za njih. Mel smo prenočišče pa prehrano.«

Še posebno je Meti v spominu ostalo potovanje na Nizozemsko, kamor jih je povabilo podjetje, s katerim je Slovenija sadje poslovalo. V zapisniku zbora delavcev TOZD ZT oktobra 1979 je navedeno, da je bilo odobreno 3.500 dinarjev sredstev na udeleženca ekskurzije v Amsterdam, v njem pa lahko preberemo tudi, da so delavci večino sredstev prerazporedili v skupno dobro.¹⁰⁵

»Men je bla Holandija tko všeč, da ti ne morem povedat, tut tisto nočno življenje. Naš direktor nam je že vnaprej reko, da mormo pazit pa bit tih, edn je pa začel mal zafrkavat ženske v izložbi v srbohrvaškem jeziku, 'da vas ni sram', ona ženska v izložbi je pa rekla: 'Mi služmo kruh,' v srbohrvaščini, ker je bla iz Jugoslavije.«

Prav tako je imelo podjetje Slovenija sadje svoja predstavništva v Beogradu, Sarajevu in na Dunaju, kamor so na službena potovanja odhajali vodilni iz podjetja. V zapisniku s sindikalnega sestanka v podjetju Mercator mednarodna trgovina Slovenija sadje iz januarja 1985 je navedeno, da sta bila za strokovno ekskurzijo dva predloga, in sicer izlet v Bosno po poti AVNOJ-a in otvoritev novega skladišča v Arandjelovcu. Sindikat se je odločil za tridnevni izlet v Arandjelovac in ga financiral iz

¹⁰⁵ V obdobju od 1. 1. do 30. 9. 1979 je bil ustvarjen dohodek v višini 43.899.666,90 dinarjev, ki je bil razdeljen na stanovanjsko gradnjo (678.548,40 dinarjev), na regres za prehrano delavcev (346.014 dinarjev) in letni dopust (176.250 dinarjev) ter za druge namene v skupni porabi (1.194.181 dinarjev) (v SI ZAL/0733, 94, Razni zapiski, leto 1979).

skupnih sredstev sklada, ob prijavi pa so morali člani sindikata plačati simbolnih 50 dinarjev na dan.¹⁰⁶ Ta podatek je zanimiv, ker priča o neuskkljenosti s prepričanjem o tem, da naj bi Jugoslovani večinoma hodili po raznih ideoloških lokacijah bivše Jugoslavije.

Metine sodelavke, ki so delale na izvoznem ali uvoznem oddelku, so ogromno potovale tudi službeno, Meta pa ne, ker je delala na računskem oddelku.¹⁰⁷ Je pa s sodelavci vsako leto odšla na malo daljše potovanje in med drugim obiskala Turčijo, Grčijo, Tunizijo in Italijo. »Vsaka država ma neki svojstvenga,« me je Meta opomnila. Med letoma 1979 in 1982 je bilo v Jugoslaviji, kot navaja Igor Duda (2010b: 324), promoviranih ogromno mednarodnih destinacij: Tunizija, Kairo, Madrid, Atene, Berlin, Rim, Malta, London, Praga, Amsterdam, New York, Kitajska. Takšna potovanja so pri Jugoslovanih seveda ustvarjala drugačno »strukturo občutenja« (Williams 1992) kakor vikend izleti znotraj Jugoslavije. Kot ugotavlja John Urry (2004; 2002), je bil turizem nujen pri oblikovanju občutka razreda in državljanstva v Evropi 20. stoletja, saj je bil glavna značilnost modernosti, s čimer je omogočil oblikovanje in razkazovanje okusa, statusa in življenjskega stila. Počitnikovanje je vse bolj postajalo oblika razkazovalne potrošnje, v kateri so bili statusni atributi pripisani glede na to, kam je kdo potoval.

Precej Jugoslovanov je večjo potrošniško moč v 1970-ih letih izkoristilo za nakup stanovanja, hiše ali vikenda,¹⁰⁸ prav tako so več sredstev namenili

¹⁰⁶ SI ZAL/0733, 94, Razširjen komercialni sestanek, leto 1985.

¹⁰⁷ Predstavniki podjetja Slovenija sadje, ki so potovali na tuje, so bili strokovnjaki, ki so dajali sugestije za preusmeritev na izdelavo predmetov, ki bi odgovarjali okusu in zahtevam tujih tržišč, je leta 1949 navedeno v zapisniku o konferenci predstavnikov izvoznih podjetij za čim uspešnejši izvoz v zahodne države (v SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 464/6).

¹⁰⁸ Zvišanje osebnega standarda je bilo že v 1960-ih letih opazno v gradnji in nakupih počitniških hišic, t. i. vikendov. V začetku 1960-ih let so imeli Slovenci uradno 3.000 počitniških hiš, v planinah in ob morju v hrvaškem delu Istre pa so nastajala cela naselja počitniških hiš (Čepič 2005: 1091).

kakovosti življenja v obliki letnega dopusta in potovanj v tujino. Vedno bolj je veljalo, da je vsak upravičen do osebne sreče in določenega življenjskega standarda, ki je vključeval tudi pravico do uživanja na dopustu.¹⁰⁹ Kot opozarjata Karin Taylor in Hannes Grandits (2010: 12), je dobiček od turizma na eni strani dvignil življenjski standard Jugoslovanov, a je hkrati tudi utrdil obstoječe regionalne razlike. V Jugoslaviji so večinoma dopustovali na morju tisti z višjimi dohodki, z boljšo izobrazbo in manjšimi družinami, ki so živeli v večjih urbanih centrih stran od obale, pri čemer so največ potovali Slovenci (Duda 2010a: 57).

Meta je z menoj delila svoja opažanja o tem, da danes ogromno Slovencev dopustuje v tujih državah, kar je označila za pozitivno in dodala, da včasih v tujino niso potovali tako množično. Pri tem je pripomnila, da je danes več cenovno ugodnih letalskih družb in turističnih agencij, med katerimi lahko izbiraš, kot v Jugoslaviji, kjer je bil po njenem mnenju cenovno najbolj ugoden samo Jugoturs. Z njim je potovala tudi Mila, ki je izpostavila njegove izjemno nizke cene. »Enkrat sem pozabila karto za avion, pa povem vodiču. Sem rekla: 'Madona, Janez, nimam karte. Najbrž sem jo kam dala.' Je reko: 'Veš, to je tko pocen.' In res, tisto karto kupim. V Astoria hotelu v Rusiji naročim neko sladko vino, 7 deci, in tisto vino je blo dražje kot karta, čist pocen je bla.«

Raziskovanje turizma v socializmu predstavlja zanimivo zrcalo pogleda in opredelitve »dobrega življenja« socialističnih državljanov na eni strani in političnih vodij na drugi. Voditelji so upali, da bosta turizem in dopustništvo s svojo rekreacijo povrnila državljanom fizično in mentalno čistost ter jih oddaljila od udobja potrošne družbe, njenih vrednot in luksuza. Na drugi strani pa so državljanji za razliko od njih v počitnicah

videli kombinacijo potrošnih užitkov, zdravega svežega zraka, sonca in lepih razgledov, predvsem pa uživanje, počitek in udobje (prim. Moranda 2010), počitnikovanje pa je, tudi s potovanji na oddaljene destinacije, vse bolj postajalo oblika razkazovalne potrošnje.

Turizem in potrošnja skozi perspektivo nakupovanja v tujini

S pospešenim zviševanjem jugoslovanskega življenjskega standarda med letoma 1960 in 1970, na katerega sta vplivala tudi visoka stopnja zaposlenosti in zviševanje plač, je postajalo vedno bolj prevladujoče prepričanje, da je kakovost življenja potreba in tudi pravica Jugoslovanov. Po uvedbi samoupravljanja v Jugoslaviji so bila v skladu z uradnim diskurzom proizvedena mešana sporočila o potrošnji. Na eni strani so v potrošnji prepoznali družbeno zlo, na drugi pa nagrado za delavce. Karin Taylor in Hannes Grandits (2010: 12) pravita, da je turizem predstavljal poligon z »dobrimi« in tudi »slabimi« vidiki kulture potrošnje, saj je bil donosen posel, ki je zviševal življenjski standard in hkrati okrepil že obstoječe regionalne razlike v jugoslovanski družbi. Kot navaja Igor Duda (2015: 301), je bil turizem nevarno področje, kjer je lahko potrošništvo ušlo izpod nadzora in se razcvetelo na temelju bogatenja brez dela, zaradi mešanice družbene upravičenosti in komercialnega podjetništva, kar je lahko ustvarjalo nove načine družbenega razslojevanja.

V zgodnjih 1950-ih letih je socialistična Jugoslavija sprejela mnogo reform, kot je na primer odmik od centralnega planiranja v smer tržnega socializma, da bi izboljšala življenje svojih državljanov. Igor Duda (2005: 143) navaja, da sta se vzporedno s hitro industrializacijo odvijali tudi hitra urbanizacija in splošna modernizacija družbe, v kateri sta bila osrednja temelja družbenega blagostanja potrošnja in prosti čas.

¹⁰⁹ Za kritiko množičnega turizma, predvsem z vidika prepolnih hotelov, gneče na cesti in plaži, porasta cen in števila kraj gl. Igorja Mandića (1979: 111–112).

Potrošnja je po mnenju Arjuna Appaduraia (1996: 79) fenomenološki označevalec časa, ki ostane po delu. Patric Patterson (2011: 206, 253) opozarja, da je potrebno pri potrošnji, ki so jo dojemali kot demokratizacijo priložnosti zapravljanja, upoštevati tudi, da Jugoslovani s svojim denarjem niso mogli početi nič drugega kot to, da so ga na črnem trgu menjavali za devize in zapravili, saj investiranje v gospodarstvo ni bilo mogoče.¹¹⁰

Jugoslavija se je od začetka 1950-ih let po osebnem standardu, turizmu, potovanjih, nakupih v tujino in pri posnemanju zahodnega načina življenja zelo razlikovala od drugih vzhodnoevropskih socialističnih držav in je bila od srede 1950-ih naprej precej bolj odprta za zahodne vplive kot druge socialistične države. Kot navaja Radina Vučetić (2012: 364), je ameriška kultura v obliki filmov, rokenrola in samopostrežnih trgovin s ponudbo novih gospodinjskih aparatov in ideje o svobodi izbire med proizvodi v moderno opremljenih supermarketih omogočila Jugoslovanom drugačen pogled na to, kakšno je lahko njihovo preživljanje prostega časa.

Od poznih 1950-ih let je potovanje v tujino za jugoslovanske državljane postalo bolj enostavno zaradi dostopnih jugoslovanskih potnih listov, ki so omogočali prečkanje mednarodnih meja in bili pomembni tudi za ustvarjanje jugoslovanske identitete, ter odprava viz.¹¹¹ Do leta 1954, ko je Londonski sporazum razrešil razdelitev neodvisnega ozemlja v Trstu med Italijo in Jugoslavijo, so Jugoslovani v Italijo potovali redko. Leta 1955 sta Jugoslavija in Italija podpisali Videmski sporazum glede lokalnega mejnega prometa, glede na katerega je bilo dovoljenje za

110 Tisti, ki so si to lahko privoščili, so zato začeli sredi 1960-ih let investirati v počitniške hiše (Patterson 2011).

111 Po Videmskem sporazumu med Italijo in Jugoslavijo iz leta 1955 je bilo z vizami mogoče prehajanje tudi za druge Slovence, ne le za Primorce, ki so živeli ob meji. Leta 1967 je Jugoslavija ukinila vize skoraj za vse države in omogočila prehajanje meje s potnim listom.

prečkanje meja razširjeno na vse obmejne prebivalce znotraj desetih kilometrov. Osimski sporazumi med Italijo in Jugoslavijo leta 1975 so omogočili, da je jugoslovansko-italijanska meja postala najbolj odprta med katerokoli kapitalistično in socialistično državo (Repe 1998: 94).¹¹² Od leta 1962 dalje so lahko Jugoslovani legalno kupili tujo valuto, sredi 1960-ih let je Jugoslavija postala članica mednarodnega denarnega sklada, leta 1968 pa so bile uvedene kartice Diners. Vse to je vplivalo na to, da so Jugoslovani lahko potovali v tujino, si jo ogledali, v njej nekaj kupili in to prinesli domov.

Za razvoj jugoslovanskega socializma je bil ključen geografski položaj Jugoslavije, saj je bližina meja z zahodom močno prispevala k širjenju potrošne miselnosti in približala zahodni življenjski stil ljudem bolj kot na drugi strani železne zaves. Slovenija je bila v Jugoslaviji ekonomsko najbolj razvita in kulturno najbolj prozahodno orientirana, zaradi meje z Italijo in Avstrijo pa je imela tudi privilegiran položaj glede dostopa do izdelkov iz zahodnih kapitalističnih držav, zaradi česar se je v Sloveniji potrošništvo razvilo v večji meri kot v drugih republikah socialistične Jugoslavije. Njen geografski položaj in bližina zahodne meje pa nista bila edina dejavnika. Ekonomska reforma iz leta 1965 je zmanjšala vlogo države v ekonomiji in postopoma uvedla tržni socializem. Cilji novega petletnega plana (1966–1970) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in večje svobode na trgu.

Kot navaja Božo Repe (1998: 90, 96), so bili od 1950-ih do 1970-ih let nakupi v tujini za Slovence edini stik s potrošništvom zahodnega tipa, ki jih je potrebno razumeti v širšem kontekstu, skupaj s filmi, televizijo, množično motorizacijo, razvojem tujskega turizma v Sloveniji, ekonomsko emigracijo ter orientacijo k bolj liberalnim družbenim in ekonomskim

112 Djurdja Bartlett (2010: 271) navaja, da je leta 1974 mejo prečkalo 27 milijonov Jugoslovanov, leta 1983 pa je promet od nakupovalnega turizma med Italijo in Jugoslavijo znašal skoraj tretjino jugoslovanskega letnega uvoza z Zahoda.

politikam. Zaradi tega so Slovenci že v 1960-ih letih v stanovanjski kulturi, načinu oblačenja in preživljanju prostega časa sprejemali zahodne standarde. Slovenija je bila tudi precej bolj naklonjena zahodnim vplivom od drugih socialističnih držav v smislu sledenja potrošnim trendom in v gojenju prepričanja, da je vsak državljan upravičen do visoke kakovosti življenja, ki se je merila tudi glede na dosegljivost in kvaliteto potrošnih dobrin.

Kot pravi Wendy Bracewell (2006), sta nakupovanje in turizem med seboj neločljivo povezana, saj je bilo nakupovanje tisto, kar so jugoslovanski turisti pravzaprav počeli. Do sedaj se je precej raziskovalcev ukvarjalo s kulturnim pomenom in vplivom nakupovanja v sosednjih kapitalističnih državah, v Avstriji in Italiji, na vsakdanje življenje Slovencev (Luthar 2006; Mikula 2010; Repe 1998; Švab 1998). Maja Mikula (2010) uporablja izraz *nakupovanje čez mejo* (angl. *cross-border shopping*). Opredeli ga kot »gibanje ljudi čez mednarodne meje z namenom nakupovanja dobrin in vrnitvijo domov« (Donnan in Wilson 1999 v Mikula 2010: 214). Anna Wessely (2002: 6, 8) v nasprotju s *turističnim nakupovanjem* (angl. *tourist shopping*) opredeljuje »nakupovalni turizem« (angl. *shopping tourism*) kot potovanje v tujino z eksplicitnim ciljem nakupa nedostopnih dobrin, ki jih je v domači državi težko najti ali pa so drage. Pojmuje ga kot potovanje v prostem času, združeno z ekonomsko aktivnostjo, ki predstavlja eno izmed neformalnih zasebnih ekonomij v družbenem sistemu, zato ima drugačne pomene in funkcije v življenjih različnih družbenih in ekonomskih slojev. *Turistično nakupovanje* lahko predstavlja obliko prostočasne aktivnosti v obliki ekskurzije ali racionalne ekonomske izmenjave, ki pomeni koriščenje proizvodov in storitev na tujem, kjer so precej cenejši kot v domačih državah (Wessely 2002: 7).

Alenka Švab (1998) uporablja izraz »nakupovalni turizem«, ne da bi ga problematizirala, Breda Luthar (2010: 362) pa meni, da je v primeru jugoslovanskih odprav v Trsti izraz »nakupovalni turizem«

neprimeren, saj niso imele veliko skupnega s turizmom kot posebno kulturno obliko. Nakupovanje v Trstu namreč ni bila rekreacijska praksa, kot to velja za *turistično nakupovanje*, ki vključuje tudi gledanje razstavljenih dobrin v trgovinah in znamenitosti mesta. Takšno nakupovanje je bilo izkušeno kot premišljeno in načrtovano delo, ne pa kot hedonistično pohajkovanje.

Sogovorniki so nakupovanje v sosednji Avstriji in Italiji dojemali kot delo, prav tako pa tudi kot izlet, zato bom pri opredeljevanju izhajala iz njihovih izkušenj. Ko bom govorila o nakupovanju v sosednji Avstriji in Italiji z izključnim namenom kupovanja dobrin, ne pa tudi turističnega ogledovanja, bom uporabljala izraz *nakupovanje čez mejo* (Mikula 2010), ko pa bom govorila o izletih, katerih temeljni cilj ni bil nakup, ampak turistično ogledovanje, pa izraz *turistično nakupovanje* (Wessely 2002), ki se mu bom v nadaljevanju bolj natančno posvetila. Na podlagi Metinih izkušenj nakupovanja v tujini, predvsem v sosednjih Italiji in Avstriji, bom poskušala pokazati, na kakšen način sta bila potrošništvo in turizem medsebojno povezana.

Kot opozarja Arjun Appadurai (1996: 83), je potrošnja resna oblika dela v smislu vodenja potrošnikovega kredita, branja modnih sporočil, upravljanja s financami ter sanjarjenja, potrebnega za poželenje po novih dobrinah. Na enodnevno *nakupovanje čez mejo*, ki je bilo »gospodinjsko orientirano« in motivirano z eksplicitnim ciljem nakupa dobrin, se je Meta običajno odpravila med vikendom, najpogosteje v soboto zgodaj zjutraj, in se še isti dan vrnila domov. Ko še ni bilo avtomobilov, se je odpravila z avtobusom ali vlakom, kasneje, z bolj splošno uporabo avtomobilov, pa se je tja odpravila tako, da se je v avtomobilu pridružila kakšni prijateljici.

Meta se spominja, da si v Italiji niso kupile kosila, samo malico, kosilo pa so jedle v Sloveniji, ob meji, ker je bilo ceneje:

Tist njihov kruh pa njihovo salamo, kaj je blo dobr, ampak smo pršle čez mejo nazaj v Slovenijo, tam v eno gostilno, kjer smo se usedle, pa neki pojedle pa popile za kosilo. Pa mal pozabavale se, mal nasmejale, kaj smo vse kupvale pa to, pol smo šle pa v avtobus.

V Trstu je Meta običajno odšla samo na kavo. »Kava je pa tam tko dobra. O marija! Kapučino je bil tak, da se je pena rezala. Ta pru, kar je blo – kapučino!«

Slovinci so se tudi z nakupovanjem čez mejo kalili v spretne kupce. Njihova potrošna kultura je temeljila na ustnih izmenjavah informacij o izdelkih in njihovi ceni. Za razliko od »flanerskega«¹¹³ brskanja po potrošniških trgovskih centrih se je socialistični potrošnik na nakup vnaprej pripravil, premislil o porabi dobrin, jih recikliral, z njimi trgoval in iskal uporabne stike, pravi Liviu Chelcea (2002: 38).

Razlogi za nakupe v sosednjih državah so bili po besedah mojih sogovornikov povezani predvsem s preskromno in predrago ponudbo doma, pa tudi s slabo kakovostjo izdelkov ter z njihovim nemodernim videzom. Meta je pri *nakupovanju čez mejo* kupovala izdelke, ki so bili lepše oblike kot doma, in bila navdušena nad večjo izbiro.

Pol sem pa enkrat kupila ene škornje. Tolk so bli lepi, ker sem mela tok ozke tle (pokaže na meča), da se mi naše škorne niso prijele. Italijanke majo zelo tenke noge. Nikol v življenju nisem mela takih lepih škornjev. To so bli tut prvi škornji, ki sem jih sama kupila, prej sem mela pa ene od sestre. Res so bli lepi. Rjavi. So bli taki škornji za pogledat. Pr njih so mel res take lepe stvari, pr nas pa je bil škorenj

¹¹³ Arhetipski »javni mož« oziroma *flâneur* je bil pohajkovelec na ulicah Baudelairovega Pariza (gl. Wilson 1992).

večji, k pa noge. Škorenj se more prjet. Kar se tega tiče, sem bla pa js zelo sitna. Če sem hotla neki kupt, sem kupila neki lepga, pri nas ni blo take izbire.

Nakupovanje čez mejo je mogoče razumeti tudi kot kritiko socialističnega sistema in njegove nezadovoljive ponudbe izdelkov doma, ki pa se je razlikovala glede na časovno obdobje. Nakupi v tujino so bili še posebno v 1950-ih in v prvi polovici 1960-ih let pogojeni z nizkim standardom v Jugoslaviji, ki pa se je kasneje zvišal, kar se je zrcalilo tudi v večji izbiri in kvaliteti izdelkov.¹¹⁴ Meta se je spominjala: »Ampak pol je blo pa tut kvalitetno pr nas. Pol v kasnejših letih se je pa pr nas že velik stvari dobil, da se ni več splečal tja hodt. Čez sedemdeseto leto. Sej to so bili tut potni stroški.« Danes Meta zmajuje z glavo, ko sliši, da se včasih v Jugoslaviji ni dobilo stvari, saj je bila v kasnejšem socialističnem obdobju pretežno zadovoljna s tem, kar je bilo mogoče najti doma. Poleg tega je tudi poudarila, da so bili takrat kupljeni izdelki, predvsem oblačila, veliko bolj kvalitetni in lepši, kot so danes, zato nekatere kose oblačil, kupljene takrat, še danes nosi.

S tem je Meta opozorila, da je potrebno kritično reflektirati antropološke raziskave postsocialistične materialne kulture, ki temeljijo na opredelitvi socializma kot »ekonomije pomanjkanja« (gl. Kornai 1992), pri čemer pa je bil, kot pravi Marshall Sahlins (v Fehérváry 2009: 434), sam izraz »redkost« ustvarjen iz perspektive družbe, označene z izobiljem. Pri tem Krisztina Fehérváry (2009: 454) opozarja, da je s tem socialistična

¹¹⁴ Meta je izpostavila Trbiž kot mesto v Italiji, kjer je bilo blago bolj kvalitetno in izbira večja, predvsem kar zadeva oblačenje, v splošnem pa je večina sogovornikov dejala, da je bila v Avstriji kvaliteta izdelkov boljša kot v Italiji. Odločitev, ali so šli Slovenci kupovat čez mejo v Avstrijo ali Italijo, je bila odvisna tudi od njune bližine. Tako so Štajerci in Prekmurci večinoma hodili v Avstrijo, tudi na Madžarsko, prebivalci iz notranjosti Slovenije, torej Ljubljana s širšo okolico, Primorci, Gorenjci in Dolenjci pa v Italijo. Vendar pa ta razmejitev ni bila striktna in veliko Slovencev se je ne glede na bližino meje odločalo tudi glede na kvaliteto proizvodov, čemur Alenka Švab (1998: 137) pravi vrednotenje izdelkov po kulturnih oz. nacionalnih »odlikah«.

materialna kultura postala simbol neuspešnosti ekonomskega sistema, s čimer pa so zahodne dobrine postale ikone nadrejenega političnega sistema, temelječega na človeškem dostojanstvu.¹¹⁵ Če je množična potrošnja socializma postavljala na prvo mesto kvantiteto in ne kvaliteto, so zahodne dobrine dojemali kot visoko kvalitetne, z lepim dizajnom, uporabne za udobje in užitek. Vsakodnevna soočenja z različnimi dobrinami in komercialnimi sferami so prispevala k postopni materializaciji politične subjektivitete (Fehérváry 2009: 454).

Meta je v Trstu na Ponte Rossu kupovala predvsem obleke, prav tako pa tudi pralni prašek in kavo. Sprva je hodila tja, ker se doma teh izdelkov ni dobilo, kasneje pa zato, ker so bili tam cenejši. Ponte Rossa se spominja kot prostora s ceneni izdelki slabe kvalitete in neprijaznih prodajalcev.

Sva s kolegico prnesle iz Italije marelo. Doma jo odprem pa je bla lukna notr. V novi mare! Na Ponte Rossu je bil tak blago. Enkrat bi bla kmal tepena, zato k sem eno torbico rezervirala in sem rekla, da bom čez tulk časa pršla nazaj. Pol je pa vido, da sem kupila tam pr eni naprej. Zmirjo me je na daleč v srbohrvaščini.

Prav tako je nakupovala tudi v Avstriji, kjer je bila po njenem mnenju kvaliteta boljša kot v Italiji.

¹¹⁵ Sistem trgovanja, ki ga je izvajal COMECO (angl. *The Council for Mutual Economic Assistance*; ekonomska organizacija v obdobju 1949–1991 pod vodstvom Sovjetske zveze, nekakšen odgovor vzhodnega bloka na oblikovanje Organizacije za Evropsko ekonomsko sodelovanje v Zahodni Evropi) kaže na izenačevanje med vrednostjo dobrin in ljudi. COMECO je namreč izvažal najbolj kvalitetne dobrine na Zahod, manj kvalitetne pa na Vzhod za uravnavanje trgovskega primanjkljaja. Znotraj držav Sovjetskega bloka je bilo mnogo kvalitetnih dobrin rezerviranih za Zahod in s tem doma nedostopnih ali pa zelo dragih. Politična logika socialistične materialne kulture je okrepila sporočilo, da so dobrine visoke kvalitete za ljudi iz Zahoda, socialistični državljani pa so postali proizvajalci teh dobrin, ki so jih lahko odkupili s kapitalističnim denarjem (Fehérváry 2009: 454–455).

Kot opozarja Ksenija Vidmar Horvat (2010: 37), niso vseh potrošnih dobrin, proizvedenih v socialistični državi, dojemali kot brez okusa, niti jih niso sprejemali ali zavračali zaradi njihovega socialističnega izvora. Prav tako niso vseh zahodnih proizvodov sprejemali odobravajoče. Socialistična kultura je proizvedla državljane, ki so bili hkrati lojalni in nelojalni do države – ne nujno zaradi političnih prepričanj, ampak ker so bili kot pragmatični potrošniki vpeti v potrošne prakse, ki niso temeljile na ideološkem premisleku »politične pravilnosti« (Vidmar Horvat 2010: 31). A kot opozarja Krisztina Fehérváry (2009: 455–456), se danes skozi perspektivo kapitalistične potrošnje socializem dojema kot materialno reven, socialistična država pa se konstruira kot entiteta, ki je državljane zanemarjala. Znotraj te politike in materialnih svetov so znamenite zahodne dobrine prevzele izjemno pomembnost, saj so simbolizirale sistem, ki jih je proizvajal.

Tatjana Thelen (2001) pravi, da so antropološke analize postsocializma pod vplivom konstrukcije socialističnega »drugega«, v kateri socialistično ekonomijo obravnavajo kot nezadostno. V obdobju socializma so bila za razumevanje socialističnih družb uporabljena analitična orodja zahodnih držav. S procesom postsocialističnih reform, ki so naredile socialistične institucije na videz bolj podobne kapitalističnim, pa so socialistični akterji, ki so jih prej dojemali kot »podobne«, sedaj postali »drugi« (Thelen 2001: 53–54). Kot ugotavlja Ksenija Vidmar Horvat (2010: 28), zahodna Evropa še nadalje predstavlja pomembno točko sklicevanja v trenutni »novi Evropi«, v kateri se potrošnike iz bivših socialističnih držav ponovno umešča v kategorijo Evropskih »drugih« na temelju spominov o travmatičnih izkušnjah in zanikanju potrošnih želja socialističnih potrošnikov, ki izvira iz preteklih imaginarijev kulturne podrejenosti Vzhoda in zgodovinske nadvlade Zahoda (Vidmar Horvat 2010: 31).

Ko je Meta odšla v sosednjo Avstrijo na sindikalni izlet s svojimi sodelavci in je ta trajal vsaj dva dni, so prenočevali v hotelu. Pogosto so odšli za kakšen praznik, kot na primer za dan republike, 29. novembra, ali za 1. maj:

Ko smo šli pa mi v Celovec s podjetjem, smo si pa velik ogledval. Mi smo zjutri šli, men se zdi, da je bla sobota. Pa nismo šli tok po nakupih. Če si vido neki lepga, potem ja. Bi kupo neki, kar ti je lahko všeč, ampak nisi mel vedno sredstev za to.

Takšni izleti so vključevali tudi turistične aktivnosti, ne le nakupovanje. Meta se je spominjala, da si je takrat kupila samo pribor za nohte, saj je šla tja predvsem z namenom, da si kaj ogleda, ne pa, da nakupuje.

Meta je na sindikalnih izletih prakticirala *turistično nakupovanje*, kar je od nje zahtevalo večjo količino prostega časa. Ko je nakupovala v sosednji Italiji, v Trstu ali v Rimu, tega nakupovanja ni dojemala kot zgolj nakupovanja, ampak tudi kot izlet, saj si je ogledala tudi razstave, obiskala cerkve, spomenike ... Ko je odšla na sindikalni izlet na Nizozemsko, tja ni odšla z namenom nakupovanja, razen kakšnih malenkosti, ampak čisto turistično, da si ogleda Nizozemsko, njene tulipane, slike znanih slikarjev v galerijah ... »Take znanstvene stvari,« se je spominjala Meta.

Kakšne malenkosti smo kupil, tko po svetu, k smo šli. To nisem kupila zase. Tko, kakšen spominček pa kej tazga. Nisem rekla: »Evo, zdej si bom pa to kupila.« Pa tut nismo dost po trgovinah hodil, ker smo si raj ene druge stvari ogledal.

Božo Repe (1998: 95) navaja, da so od začetka 1970-ih let jugoslovanske turistične agencije poleg dopustov v tujih državah organizirale tudi turistične in nakupovalne izlete v evropske metropole.¹¹⁶ Ti nakupovalni izleti so bili osredotočeni na kupovanje bele tehnike, oblek in usnjenih izdelkov. Tudi dopustovanje na morju so moji sogovorniki zaradi bližine slovenske obale izkoristili za skok v sosednjo Italijo. Vera, ekonomistka, rojena v Mariboru leta 1929, se je spominjala: »Enkrat na leto smo šli obvezno na morje. Hodili smo v Koper, Portorož. Takrat smo izkoristli, da smo šli čez mejo, pa smo kaj kupli. V Avstrijo smo pa redno hodli, vsaj dvakrat na mesec.«

Meta je v tujini nakupovala »malenkosti« in »lepše stvari« oziroma »vsakdanje luksuze« (Patterson 2011: 264), ki so označevali jugoslovansko izkušnjo blagostanja in imeli izjemen demokratičen učinek na življenje v Jugoslaviji. *Nakupovanje čez mejo* je bil eden od načinov doseganja »dobrega življenja«, saj potrošnja predstavlja tudi izvor sreče in veselja, pri čemer pa je bila jugoslovanska družba v določeni meri sposobna proizvesti srečo skozi konkretne predmete, ne le kot idejo, projektirano v daljno prihodnost.

Upad nakupovanja čez mejo se je začel z gospodarsko krizo v zgodnjih 1980-ih letih prejšnjega stoletja, ko je Jugoslavija zaradi dolgov omejila odtok zasebnega kapitala z vpeljavo visokih depozitov na potovanja čez mejo, in se je še povečal z razpadom Jugoslavije leta 1991, ko je Slovenija

¹¹⁶ Pri tem velja omeniti, da je obstajal tudi nasprotni tok, saj so tudi tuji turisti iz zahodnih držav dopustovali in nakupovali v Jugoslaviji, vključno z enodnevnimi nakupovalci. Jugoslavija je bila prva med socialističnimi državami glede na število tujih obiskovalcev in lastnih državljanov, ki so potovali v tujino. Leta 1980 je prečkalo jugoslovanske meje 72 milijonov ljudi, od tega 29 milijonov Jugoslovanov in 44 milijonov tujcev (Stankovic v Gosar 277: 1989). Od 8,5 milijonov tujih turistov v Jugoslaviji leta 1985 jih je bilo več kot 2,6 milijona (30,6 %) iz Zahodne Nemčije, 1,1 milijona (12,9 %) iz Italije, 800.000 (9,4 %) iz Avstrije, 600.000 (7,1 %) iz Velike Britanije ter 300.000 (3,5 %) iz ZDA. Leta 1965 je Jugoslavijo obiskalo 2,6 milijona tujih turistov, leta 1975 5,8 milijonov, za leto 1990 pa je bilo predvidenih več kot 10 milijonov tujih turistov (Gosar 1989: 277).

postala neodvisna država in začela proces vključevanja v Evropsko Unijo. Leta 2004 je izpolnila vse zahteve in postala njena polnopravna članica. Z razpadom Jugoslavije so bile med bivšimi jugoslovanskimi republikami vzpostavljene državne meje, ki so bile pogosto zelo slabo prepustne.

Po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 večina sogovornic in sogovornikov ni več hodila po nakupih v sosednjo Avstrijo in Italijo. Če so odšli v Trst, so šli nekateri izmed njih tja obiskati sorodnike ali gledati znamenitosti, toda redko so tja odšli samo z namenom nakupovanja. Pred letom 1991 je bil Trst kot največje mesto blizu slovensko-italijanske meje s svojimi trgovinami, bari, restavracijami in živahnim vzdušjem na ulicah in trgih, kot je bil Ponte Rosso, ki so izgledali kot ogromni nakupovalni centri, za potrošnike izjemno mamljiva destinacija. Po pripovedovanju sogovornic in sogovornikov po letu 1991 Trst ni bil več mesto, kot so ga poznali, saj je postal dolgočasen in nezanimiv. Ponte Rossa ni bilo več, skupaj z njegovimi trgovinami in stojnicami. Veliko ljudi se je iz Trsta izselilo, trgovine pa so bile premaknjene na južno stran mesta. Cvetka, administratorica, rojena leta 1941 v Hočah pri Mariboru, se je takole spominjala spremembe:

Js sn šla enkrat po osamosvojitvi, ampak se mi je zdel tko pust. Se mi sploh ni zdel več zanimiv. Prej je blo živahn, vse je vrvel. Si slišo ne vem kakšno vse govorico. Pol pa nč več.

Vesna, administratorica, rojena leta 1955 v Trzinu, je izpostavila tudi spremembo odnosa trgovcev do slovenskih kupcev v Trstu:

Bolj zadržani so ratal, bolj vase zaprti. Niso bli več tko prijazni, kot so bli prej. Ne vem zakaj se je pri njih tok spremenilo. Ni bil več kupec taglavni. Takrat smo bli mi za njih kralji. Ogromno smo tam zapravili v resnici.

Cvetka jo je dopolnila: »Prej so nas jemal kot kupno moč, da smo jim ogromno denarja tam pustil, po naši osamosvojitvi nas pa bl tko gledajo. Zviška bl, kot da so oni neki več.«

Z vstopom na enotni evropski trg je nakupovanje čez mejo v sosednjo Italijo in Avstrijo postalo manj pogosto tudi zato, ker je Slovenija kot novonastala neodvisna država odprla svoje trge in postala bolj vpeta v globalne tokove kapitala in dobrin. Tako po razpadu Jugoslavije leta 1991, ko so se začele pojavljati kitajske trgovine tudi v Sloveniji, ni bilo več potrebno obiskati Trsta, saj je bilo mogoče iste dobrine kupiti doma. Sogovornicam in sogovornikom se kitajske trgovine niso zdele zanimive, saj so imele po njihovem mnenju preveč podoben videz in ponudbo, dobrine iz kitajskih trgovin pa so opisali kot poceni in slabe kvalitete. Silva, trgovka, rojena leta 1952 v Krki, se spominja:

Sam potlej ni blo več tistih tržnic, stojnic ni blo več... To je zginlo. Je tak dolgčas. Js sem šla pol mislim da še enkrat, pa sploh ni blo stojnic pa tega. Pojavle so se pa te kitajske trgovine, ki jih prej ni blo. To sem pa opazila. To je brezveze.

Cvetka jo je dopolnila: »In za Kitajsko trgovino je vseen al greš u Lublani, al greš ... Povsod je isto.«

Danes sogovorniki in sogovornice ne čutijo več iste potrebe po prečkanju meja za dostop do tujih dobrin, ker imajo mednarodne trgovske verige svoje prodajalne v vseh večjih mestih, zato so jim v vsej svoji raznolikosti dostopne tudi doma, toda kljub temu nakupovanje čez mejo v sosednjih državah do danes ni popolnoma izginilo. Razlogi za nakupovanje pa so prav tako pragmatični, kot so bili v obdobju socializma. Tako navkljub dobri razpoložljivosti uvoženih dobrin v domačih trgovinah Slovenci še vedno nakupujejo v sosednji Avstriji in Italiji predvsem zaradi nižjih cen izdelkov v trgovinah.

Z vstopom Slovenije v Evropsko unijo je prišlo do porasta revščine, brezposelnosti in neenakosti v družbi. Diskurzi, ki odsevajo nezadovoljstvo sogovornikov in sogovornic glede zaprtja trgovin v Trstu in neprijaznostjo trgovcev pri nakupovanju čez mejo, morajo biti razumljeni tudi v kontekstu političnih posledic sprememb in procesov razpada in ponovnega oblikovanja meja na območju bivših držav Jugoslavije, ki so se pojavile po njenem razpadu leta 1991 in vodile do Evrope, kot jo poznamo danes. Pripovedi sogovornikov in sogovornic o nakupovanju čez mejo so namreč odgovor tudi na današnje občutke negotovosti v okviru nezadovoljstva s simbolnimi neenakostmi »združene Evrope« in kapitalistično tržno ekonomijo, ki daje prednost kapitalu namesto ljudem, zato jih moramo skupaj z drugimi oblikami postsocialistične nostalgije razumeti kot kritiko kapitalizma in hrepenenje po alternativnem ekonomskem, socialnem in moralnem sistemu.

2. del Emancipacija in potrošnja

3

Emancipacija skozi perspektivo dekoracije ženskega telesa

3.1

Hlače in kultivacija ženskega telesa

V tem poglavju bom pod drobnogled vzela emancipacijo žensk skozi perspektivo izzivanja direktorjeve avtoritete v podjetju. Pokazala bom, da je mnogo slovenskih in jugoslovanskih žensk našlo v vsakdanjih praksah oblačenja sredstvo samoizražanja, pogajanja in upora, ki se je artikuliral skozi njihovo dekoracijo telesa. Sonja, trgovka, rojena v Zgornjem Kašlju v ljubljanskem naselju Polje leta 1928, se je takole spominjala direktorjeve prepovedi nošnje hlač za ženske v podjetju Elektro Ljubljana:

Naš direktor je reko, da ne dovoli, da bi ženske nosile hlače, dolge, tko kt zdej. Da želi, da smo oblečene dostojno. Je reko: »To ni elegantno v hlačah, js prosim, da jih nimate oblečene.« Ko je šel u penzijo v 1980-ih letih, je pa blo prosto po Prešernu, so pa že nosile hlače.

Sonja se je spominjala, da je pri svojih 16 letih prvič videla žensko v hlačah. Pripada namreč prvi generaciji žensk, ki je nosila hlače, saj jih njihove matere niso. Njene prve hlače so bile izdelane iz sivkastega filca, ki ga je dobil njen oče v papirnici Vevče, kjer je bil zaposlen. Mama ga je pobarvala in iz njega ji je šivilja zašila hlače in plašč. V primerjavi z današnjim časom se obdobja po vojni Sonja spominja kot bolj skromnega, predvsem glede dostopa do denarja, blaga in oblačil. »Mama je barvala, soseda je bla šivilja in s tem sem bla lahko mal bl oblečena.« Opozorila je, da so bili krojači tisti, ki so večinoma šivali ženske hlače, ne šivilje. »So šival hlače za moške, ženske smo pa mal drugač mogle met. So se navadl. Najboljš je blo, če se je dal konfekcijo kupt.« Izpostavila je, da je bila konfekcija, ki v Jugoslaviji postane množično dostopna v 1970-ih letih, za razliko od hlač, ki so jih zašile šivilje, cenejša, omogočala pa je tudi časovni prihranek, saj so lahko hlače, ki so jih ženske kupile v trgovini, takoj oblekle. Sonja je njen prihod opisala kot »napredek«, ker so si ženske prej obleke šivale same ali pa jih dajale šivat šiviljam. »Ko so se začele hlače, je blo ena a,« je še dodala.

Sonjo sem spoznala v domu starejših, kamor je prihajala na telovadbo in druženje, sicer pa je navkljub visoki starosti še vedno živela sama v svojem stanovanju in bila za stanovalke doma »zunanja«. Ponosno mi je pripovedovala, da ji je na zadnjem zdravniškem pregledu zdravnik podaljšal voziško dovoljenje. Tako se je do doma starejših še vedno pripeljala sama, pri čemer pa se zaradi lastne varnosti ni nikoli vozila daleč od doma. Sonjo je odlikovala tista naravna rahločutnost, ki ji je preprečevala izrekanje sodb o drugih ljudeh, kar ji je dajalo posebni čar, tudi zato, ker se tega ni zavedala, njen nežen glas pa me je vedno navdajal s pomirjujočim občutkom. »Vsem sem odpustla,« mi je enkrat dejala. »Tut tistim, za ktire sem misla, da jim nkol ne bom mogla. Odpusti.« Bila je ena izmed tistih žensk, ki je rada opazovala življenje s posebno radovednostjo in mladostnim navdihom, ki ju je pri mnogih drugih sogovornikih z leti odnesla lahkomiselnost življenja.

Sonja je osnovno šolo obiskovala v Zalogu, srednjo šolo v Polju, v Ljubljani pa je leta 1943 končala štiri razrede meščanske šole z malo maturo. Po vojni se je zaposlila kot blagajničarka v trgovini v Kašlju. Ko se je poročila z možem, ki je bil oficir v jugoslovanski vojski, sta se precej selila. Najprej iz Ljubljane v Celje, potem pa po republikah bivše Jugoslavije. Med drugim sta živela v Makedoniji, v Beogradu, v Vojvodini ... Leta 1949 se jima je rodila hči, štiri leta kasneje pa še sin, in Sonja mi je ponosno pripovedovala, da ima danes pet vnukov in štiri pravnuke. Ko je prišla nazaj v Slovenijo, sta se z možem nastanila za Bežigradom. V podjetju Elektro Ljubljana se je zaposlila kot finančna knjigovodja, kjer je ostala do upokojitve. Ob službi se je ves čas izobraževala in med drugim naredila tudi tečaj iz knjigovodstva ter strojnega knjiženja.

S Sonjo sva se srečevali v kavarni doma, najpogosteje po njeni telovadbi, včasih pa sva se dobili tudi v Metini garsonjeri, če je bil hrup v kavarni premočan. »Hvala,« se je obrnila k Meti, ki ji je med našim druženjem ponudila keks in dejala: »Težje življenje je blo, velik težje, kt zdej.« Zdelo se mi je, da je to fraza, ki jo večkrat uporablja. S težkim vzdihom je naznanila, da bo takoj prešla na manj svetlo plat življenja in začela pripovedovati, da je že skoraj 30 let vdova:

Težko je, ko ostane žena sama. Sem se mogla v tistem navajat, da sem zdej sama, da morem bit gospodar in gospodinja in mama in babica in vse živo. Res mi je blo težko. Otroc so bli še mlajši, pa smo mel vse na kupu.

Sonjo so krasili sivi, kratko postriženi lasje. Večkrat mi je dejala, da si jih je prenehala barvati, ko se je upokojila.

Šele pol, k sem bla res v penziji, sem rekla, men se več ne lub tam k frizerju, pa drago je. Če pa zdej pomislim, da bi zdle bla tok mlada, pa bi se barvala. Včas sem res mela lepe frizure pa lepe lase, goste, zdej mi pa izpadajo.

Toda iz njenih izjav je bilo poleg žalostnih opisov posledic staranja mogoče razbrati tudi olajšanje in razbremenitev, ker si ji ni bilo več treba barvati las. Ko je hodila v službo, se je morala oblačiti elegantno, zato je večkrat dejala, da se sedaj, ko je v pokoju, najraje oblači udobno in praktično, tudi zaradi vseh dejavnosti in krožkov, ki se jih udeležuje. Vedno je bila oblečena v črne hlače iz blaga, včasih v kavbojke, toda nikoli v krilu. Hlače je običajno kombinirala s kakšno polo majico, srajco ali z živobarvnim puloverjem in z vzorčasto ruto okoli vratu. Njeno levo zapestje je krasila zlata zapestnica, nosila je zlato verižico z medaljonom in poročni prstan. V rokah je nosila športno modro torbo na eno naramnico, ki se nikakor ni ujemala z njeno sicer elegantno podobo in od katere se med govorjenjem ni nikoli ločila.

Ko je mama Sonjo prvič videla v hlačah, se nanjo ni pretirano jezila. »Zdej, ko pomislim, se je zlo hitr prilagodila. Kakšne, k so ble še starejše, so ble bl sitne.« Nošenje hlač je bilo v očeh mojih sogovornic starostno pogojeno. Nosile so jih samo mlajše ženske. Kot pravi Joanne Entwistle (2000: 6), so telesa v družbenem svetu »oblečena« telesa. Obleka je temeljno dejstvo družbenega življenja in je po mnenju antropologov prisotna v vseh človeških kulturah – vsi ljudje na nek način »oblačijo« telo, bodisi z oblačili, tatuji, kozmetiko ali s poslikavo telesa ... To, kar sestavlja »obleko«, se razlikuje od kulture do kulture in tudi znotraj nje, saj je primerna obleka odvisna od situacije ali priložnosti. Na odločitve pri vsakdanji izbiri oblačil vplivajo dejavniki, kot so družbena normativnost in pričakovanja, saj oblačenje vsebuje ne le individualne, ampak tudi temeljne kulturne kompetence (gl. npr. Goffman 1971, 1978; Mauss 1973 idr.).

Danica se je spominjala, da je hlače prvič videla na Italijankah. Hlače so takrat v Tolminu predstavljale škandal:

Je bla že moda, so hodile iz Trsta polet Letovičanke, šenjorine, take, k so hotele z oficirji hodit u Tolminu. Dost ljudi je hodil iz Trsta u

letovišče gor. Takrat so hodile iz Trsta s hlačami. Škandal! Še ta Leni režiserka je nosila hlače že takrat, in pa Greta Garbo, te so nosile, samo ni blo dovoljeno takrat.

Zakaj pa so si ženske tako zelo želele nositi hlače, da so bile pripravljene ogroziti svoje dobro ime v družbi? Kakšno prednost so zanje predstavljale? V slovenski predvojni ženski reviji *Praktična gospodinja*¹¹⁷ iz leta 1936 najdemo članek z naslovom »Hlače so moderne in praktične«, v katerem piše:

Ženska v hlačah. Še pred desetimi leti bi se nam zdelo to smešno in strašno nespodobno. Toda sodobna žena gre z duhom časa. Mnogo ovir je že premostila in jih še bo. Njeno geslo je: »Kar je mož, je lahko tudi žena.« [...] Žena naših dni ne presedi celih popoldnevov ob domačem ognjišču pri krpanju nogavic ali čitanju romanov – ona je gospodinja in mati in poleg tega še moževa soudejstvovalka na veliki pozornici javnega življenja. In za takšno ženo velja prav v tolikšni meri kot za moža pregovor: »Čas je zlato!« Njej se nprestano muditi, saj ima tisoč skrbi in opravkov. Ona ne utegne sprehajati se po ulicah dostojanstveno in počasi, kot so se včasih naše prababice. Ona ne hodi samo po ravnih asfaltnih cestah in zategadelj ji je moda ustvarila hlače, ki ji omogočajo svobodno gibanje.« (Nepodpisano 1936: 163).

Iz tega odlomka je razvidno, da je bilo že pred 2. svetovno vojno nošenje hlač simbol sodobne emancipirane ženske, ki je bila enakovredna moškemu in se je skupaj z njim udeleževala v javnem življenju. Simbol nošenja hlač, prej moškega oblačila, je simboliziral tudi interes žensk za javno življenje. Ker je bila ženska aktivna na vseh področjih, se ji je ves čas mudilo, hlače pa so ji omogočile svobodno telesno gibanje. S tem, ko so ženske nosile hlače v javnosti in v urbanih okoljih, so tudi

¹¹⁷ *Praktična gospodinja* (1934–41) je bila slovenska ženska revija, ki je izhajala v Ljubljani. V njej je bilo moč najti predvsem modne rubrike, pa tudi praktične nasvete glede ročnih del.

radikalno izzivale konvencionalne vloge med spoloma.¹¹⁸ Z nošenjem hlač so ženske delno in navzven zabrisale ločitev med spoloma, saj so hlače označevale neodvisnost, mobilnost, nekonformnost in udobje.

Moje sogovornice so hlače opisale kot objekt poželenja, ker so bile tople in udobne, prav tako pa so izpostavile možnost svobodnega gibanja. Med 2. svetovno vojno so sogovornice, ki so bile tudi partizanke, v partizanih nosile hlače, ker so jim omogočale večjo gibljivost. Danica se je spominjala:

Vpartiji je blo mal žensk, ble so pa v partizanih. V hlačah. Bil je sneg, mraz. Kdaj so se sploh preoblekli? Pa ženske, ko so mele tele svoje mesečne ... Kako so to? Moja kolegica Tončka je bla v partizanih in je rekla, kako so pod snegom spal.

Dodala je tudi, da je v času nemške okupacije skupaj z drugimi ženskami nosila hlače, ko so kopale jarke:

So ble lepe. Iz kakšnih starih moških vojaških hlač nam je mama nardila hlače. Take, u čevlje notri. Zlo lepe. Tko nategnjene dol in to smo takrat za časa Nemcev nosil.

¹¹⁸ Za primerjalni kontekst lahko navedem Ameriko. Ženske so tam začele nositi hlače z nastopom socialističnega gibanja med letoma 1820 in 1860, ko je bilo ustanovljenih 50 utopičnih socialističnih družb v Ameriki, ki so temeljile na idealih skupnosti, kjer bi izboljšan sistem ekonomije, dela in izobrazbe priskrbel temelje za boljši svet. Nošenje hlač žensk je simboliziralo »neženstven« in moški ideal, h kateremu so ženske v skupnosti stremele (Luck 1993: 201–206). Od leta 1850 so hlače nosile privrženke novo organiziranih gibanj za ženske pravice, saj so hlače simbolizirale oblačilo, ki se je ekskluzivno identificiralo z moškimi in z racionalnostjo, s tem, ko so jih nosile borke za ženske pravice, pa so hlače predstavljale tudi prilastitev moških pravic in privilegijev za ženske (Luck 1993: 200).

Prav tako so ženske nosile hlače, ko so se množično zaposlile v težki industriji, kjer so nadomeščale moške, po vojni pa so se mnoge hlačam odrekle.¹¹⁹

Jože Dolenc (1958: 80) je leta 1958 v knjigi o bontonu z naslovom *Lepo vedenje* ugotavljal, da so bile dolge hlače v Sloveniji takrat že razširjene. Zanj so bile ženske hlače športni del obleke, h kateremu so pristajali športni čevlji, nikakor pa ne čevlji z visoko peto. Hlače so bile po njegovem mnenju najbolj praktične za dom, za šport ali za potovanje, tudi za na kolo ali za v hribe, nikakor pa ne za v gledališče ali koncert. Tudi Dalibor Soldatić in Miodrag Džuvarević (1971: 19) sta v knjigi o bontonu in oblačenju v Jugoslaviji nošenje hlač povezovala s športom in predlagala, da jih ženske nosijo iz praktičnih razlogov čez vikend, na izletih in letovanjih ter v hladnem vremenu, kot tudi zaradi mode.

Milena je izpostavila, da so bile hlače veliko bolj praktične, ko se je s kolesom vozila v službo. »Js sem se vozila iz Rudnika na Vič al pa potlej iz Prul v javna skladišča, in to v hlačah, seveda. Ko so ble hude zime, ni blo vlaka in mi smo zmrzval. V tisti nezakurjeni čakalnici ...« Sonja se je spominjala, da je nosila hlače, ker so jo grele:

Če bi blo že takrat, da bi lahko nosile hlače, bi blo ... Js sem iz Kašlja pršla peš v Polje, tam je bil pa vlak. Če bi lahko takrat pozim, ko je bil tak sneg do kolen, velik več ga je blo, kot zdej, nosila hlače, se ne bi prehladila v mehur. Sem se prehladila samo zato, ker me je zeblo. Takrat hlače še niso ble moda, navada.

¹¹⁹ Med 2. svetovno vojno so bile hlače v Ameriki za ženske na delovnem mestu dovoljene zaradi varnosti na delu v težki industriji. Vlada je rekrutirala ženske na industrijska delovna mesta in v kampanjah upodabljala delavke v hlačah. Na plakatih so bile prikazane, kako udarjajo s kladivom, varijo ... Vse so nosile hlače, razen nataric, ki so imele predpasnik in uniformo. Po vojni je uradna propaganda namigovala, naj se delavke hlačam v javni sferi odrečejo, sicer so tvegale, da so ljudje za njimi žvižgali in jih zmerjali z vzdevki, pri čemer velja omeniti, da so se hlače po vojni povezovale tudi z izkazovanjem istospolne usmerjenosti, ki je veljala za največjo promiskuiteto (McEuen 2010: 91, 155).

Mnogo sogovornic je izpostavilo funkcionalnost hlač, saj so jih pozimi, ko je bilo mrzlo, grele precej bolje od kril. Poleti so zaradi vročine najraje nosile lahke poletne obleke in ne hlač, ker so bile pretople.

Navkljub vsem prednostim, ki so jih sogovornice izpostavile pri hlačah, pa so se jim pogosto tudi same odrekle in za dosego bolj seksapilnega videza raje oblekle krilo z najlonkami. Za razliko od hlač, ki so ženske ščitile pred mrazom, najlonke teh lastnosti niso imele, in čeprav je sogovornice v njih pogosto zeblo, so jih rade oblekle, saj so se v njih počutile bolj ženstveno in privlačno kot v hlačah. Sonja se je spominjala: »Zeblo je, če je blo mrzlo. Spodnje hlače pa najlonke na paščke. Takrat še ni blo žab. En del je bil vedno gol. Paščki pa une štir na vsako stran, za prpet. 'Štrumpantle', smo rekl.« Vesna se je spominjala, da je nosla mini krilo in najlonke, ko se je z vlakom vozila v iz službe domov Trzin, čeprav jo je pogosto zeblo na postaji: »Mraz je bil ko strela, js pa v tisti kratki kikli. Ampak js sem bla imenitna, če sem bla v tistem, pa me je zebli k hudič! Štunfe pa tist pas, ampak glih tulk, da je kikla čez pršla.« Tudi Milena je pripovedovala, da je rada nosila najlonke, pri čemer pa so imele to slabo lastnost, da so se hitro strgale:

En fant je šel k vojakom in smo ga šle spremljat. Smo bli v nebotičniku in smo se poslavljali od njega, men so se pa najlonke strgale. Porkaduš, kaj pa zdej? V stranišče sn šla pa sn si s tintnim svinčnikom črto naredila odzadej. Pol sem bla pa brez nogavic, pa je glih tako zgledal, k da so ble une, k so ble s črto. Mogo si se znajdt, če si hoto žvet normalno.

Seksualnost ženskega telesa je bila poudarjena tudi s krilom, ki je postajalo vedno krajše in razkrivalo vedno večji del nog, s čimer je bilo, podobno kot najlonke, povzdignjeno nad funkcionalni nivo. Sonja me je poučila, da so obstajale tri dolžine kril – mini, midi in maks, in dodala, da so ženske z nošenjem prvih mini kril izzivale družbene norme. Tako so bila mini krila povezana z diskurzi o seksualnosti, nemoralnosti in s

pomanjkanjem ženskega dostojanstva. Sonja se je spominjala: »Kira je res prov mini nosila, so se ji vidle hlačke. Tist se je pa že men neumn zdel. Je blo že skor neokusno. Neki časa je bla moda precej mini. Unim, k so bli verni, ni blo tok všeč.« Danica se je spominjala, da sta si njuni hčeri v Beogradu, kjer so takrat živeli, v začetku 1960-ih let kupili mini krilo, ker je bilo moderno, in ko so prišli domov na obisk v Tolmin, so naleteli na veliko neodobravanje s strani sorodnikov.

U Beogradu so že nosil. Pridemo u T'min, Veronika pa Tanja s temi krilmi in naša nona: »Ma kej bojo rekli ljudje?« Pa ni blo dost, sam kolena so ven pogledala. Majhn T'min, ah pol so pa začel. Pa prov Veronika: »Sej vsi dol nosjo.« Nona pa nazaj: »Ja, pa ne u T'minu.« Hvala bogu dones ni mode. Lahko nosiš dolgo, takrat se je šlo pa za centimetre.

Kot pravi Elza Ibroscheva (2013: 31), je bilo razumevanje ženskih teles in njihove seksualnosti neposredno povezano z gradnjo novega socialističnega sistema. Na eni strani je emancipacija žensk predpostavljala, da bi morali žensko telo obravnavati kot neodvisno področje, kjer sta bila videz in vedenje prepuščena ženski sami, na drugi strani pa so bile manifestacije osvobodjene seksualnosti, izražene skozi obleko, lahko dojete kot nemoralne in neskromne. Socialistično žensko telo je tudi s pomočjo revijalnega tiska postajalo politično telo, ki je bilo instrument indoktrinacije in hkrati nadzora nad reproduktivnim in ideološkim bistvom ženskosti.

Ob pojavu prvega mini krila na ulici je bilo mnogo ljudi šokiranih oziroma presenečenih. V anketi hrvaške modne revije *Svijet*¹²⁰ iz leta 1970 se je televizijska napovedovalka iz Skopja spominjala, da so, ko je z mini krilom

prvič odšla v službo, ženske za njo po ulici vzklikale: »Poglej Snežano, kako je ni sram!« Toda že čez nekaj mesecev je mini krilo postalo normalno oblačilo. Balerina iz Sarajeva se je spominjala polemik pri uvajanju mini krila, ki so ga hitro sprejeli predvsem mladi. »Ko se govori o mini modi, se večinoma misli na seks. To je po mojem mnenju napačno, ker je mini zelo praktičen, še posebno v vročih poletnih dneh.« (Nepodpisano 1970: 7).

Z uvajanjem nošenja hlač za ženske se je moralo kultivirati tudi njihovo telo, saj so glede na lepotne ideale hlače ustrezale le ženskam, ki so bile vitke in visoke. V reviji *Svijet* iz leta 1980 lahko preberemo, da so hlače najboljši element oblačila, če ženski dobro pristajajo. Vitka in visoka ženska je lahko izbirala med svetlimi in temnimi barvami in predstavljala idealni tip za nošenje hlač, bolj polna oseba pa se je morala odločiti za temnejše odtenke hlač (Nepodpisano 1980: 16). Dalibor Soldatić in Miodrag Džuvarević (1971: 19) sta v svoji knjigi o bontonu in oblačenju ženske svarila, da hlače dobro pristajajo samo visokim in vitkim ženskam z dolgimi nogami, Jože Dolenc (1958: 79–80) pa, da hlače pristajajo »le bolj slokim postavam«.

Sonja je izpostavila, da nekaterim ženskam mini krila niso pristajala, še posebno ne tistim, ki so bile obilnejše. »So misle, ker je moda, bomo pa mi tut tko. Nč niso gledale, kakšno postavo majo. In tist je blo res zelo grdo, če so mele mini.« Ženska telesa so morala gladko zdrseti v nove kroje oblačil. Tudi po besedah sogovornic se hlače niso prilegale vsaki ženski, ampak samo visokim in vitkim postavam z dolgimi nogami. Danica je menila, da so sestre hlače pristajale, ker je bila vitka in visoka:

Moja sestra Marija ma dolge noge pa suha je in ona ma zmeri dolge hlače. Ma sn rekla: »Kje hudiča kupiš take lepe hlače?« Je rekla: »Sej tut ti bi lahko.« Ma sn rekla: »Tebi paše, ker maš dolge, dolge noge.«

¹²⁰ Revija *Svijet*, ki je bila ustanovljena leta 1953 in še vedno izhaja, predstavlja eno najpopularnejših jugoslovanskih ženskih revij o modi, ki je od 1950-ih let prejšnjega stoletja dalje oblikovala modne smernice vsakdanjega življenja v Jugoslaviji skupaj z drugimi popularnimi revijami, kot so *Naša moda* (1946–1950), *Modni list* (1945–1946), *Naša žena* (1940–...) idr.

Visoke pete so bile dobrodošle pri nošenju hlač, saj so podaljšale dolžino noge. Danica se je spominjala: »Hlače se mi je zdel, da mi pašejo, če sn mela visoke pete. Sedem centimetrov, tenke. Se mi je zdelo, da če mam hlače, morejo bit pete.« Ker je bila Danica manjše postave, se je s pomočjo visokih pet približala idealnemu, visokemu telesu, ki je veljalo za najbolj ustreznega.

Telo se mora prilagoditi oblačilom, ki jih posameznik nosi. »Nekultivirano« telo je prišlo še posebno do izraza pri oprijetih kavbojkah. Božena, kriminalistka, rojena leta 1924 v Loški dolini, je dejala, da kavbojk ni nikoli nosila, čeprav jih je poskusila: »Se mi je zdel, da sn mela taaako rt«. Darja se je spomnila, da je z družino pri trinajstih odšla na Češko, kjer so vse Čehinje nosile kavbojke. »Bl je bl debela, bl je bla stara, bl je bla v oprijetih kavbojkah.« To je opisala kot neestetsko in neokusno.

Judd Stitzel (2005) v svoji analizi socializma v Nemški demokratični republiki pokaže inherentno povezavo med socialistično modo in ideologijo spola. Žensko telo je predstavljalo končno bojišče, kjer so se estetika Zahoda in nove socialistične ideologije spopadale glede ženskih oblačil v javnosti in glede standardov primerne videza telesa dveh nasprotujočih si ideologij. Za razliko od kapitalistične objektivacije žensk in slavljenja mladega, vitkega telesa, naj bi v socializmu ženske uživale pravico do nošenja oblačil, ki so bila za njihovo telo primerna, vendar pa je iz pripovedovanj sogovornic in člankov v revijah razvidno, da je bilo tudi v socializmu idealno žensko telo vitko, kar je veljalo že v času pred 2. svetovno vojno.¹²¹ To potrjuje tudi Đorđe Zelmanović (1990 [1962]: 49), ko v knjigi o bontonu svetuje, naj močnejše ženske nosijo nižje postavljeno linijo pasu, ki bo naredila postavbo bolj vitko. Po njegovem mnenju so bile

121 Telesna lepota je skupaj z močno nadzorovano moralno spodobnostjo žensko družbeno opredeljevala že pred 2. svetovno vojno, kar lahko razberemo iz bontona tistega časa (Bon ton 1926). Tako so navodila za nego in telovadbo nagovarjala predvsem ženske, pri čemer debelost ni veljala za nedostojno, hkrati pa tudi ne za lepo (ibid.: 68).

visoke in vitke ženske tudi v boljšem položaju glede izbire v trgovini, ker so lahko nosile blago mnogih vzorcev in vse tisto, kar za močnejše ženske ni bilo priporočljivo.

Danica za razliko od svojih dveh hčera kavbojk ni nosila, ker se ji je zdelo, da ji ne pristajajo, zato je nosila obleke in kostime, ki ji jih je zašila šivilja. Izpostavila je problem, ki ga je prinesla konfekcija, in sicer, da zašito blago zahteva že izdelano telo, ki ustreza oblačilu: »Samo kaj, ko js nisem po jusu grajena. Tule gor mi je osko, tule dol mi je široko. In nisem nikol dobila. Če mi je ta Nena šivala, mi hlače ni šivala. Sem zmeri mela krile.«

Mnogo sogovornic je problematiziralo, da so zase težko kupile konfekcijo »po jusu«, zato so morale šivilje kupljene hlače prilagoditi njihovim telesnim meram. Oznaka »po JUS-u« opisuje izdelke, ki so ustrezali jugoslovanskim meram, določenim s standardom (B. 1979: 13).¹²² Pri konfekciji so bili standardi (enotne mere, izgled, kakovost) izjemno pomembni, a jih podjetja leta 1956 v socialistični Sloveniji pogosto niso upoštevala (Povoden 1956: 129). Za zgled so služile Francija, Anglija, Nizozemska in Amerika, kjer je bilo z zakonom določeno označevanje blaga (iz katerih surovin je, kako ga je treba prati, likati ...). »Žal smo pri nas glede tega daleč za zapadnimi državami. Ne samo, da blago nima tovrstnih oznak, temveč nas celo trgovski uslužbenci pogosto napačno poučijo o lastnostih tega ali onega blaga in o njegovi uporabnosti« (Povoden 1956: 129).

Tudi Daša Pelhan (1958: 112) je problematizirala slab domač položaj količine konfekcijske izdelave oblek, ki je bila, kot piše, v svetu že

122 JUS je oznaka za jugoslovanski standard. Za kupce je bila pomembna, saj je predpisovala, iz kakšnega materiala mora biti izdelek, kako mora izgledati in kakšne kakovosti mora biti, da je bil primeren za prodajo (B. 1979: 13). Že leta 1959 so bili nekateri izdelki tekstilne industrije označeni s predpisanimi jugoslovanskimi standardi in z drugimi znaki (debelina niti, impregnacija proti moljcem), vendar je avtorica članka v časopisu *Sodobno gospodinjstvo* opozarjala, da bi morala biti poleg mere označena tudi vrsta blaga in priložena navodila, kako ravnati z blagom in na kakšni temperaturi naj se čisti (Beltram 1959b: 164).

popolnoma ustaljena. Vzrok ni iskala le v nezaupanju potrošnikov do konfekcijske izdelave, ampak tudi v sami proizvodnji. Proizvajalec teži k čim večji proizvodnji, zato so zanj najbolj donosni izdelki, ki so krojeni iz iste tkanine in v čim večjem številu. Večkratna uporaba istega vzorca in tkanine vodi v uniformiranost, ki je moda ženskih oblačil ni hotela nikoli sprejeti, še posebej ne v Sloveniji, kjer je žensk tako malo.¹²³

V članku revije *Jana* iz leta 1974 z naslovom »Ni lahko biti zunaj JUS« (Drašičič 1974: 12) je mogoče zaslediti pritožbe glede preslabe založenosti trgovin z oblačili za visoke ljudi. Uredništvo revije *Jana* je sklicalo okroglo mizo, na kateri so sodelovali proizvajalci, trgovci in visoka dekleta. Na njej so skupaj ugotavljali prisotnost konfekcijskih številok visokih deklet izven mere, ki jim JUS ni ustrezal. Namen okrogle mize je bilo tudi opozoriti trgovce in proizvajalce, naj upoštevajo povprečno višino mladih, ki je bila iz generacije v generacijo višja, zato je bil pred desetimi leti izračunan JUS leta 1974 že zdavnaj zastarel. Kot je razbrati iz članka, je bilo za ženske še posebno težko kupiti hlače po meri, ker je bila mera moška: »Da bi jih kupovale na ženskem oddelku, ni misliti, na moškem se dajo včasih dobiti še kar primerne in jih doma z rahlimi popravki ustrezno prirediš, večinoma pa dolge in vitke ženske noge ne sodijo v velike in močnim moškim postavam prirejene hlače« (Drašičič 1974: 13).

V procesu uvajanja socializma takoj po 2. svetovni vojni, v poznih 1940-ih letih, jugoslovanska tekstilna industrija zaradi povojne revščine in

zaostalosti ni bila zmožna proizvesti modnih oblek. Kasneje je sprva sledila sovjetskemu vzoru in nacionalizirala ter reorganizirala tekstilna in oblačilna podjetja, po politični prekinitvi s Stalinom leta 1948 pa se je Jugoslavija začela ideološko oddaljevati od Sovjetske zveze in ekonomsko približevati Zahodu. Jugoslovanski socializem se je zrcalil tudi v drugačni simbolni in materialni proizvodnji oblačil v primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi državami. Čeprav so bile tovarne nacionalizirane, ni bilo prisotnih večjih zadržkov do zahodne mode, prav tako jugoslovanski sistem ni vzpostavil centralne oblačilne institucije, ki bi narekovala dizajn, proizvodnjo in distribucijo oblačil. Urbana in elegantna zahodna obleka je igrala ideološko vlogo v domačem modnem tisku in predstavljala način, na katerega se je Jugoslavija distancirala od sovjetskega socializma (Bartlett 2010a: 132).

V nasprotju s pomanjkanjem, ki je bilo značilno za socializem v Sovjetski zvezi in v drugih državah vzhodne Evrope, je jugoslovanski socializem v začetku 1950-ih let poskušal svojim državljanom omogočiti udobje v vsakdanjem življenju (Bartlett 2010b: 408–410). Nova jugoslovanska modna revija *Svijet*, ustanovljena leta 1953, je bila močno naklonjena zadnjim trendom zahodne mode in prikazovanju luksuznih življenjskih stilov. Zahodne revije, iz katerih je jugoslovanska moda črpala navdih, so bile npr. *Vogue*, *L'Officiel* in *Modes & travaux* (Bartlett 2010a: 134).

Modni saloni v zasebni lasti so bili v Jugoslaviji uradno prepoznani, vendar omejeni, ker so lahko zasebna podjetja zaposlila največ pet ljudi. Leta 1959 je uspešna hrvaška modna oblikovalka Žuži Jelinek poskušala ustanoviti modno hišo v Ameriki, toda navkljub profesionalni podpori v New Yorku je njen projekt propadel, ker ni mogla proizvesti dovolj velike količine oblačil za ameriški trg (Bartlett 2010a: 154). Jugoslovanski modni saloni in posamezni modni oblikovalci so se začeli v poznih 1970-ih letih združevati v butike, v majhne zasebne prodajalne z oblekami in modnimi dodatki. Obstoje butikov je pokazal, da je jugoslovanski sistem stremel k temu, da je vedno bolj modno

¹²³ Počasno uvajanje konfekcije, opisano v časopisu *Sodobno gospodinjstvo*, se je zrcalilo v tem, da v Ljubljani leta 1958 ni bilo niti ene same trgovine s konfekcijo v trgovskem središču. Prostori konfekcijskih trgovskih podjetij so bili nesodobno in nepriljavno opremljeni, posamezni izdelki (bluze, krila, predpasniki) pa so bili porazdeljeni po trgovinah, kamor niso sodili (Pelhan 1958: 113). Med tekstilnimi izdelki je po letu 1960 najbolj naraščala proizvodnja oblek. Leta 1975 je bilo v primerjavi z letom 1955 izdelanih 19-krat več oblek, leta 1980 že 36-krat več, leta 1990 pa kar 51-krat več. Konfekcija perila je naraščala do leta 1975, ko jo je bilo izdelane 3,5-krat več kot sredi 1950-ih; nato je proizvodnja vse do konca 1980-ih let rahlo upadala in bila leta 1990 le še 1,6-krat večja od izhodiščnega leta. Konfekcijska oblačila, ki so zagotavljala minimalno kakovost, so postopoma pridobivala prednost pred obrtniško izdelanimi oblačili (Rendla 2014: 127).

ozaveščenim državljanom omogoči dostop do oblačil po zadnjih modnih trendih (Bartlett 2010a: 265). Tako kot v nobenem sistemu tudi v socializmu materialni predmeti niso bili politični sami po sebi, so pa postali politizirani v kontekstih uporabe in namena. Mary Neuburger (2000: 170, 158) pravi, da je socializem v prvi vrsti poskušal preobraziti družbo s preobrazbo materialne kulture. Obleka s svojim simbolizmom je bila eno najosnovnejših in najintimnejših področij, v katerih sta bili izpogajani identiteta in lojalnost državljanov do države.

Sogovornice so hlače opisale kot objekt poželenja, ker so bile tople in udobne, prav tako pa so izpostavile možnost svobodnega gibanja, zato so jih želele nositi tudi v službi, kar pa jim, kot bom pokazala v nadaljevanju, ni bilo vedno dovoljeno.

3.2

Hlače in izzivanje direktorjeve avtoritete v podjetju

Sonja je bila zaposlena v podjetju Elektro Ljubljana. Ker so to podjetje obiskovali poslovni partnerji, doktorji in inženirji iz vse Jugoslavije, je direktor prosil Sonjo in njene sodelavke, naj bodo v službi urejene in naj ne nosijo hlač. Sonja je delala na istem oddelku kot vodstvo podjetja, zato so bila pravila zanjo strožja kot za ženske na drugih oddelkih v Elektru, ki niso sprejemali obiskov. »Tam dol, k so bli programerji pa une, k so tipkale, za tam direktor sploh ni vedo, kako so oblečene. Mi nismo mel z unimi tolk stikov, to je blo, kot bi rekl, glava družine.« Bila je razlika tudi glede na fizično lokacijo, saj so po Sonjinih besedah delavke, ki so delale v podjetjih Elektra v okolici Ljubljane, ki so bile pod manjšim nadzorom

direktorjevega pogleda, hlače lahko nosile: »Tistim, k so ble pri Elektru Ljubljana mesto ali okolica, so dovolil hlače, ampak sam naš direktor je bil tak.«

Na tem mestu velja poudariti, da prepoved glede nošenja hlač ni veljala za ženske v vseh podjetjih. Zdenka, rojena leta 1926 v Šiški, kadrovnica v Leku, se je spominjala, da so zaposlene ženske tam nosile hlače in dejala, da so odločitve glede nošenja hlač predpisovali direktorji posameznih podjetij, ni pa bilo predpisov na državni ravni.

Banka vem, da je mela en čas urejeno, kako morjo bit napravlene. Če so bla taka podjetja, ki so na ven predstavljala, so mel pa svoja pravila. Sam to ni bla državna zadeva. Vsak je noso tist, kar je lahko. Včasih si eno krilo noso po leta. Nismo mel.

Meta je kot delavka v podjetju Slovenija sadje, podobno kot Sonja, naletela na neodobranje z direktorjeve strani, ker je nosila hlače.

Takrat jih ni velik nosil hlač. En čas sem jih nosila, ko sem šla v Lublano u službo, pol pa pride enkrat direktor, pa prav: »Tovaršica Meta, pr nas se pa hlače ne bojo nosile z ozirom na to, da to je eno predstavniško podjetje, tega ne dovolim.«

Direktorjevo zahtevo Meta pojasni s tem, da je bilo podjetje Slovenija sadje reprezentančno podjetje, ki so ga ves čas obiskovali tuji poslovni partnerji. Meta se je na željo direktorja hlačam v službi odpovedala in to upoštevala vse do pokoja. Direktor ji je sicer predlagal, da lahko v službo pride v hlačah, vendar se mora potem preobleči v službeno haljo, česar pa Meta ni počela, ker je bilo to zanjo zamudno. »Sem rekla: 'Js pa to ne bom delala, ker mi mam delovni čas do druge ure, ob pol treh mam pa že vlak.' In sem mogla tečt na postajo, ker to ni blo na prvem peronu, na drugem.«

Tudi ženskam, ki so bile od Sonje in Mete generacijo mlajše, je bilo nošenje hlač v službi še vedno prepovedano. Danica, učiteljica, rojena leta 1927 v

Mostu na Soči, se je spominjala, da je bila njena hči zaposlena na zunanjem ministrstvu v Beogradu, kjer je bilo leta 1976 ženskam prepovedano nositi hlače. »Zamislil si: 'Je pršla u službo ena u hlačah, so rekle, da je zmešana.« Ista prepoved je veljala na Zunanjem ministrstvu v Ljubljani, kjer je bila zaposlena njena druga hči. Danica se je spominjala, da so po pripovedovanju njenih hčera nekatere ženske kljub prepovedi v službo prišle v hlačah in naletete na neodobranje pri svojih sodelavkah: »Bože sačuvaj, u hlačah u službo! Nos jih zunaj, ampak za u službo pa ne.«

Prepoved nošenja hlač mojih sogovornic s strani direktorja potrjuje, kar pravi Bernard Cohn (1989), in sicer, da določena oblačila dobesedno »so« utelešena avtoriteta. Sophie Woodward (2005: 22) raziskuje proces izbiranja oblačil kot del večplastnega načina konstruiranja sebstva skozi različne odnose oziroma kot način, s katerim nekdo izpostavi »sebe« zunanjemu svetu. Oblačila postanejo kanal, skozi katerega lahko namere drugih ljudi vplivajo na namere tistega, ki jih nosi, kar pogosto prepreči posamezniku, da bi postal, kar si sam želi. Oblačenje namreč vključuje poznavanje kulturnih norm o primernosti oblačil za določeno priložnost in zahteva premišljevanje vseh različnih vlog in identitet posameznikov. Vsebuje osnovne kulturne kompetence in pričakovanja do posameznika, da se bo oblekel primerno tako doma kot tudi na delovnem mestu (gl. Goffman 1971; Mauss 1973; Woodward 2007).

Ko sem Sonjo vprašala, če je kdaj oblekla hlače z namenom nasprotovanja direktorju, je dejala, da nikoli, niti nobena od njenih sodelavk, in ponosno dodala, da je bila vedno lepo urejena. Direktorjevo navodilo, da v službi ne sme nositi hlač, je Sonja razumela kot spoštovanje njegove avtoritete, »da mormo poslušat, da to spada v službo in direktor ma besedo, ne moreš tko«. To je mogoče razumeti tudi v kontekstu novih koristi, ki so jih ženske uživale v socializmu, saj so imele večji dostop do nekaterih privilegijev, kot je recimo zaposlitev za polni delovni čas, in ta hvaležnost je seveda tudi doprinesla k njihovi lojalnosti do družbenega sistema in avtoritet v službi.

Fotografija 30:
Praktično in udobno
Vir: Jana, 3. 8. 1972

Fotografija 31:
Hlače vedno in povsod
Vir: Jana, 26. 7. 1973

Naj bodo kratke ali široke, dolge ali suke — hlače v vaši garderobi ne smejo manjkati. Izbirajte pa si boste seveda tiste, ki vam najbolje pristajajo.

Viški dekletom izbira ne bo delala preglavice, močnejše pa bodo morale biti malo bolj pazljive pri izbiri kroja in barv. Sicer pa čisto bokov vedno lahko skrijete pod širokimi in dolgimi tonikami.

Urejenost, ki so se je sogovornice priučile v službah, še danes zaznamuje njihov odnos do oblačil in vrednot, povezanih z njimi. Zadrega, ki so jo sogovornice doživljale pred direktorji, in javno osramočenje zaradi hlač jim je te še toliko bolj priskutilo, zato so nekatere misel, da bi jih še kdaj oblekle za v službo, kmalu popolnoma opustile. Zaradi direktorjeve prepovedi je Meta prenehala nositi hlače vse do pokoja. Ker hlač toliko let ni nosila, se je nanje težje privadila v kasnejših letih. Na prigovarjanje njene prijateljice jih je ponovno začela nositi v pokoju.

»Meta, poglej, so lepe hlače. Dej jih poskus, boš vidla, kako ti bojo pasale.« »Ah,« sem rekla, »ne bom jih.« »Pejt no, greva noter, boš vidla.« Pol jih pa oblečem, tiste hlače (smeh) ... Lepe so ble. Pol je pa rekla: »Zdej boš pa še eno bluzo zravn k hlačam,« sem pa rekla: »Veste kaj, dejte mi jih na stran, da bom js mal prespala,« k sem rekla, da zdej sem pa že tulk stara, kuga bojo pa rekl pr nas – »tolk stara, pa je začela hlače nost.«

O nakupu hlač je Meta dobro premislila in jih kupila šele tretji dan. Čeprav jih je imela doma, ni zbrala poguma, da bi jih oblekla in prijateljica jo je večkrat očitajoče vprašala, kdaj jih bo končno oblekla. »Sn rekla: 'Jih bom že, ko jih bom hotla, pust me pr mir.'« Prvič jih je oblekla, ko je odšla na dopust na morje.

Moja svakinja je pa nosila te hlače že ne vem kdaj prej. Je rekla: »Zakaj jih pa ti ne nosiš?« Pa sem rekla: »Zarad tega, ker jih tolk časa nisem.« Pa prepovedal so mi jih takrat, k sem jih res rabila, k me je pozim zebl. Tam sem jih oblekla, je pa rekla svakinja: »Joj, Meta, ko bi ti vedla, kako teb hlače pašejo, bi jih že dolg prej nosila.«

Po pomoč za razumevanje družbenih in moralnih dimenzij obleke, ki lahko omejujejo izbiro pri posamezniku, se bom zatekla k Pierru Bourdieuju (1977), ki pravi, da oblačila ne izražajo katerekoli identitete,

ki si jo posamezniki želijo, ampak obstajajo ekonomske in družbene omejitve. Pierre Bourdieu (1977, 1998, 2002) je s konceptom »habitusa«¹²⁴ pojasnjeval socializiranost ljudi v to, da postanejo tipični člani družbe, v kateri živijo skozi utelešene rutine, ki temeljijo na interakciji z materialnim svetom. Tako se naučijo, kje morajo sedeti, stati, ali se morajo vesti formalno, neformalno ... Oblačilni habitus je po mnenju Pierra Bourdieuja (1998) bistven pri razumevanju oblačilnih praks in priča o obstojnosti določenih habituiranih oblačilnih navad. Habitus nam omogoča dojetje obleke kot proizvoda prepleta represivnih družbenih sil na eni strani ter upora posameznika na drugi strani. Habitus naredi ljudi bolj dojemljive za določene načine oblačenja, a kot trajen in premestljiv niz dispozicij omogoča tudi svobodo pri njihovih dejanjih in izbirah, s čimer predstavlja povezavo med individualnim in družbenim.

Povedano drugače – pripadnost določenemu razredu, spolu in socialnemu prostoru predvideva določena pravila oblačenja žensk, ki pa jih slednje interpretirajo na različne načine in udejanjajo skozi telesno prakso oblačenja, saj habitus ni vnaprej določen in omogoča improvizacijo in prilagajanje danim pogojem. Obleko je mogoče dojemati kot posledico kompleksnega pogajanja med posameznim in družbenim, pri čemer strukture in pravila situacije socialnega prostora ljudem sicer postavljajo določene omejitve pri oblačenju, ne morejo pa jih popolnoma determinirati, ker habitus omogoča improvizacijo in adaptacijo tem pogojem.

Upor do avtoritete direktorja je opaziti pri mlajši generaciji žensk, ki je v primerjavi s Sonjino generacijo že bolj nasprotovala direktorjevi

¹²⁴ Habitus predstavlja sistem ponotranjenih dispozicij, ki ga oblikujejo družbeni pogoji, v katerih se posameznik nahaja. Usmerja vsakdanje prakse posameznikov, ki se kažejo kot tipični vzorci posameznikovega vedenja in delovanja (življenjski stil ali družbena identiteta). Uravnava temeljne spretnosti in veščine, kot je način hoje, prehranjevanja ali govorjenja, ter vzpostavlja temeljna načela konstrukcije in vrednotenja družbenega sveta. Kot je opozarjal Pierre Bourdieu (2002), pojem ne označuje samo individualnega, ampak tudi razredni »habitus«, pri čemer je ta zbirka individualnih »habitusov« znotraj istih razredov.

prepovedi glede nošenja hlač na delovnem mestu. Iz njihovih izjav je razvidno bolj aktivno preizpraševanje položaja in pogajanja za družbeno moč. Ko sem Darjo, turistično delavko, rojeno leta 1954 v Šiški, vprašala, če so se ženske kdaj skupaj javno uprle direktorju, je dejala, da si tega nobena ni upala, so pa to počele bolj latentno in z argumenti poskušale direktorju izpodbijati njegovo prepoved.

So rekl: »Ženska mora kazat nogice.« Sn rekla: »Pa nej kažejo tiste, k majo lepe noge.« Tako smo jih pol začel nekaj ... Me smo rekle tko: »Ko boste vi nam dal dnar, se bomo oblačil tko, ko nam boste diktiral, dokler pa nič ne dobimo, se bomo pač...« Razn, ko ti nekoga prčakuješ, ko ti nekam greš. To je pa bistvena razlika.

Darja, ki je bila do leta 2000 zaposlena v Turistični zvezi Slovenije, se je spominjala odziva svojega direktorja, ker so s sodelavkami kljub prepovedi v službi nosile hlače: »Ja, godrnjal je: 'Zakva pa zdej v hlačah, pa smo se zmenil, da ne.« Darja je direktorjevo prepoved pojasnila z njegovimi »starimi nazori«. V službi je imela dva šefa, ki sta strogo prepovedala, da ženske v službo prihajajo v hlačah, na kar se je Darja težko privadila, saj je bolj športen tip, zato kril ni nosila rada, prav tako pa je tudi izpostavila, da je prej delala v zdravstvu, kjer je imela uniformo.

Jože Šircelj (1992: 132, 134) v *Modernem poslovnem bontonu* pravi, da svetovalci damam iz poslovnega sveta svetujejo, da za v službo oblečejo kostim s krilom ali elegantno obleko. Med barvami priporočajo sivo, mornarsko modro in črno, ker te barve veljajo za najbolj avtoritativne. Rame ne smejo biti nikoli razgaljene, izogibati se morajo mini krilom, poudarjenim dekoltejem, zelo ozkim krilom in tudi hlačam. Kot pravi Joanne Entwistle (2001: 38), je oblečeno telo vedno umeščeno v določen kontekst, ki omejuje sodbo o primerni ali neprimerni obleki. Bolj kot je poklic formalen in konservativen, več je omejitev glede telesa in obleke, zato bodo imeli tradicionalni in konservativni poklici strožje kode oblačenja, bolj »kreativni« poklici pa manj. Tako se danes od

profesionalnih žensk, ki naj bi sebe dojemale kot »podjetniške subjekte«, pričakuje ponotranjenje kodov oblačenja in preišljevanje o tem, kako bodo z njihovim upoštevanjem povečale svoj karierni uspeh (Entwistle 2001: 40).

»So nas zmeri sekiral: 'Ukrilu, u krilu!'« se je spominjala Darja in izpostavila razlog direktorja za predpisovanje kril ter prepovedovanje hlač.

Me smo točn vedle, zakaj un teži za kikle. Kratke kikle so ble. Razn tko, k smo šle tko nekam, si že sam od sebe mel do kolen. Deset let nazaj je mel šefnaš neke obiske. Je tut starejši gospod pršel. Kako, da sem bla v hlačah takrat, ne vem. Vrjetn, ker je reko, da jih ne bo. Js samo vem, da sem pršla notr. K sta tkole sedela, sn tkole se nagnla in sn mu dala tiste papirje. In je ta tastar gospod reko: »Jebenti Lojze, a ni boljš pogledat takole rit, k pa tiste kikle?« Pol veš, da so dejansko hotl kikle samo za to, da se nogice vidjo. Pa zato, k so bli stari dedci.

S tem je Darja opozorila, da strategije oblačenja odsevajo spolno naravo delovnega prostora in predstavljajo prilagoditev nanj, saj naj bi po njenem mnenju direktorji prepovedovali hlače, da bi si lahko ogledovali ženske noge v kratkih krilih. Poslovne ženske z nošenjem krila v pisarni izražajo svojo predanost »ženskosti«, tudi če delujejo v moškem okolju, krilo pa potencialno sporoča, da »ženskost« ni le sprejeta, ampak celo zaželena, navkljub prepovedani seksualnosti na delovnem mestu (Entwistle 2000: 190).

Joanne Entwistle (2001: 53) ugotavlja, da je treba prilagoditev oblek žensk na delovnem mestu razumeti v kontekstu moškega delovnega mesta in habitusa, kjer je seksualnost označena kot neprimerna, obleka, ki pokriva vse dele telesa, razen vratu in rok, pa je postala standardni stil obleke moškega in označena za »profesionalno«. Moško telo v službeni obleki se je poskušalo oddaljiti od povezav telesa z erotiko in seksualizacijo (Collier

v Entwistle 2001: 53). Umeščanje žensk v javno sfero zaposlitve, kjer so bile zaposlene kot tajnice in strokovnjakinje, je od njih zahtevalo, da si prisvojijo podobno uniformo kot moški, ki bi jih označila za delavke in javne osebnosti.

Toda žensko telo je vedno, vsaj potencialno, tudi seksualno in ženske niso mogle popolnoma pobegniti tej asociaciji, čeprav so izzivale tradicijo in vsaj delno dosegle spolno enakopravnost. Tako se na ženske še vedno gleda kot na tiste, ki so umeščene v telesu, na moške pa kot tiste, ki ga presegajo. Čeprav lahko moška obleka na delovnem mestu vsaj navzven zabriše moško telo, ne more tudi ženskega, ki je po sami definiciji »seksualno« (Entwistle 2001: 53). Na nadzorovanje seksualnosti ženskega telesa v socialistični Jugoslaviji opozarja tudi Đorđe Zelmanović (1990 [1962]: 103), ki pravi, da je treba upoštevati značaj zaposlitve in okolje, kjer delamo, čeprav delovna oblačila niso predpisana. »Tajnica v kakšnem uradu ne bo sprejemala strank (in tudi šefa ne) v obleki z globokim izrezom, primerni za ples, in tudi pomočnica v trgovini ne bo storila tako, saj prodaja blago, ne sebe, zato mora biti temu podrejena njena zunanost.«

Ženske se na delovnem mestu soočajo z izzivom, kako dobro presoditi njegovo organizacijsko kulturo in se pravilno obleči, da bi bile uspešne. To pomeni vključevanje dovolj moških elementov v obleko, da pridobijo videz potez, stereotipno povezanih z moškimi, kot je racionalnost, dobra poslovna žilica in kompetence. Toda hkrati mora obleka zaposlenih žensk ohraniti ženskost, da ne predstavlja grožnje moškim in moškosti (Bolich 2006: 79). To je do določene mere veljalo tudi za socialistično Jugoslavijo, če se navežemo na Đorđa Zelmanovića (1990 [1962]: 106) in njegovo knjigo o bontonu, v kateri svetuje, da ženska na delovnem mestu ne sme opozarjati na svojo ženskost, hkrati pa se v delovni kolektiv ne sme skušati vključiti s prevzemanjem moških manir in besednjaka.

Joanne Entwistle (2001: 49) meni, da se posamezniki oblačijo skladno s pravili in normami družbenih prostorov, v katerih se nahajajo, kar

imenuje »situacijska določenost obleke«, saj družbeni pritisk opredeljuje, kaj v določeni situaciji velja za »normalno« telo in »primerno« obleko. V tem kontekstu so hlače označevale neprimerno oblačilo, ker niso bile v skladu s pravili in normami službenega formalnega prostora. Profesionalno delovno okolje s svojimi normami in pričakovanji reproducira konvencionalne ideje o »moškosti« in »ženskosti« z vsiljevanjem določenih oblačilnih kodov, ki na ta način upravljajo s telesi in prostorom ter skušajo disciplinirati telesa, da bi se vedla na določen način. Bolj kot je delovni prostor tradicionalen, bolj bo formalen in večji bodo pritiski na telo, da je oblečeno skladno s kodi, povezanimi s spolom (Entwistle 2000: 16).

Sonja je večkrat dejala, da so morale biti ženske v službi lepo oblečene, hlače pa so v tem kontekstu predstavljale oblačilo, ki je bilo nasprotje lepemu in elegantnemu. S tem, ko so direktorji od sogovornic v predstaviških podjetjih zahtevali, da nosijo krila, so poskušali na takšen način v podjetju vzpostaviti formalno vzdušje, ki jim je omogočalo ohranjanje družbene distance in struktur moči. Če so ženske v službo vseeno prišle v hlačah, so s tem simbolno sporočale, da se želijo takšnemu formalnemu vzdušju in strukturi moči upreti in ustvariti bolj neformalno delovno okolje z manj jasnimi hierarhijami.

Nošenje hlač na delovnem mestu lahko razumemo skozi perspektivo formalnosti in neformalnosti. Kot pravi Gregory Bolich (2006: 74), so oblačilni kodi pravila, ki pokažejo na »označevalce meje« in služijo funkcijam identitete, nadzora in statusa. Uniforme to počnejo v obliki formalnih kodov, toda podoben učinek lahko imajo tudi druge, manj stroge obleke. Barbara Misztal (2002: 18–19) meni, da je »neformalno« povezano z bolj intimnimi družbenimi odnosi ali z bolj osebnimi načini družbenega nadzora in tipov družbene organizacije, »formalno« pa z ohranjanjem družbene distance in struktur moči. Formalne situacije, kot so poroke in pogrebi, imajo bolj natančna pravila glede oblek (npr. črna kravata) kot neformalne situacije. Formalne situacije, kot so razgovori za

službo ali formalni večerni dogodki, zahtevajo jasne meje med spoloma glede obleke in ustvarjajo bolj stroge, konvencionalne pomene glede spolov kot v neformalnih okoljih (Entwistle 2000: 15).

Skladno s pisarniškim bontonom v socializmu glede oblačenja na delovnem mestu se je ženska lahko vedla po modi, ni pa smela izstopati od delovnega ambienta. Ženske, ki so sprejemale stranke, niso smele nositi hlač. Priporočena je bila enobarvna obleka, kostim s primerno bluzo ali obleka z jakno in diskreten nakit, ki ni smel biti drag. Poudarek je bil na tem, da je obleka čista. Za ženske, ki so delale v pisarnah in niso bile premočno v stiku z zunanjim svetom, so bila pravila blažja, a tudi one so morale imeti v mislih, da se oblačijo za delo, ne za plažo ali večerne prireditve (Soldatić in Džuvarević 1973: 44–45).

Sogovornice so se torej zelo zavedale svojega izgleda v javnih prostorih dela in na drugi strani v zasebnih prostorih doma. Ženske obveznosti v javnem moškem svetu in v tradicionalnem ženskem svetu so se navzven odražale tudi v oblačenju. S svojimi pripovedmi so sogovornice opozorile, da prepovedi nošenja hlač s strani direktorja na delovnem mestu v socializmu ne smemo razumeti le skozi perspektivo represije z vrha, ampak je pomemben tudi koncept zasebnega in javnega. Sonja je dejala, da se v javnosti ne bi mogla nikoli pojaviti v trenerki. Trenirka je po njenem mnenju oblačilo, ki je funkcionalno, ker je toplo in zagotavlja svobodno gibanje telesa, toda ko se znajde v javnosti, je na napačnem mestu in velja za najbolj neurejeno oblačilo od vseh hlač.

Men se še zdej smešn zdi na cest de so v trenirkah. Ne morem videt, de so v trenirkah. Da jih vidim blizu doma, to ja, že za v trgovino pa trenerka več ni. To je tko, bl za doma, za delo. Za gospodinjsko delo pa za odzuni, vrt.

Obleka je pri ženskah vedno povezana tudi z njihovimi opravili v gospodinjstvu in sogovornice so dejale, da so se po prihodu iz službe takoj

preoblekle v bolj udobna oblačila, v trenerko ali kavbojke. Zasebna sfera dóma od sogovornic za razliko od javne sfere dela ni zahtevala urejenosti, saj niso bile izpostavljene pogledu drugih ljudi.¹²⁵ Joanne Eicher (2001: 234) meni, da obleka predstavlja povezavo med javnim in zasebnim, saj predstavlja neverbalni komunikacijski sistem osebne in družbeno-kulturne identitete v javnem (javna področja dela in prostega časa), zasebnem (družinski krog) in skrivnem okolju (najbolj intimna in odmaknjena področja spalnice). Hannah Arendt (1959: 45–48, 64) meni, da je »javno« vse, kar se pojavi v javnosti, kar lahko vidijo in slišijo vsi in ima najširšo publiciteto. Prav tako je »javno« skupno vsem in ločeno od našega lastnega zasebnega prostora, zasebna sfera pa je sfera intimnosti in druga, skrita stran javne sfere.

Če potegnem vzporednico s Sovjetsko zvezo, se je v njej, kot navaja Bartlett (2010a: 192), v poznih 1950-ih in zgodnjih 1960-ih letih, ko je bila kampanja »nazaj k ženskosti« najbolj silovita, ženske odvrčalo od nošenja hlač. Če že, naj bi jih nosile samo vitke in visoke ženske in samo v sferi doma, saj so hlače v javnosti ogrožale ženskost in njihovo spodobnost (prim. Hindus 1962). Joanne Entwistle (2000: 6) pravi, da je obleka intimna izkušnja telesa in hkrati njegova javna predstavitev, ki se nahaja na stičišču zasebnega in družbenega oziroma javnega sveta. Čeprav so telesa v določenih prostorih lahko pomanjkljivo oblečena, še posebno v zasebni sferi doma, javni prostor skoraj vedno zahteva primerno oblečeno telo, saj velja nepazljivo izpostavljanje v javnosti za moteče in potencialno subverzivno. Telesa, ki se ne prilagodijo kulturnim konvencijam in ne nosijo primerne obleke, so subverzivna do osnovnih družbenih pravil in tvegajo izključitev, posmeh ali prezir.

Hlače so označevale pomanjkanje spoštovanja na delu in drugih formalnih

¹²⁵ Pri tem velja opozoriti, da je časopis *Sodobno gospodinjstvo* gospodinjam velel, da morajo biti tudi doma lepo oblečene: »Če je obleka gospodinje prijetnih, poživljajočih barv in v kroju primerna, je to odsev celotnega gospodinjstva. Ne omalovažujte obleke za delo in izgine naj iz slehernega doma zgrešena miselnost, da je za delo doma vse dobro.« (Gale 1959: 219).

priložnostih, pri čemer pasobile še posebno sporne kavbojke. Sogovornice, rojene pred 2. svetovno vojno, večinoma niso nosile kavbojk, so pa izpostavile, da so bile kavbojke objekt, ki je v očeh direktorja požel več negodovanja od drugih hlač. Kavbojke so po besedah sogovornic veljale za športno, neelegantno oblačilo. Kot opozarja Barbara Misztal (2002: 178), se koncept »neformalnosti« uporabljaja za pojasnjevanje skoraj vsega, kar je novo ali kaže na nove modne trende, s čimer so kavbojke tudi zaradi tega, ker so predstavljale novo modno oblačilo, še dodatno simbolizirale neformalnost in neurejenost na delovnem mestu.

Za mlade, ki so nosili kavbojke v 1970-ih letih, so predstavljale kompleksen niz pomenov, ker niso bile samo simbol kapitalističnega Zahoda, ampak tudi uniforma upora mladih, tako v Jugoslaviji, kjer so veljale za zaželen motiv v popularni kulturi (Kolanović 2011), kot tudi na Zahodu v boju proti različnim avtoritarnim oblikam (Fehérváry 2013: 14).¹²⁶ Medtem ko Sovjetska zveza ni nikoli pridobila dovoljenja za proizvodnjo kavbojk, sta Jugoslavija in Madžarska konec 1970-ih let pridobili dovoljenje za izdelovanje kavbojk znamke *Lee Cooper*, prav tako sta začeli v 1980-ih letih proizvajati licenčno verzijo kavbojk *Levi's*. Proizvodnja zahodnih kavbojk v teh socialističnih državah kaže na bolj sproščen odnos sistema do državljanov. Zaradi kulturne in ideološke izolacije so državljani Sovjetske zveze dojemali kavbojke kot ultimativni simbol upora in svobode. Za razliko od Jugoslovanov in Madžarov ter do določene mere tudi Čehov in Poljakov so sovjetski državljani le redko potovali na Zahod, kjer bi lahko kavbojke kupili sami (Bartlett 2010a: 270).

Mila, ki je bila do upokojitve zaposlena na občini Ljubljana, se je spominjala, kako je njena sodelavka izkusila neodobravanje s strani direktorja glede nošenja kavbojk.

Smo mele pa strogo v službi. Nobene take afnarije. Pol smo že nekak, prej pa niso pustl, tut obleke, na primer kavbojke ... Ena deklca je pršla v kavbojkah in jo je poklico načelnik in je reko: »Takole, tovaršica, vse v redu, samo to je urad, mate stik z ljudmi, mi ne bomo gledal, da ste v kavbojkah tle.« In je pršla v službo tam iz Senožet, iz vlaka, se je v službi preoblekla, hitr kıklco gor, pa za domov tut. To je blo 52. leta.

Tudi pri kavbojkah velja poudariti, da je bilo odvisno, kakšno delovno mesto so ženske imele v podjetju, pa tudi, kje so bile zaposlene. V socializmu so bili prisotni različni mehanizmi discipliniranja, kot so spol, razred, lokalna zaznamovanost in družinska tradicija, ki so vplivali hkrati. Izjemno pomembna je bila v socialistični Sloveniji tudi regionalna zaznamovanost, saj so se regije razvijale zelo raznoliko, kar je rezultiralo v različnih lokalnih tradicijah. Če so imele ženske stik s strankami, so bile hlače običajno prepovedane, sicer pa so bile dovoljene. Ana, rojena leta 1957 v Beogradu, po poklicu ekonomska tehničarka in zaposlena v Geoplinu v Šiški, je dejala, da je v službo prihajala v kavbojkah. »Tut drugi so bli tko oblečen. Nisem bla v glavnem tajništvu, sem bla v mal nižjem tajništvu. Direktor me je vido, sva tut govorila, pa ni nikol nč reko.«

Če so se ženske v službi pojavile v hlačah, so vedno tvegale tudi javno osramočenje s strani svojih nadrejenih, kar je še posebno veljalo, če so nosile kavbojke. Joanne Entwistle (2001: 48–50) pravi, da se o oblačilih pogosto govori v moralnih izrazih, kot sta »dobro« in »pravilno«. V družbeni interakciji igrajo ideje osramočenja in stigmatizacije ključno vlogo in se delno izvršujejo tudi skozi obleko. Če smo neprimerno oblečeni v določeni situaciji, se počutimo osramočene in ranljive. Zadrega je povezana tudi s sramom glede tega, da ne dosegamo standardov, povezanih z moralnim redom družbenega prostora. Ko se oblečemo, smo pozorni na norme določenih prostorskih situacij, pri čemer družbena in moralna dimenzija služite omejitvi izbir, ki jih ljudje naredijo pri tem, kar nosijo. Kulturne norme ženskega videza vsebujejo dilemo, s katero se soočajo ženske, ki teh norm ne morejo ali nočejo izpolniti, zato je

¹²⁶ Od 1960-ih let dalje je v Ameriki nošenje kavbojk veljalo za provokativno, saj je pomenilo premikanje spolnih in razrednih meja. Ženske, ki so jih nosile, so z njimi sporočale protest proti modnim strukturam, povezane so bile feminizmom, z ženskimi pravicami in tudi z identiteto lezbijk (Smith 2008: 243).

pomembno razumeti načine, na katere norme videza omejujejo ženska življenja in jih na drugi strani tudi osvobajajo.

Vesna, ki je bila kot administratorica zaposlena v ljubljanskem gradbenem podjetju IMP, se je spominjala, da je prišla njena sodelavka v kavbojkah v službo, zaradi česar jo je direktor spravil v zadrego. Ko je šla po stopnicah, jo je poklical:

»Gospodična, lahko mal počakate?« Se je ustavla, je rekla: »Prosm?« Je reko: »Glejte, pol ure mate časa, da greste domov, se preoblečete, ker v teh prostorih v kavbojkah delala ne boste. Lahko si oblečete normalne hlače al pa krilo, v kavbojkah se pa tukej delalo ne bo, dokler sem js direktor.« In je samo zardela, se obrnala in je šla in se je preoblekla. Klasične hlače tut po tem, ko smo ble na zbornici, so ble dovoljene, kavbojke pa dolg ne, ker mi smo ogromno delal z zunanjimi ljudmi, pr nas se je na stotine ljudi v dnevu zvrstil, strank in vsega in si moral bit temu primerno urejen. V glavnem smo ble bl v kustimčkih in tko. Kustimi, salonarji. Tut lahko hlačni kustimi, samo da niso ble kavbojke.

Direktorjeve prepovedi glede nošenja kavbojk so sogovornice tudi kršile in se jim upirale z argumenti. Darja je opisala proces »demokratizacije neformalnosti« (Misztal 2002: 44), ki pomeni situacijo, v kateri so nekatere prej nesprejete oblike vedenja postale vključene v uradno vlogo in označuje prilagoditev na globalne pogoje v hierarhično slabše strukturiranih organizacijah.¹²⁷

Takole se je spominjala:

Kadar so šefi kam šli, takrat smo v kavbojkah pršle. Potem smo šli pa enkrat za novo leto na Ministrstvo za gospodarstvo. Pridemo ke u tajništvo ministra in vidmo dve deklce u kavbojkah. Srajčko pa rekle čez. In takrat smo rekle našim starim dedcem: »A ni urejena?« Pol so pa nekaj ... »No, v redu,« da v hlačnih kustimih že še. Potem se je pa vodstvo pr nas zamenjal in smo hodile s šefico vred v kavbojkah v službo.

Povojna socialistična ideologija je ženskam ponudila raznolike identitete – ne le identiteto mater in žena, ampak tudi identiteto delavk, potrošnic, delavskih heroin in političnih aktivistk, te vzorce pa so potem ženske živele na svoj način ... Raznolike identitete so ženskam omogočile več diskurzivnih orodij za pogajanje in izražanje njihovih potreb in želja, delavke pa so imele več priložnosti za preizpraševanje avtoritete in pomena socializma ter ženskosti in dela v njem (Fidelis 2010: 62). Kot je mogoče razbrati iz pripovedovanja sogovornic, so s hlačami iskale lastno opredelitev emancipacije in preizpraševale ter izzivale družbene podobe nove socialistične ženske.

Sonja je večkrat pojasnila, da so morale biti s sodelavkami v službi lepo oblečene, hlače pa so v tem kontekstu predstavljale oblačilo, ki je bilo nasprotje lepemu in elegantnemu. Ženska, ki je oblekla hlače za v službo v predstavniškem podjetju, je veljala za »zmešano«, kot se je izrazila Danica. Hlače so označevale pomanjkanje spoštovanja na delu in v drugih formalnih priložnostih, še posebej kavbojke. S tem ko so sogovornice oblekle hlače, prepovedi navkljub, so skozi obleko izpogajale stopnjo osvoboditve in hlače uporabile kot orodje za izražanje nestrinjanja s pritiskom direktorja kot avtoritete v socialističnem sistemu. Podjetja, v katerih so bile zaposlene, sogovornic niso samo omejevala, ampak so jim omogočala tudi bolj reflektivno preizpraševanje in preišljevanje o primernosti in zaželenosti formalnih struktur ter pogajanje glede pravil

¹²⁷ V današnjih podjetjih so zaposleni oblečeni običajno, neuradno in sproščeno in od njih se pričakuje, da bodo razvili intimne odnose s sodelavci. Barbara Misztal (2002: 63–64) pravi, da se s tem, ko se zaposlene spodbuja, da pridejo v službo oblečeni neformalno (v kavbojkah), ustvarja kultura, ki pri zaposlenih vzbuja prepričanje, da imajo malo več avtonomije in varnosti, s čimer postanejo bolj predani korporativnim ciljem. Toda te nove strategije samo nadomeščajo eno obliko konformizma z drugo. V korporativnih sektorjih, kjer se delavce spodbuja, da pridejo neformalno oblečeni, ima to za posledico ustvarjanje novih oblik podložnosti, prav tako pa ne smemo pozabiti, da se razlike v zaslužkih med tistimi na vrhu in dnu višajo, zato večanje neformalnosti na delovnem mestu ne prispeva k dejanski spremembi formalne strukture moči.

oblačenja na delovnem mestu.

Jože Prinčič (2008a: 42) ugotavlja, da so pri direktorjih uspešnih socialističnih podjetij od 1960-ih let dalje do izraza prišle podjetniške lastnosti, kot je iskanje novih priložnosti, pridobivanje denarnih sredstev in politične podpore ter povezovanje s tujimi partnerji za nastop na skupnih tujih trgih. Da so direktorji dosegli konkurenčnost domačih podjetij, so se morali poslovno in razvojno čim bolj približati merilom trgov zahodnoevropskih držav. Jože Širčelj v knjigi *Moderni poslovni bonton* (1992: 127) pravi, da vprašanje, kako naj bodo zaposleni oblečeni, obuti in počesani, vpliva na imidž in ugled podjetja in je izraz njegovega organizacijskega sloga in kulture, Dalibor Soldatić in Miodrag Džuvarević (1973: 39) pa sta v knjigi *Poslovni bonton* zapisala, da je v poslovnem svetu pomembna »embalaža« uslužbencev, ki so ogledalo delovne organizacije.

Ker so mnoge moje sogovornice delale v predstavnih podjetjih, ki so poslovala z različnimi zunanjimi poslovnimi partnerji, je podjetje želelo nanje narediti dober vtis tudi z oblačili zaposlenih. Če so sogovornice nosile hlače ali kavbojke, ki so bile v očeh direktorja simbol nedostojnosti, pomanjkanja elegancije in neurejenosti, so s tem zunanjim poslovnim partnerjem posredno sporočale, da je takšno tudi podjetje, za katerega delajo. Kot ugotavlja Pierre Bourdieu (2010: 116–117), se ženskam v podjetjih pripisuje podobna vloga kot doma, kjer upravljajo z družinskim simbolnim kapitalom. V podjetjih so zadolžene za predstavitev podjetja, sprejemanje gostov in za gostoljubje, s čimer pomagajo povečati simbolni kapital podjetja. Dejavnosti podjetij zato zahtevajo skrbnost glede videza in zapeljevanja, ki ustreza vlogi, tradicionalno dodeljeni ženski.

3.3

Dekoracija ženskega telesa za urejen videz

Urejenost in družbene vrednote

Sonja je večkrat poudarila, da je direktor v službi zaradi sestankov in obiskov poslovnih partnerjev iz tujine zahteval, da je vedno lepo in urejeno oblečena. Urejena ženska je bila po mnenju Sonje tista, ki je bila »elegantno in pravilno oblečena in obuta, z lepo frizuro«. Besedna zveza »urediti se« nakazuje na to, da obstaja neposredna povezava med videzom in vedenjem človeka. Urejenost predstavlja »notranje« stanje človeka, njegovo moralno, ki se manifestira navzven v zunanji podobi. Če si urejen, pomeni, da se vedeš primerno in da si družbeno spoštovan ter legitimiran. Biti neurejen ne pomeni samo biti umazan in zanemarjen, ampak pomeni tudi karakteristike posameznika, kot so neskrbnost, malomarnost in celo težnja k iskanju težav.¹²⁸

Ker se je urejenost izkazala za ključno vrednoto pri razumevanju hlač kot oblačila za izzivanje direktorjeve avtoritete v podjetju, bom sedaj podrobneje prikazala, kakšen pomen so sogovornice pripisovale pojmu »biti urejen« in kaj so z urejenim zunanjim videzom in z dekoracijo svojega telesa želele postati. Pri tem velja omeniti, da obleko razumem

¹²⁸ V SSKJ je mogoče najti naslednje pomene glagola »urediti (se)«: »priti v stanje, skladno s pravili, zahtevami«, »narediti, da pride kaj v stanje, ki ustreza lepotnim, higienskim zahtevam, željam: urediti si lase, obleko; elegantno se urediti«. »Biti urejen« pomeni »držati se določenega reda, pravil: idejno, moralno urejen«, »neurejen« pa označuje duševno in notranje neurejenega človeka (<http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>, dostop 25. 2. 2015).

kot celostno zunanjo podobo človeka, skupaj z dekoracijo telesa. Opredelila jo bom kot »sestav telesnih modifikacij in/ali dodatkov, ki jih kaže oseba pri komuniciranju z drugimi bitji« (Eicher in Roach-Higgins 1997: 5). Janja Žagar (2011: 34) uporablja izraz »oblačilni videz«, s katerim opisuje del osebnega videza, ki ga določajo obleke in oblačilni dodatki; tudi predmete, ki spremenijo človeško telo v oblečeno telo; oblačenje ali oblačilne prakse, če gre za ravnanje v zvezi z obleko (izbiro, vzdrževanje in vsakovrstno rabo, tudi krašenje). Oblačilni videz posameznika je torej del širšega vsebinskega konteksta osebnega videza.

Do največje družbene emancipacije žensk v slovenski in jugoslovanski družbi je prišlo v obdobju med letoma 1945 in 1953. Tiste, ki so se borile v partizanih, so bile najpomembnejši vzor splošne emancipacije vseh generacij starejših in mlajših jugoslovanskih žensk, saj so se med 2. svetovno vojno emancipirale in po njej ostale aktivne v javni sferi (Pantelić 2011). Javna podoba žensk takoj po 2. svetovni vojni je bila emancipirana, izobražena, zaposlena in politično aktivna ženska, ki je soustvarjala družbenoekonomsko sfero, pri čemer so emancipacijo žensk dojemali kot pomemben element zmage socializma nad demokratičnim liberalizmom.

V prvi povojni fazi socializma je bila ženskam pripisana vloga delavk in mater, od katerih se zaradi družbeno predpisanih vlog ni pričakovalo, da so tudi ženstvene. Od 1950-ih let dalje se je ta lik vse bolj umikal liku ženstvene ženske in potrošnice. Pod vplivi zahodne kulture potrošnje so se v ženskih revijah vedno pogosteje pojavljali nasveti za gospodinje, prikazovanje ženskega aktivizma pa je bilo zamenjano z modnimi stranmi. Po formalnem izenačenju ženskih pravic z moškimi se je v 1950-ih letih z ukinitvijo AFŽ-ja, kot ugotavlja Smiljana Milinkov (2014), začne proces retradicionalizacije jugoslovanske družbe.

Radina Vučetić (2012) pravi, da se je Jugoslavija po sporu s Sovjetsko Zvezo leta 1948 vedno bolj obračala na Zahod, k ameriški kulturi džeza, hollywoodski produkciji in množični potrošnji, da bi pokazala liberalnost

jugoslovanskega sistema v primerjavi s sovjetskim, saj je v obdobju hladne vojne Jugoslavija predstavljala prostor političnih bojov Vzhoda in Zahoda. Jugoslovanski medijski trg se je od leta 1950 vse bolj odmikal od »trdih novic« in političnih vsebin k zabavi in novicam s področja življenjskega sloga, ki so bile povezane s porajajočo se potrošno kulturo. Potrošnja je postajala vedno bolj povezana z užitek, nakupovanje je postajalo užitekarsko in prostočasno opravilo, dom pa individualiziran prostor izražanja okusa in identitete.¹²⁹

Odkar se je socialistični civilizacijski proces manifestiral skozi obleko in dobre manire, so ženske postale glavni prejemniki novega okusa (Bartlett 2010a: 189). V revijah so se pojavljali članki o nakitu, pričeskah, modi, kozmetiki in drugih ženskih atributih, ki so spodbujali ženske h krašenju njihove zunanosti za privlačni videz. S tem, ko so se začeli pojavljati članki o modi, se je ustvarjal vtis, da moda ni bila brezpogojno buržujska perverzija, ampak legitimen fenomen sodobnega socialističnega življenja, pravi Susan Reid (2007: 63). Djurdja Bartlett (2010b: 413) meni, da so imele urbane in elegantne zahodne obleke posebno ideološko funkcijo v domačem socialističnem modnem tisku. Predstavljale so namreč jugoslovansko bližnjico od povojne revščine in tehnološke zaostalosti ter ruralnosti do visoko razvite in urbanizirane socialistične družbe.

Konstruiranje ženskosti v socialistični Jugoslaviji je odsevalo družbeno moralo, povezano s telesom in oblačilno politiko. Pri tem velja opozoriti

¹²⁹ V 1950-ih letih prejšnjega stoletja se je v Jugoslaviji začelo pojavljati vedno več revij, ki so prikazovale modne vsebine. Po vojni so izšle tudi štiri številke *Mode*, ki jo je izdal AFŽ o pariški modi in kozmetičnih nasvetih, da bi preprečil vstop tovrstnih tujih revij na domači trg, leta 1957 pa je začela izhajati revija *Maneken*, ki je navkljub moški obliki imena nagovarjala ženske. Konec 1960-ih let, ko se je standard v Jugoslaviji precej zvišal v primerjavi s povojnim, se je v Sloveniji pojavila revija *Ona* (1969–1971), ki je bila licenčna revija pariške revije *Elle* in je v slovenski prostor uvedla »ženske« žurnalistične vsebine, kot sta psihološki kotiček in portreti slavnih. Ko je prenehala izhajati *Ona*, se je na slovenskem trgu ženskih revij pojavila *Jana* (1971–2015), ki se je ukvarjala s skrbjo za žensko telo in modo ter prikazovala nasvete glede urejanja stanovanja.

na to, kar pravi Cas Wouters (2007: 1), in sicer, da morajo »dobre manire« priti »naravno«, avtomatično, in postati globoko ukoreninjena »druga narava«, sicer nimajo učinka. Knjiga *Ilustrirani bonton & protokol*, ki govori o dobrih manirah v Jugoslaviji, katere avtor je Đorđe Zelmanović (1990 [1962]; gl. tudi Bevk 1957; Dolenc 1958; Theuerschuh 1958), je predpisovala cel niz vrednot, povezanih z urejenim oblačenjem žensk, s čistostjo, primernostjo in s skromnostjo, pri čemer je morala biti obleka funkcionalna, a ne ekstravagantna, ženstvena in ne vulgarna. Prav tako je bilo ženskam svetovano, da mora biti pri večerni obleki, ki so jo lahko spremljali krzno, rokavice, nakit in lepi čevlji, njihova domišljija na določeni točki omejena zaradi denarnih razlogov ali samonadzora.

Jugoslovanski mediji v 1960-ih letih so priporočali nakup majhne črne obleke, ki je izpolnjevala nov socialistični kriterij »brezčasne« elegance. Predstavljala je najnovejšo modo in učinkovito bližnjico do zahodne ženskosti, ki je bila preprosta, funkcionalna in demokratična. Prej zavračane kategorije, kot so čednost, ženskost in eleganca, so bile sedaj nevtralizirane s preprostostjo in funkcionalnostjo in so veliko prispevale k estetiki socialističnega dobrega okusa (Bartlett 2010a: 205).¹³⁰ Tudi časopis *Sodobno gospodinjstvo* je svetoval ženskam, naj imajo doma črno obleko za vsako priložnost, ki jo lahko inovativno dopolnijo z modnimi dodatki, da bi prikrile skromno izbiro v omari:

»Vsaka si more privoščiti tako imenovano večerno obleko. Nekatere imajo sicer izrazito večerne obleke, krojene iz dragih tkanin, druge pa takšno obleko, ki jo morejo uporabiti v vsakem dnevnem času, za slovesne prilike pa jo znajo s skromnimi sredstvi dopolniti. [...] Če nimamo bogate izbire oblek, si kupimo črno volneno blago, in bomo

¹³⁰ Djurdja Bartlett (2010a: 205) navaja, da je leta 1964 revija *Svijet* razpisala nagrado za najboljšo obleko, ki je morala biti preprosta, izvirna, elegantna in praktična ter služiti različnim namenom. Morala je biti proizvedena iz domačega blaga in za domač trg. Zmagala je majhna mornarska obleka s satenastim ovratnikom, ki je temeljila na zahodnih modnih trendih in uporabi socialističnih konceptov praktičnosti in spodobnosti.

iz njega ukrojile dvodelno obleko. Ta lahek kostum bomo lahko uporabljale vse leto. Pozimi nam bo nadomestil večerno obleko, poleti in v toplejših spomladanskih in jesenskih dnevih pa nam bo rabil za popoldanski kostum. (Pelhan 1957b: 225)

V časopisu *Sodobno gospodinjstvo* piše, da je vsesplošna težnja po družbenem napredku socializma vključevala tudi vzgojo okusa, kar je bila naloga tekstilne industrije in trgovine, ki sta usmerjali razvoj okusa ljudi v oblačenju (Beltram 1959a: 35). Pri tem je bil nakup dobrega blaga dojet tudi kot družbeno koristno dejanje, ker je z denarjem, ki ga je za nakup prejela tovarna, potrošnik omogočil, da je tovarna še naprej izdelovala podobno blago. V tem naj bi se socialistična proizvodnja, ki je poskušala zadostiti potrebam ljudi, razlikovala od kapitalistične, ki je stremela k dobičku. Toda hkrati so bili proizvajalci tudi v jugoslovanski socialistični družbeni ureditvi odvisni od trga, zato je bilo pomembno, da so potrošniki s postavljanjem svojih zahtev izboljševali proizvodnjo, pri tem pa so si morali najprej privzgojiti čut za kvaliteto (Malešič 1957: 37).

Ta se je manifestiral tudi v tem, da je bilo mladim odsvetovano nošenje krojev, ki so posnemali modele filmskih zvezdnikov, pri oblačenju pa je bila pomembna egalitarnost, saj so oblačila deklet, ki so se od vrstnic močno razlikovala, veljala za nevzgojna. »Garderoba mladih deklet naj bo takšna, da bo podobna skladnemu in očarljivemu šopku, v katerem ne bo dragih in izjemnih cvetov. Tako ne bomo prizadeli tistih, ki jim starši ne morejo kupovati dragih oblek« (P. 1957: 175). Toda kljub temu so tudi v jugoslovanski družbi obstajale razlike, ki so se navzven manifestirale v obleki. Leta 1959 je jugoslovanska revija *Globus* vpeljala tedenske prispevke z naslovom »Diorji so med nami«, namenjene lastnikom domačih modnih salonov in modnim oblikovalcem. Ena izmed lastnic domačega zasebnega salona je dejala, da jo je navdahnila francoska kultura, vendar je izbrala samo ideje, primerne za »naše pogoje«. Christian Dior je oblačil francoski zgornji razred in nove bogataše, jugoslovanski modni oblikovalci oz. jugoslovanski »Diorji« pa so po svoje

skrbeli za socialistično elito in oblačili ženske, ki so bile na visokih političnih položajih v državi in jo predstavljale v tujini ter so zato potrebovale elegantno in funkcionalno obleko (Bartlett 2010a: 134, 154).

K uveljavljanju konfekcijskega načina oblačenja in oblačilni proizvodnji v socialistični Sloveniji so pripomogli sejmi mode in modne revije. Sejem mode iz leta 1959 je pri avtorici Živi Beltram (1959a: 34) vzbudil mnogo nelagodja, ker ni izhajal iz potreb in razmer socialistične Jugoslavije.¹³¹ Avtorica je modnemu kreatorju očitala nepraktičnost: »Praktičen? Čemu neki! Saj tudi Dior ne riše za ženske, ki potrebujejo praktično obleko! Njegovi klienti so vendar vsega navajeni ameriški bogataši.« Vprašala se je tudi: »Ali pri nas sploh imamo žene, ki se lahko in hočejo tako oblačiti, in če so, veliko jih gotovo ni, so ravno one tako pomembne, da je treba njim na čast prirejati tako drage revije, drugi pa naj pasejo oči in 'vzgajajo' svoj okus?« Kritizirala je tudi to, da si je sejem mode na račun povprečne žene, delavke, privoščil nekaj neokusnih šal, in se zato vprašala: »Kako bi preprečili, da ne bi iz socialističnih virov napajali malomeščanstvo?« (Beltram 1959a: 34).¹³²

V časopisu *Sodobno gospodinjstvo* so avtorji člankov kritizirali modne revije, ker niso predstavljale oblačil za vse postave in starosti ter tudi raznolikih oblek za različne priložnosti. Poudarjali so tudi, da se je treba

¹³¹ Te potrebe so se navezovala na potrebe večine žensk, ki pa so bile delavke, zato bi morale modne revije in trgovine upoštevati, da ženske delajo v tovarnah in uradih, v kmetijskih proizvodih in doma. V tem smislu sta bili prikazovanje in prodaja prevelikega števila »boljših« oblačil nepotrebni, saj so ženske delavke potrebovale večjo izbiro trpežnejšega in hkrati modnega blaga (P. 1958: 17).

¹³² Očitek modnim revijam, da prikazujejo preveč slavnostnih namesto praktičnih oblačil, je bil prisoten tudi naslednje leto. »Kakor smo v vsem našem gospodarskem sistemu ubrali svojsko pot, tako bi se morale tudi modne revije prilagoditi našim prilikom in biti namenjene vsem ljudem« (P. 1960: 50). Delavka iz Kartonažne tovarne je pogrešala več primerov dolgih ženskih hlač, ki so že veljale za nepogrešljivi del garderobe takratne delovne žene, in menila: »Obleke bi morale biti izbrane tako, da bi ustrezale hkrati različnim prilikom. Me si ne moremo umisliti posebej obleke za službo, posebej za popoldan in spet drugo za prireditve« (P. 1960: 52).

izogniti uniformiranosti v oblačenju in stremeti k uporabi različnih barv, vzorcev in tkanin ter slediti modnim novostim. Jugoslovanska socialistična moda naj bi se ravnala po modi izven njenih meja, pri čemer je bilo omenjeno, da so prihajali vplivi iz tujine s prevelikim zaostankom. Spodbujalo se je prikazovanje delovnih oblek, tudi za dom, službo in za zabavo, pri čemer pa se je bilo treba izogniti monotonosti in ponavljanju (Pelhan 1957a: 93–94).

Sonja je izpostavila določeno znanje oziroma kompetence pri tem, da se znaš urediti:

Ker ena, ko sva ble v pisarni skupej, ni bla tko urejena. Je mela mastne lase in je blo to res zelo grdo. Ona je mela lepo frizuro samo takrat, ko je šla k frizerju, sama se pa nekaj ni znala negovat. Tudi, ko je dobila od kje kakšno obleko, je bla tko čudn oblečena, da, js priznam, men je blo nerodno. Res. Sestra men govori, da mam js to v sebi, da se znam oblečt.

Sama je svoj občutek za urejenost opisala kot nekaj inherentnega in ne priučenega. Urejenost oziroma »znati se obleči« Sonja opiše kot lastnost, ki ni nujno povezana s količino finančnih sredstev, ampak predvsem z znanjem glede kombiniranja oblačil:

Lahko maš čist navadno obleko, skromno, ampak si lahko luštn oblečen. Lahko maš pa ne vem kakšne obleke, k so te stale ne vem kolk denarja, pa nisi lepo oblečen, k se ne znaš oblečt. Ena sorodnica ma lepe obleke, pa ni nikoli lepo oblečena, ker si ne zna kombinirat.

Sonja je pozornost usmerila v svoje črne hlače in dejala: »Recimo, to so črne hlače, pa to ...« in s prstom pokazala na svoj pullover lila barve. »Če bi si js oblekla modro bluzo al pa jopco, ne bi bla primerno oblečena,« je zaključila. Kot pravi Pierre Bourdieu (2002), so okus, znanje in ostale oblike kulturnih kompetenc vkodirane kot nekaj prirojenega – nekaj, kar nekdo »je«, ne, kar »ima«. Zaradi teh kulturnih kompetenc in znanj ljudje

družbeno niso konstruirani kot enaki, ampak so hierarhično organizirani v razrede, »narejeni v neenakost« (Walkerdine in Lucey 1989). Če so kulturni in simbolni označevalci razreda konstruirani kot prirojeni, potem mora premik od nižjega k višjemu družbenemu razredu vsebovati opazne spremembe v sebstvu ženske, ki mora razširiti svoje poznavanje oblačenja in pridobiti čim več okusa.

Urejenost vsebuje tudi znanje o estetski ustreznosti, ki se skriva v nošenju oblačil, ki izražajo posameznika, njegovo znanje in kompetence, in je odvisna od tega, kako posameznik dojema samega sebe. Anthony Giddens (1991: 53) meni, da posamezniki v obdobju pozne moderne dojemajo »jaz« kot samorefleksiven projekt v smislu lastne biografije, kar pomeni, da je subjekt tisto, kar naredi iz sebe, s čimer vsa odgovornost za lastno transformacijo obleži na njem, zato je prisiljen najti to, kar mu bo v procesu samokonstrukcije najbolje služilo. Kot ugotavlja Sophie Woodward (2007), lahko oblačenje dojemamo kot konstrukcijo identitete. Ženske namreč opredeljujejo svoje identitete skozi specifične oblačilne predmete, ki jih ne dojemajo le v abstraktnem smislu, ampak vidijo sebe skozi konkretne predmete v omari. Oblačila so zato medij, skozi katerega lahko ženske sebstvo izrazijo, hkrati pa ga z njimi tudi ustvarjajo. Tako lahko določeno oblačilo poveča občutek samozavesti pri ženski ali obratno.

Danes antropologi poudarjajo, da obleka ni le diskurzivna, ampak predvsem telesna praksa, ki določa način doživljanja telesa in njegovo uporabo, saj vpliva na hojo, držo, mimiko in predstavlja tudi utelešeno aktivnost, ne le predmet (Bartulović 2014; Mesarič 2005; Entwistle 2015; Entwistle in Wilson 2001; Woodward 2007 idr.). Karl Marx (1961 [1919]) je menil, da se dobrine pojavljajo na svetu, kot da so prišle od nikoder, proces njihove proizvodnje pa jih prikazuje kot neodvisna bitja, obdarjena z življenjem. Ideja fetiša v antropološki literaturi je bila od začetka povezana s predmeti, ki so jih ljudje nosili ali so se nahajali blizu telesa. Ta bližina je preobrazila tistega, ki jih je nosil, pravi Kitty Hauser

(2005: 164–165), in dodaja, da oblačila vsebujejo sledi tistega, ki jih nosi.

Daniel Miller (2010: 152) meni, da je treba raziskovati, kako stvari, kot je obleka, ne le reprezentirajo ljudi, ampak jih tudi soustvarjajo. Na temelju Heglove *Fenomenologije duha* razvije dialektično teorijo materialne kulture, ki predvideva, da ne obstaja ločitev med subjektom in predmeti. Podobno ugotavlja tudi Sophie Woodward (2005: 38), ki meni, da obstaja nenehna interakcija med oblačili in dejavnostjo nosilca, saj oblačilo ne dominira redu ljudi ali obratno, ampak obstaja zapletena interakcija med obema. Daniel Miller (2005) opozarja, da sodobne raziskave materialne kulture presegajo in zavračajo takšen preprost dualizem. Po njegovem mnenju estetika in občutek oblačil na telesu omogočata objektivacijo mitov, kozmologije, morale, moči in vrednot. Na podlagi predmetov, kot je obleka, spoznamo naravo naših odnosov, saj tekstil ni samo videz, ampak predvsem oblika vsakdanje izkušnje (Miller 2005: 14).

Urejenost so sogovornicam poskušale privzgojiti predvsem njihove matere, ki so jih že v mladosti učile in jim podajale kulturne norme glede urejenega ženskega videza. Če se navežemo na Pierra Bourdieuja (2010: 114), ženske prispevajo k produkciji in reprodukciji simbolnega kapitala v družini, ki ga izkazujejo s kultivacijo svojega videza s pomočjo kozmetike in oblačil, s čimer opozarjajo na simbolni družinski kapital, zato so umeščene na raven videza in ugajanja. Marica, vzgojiteljica iz okolice Celja, rojena leta 1944, se je spominjala, da je bila njena mama vedno urejena, prav tako pa je na enak način vzgajala tudi njo, in sama tem napotkom še danes sledi.

*Že od majhnega me je vedno navajala na tisto lepo. Čeprav v tistih
časih po vojni ni blo za dobiti, ne vem od kod je scoprala, da je še kako
blago dobila, da mi je njena sestra, ki je bla šivilja, vedno lepo šivala,
da sem bla lepo oblečena v lepe oblekce. Že od majhnega me je navajala
da je treba bit urejen, počesan, umit. Ko sn šla v šolo, je rekla: »A maš
robček v žepu?« Sn rekla: »Mam.« Pa je še pogledala, če ga res mam,*

ker včasih so se otroc brisal v rokav. To je blo za njo neki groznica. Vedno mi je govorila: »Veš, ženska mora vedno gledat na to, da je urejena.« Čeprav je bla preprosta ženska, je pač mela to v sebi in tak je vedno me na to navajala. Tudi zdaj mi ni vseeno. Rada se uredim.

Urejenost, ki se je zrcalila v kompetencah in znanju glede pravilnega oblačenja, so nekaterim sogovornicam poskušali privzgojiti v službi z izobraževanji. Vesna, ki je bila kot administratorica zaposlena v gradbenem podjetju IMP, se je spominjala, da so imeli v obdobju samostojne Slovenije v službi predavanja glede urejenosti na delovnem mestu.

Js se spomnem, še par let, preden sem šla v pokoj, je pršla gospa Marta Kos, je sklicala vse tajnice, vse te, ki smo sodelovale s strankami, v tavlko sejno sobo in je odpredavala svoje o tem, kako morš bit oblečen. Ona je mela zlo strog protokol. Tut polet ne brez žab. Ne na naramnce nobene stvari. Rama more bit vedno pokrita. Brez dekoltejev. Od vseh teh predavanj morš ti vzet nekej, ne sto procentov, ampak tolik, da si še v okviru te normalne norme, da ne izstopaš, bom rekla. Men je blo to normalno, ker če sem pršla ke notr v sejno sobo, kjer je sedel 40 direktorjev, sej je blo v mojem interesu, da sem bla tut js urejena.

Sonjina omara oblačil je bila močno zaznamovana s tem, da je delala v predstavniškem podjetju Elektro.

Sem se tko navadla. Krila pa obleke sem mela, da sem potem bla vedno elegantno oblečena. Pol, k sem bla v penziji, sem mela preveč lepih oblek v omari. Nisem vedla, kdaj naj to ponosim. Za doma ne morš met, če delaš, če si z otroki, nisem pa hodila ne vem kam plesat pa tko. V stolpnici je bil zraven mene en sosed, gospod starejši, in ko sva se srečala v dvigalu al pa na hodniku, je reko: »Gospa, pa vi ste vedno tok elegantno oblečena, skor edina. Kako pa to?« To mi je velikrat reko. Najprej sem misla, ah, moški kot moški, pa me mal rad

pogleda pa mi komplimente daje, pol je blo pa to kr vedno, pa sem rekla: »Veste kaj, gospod, js sem to navajena iz službe.« Ne znam se slampast oblečt. Js ne bi šla ven neurejena.

Opredelitev urejenosti, ki je bila Sonji privzgojena v službi z direktorjevo zahtevo po urejenih in elegantnih oblekah, Sonjo spremlja še danes, ko je že dolgo časa upokojena.

V iskanju »prave mere«

Sogovornice so mi večkrat dejale, da je bilo izjemno pomembno, da z zunanjim videzom niso izstopale. Vesna je v zvezi s tem, kako se v službi pravilno urediti, dejala, da je pomembno, »da si še v okviru te normalne norme, da ne izstopaš«. Meta se je spominjala, da je enkrat v trgovini *Pri Janezu* nasproti ljubljanske tržnice kupila lepo obleko.

Pa tlele (pokaže na vrat) je mela za zavezat, pa Ante reče: »Tega pa ti ne boš nosila.« Sem rekla: »Zakaj ne? Mene ne mot, če pa tebe mot, pa stran poglej.« »Ne, ne boš.« Zarad tega, k da neki izstopam. Js sem itak izstopala zmeri, k sem mela mal drugačno.

Sogovornice so pogosto omenjale, da je bilo treba pri oblačenju, v procesu »ustvarjanja urejenosti«, najti »pravo mero«, ki je vključevala sledenje trendom, izključevala pa vsakršno ekstremnost in pretirano izstopanje. Tudi Jože Šircelj v knjigi *Moderni poslovni bonton* (1992: 136) pravi, da »obleka naredi človeka ali pa ga skazi, če ne najde prave mere in se spozabi nad dobrim okusom«. »Biti urejena« je torej poleg ekonomskih sredstev zahtevalo tudi znanje, ki je izražalo kulturne kompetence glede okusa, estetike in občutka za lepoto, eleganco ter predvsem poznavanje tega, kako ujeti »pravo mero«, pri čemer je seveda vedno obstajala nevarnost, da je sogovornice ne bodo ujele. Nakup in nošenje »prave« obleke je vedno vključevalo nevarnost nakupa neprimerne obleke in tveganje, da je ženske ne bodo znale nositi na pravi način. Še posebej pri uporabi ličil so morale

biti ženske izjemno previdne, da so ujele »pravo mero« in da z njimi niso pretiravale, saj so lahko bile označene za »lahkoživke« ali prostitutke.¹³³

Sogovornice, rojene pred 2. svetovno vojno, so bile vzgojene, da je pri urejenosti najpomembnejša telesna čistoča. Kot urejene ženske so se ličile minimalno. Sonja se je spominjala, da se doma nikoli ni ličila zaradi materinega neodobravanja. »Če bi bla našminkana, takrat bi pa blo narobe. Se nkol nisem upala zarad mame šminkat. Ni bla navajena. Moja mama je zrasla na kmetih. Oni so delal, delal in bli skromno oblečen.« Velikokrat so mi sogovornice dejale, da se njihove matere niso ličile in da so bile »naravne«. Ličenje ženskega telesa, ki je bilo vedno povezano z življenjskim obdobjem ter okoliščinami, je bilo v preteklosti precej drugačno in je predstavljalo odmik od naravnosti telesa, ki je dolgo časa veljala za lepotni ideal. Kot ugotavlja Daniel Miller (2010: 58, 62), gre pri dekoriranju telesa s pomočjo ličil za vprašanje naravnega in umetnega. Mnogo ljudi meni, da si je nadeti ličila in oblačila plehko in površinsko, ker ni naravno, pri čemer naravno vidimo kot nekaj, kar je globoko in kar izraža resnico človeka.

Maja Gombač (2011:199) navaja, da so po 1. svetovni vojni mlade zaposlene ženske postajale vse bolj emancipirane, ekonomsko neodvisne, pa tudi modno osveščene: odrekle so se utesnjenim oblačilom, oblekle hlače, začele so posegati po lepšem spodnjem perilu, strigle so si lase, se začele ličiti in si puliti obrvi, se depilirati ter javno kaditi. To je bilo v nasprotju

¹³³ V 19. stoletju je zaradi romanticizma, ki je poudarjal naravno, in viktorijanstva, ki je poudarjalo samoobvladovanje, prišlo do neodobravanja glede uporabe kozmetike, še posebej med srednjimi razredi v Angliji in Ameriki, kjer je bila uporaba večje količine kozmetike povezana s prostitutkami. Sprejemljive so bile samo kreme za obraz za bolj mehko kožo in puder za prikrivanje njenih napak (Smith 2008: 490). Povezavo med pretiranim ličenjem in prostitutkami navaja tudi Bryan Turner (2008: 148), ki pravi, da je v začetku 20. stoletja zaradi pojava množičnega trga standardiziranih dobrin upravljanje z zunanostjo telesa postalo dosegljivo ne samo višjemu razredu, ampak tudi nižjim razredom. Skupaj s to demokratizacijo je postajala uporaba prevelike količine kozmetike v Angliji vedno bolj povezana s prostitutkami, še posebno šminka in maskara (Kern v Turner 2008: 490).

s pričakovanimi normami za ženske, kot so skromnost, čednost, snažnost in spodobnost. Uporaba kozmetike, zlasti šminke in pudra, je bila na Slovenskem še v 20. letih znak nečimrnosti, pa tudi povojne dekadence in propada moralnih in družbenih norm (Gombač 2011: 203, 223). Mojca Ravnik (1981: 79), ki je raziskovala življenje v ljubljanskem delavskem naselju Galjevica, je od sogovornic izvedela, da ženske pred 2. svetovno vojno kozmetike niso uporabljale, prav tako pa ji je ena od sogovornic dejala, da ji je, ko je od sestrične v dar dobila šminko, puder in kolonsko vodo, njena mama vse skupaj vrgla v ogenj.

Jože Dolenc (1958: 77) v knjigi *Lepo vedenje* (1958) pravi, da »skromnost v obleki kaže več človeške notranje kulture kot prisiljena načičkanost«, kar priča o tem, da je bilo tudi v bontonih v obdobju socializma prisotno prepričanje, da oblačila izražajo notranjo resnico človeka, pri čemer je razkošna obleka odražala površinsko človeka. V socializmu je dekoriranje ženskega telesa z ličili in oblačili lahko predstavljalo način kompenzacije za napake matere narave, pri čemer pa fizična lepota ni mogla nikoli nadomestiti notranje, ki jo na primer predstavlja inteligenca (Massino 2012: 233).

Ličenje je bilo povezano predvsem z mlajšimi ženskami. Dalibor Soldatić in Miodrag Džuvarević (1971: 13) sta skladno z bontonom ženskam svetovala diskretno uporabo ličil. Za mlada dekleta je bonton veleva umirjeno uporabo kozmetičnih sredstev, ker jih zaradi mladosti in lepote niso potrebovale, toda ugotavljala sta tudi, da so ravno one najbolj kupovale kozmetična sredstva. Sonja si je za razliko od njene mame, ki se ni ličila, šminkala ustnice in obrvi ter si lakirala nohte, toda šele kasneje, ko se je že odselila od doma. Pri tem je govorila na način, kot da je želela sama pri sebi upravičiti šminkanje:

Ne zato, ker bi se afnala, ampak zato, ker so nohti bolj urejeni, ne vem. Doma pr starših se nisem šminkala. Niso takrat dovolil. So rekli, da se afnamo. Pol, k sem bla že poročena pa k smo pršl mal na počitnce z otroci, sem se že mal našminkala pa nohte tut.

Sonja je poudarila, da se ni šminkala z namenom »afnanja«, ki je imelo zanjo negativno konotacijo, tudi zato, ker je to pomenilo, da je želela izstopati od povprečja, kar bi posledično pomenilo, da ne bi mogla ujeti »prave mere«. ¹³⁴ Pretirano dekorirana zunanost žensk je bila neposredno povezana z njihovim vedenjem, ki naj bi bilo izumetničeno in nenaravno. Đorđe Zelmanović (1990 [1962]: 21) je v knjigi *Ilustrirani bonton & protokol* svetoval, naj si ženska z ličili obraza ne poslikava, ampak naj ga samo poudari na nevsiljiv način. Pravilna in poznavalska izbira barv ter njihova zmerna uporaba in spretno kombiniranje so žensko lahko polepšale, s pretiravanjem pa je bil dosežen nasproten učinek. ¹³⁵ Tudi Jože Dolenc (1958: 80) pravi, da »lepoticenje« oziroma pretiravanje v uporabi ličil lahko učinkuje smešno.

Ličenje je po mnenju Silve, trgovke, rojene leta 1952 v Krki, ki pripada nekoliko mlajši generaciji žensk, veljalo za simbol pregrešnosti in pohujšljivosti. Takole je opisala, kako je s svojim ličenjem izzvala avtoriteto svojega očeta:

»Ko sem hodla v srednjo šolo, so se punce šminkale, lakirale nohte in sem si tut js to nabavla. Doma se nisem upala našminkat, nekje na poti, ko sem šla na avtobus. Se je pa to zgodil ... Acetona ni blo. Lak mi je ostal. Oče mi je pol šel v torbo in z nožem sem mogla pred njim vse dol postrgat in vse mi je v ogenj zmeto. Sn pa jokala pa sn si z nožem dol strgala. 'To ti men ne boš delala.' Ni mi pusto. 'Pr men, dokler boš v moji hiši, se ne boš.'«

¹³⁴ Izraz »afna« po SSKJ označuje »človeka z nenaravno, izumetničeno zunanostjo ali vedenjem, zlasti žensko«, »afnati se« pa pomeni »nenaravno, izumetničeno se nositi ali vesti« (<http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>, dostop 10. 3. 2015).

¹³⁵ Izbran okus je odklanjal vsako pretiravanje in iskanje pozornosti že pred 2. svetovno vojno, kar je razvidno iz bontona tistega časa, v katerem piše, da imajo prave dame izbran okus, ki se kaže v preprostosti, skladnosti in čutu za pretiranost v smislu razkošja, preobilja »lišpa« in nakita ter ekstremnih modnih oblik (Bodanius 1935: 22).

Ličenje žensk je lahko naletelo na neodobranje tudi s strani njihovih bratov. Darja se je spominjala:

Mama ni nč rekla, brat me je sekiru: »Tako dol, tako dol!« Naš Marjan je bil opasn. Js sn takrat hodila u srednjo šolo. Mene in Matejo. Veš kak naju je sekiru. Mateja je tako delala frizersko šolo. Tam so se to učil. Js sn se pa mazala tko na šverc. Doma ne, tko po pot. Enkrat me je srečo na mostu, k sn šla jst u šolo, on pa ne vem od kje. »Tako dol, tako dol! Robec uzem pa ...«

Sogovornice so torej ličila skrivale pred družinskimi člani in se ličile izven doma, na poti v šolo, na zmenek, v službo ...

Poleg ličenja je za odmik od naravnega veljala tudi frizura, ki je bila pomemben del urejenosti pri sogovornicah in je lahko, podobno kot ličila, izzivala neodobranje zaradi »afnanja«, ki se je povezovalo z novo frizuro. Meta se je spominjala, na kakšno neodobranje je naletela pri svojem očetu, ko je prišla domov z novo trajno:

Ne vem, če ni blo glih med okupacijo, še nisem bla stara 18 let. Trajno sva šle pa midve na skrivaj z eno mojo prjatlco delat, ker sva se bale doma, kako bo. Sva šle k mami od prjatlce. To je bla tista železna trajna, električna je bla v vsakem viklerju. Pol sem bla pa tko skravžlana. Joj, js pa domov pridem, mama me pogleda, prov: »Jej, kaj bo pa ata reku?« On je hoto, da mam js kite skos. Joj, takrat mi še na misel ni pršlo ... Pa sej ne more nč, če je že trajna, ne? Potem pa oče domov pride, js sem bla pa u rut. Sn bla pol kr ene par dni u rut. Pa prov oče mami: »Ja kako Meta u rut hodi?« Je rekla: »Js ne vem, vpraši jo.« Jej, ko je pa vido, da mam skravžlane lase, je pa reko: »Prec pejt zdle u kopalnco pod vodo!« A veš, kako je bil hud!

Ko sem jo povprašala, zakaj se je oče jezil, je dejala: »To so bli še taki stari ljudje, pa neki novga je blo. Ta se pa afna zdej, ne, recimo.«

Danica se je spominjala, kako se je upirala svojemu bodočemu možu, ki ni želel, da se liči. Ličenje v socialistični Jugoslaviji ni bilo zaželeno tudi zato, ker je veljalo za buržujsko.

K sn se poročila u Beogradu, takrat je blo buržujsko, da se šminkaš. Js sn začela ustnce že pr 16 letih mazat, če se pa nisl, sn pa zgrizla, de so ble bl rdeče. Pol sn pa kupavala u Goric, za časa Italije, take lahke roseto, ampak 1945, kadar je Filip začel hodit z mano, on partizan, pa so ga drugi: »Kako? Tvoja Danica si farba ustnce?« »Ja,« sn rekla, »js si jih farbam.« »Pa mogoče bi blo boljš, de se ne.« Kokr, to je buržujsko. Pa en čas sn pustila, pa sn se spet začela. Ne tako izzivalno. On je hodo mimo kopalnice zmeri gor pa dol, k je čako. Seveda, se je zavleklo, predn ... Mal pudra, pa sn čakala, da je šel mimo, pa sn hitro tisto na skrivaj namazala. Sostanovalci so mu rekli: »Kako, de se Danica šminka?« Pol mi je enkrat neki omenu, ampak js nisem ... En čas pustim, pa sem spet začela. Po 1951., 1952. letu smo šli pa u Rim, takrat sn se pa sploh šminkala.

Marica, vzgojiteljica iz okolice Celja, rojena leta 1944, se je spominjala, da so se meščanke v socializmu ličile z živobarvnimi šminkami in s pudrom v prahu. »Lase so si barvale, niso ble sive, ampak moja mama je bla iz delavske družine in njeni lasi so bli sivi.« Oblačila in kozmetika sta imeli v socializmu sprva status »prepovedanih užitkov«. Mary Neuburger (2000: 173, 182) pravi, da je država v socializmu s propagiranjem nove povojne podobe ženske poskušala emancipirati njihove buržujske preteklosti in jim hkrati podariti aktivno vlogo soudeleženk v ekonomiji in politiki. Make-up in lepe pričeske so bile videne kot zelen del v procesu izgradnje socializma samo v primeru, da je bila lepota izražena v okviru socialističnih izrazov. Ti izrazi pa so bili tudi pod vplivom globoko zasidranega odklonilnega odnosa do kozmetike, ki je izviral tudi iz katoliške vere, skladno s katerim je

uporaba kozmetike veljala za sredstvo spreminjanja božjega dela, bila pa je tudi simbol prevzetnosti in skušnjave.¹³⁶

Obljuba modernega dobrega življenja ni bil le zahodni, kapitalistični fenomen, ampak tudi eksplicitna obljuba socializma. Tako na zahodu kot tudi na vzhodu Evrope so v povojnem obdobju vzkli urbani načini preživljanja prostega časa in družabnosti, ki so bili omejeni ideološko in spolno. Kajenje žensk je bilo simbol buržujskosti in zahodne dekadence, moderna potrošna praksa *par excellence*, ki je spremljala povojno okrevanje in družbene spremembe na obeh straneh železne zavese (Neuburger 2012: 94–97). Mila, rojena leta 1927 v Dolu pri Ljubljani, gimnazijska maturantka, zaposlena na občini Ljubljana, je v partizanih kadila, in ko je prišla nazaj, si je še vedno včasih prižgala cigareto. »Maaarija, enkrat pa doma to nardim, je pa sam okrog ušes prletel.« Ko sem jo vprašala, ali od očeta, je dejala: »Ne, ata je bil čist drgačen, mama pa dosledna. 'To pa ne bo! Samo nej te še jenkr vidm.' In sem dejansko nehala. So ble tiste Drava, take smrdljive. Trafike so ble.«

Kajenje, ki je veljalo za simbol ženske neodvisnosti, je bilo tudi Metin vir užitka, ki ga je zaradi očetove prepovedi izvajala na skrivaj. Cigarete je dobila v službi, saj jih v Slovenija sadju zaradi pogostih obiskov poslovnih partnerjev iz tujine ni bilo težko dobiti. Za razliko od Mile, ki je po prepovedi njene matere nehala kaditi, pa se Meta očetovim pritiskom ni uklonila. Toda enkrat je, prepovedi navkljub, pri njej našel cigarete.

¹³⁶ Zgodovina vpliva krščanstva na uporabo kozmetike pravi, da je s širjenjem krščanstva v Rimskem imperiju uporaba kozmetike močno upadla zaradi promoviranja preprostejšega načina življenja in duhovnih vrednot v nasprotju z materialnimi in posvetnimi (Sherrow 2001: 86). V 15. stoletju v Angliji so krščanski učitelji kritizirali uporabo kozmetike, ker naj bi spreminjala božje delo in bila usmerjena proti njegovi volji. Eden izmed njih je okaral ženske, ki so uporabljale kozmetiko in jih spraševal, kako lahko molijo k bogu z obrazom, ki si ga bog ne lasti? (Camden v Sherrow 2001: 87). Podobno ugotavlja Bryan Turner (2008: 148), ki pravi, da sta v krščanstvu kozmetika in dekoracija telesa sinonima za prevzetnost in skušnjava. Tako je bilo v reformacijskem gibanju urejanje zunanosti telesa s kozmetiko opredeljeno za nereligiozno dejanje in manifestacijo aristokratske lenobe.

Js sem domov pršla, to je bla sobota in sem mela kuhno za poribat. Pol pa vidm očeta. Tam sedi na tisti kišti pa lepo kadi, js pa ribala kuhno. Kar naenkrat pa vidim, da ma v rokah moje cigarete. Js sem jih pa dobila od enga. Veš, k so pršli od uzuni, so nam zmeri kej prnesl. Ene dobre ženske cigarete, al pa kakšne šminke al pa kakšne takšne stvari. Takrat, ko še ni blo tolk. Na izvozu Slovenija sadje smo me kr velik dobile. »Na,« sem rekla, »zdej pa mam.« Sem jih mela, pa veš kje? U sobi not v žepu v jutranji halji. Tam jih je dobil, to se prav, d je fejst iskal. Nč ni reko, lepo je kadil, pa tko se je luštn obnašo. Sam pol sn pa rekla: »Na, sobota je, ki bom pa js dobila cigarete?«

Slovenske in jugoslovanske ženske so v socializmu zadovoljile svoje materialne potrebe tudi skozi upor družbenim normam in tradiciji, ki je vključeval ponovno uvajanje »buržujškega« individualizma in ženskosti pri dekoriranju telesa. Djurdja Bartlett (2010a: 212) meni, da je socializem prevzel buržujški stil, ker socialistična moda ni imela lastne preteklosti, ta stil pa je že obstajal, zato so ga lahko takoj uporabili. Jugoslovanski socialistični dober okus je bil rezultat zlitja delavskega stila z buržujškim »dobrim okusom«. Proizveden je bil skozi hibridizacijo njunih skupnih karakteristik, kot so skromnost, površinskost, primernost in udobje. Čednost in eleganca sta bili dve ključni karakteristiki buržujškega dobrega okusa, ki sta bili vključeni v socialistični stil oblačenja (Bartlett 2010b: 417).

Sporočilo socializma je vse bolj postajalo, da ženskam za njegov uspeh ni treba več žrtvovati lepote in ženstvenosti. Parfumi, kozmetika in modna oblačila so postajali vse bolj dostopni potrošnikom v Sovjetski zvezi, Vzhodni Nemčiji, na Poljskem, Madžarskem in seveda v Jugoslaviji. Ti atributi so bili, kot pravi Jill Massino (2012: 230), potrebni za uspeh socializma v izgradnji modernega socialističnega državljana. Moda in lepota, nekoč označeni za buržujški neumnosti, sta začeli služiti kot simbol socialistične modernosti, pri čemer so potrošniki postajali oprijemljiv medij, skozi katerega so socialistični voditelji legitimirali

svojo vladavino. Slovenke so pri dekoraciji svojega telesa sprejemale tudi zahodne koncepte ženskih lepotnih standardov in z nakupovanjem zase ter s kultivacijo zunanjšega izgleda ustvarile svojo idejo fizične privlačnosti. S pomočjo kozmetičnih proizvodov so poskušale izboljšati svoj fizični izgled in tako še naprej poudarjale svojo ženskost, kar so počele na različne načine, najpogosteje s sprotnimi spontanimi in naključnimi pogajanji, ko so bile razpete med potrebami oz. željami in svojimi zmožnostmi. Spet drugič so kozmetične proizvode uporabljale namerno, kot sredstvo upora proti včasih utesnjujočim idealom glede ženskega videza.

3.4

Urejenost in »družbeno pozicioniranje«

Urejenost kot skladna celota

Sogovornice so poudarjale, da je pri urejenosti ženske najbolj pomembna koherentna celota, ki so jo opisale kot »da si spedenan od glave do nog« ali »od lasov do čevlja« ter »vse more bit, make-up, nalakirani nohti, vse, vse«. Miranda je kot gospodinja delala v sosednji Italiji. Dejala je, da ni imela krznenega plašča in tudi, da si ga ni želela.

Js pravim – če jemaš ti krznen plašč, mora bit vse, frizura, čevlji, vse. Morš bit porihtan, če ne naredi krznen plašč slabš, k boljš. Tu pr nas jih niso nosle, v Italiji pa. Italjanke so mele visoke pete pa zlatnine tolko! One so zlo dale na to, če so služkinjo mel. Se jim je

zdelo, de so več poštete.¹³⁷ Tisti, k so mel vile, so mel prov vrtnarja pa recimo kuharce pa čistilke. So mel tut take vile. Lepe ...

S tem je opozorila na potrebo po razumevanju komplementarnosti objektov dekoracije telesa, ki so morali sestavljati skladno celoto. Če je ženska želela nositi krzneni plašč, je torej morala imeti tudi primerno obutev, frizuro, nakit in živeti v stanovanju, ki je odsevalo njen materialni standard, kar lahko povežem s konceptom, ki ga David McCracken (1990: 118–121) imenuje *diderojeva enota*. S tem konceptom ima v mislih enotnost in složnost potrošnih dobrin, ki se med seboj komplementarno dopolnjujejo v kulturni konsistentnosti.¹³⁸ Predmeti torej morajo nekaj pomeniti skupaj, sicer nimajo pomena. Prav *diderojev učinek* je lahko vzrok transformacije, saj posamezniki upajo, da bodo s preobrazbo materialnega sveta preobrazili tudi sebe, ko bodo obema dodali nove simbolne pomene.

Sophie Woodward (2005: 21, 30) meni, da je treba to, kar »gre skupaj«, pri oblačenju dojemati v smislu tega, kaj »se zdi prav«. Kot materialne kulture oblačil niso dojemali zgolj kot predmetov, ki odsevajo vidike sebstva, ampak skozi svoje določene materialne lastnosti soustvarjajo identiteto in igrajo družbeno vlogo. Občutek za to, kaj »gre skupaj«, temelji na točno določenem občutku družbenega reda pri posamezniku. Ker Miranda ni živela v bogati vili, nosila zlatega nakita in visokih pet, se v njenih očeh krzneni plašč ni skladal z njeno celotno oblačilno podobo, ki je odsevala družbeni status. Dinamika med različnimi, tudi nasprotujočimi si interpretacijami glede dojetja obleke pri sogovornicah, ponuja vpogled v razumevanje kompleksnih identifikacijskih procesov. Pri urejenosti in dekoraciji telesa ni šlo samo

¹³⁷ »Bolj (»več«) poštete« pomeni biti bolj spoštovan, cenjen in imeti več družbene veljave.

¹³⁸ David McCracken (1990) navaja primer Dideroja, ki mu je bila podarjena škrlatna jutranja halja. Ko je postal njen lastnik, je vse ostalo, kar je imel v lasti, v njegovih očeh postalo slabo in neprimerno, zato je menil, da mora vse svoje imetje nadomestiti.

za oblačila in zunanji videz, ampak tudi za razumevanje tega, kaj je pomenilo biti ženska iz določenega družbenega razreda.

V tem prispevku se bom izognila umeščanju sogovornic v določen družbeni razred, saj lahko iz njihovega pripovedovanja razberem, da so mnoge skozi svoje življenje »zamenjale« pripadnost različnim družbenim razredom. Če razredne pripadnosti sogovornice Sonje opišem bolj shematsko in skozi poklicno perspektivo, bi lahko grobo dejala, da se je rodila v delavsko-kmečki družini. Njen oče, izučen za mesarja, je bil zaposlen v papirnici Vevče, njena mama, ki je doma gospodinjala, pa je prihajala iz kmečke družine. Sonja se je spominjala: »Pr nas je sam oče delo, mama ni bla v službi. Ni blo denarja.« Tako mama kot tudi oče sta jo spodbujala k učenju, ker sta se zavedala pomena izobrazbe za njen poklic. Sonja je v Ljubljani končala štiri razrede meščanske šole leta 1943 z malo maturo in se izučila za trgovko, s čimer bi jo lahko umestili v srednji razred.

Ker se je poročila z oficirjem v jugoslovanski vojski, bi lahko dejali, da se je s poroko umestila v srednji oziroma v višji srednji razred, saj je mož zelo dobro zaslužil in imel razne dodatke, hkrati pa je njegov poklic glede na njeno pripovedovanje v družbi pomenil tudi prestiž in ugled, ker je imel dostop do mrež družbene moči, s čimer je bila Sonja z njegovo pomočjo legitimirana v javnosti.¹³⁹ Spominjala se je:

Takrat sem že mela hčirko. Ko smo šli z možem z vozičkom ob nedelah, njega so pozrvali. On tut če bi hoto, ni smel voziček vozit, otroka nosit. Nč. Niti paketa, nič ni smel nosit, niti prtljage. Moj mož je bil major. Bil je komandant celga bataljona. Že zarad unih ni smel. Je mogo met neko dostojanstvo. Je mogo bit taglavni tam. Enkrat mi je reko: »Pejt z mano, da boš vidla, kje sem js, kje delam.« Men je blo

¹³⁹ Na tem mestu sledim Sonjinemu pripovedovanju in dojetju oficirske pozicije njenega moža kot ugledne in prestižne. Lahko bi našla tudi nasprotne, bolj negativne pripovedi glede ugleda jugoslovanskih oficirjev v javnosti, toda, kot že rečeno, sledim Sonjini perspektivi.

tok hecen, k sem pršla, so tut vsi vstal, cela vojska: »Mirno!« Cela vojska! Mi je reko: »Vidš, morš se tko obnašat, ko jst, da ne boš se kej smejala al pa karkol.« Pol je pa reko: »Pejt z mano mal v pisarno.« In sem tam sedela in kir je pršo not, vsi so pozdravljal pa pozdravlal ...

Simone Abram (1998: 372) meni, da razred ni položaj na lestvici, ampak simbolna referenca in znak raznolikega sloja. To ne pomeni, da zanikamo materialno pomembnost razreda in raznolikih neenakosti, povezanih z določeno razredno pozicijo, je pa pomembno razumeti, da je razred v svojih materialnih in kulturnih oblikah narejen ali vpisan v potek posameznikovega življenja (Skeggs 2004). Kot pravita Karen Sayer in Gail Fisher (1997: 59), je zaradi fluidnosti razreda nemogoče kadarkoli razmišljati, »v kateri razred spadam sedaj«, zato predlagata iskanje alternativnega moralnega okvirja, ki bo bližje samodojemanju žensk, ki mora zajemati integracijo med različnimi razredi, s katero lahko pokažemo na zamik med razredom, v katerega se je ženska rodila, in tistim, ki ga je dosegla, ter na ozadja, ki še naprej vplivajo na njeno življenje tudi potem, ko se s svojim poklicem in izobrazbo umešča med članice višjega (srednjega) razreda (Sayer in Fisher 1997: 58).

Pomembno je, da se razreda ne dojema kot statične fiksne strukture, ampak skozi perspektivo aktivnega samoumeščanja družbenih akterjev. Glede na to, da je Sonja v toku svojega življenja menjala več razrednih pripadnosti, menim, da je bolj plodno govoriti o »družbenem pozicioniranju« oziroma »umeščanju«, ki mi omogoča ubeseditev aktivne vloge, ki so jo ženske imele pri samoumeščanju v družbene pozicije oziroma razrede, s čimer bom lahko o družbenih neenakostih in interpretacijah družbenega razslojevanja v socialistični Sloveniji razmišljala bolj večplastno in hkrati pokazala, da je treba razred in družbene neenakosti preučevati skupaj z drugimi družbenimi fenomeni, kot sta identiteta in spol.

Jugoslavija je veljala za socialistično državo, v kateri naj bi bil delavski razred privilegiran, kljub temu pa so bile neenakosti prisotne tudi v njej

(Archer, Duda in Stubbs 2016; Archer in Musić 2016; Kirn 2014; Luthar 2006 itd.). Breda Luthar (2006: 235) pravi, da se je med letoma 1953 in 1964 v Jugoslaviji odvijala hitra ekonomska rast, ki je bila posledica industrializacije, urbanizacije in splošne modernizacije. Potrošnja dobrin se je v Jugoslaviji zvišala hitreje kot v katerikoli drugi socialistični državi vzhodne Evrope. Politični in ekonomski procesi so potekali vzporedno z družbeno in kulturno transformacijo, vključno s prerazporeditvijo družbenih skupin: diferenciacijo, urbanizacijo in individualizacijo. S pojavom vedno večje diferenciacije v zaslužkih in v poklicni klasifikaciji se je začela pojavljati razredna struktura, ki je temeljila na »količini kompetenc«, izobrazbi in na življenjskem stilu, ki so namesto dohodka označevale meje med družbenimi razredi (Eder v Luthar 2006: 236). Posledica je bil pojav srednjega razreda s specifično notranjo diferenciacijo in z dovolj ekonomskega ter kulturnega kapitala v obliki okusa in morale, ki je lahko bil potrošen (Luthar 2006: 236).

Odnos do razmerja med potrošnjo in statusom se je v Jugoslaviji do 1970-ih let močno spremenil. Pred razvojem množične potrošnje v Jugoslaviji je obstajal elitni razred partijskih funkcionarjev, ki je imel poseben dostop do moči in virov v družbi, s tem pa tudi najvišjo oblast. Posledično je imel tudi najboljše avtomobile in hiše, saj je trošil razkazovalno in svobodno, ostali pa so mu hierarhično sledili. Nova kulturna možnost pripadanja veliko večji skupnosti potrošnikov je sčasoma spodkopala pomembnost in zbrisala ozke meje bolj tradicionalnih razrednih kategorizacij v Jugoslaviji. Vzklilo je novo socialistično državljanstvo, ki se je opredeljevalo bolj v smislu modernosti kot z razrednimi kategorijami (Patterson 2011: 296–297).

Jana Bacevic (2016: 92) meni, da je treba pri preučevanju razreda v socialistični Jugoslaviji namesto konceptualizacije razreda kot »objektivne« družbene kategorije pozornost posvetiti različnim načinom, na katere je bil razred uokvirjen in funkcionalen v različnih zgodovinskih trenutkih. Le Normand (2016: 38) opozarja na raznolike

razrede v Jugoslaviji, saj pravi, da so migrantski delavci (»gastarbajterji«) predstavljal distinktivni družbeni razred, ki ga imenuje »jugoslovanski transnacionalni delavski razred«, opredeljen s skupnim statusom do jugoslovanske ekonomije in politike. »Družbeni razred« in »družbeno razslojevanje« v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji bom zato razumela kot prilagodljiva in vključujoča termina, ki zastopata raznolike vzorce razslojevanja in reproduciranja družbenih neenakosti.

S svojim načinom oblačenja so se sogovornice s samoopredelitvijo in samoreprezentacijo aktivno poigravale z razrednimi pozicijami. Ervin Goffman (1978: 26) s pojmom »izvajanje« (angl. *performance*) opredeli aktivnost udeleženca v določeni situaciji, ki na kakršenkoli način vpliva na druge udeležence. Pravi, da se lahko posameznik vede in izraža na preračunljiv način, da bi pri drugih dosegel specifičen odziv. Včasih se tega preračunavanja ne zaveda, včasih ga izvaja namerno, glede na to, kakšno vrsto izražanja določen družbeni status zahteva (Goffman 1978: 17–18). Družbeni status po njegovem mnenju ni materialna stvar, ki jo poseduješ in razkazuješ, ampak vzorec primerne uprizarjanja, ne glede na to, ali poteka elegantno ali nerodno, in nekaj, kar šele bo realizirano (ibid.: 81). Oblačilno kulturo oziroma celotno dekoracijo telesa je mogoče razumeti tudi skozi perspektivo samoreprezentacije in družbenega uprizarjanja, saj ljudje oblačila prilagajajo različnim družbenim situacijam, kjer gre za uprizarjanje oziroma oblikovanje in ne razkazovanje družbenih statusov.

Razred bom razumela kot analitično kategorijo, ki se nanaša na dohodek in zmožnost nakupovanja, poklic, izobrazbo in ostala merila družbenih dosežkov kot del »družbene predstave« v transformaciji (Patico 2008: 12). Menim, da mi bo to omogočilo bolj večplastno razmišljanje o družbenih neenakostih in interpretacijah možnih pojmovanj razreda v

socialistični Sloveniji.¹⁴⁰ Randall Collins (2004: 260) pravi, da distribucija bogastva ne pomeni ničesar, dokler ne vemo, kaj bogastvo v določeni situaciji izkušnji pomeni, prav tako lahko poklicni prestiž razumemo samo, če raziskujemo situacije poklicnih srečanj in vzamemo v obzir situacijsko stratifikacijo, ki se odvija. Dejanska izkušnja razslojevanja v družbenih soočanjih namreč močno niha in je podrejena situacijskemu pogajanju, ki se vedno odvija v določenih zgodovinskih okoliščinah. Randall Collins (2004: 262) zato meni, da potrebujemo teorijo o mehanizmih mikro situacije, ki je lahko povezana z našimi starimi hierarhičnimi podobami ekonomske, politične in kulturne moči ali pa tudi ne.

Oblačila žensk razumem kot utelešenje praks družbenega pozicioniranja, saj so oblačila subjekt obojega – predmet, ki klasificira in je klasificiran skozi okus. Okus po mnenju Pierra Bourdieuja (2002) izhaja iz habitusa in je skupek preferenc, ki opredeljujejo posameznikove izbire. Družbeni

140 Za Maxa Webra (1946) se »razred« navezuje na pozicijo posameznika ali skupine v ekonomiji, »status« pa na čast, s čimer opozori tudi na družbeno in moralno spoštovanje, ki ju je potrebno upoštevati pri umeščanju posameznikov v razred. Pierre Bourdieu (2002, 1997) opredeli različne tipe kapitala, ki vplivajo na posameznikovo pozicijo v celotnem družbenem polju. Ustvari model razreda, ki temelji na »kapitalih«, ki se premikajo skozi družbeni prostor. Predlaga štiri oblike kapitala: ekonomskega (dohodek), kulturnega (lahko obstaja v utelešenem stanju – dolgotrajne dispozicije telesa in uma – ali v objektivnem stanju – kulturne dobrine – in tudi v institucionalnem stanju – izobrazba), socialnega (mreže, povezave z ljudmi) ter simboličnega (proizvod ostalih kapitalov, ko so dojeti kot legitimni). V prvi večji empirični raziskavi *Društveni slojevi i društveni svest*, objavljeni leta 1977, je Mihailo Popović (v Archer 2014: 139) opredelil štiri hierarhične nivoje družbenega razslojevanja, ki so temeljili na poklicu v socialistični Jugoslaviji: 1. politični in ekonomski voditelji, 2. srednji socialistični sloj, 3. delavci v proizvodnji, 4. zasebni lastniki (kmetje, obrtniki). Že pred njim je Branko Horvat (1969: 147–148) razred utemeljil na podlagi a) razlik v družbenem ugledu oz. prestižu, ki je posledica b) finančnega statusa in c) družbene moči. Tako je glede na njegov opis v Jugoslaviji obstajala naslednja razredna stratifikacija: 1. politiki, ekonomski in neekonomski vodje (sprejemajo najpomembnejše politične odločitve, imajo najvišji dohodek in zato prestiž), 2. intelektualni delavci v vladni administraciji (univerzitetni diplomanti, pri čemer inteligenco deli v tehokrate, birokrate in v humanistično inteligenco), 3. rutinski pisarniški delavci, ki predstavljajo srednji razred, 4. delavci, ki jih deli v: a) zelo kvalificirane, b) kvalificirane, c) polkvalificirane, d) nekvalificirane in kmečke delavce, 5. obrtniki, 6. kmetje.

subjekti, ki klasificirajo in ki se s svojim klasificiranjem sami klasificirajo, se med seboj razlikujejo skozi razlikovanje lepega, grdega, prefinjenega in vulgarnega. Okus in sodbe o okusu drugih so prostor simbolnega konflikta in reprodukcije neenakosti, saj se posamezniki umeščajo v izbrane družbene kategorije za prilaščanje družbene moči in so vanje hkrati umeščeni s strani drugih ljudi z ustvarjanjem sodb o njihovem neokusu, saj legitimirajo svojo identiteto na temelju njihove izključitve.

Rajko Muršič (1997: 228) pravi, da so temeljni nosilci identitete, ki jih pridobivamo skupaj – estetske, moralne in kognitivne sodbe okusa – veliko bolj družbeno in historično pogojeni, kot smo pripravljeni priznati, in nosijo neizbrisen razredni pečat. Malcolm Barnard (2002: 41) meni, da skozi oblačila družbeni red izkušamo, komuniciramo in reproduciramo, saj gre za prakse, ki proizvajajo ter reproducirajo kulturne skupine skupaj z njihovimi položaji relativne moči. Oblačila izražajo ideologije različnih družbenih skupin, ki so lahko v nasprotju z ideologijami drugih družbenih skupin v družbenem redu, zato z njimi ne le konstituiramo in komuniciramo položaj v družbenem redu, ampak tudi izzivamo položaje relativne moči znotraj njega.

Oblačilna politika v družbi je od žensk pričakovala, da bodo ujele pravilno ravnotežje med tem, da niso bile pretirano ali preslabo oblečene, oziroma – kot so se same izrazile – da so »ujele sredino«. Družbena morala, povezana s prevladujočimi telesnimi in oblačilnimi politikami, je vključevala tudi normativne predpise in od žensk zahtevala, da dosežejo »pravilno« ravnotežje med tem, da so pretirano ali preslabo oblečene. Pomembno je bilo, da se niso javno pojavile preveč okusno in bogato oblečene, hkrati pa tudi ne preveč ceneno in revno. Njihov oblačilni okus je bil nenehno pod drobnogledom drugih kot označevalec njihove družbene pozicije v razredni hierarhiji. Sodbe o okusu nas opominjajo, da je politika pripadanja v Jugoslaviji predstavljala izjemno dinamičen proces, v katerem opazimo kompleksna nasprotja v pozicioniranju sogovornic, ki so se aktivno poigravale z reprezentacijo in izpogajale svoj

razredni položaj, da bi bile v družbi spoštovane, pri čemer je to veljalo le do določene mere, saj zaradi družbenega razvrščanja ni šlo za popolnoma svobodno poigravanje in pozicioniranje.

»O kozmetiki so lahko sanjali tisti, ki so meli višje plače, višje dohodke,« je dejala Vera, ekonomistka, rojena leta 1928 iz Maribora, sicer šefica izvoza v podjetju Slovenija vino, in opozorila na to, da so bila ličila manifestacija neenakosti v družbi in so zahtevala več ekonomskega kapitala. Nakupovanje in razkazovanje dobrin, kot so oblačila, kozmetika in nakit, ter kultivacija ženskih teles so bili manifestacija novih družbenih razlik glede dostopa do virov. Tudi ekonomska neodvisnost, ki je bila v Jugoslaviji predstavljena kot ključen faktor emancipacije jugoslovanskih žensk, je ženskam omogočila dostop do ekonomskega kapitala, ki je bil seveda pomemben tudi pri dekoraciji njihovega telesa.

Sonja je dejala, da je imela moža oficirja, zato je imela to prednost, da je lahko oblačila nakupovala v posebni trgovini, namenjeni oficirjem.

Čist posebi trgovina. Mi smo dobil karte, take posebne karte, k je blo – za otroka je bla drugačna karta, za moža kot oficirja druga. Ni blo tok drago kot drugod, pa se je dobil vsega. In ženske konfekcije že. To je bla vlka prednost, ker smo dobil več hrane, k je drugod ni blo v trgovinah.

Socialne razlike so se ustvarjale tudi z različnimi karticami glede omejenega dostopa do določenih trgovin (vojaško-diplomatskih), v katerih so nove politične elite koristile posebne usluge, pri čemer velja omeniti, da so se kartice v Jugoslaviji uporabljale samo v 1940-ih letih, po vojni. Takrat so ljudje živeli v prenaseljenih mestih, kjer se je dalo kaj kupiti samo z boni in »točkami«. Obilje je bilo na dosegu rok samo za partijske funkcionarje. Plače so bile skoraj za vse enake, saj je bilo njihovo razmerje ena proti tri, toda člani partije so prejeli najrazličnejše doklade za »posebne aktivnosti«. Višje kot je bil posameznik na partijski lestvici, višji so bili njegovi privilegiji: brezplačno stanovanje, služinčad,

avtomobil, počitniški domovi in možnost nakupa dobrin, ki jih sicer ni bilo na trgu, po nizkih cenah v »diplomatskih« trgovinah (Pirjevec 1995: 169).

Kot je poleg drugih sogovornikov s svojim pripovedovanjem opozorila Sonja, je bila hierarhična struktura v socialistični Jugoslaviji organizirana skladno s posameznikovim poklicem, profesionalnimi identitetami in s statusom v Komunistični partiji ter vzdrževana skozi neposredne potrošniške privilegije, s čimer je država pogoje družbene neenakosti celo strateško spodbujala. Z obstojem posebnih trgovin, kjer so lahko politično favorizirani posamezniki kupili redke in uvožene dobrine, je v socialistični družbi prišlo do neujemanja med ideali in resničnostjo, ker so elitna gospodinjstva partijskih funkcionarjev in uradnikov dostopala do določene potrošniške mreže in lahko potrošila več, kar je posledično pomenilo višji status v družbi in privilegiran življenjski stil (prim. Magagna 1989; Zukin 2008 [1975]; tudi Tivadar 2009 idr.).

Ljudje so v socializmu pozdravili nove potrošne priložnosti. Nasprotovanje med uradnimi ideali socialističnega asketizma, ki je bil povezan z javno kritiko neenakega dostopa do družbenih virov, in dejanskimi praksami so, kot ugotavljata Tamas Dombos in Léna Pellandini-Simanyi (2012: 340–341), državljani rešili skladno s svojim družbenim položajem. Člani socialistične elite, ki so se strinjali z uradnim diskurzom in hkrati uporabljali svoj družbeni položaj za boljši dostop do potrošnih dobrin in drugih družbenih virov, so nasprotje rešili z legitimiranjem svojega vpliva s sklicevanjem na trdo delo in kulturno potrošnjo. Delavski razred ni videl nasprotja in je socializem dojemal kot sistem, ki bi mu med drugim moral omogočiti tudi dostop do večje materialne potrošnje. Za razliko od elite delavski razred teh želja ni prepoznal kot nekompatibilnih z uradno verzijo socialističnega ideala. Za delavski razred je bilo pomembno, da mu je sistem priskrbel dostop do potrošnih dobrin, kar je bilo prej privilegij višjega razreda, zato se je pri delavcih nasprotje med ideologijo in potrošnjo redko pojavilo, če že,

pa v kontekstu tega, zakaj socializem ni bil zmožen priskrbeti še višjega življenjskega standarda za dostojno življenje.

»Linije« habituiranih življenjskih izkušenj in oblačilni habitus

Pri oblačenju in dekoraciji telesa je bil poleg ekonomskega izjemno pomemben tudi kulturni kapital, ki se je manifestiral v obliki znanja in kompetenc glede oblačilnega videza in je predstavljal osrednji element pri družbenem pozicioniranju mojih sogovornic znotraj razredne strukture družbe. Sogovornice so kulturni kapital pridobivale v procesu socializacije, večinoma od svojih mater. Cvetka je izpostavila, da je imela veliko prednost, ker je bila njena mama šivilja, ki je bila modno osveščena, zato je tudi njej poskušala privzgojiti občutek za eleganco. Ob selitvi v mesto ji je zašila rdečo oprijeto obleko, prav tako ji je dala za to priložnost izdelati salonarje v rdeči barvi.

In vem, sn tko važna šla tam po Mariboru, in nish gledala, in sn s čevlji s peto v eno rešetko stopila in sem tko naprej letela. Mene je mama učila, kako morem hodit. Sn mogla met visoke pete pa knjigo na glavi, da sn se naučila hodit v visokih petah. Je rekla: »Da ne boš hodla ko ena kmetica, ampak elegantno.«

Ženske so v procesu preobrazbe v svojo »samoizdelano« ženskost vložile veliko truda, pri čemer pa je vedno obstajala možnost neuspeha.

Mnogo mojih sogovornic je kulturni kapital, ki se je manifestiral v urejenosti, pridobilo, ko so se priselile iz vasi v mesto, kjer so se zaposlile ali šolale. Generacije, rojene pred 1. svetovno vojno, so odraščale v starem ruralnem okolju, kar deloma velja tudi za generacijo, rojeno v 1930-ih in 1940-ih letih. Če so bili stari starši vaški proletariat, starši pa so iskali zaposlitev v tovarni, je naslednja generacija iskala svoje življenjske

strategije v izobraževanju in kulturnih dejavnostih (Muršič 2000: 421).¹⁴¹

Vesna iz Trzina pri Ljubljani se je spominjala, da je obstajala precejšnja razlika med urejenostjo deklet, ki so prihajale s podeželskega obrobja Ljubljane, in tistih iz Ljubljane:

Me smo velik bl skromno hodile oblečene, nikdar namazane, nobenih kakšnih posebnosti. Medtem k na ljubljanskih dekletih se je, bom rekla, vsaj za dva koraka vidl, da grejo naprej, z modo, s frizurami. Z obnašanjem. To je bla velika razlika. Tut bolj predrzne so ble do profesorjev, zlo se je razlika čutla.

Te razlike pa so po mnenju Silve in Milene ženske ob selitvi v mesto hitro nadoknadile, ker so bile za to zelo dojemljive. Pri pridobivanju kulturnega kapitala glede videza žensk, ki so se selile iz vasi v mesta, velja opozoriti na to, kar je menil Pierre Bourdieu (2002: 330), in sicer, da družbeno razslojevanje deluje na subtilne načine skozi delovanje okusa, kjer je najpomembnejše »vedeti, ne da bi se kdaj moral naučiti«.

Več sogovornic je izpostavilo velike distinkcije med ruralnim in urbanim načinom življenja, ki so se manifestirale tudi v dekoraciji telesa. Kot pravita Karen Sayer in Gail Fisher (1997: 59), je mesto superiorno in vedno ločeno od narave in podeželja, ki je opredeljeno kot njegovo nasprotje. Ženske in dekleta iz revnejših kmečkih gospodinjstev, ki so se na vasi oblačile praktično, ne modno, so bile omejene pri poznavanju in posnemanju mestne mode. Ob selitvi v mesto so lažje kot ženske na vasi posnemale nov, urban standard lepote ter si priskrbele rdečilo, parfum, ličila in luksuzne izdelke. Poleg obleke in nezmožnosti sledenju modnim trendom žensk na vasi so jih ob selitvi v mesto lahko »izdali« tudi

vedenje, naglas, telesna mimika, dohodek, življenjski stil, samozavest in družinski izvor, ki so ljudem v mestu povedali, od kod prihajajo.

Sonja je izpostavila, da je sledila modnim zapovedim, pri čemer je ves čas pazila, da je »ujela sredino«. »Te mode, k so ble, smo se precej držale tega, ker če ne smo izstopale. Če nismo nič izstopale, smo ble kot ene hribovke, pretirano pa spet ne.« To oznako je Sonja izrekla tišje in s premorom, saj se je zavedala njene močne negativne stigmatizacije. Tudi sicer je Sonja običajno dvakrat premislila, preden je kaj izrekla in ob njenem pripovedovanju sem imela vedno občutek, da se noče nikomur zameriti ali koga užaliti.

S tem, ko je Sonja druge ženske, ki se niso znale urediti, označila za hribovke, kaže na potrebo po njenem oddaljevanju od te stigme. Ženske kmečkega delavskega razreda so v družbi distancirane od »prave« ženskosti in opredeljene kot tiste, ki razkazujejo napačen tip ženskosti (Walkerdine 1997) in so zato s perspektive srednjega razreda konstituirane kot eksotični in odbijajoči »Drugi« (Skeggs 1997).

Juliann Sivulka (2001: 63), ki raziskuje zgodovino oglaševanja osebne higiene v Ameriki konec 19. in v začetku 20. stoletja, ugotavlja, da ko sta čistoča in zunanji videz postala zagotovilo za zdravje in red, so oglaševalske kampanje postajale del družbenega discipliniranja. Meščanski sloj se je vse bolj identificiral s pomočjo potrošništva, in kdor se ni prilagodil družbenim zahtevam, se je znašel izoliran na robu družbe. Telo meščana je moralo biti pristriženo, oblečeno, umito in dišati v skladu z družbenimi normami. Različni priročniki so ženske spodbujali, naj posvečajo več pozornosti čistoči, družinskemu proračunu in prijetnemu videzu doma, kar je bilo povezano s tem, da se je meščanski sloj začel vse bolj identificirati prav skozi vrednote, kot so red, disciplina, čistoča, delavnost in krepost (Sivulka 2001: 40).

¹⁴¹ Priseljavanje ljudi s podeželja v mesta se je v Sloveniji razmahnilo v procesu socialistične industrializacije od 1950-ih let dalje. Prehod iz »klasične agrarne v industrijsko družbo« s seboj nosi transformacijo kmečkih gospodinjstev v nekmečka in mešana. Najizrazitejša deagrarizacija slovenskega podeželja se je začela v 1960-ih in 1970-ih letih (gl. Muršič 2000: 383).

Sonja se je spominjala:

Une, k pridejo iz hribov al pa iz ene bl, recimo vasi, v mesto ali študirat ali delat, so hotle, da bi ble enake nam, potem se pa niso znale oblečt. So pa neki si gor dale, ampak so izstopale neumno, neokusno. In tega je blo kr neki, govorjenja, vsaj pr nas: »Ja, ta je pršla pa iz hribov, a vidiš, kako je oblečena, sej se ne zna oblečt. Afna se.« Al je mela obleko še kr, pa kakšne pošvedrane čevlje. Tko so kr precej govorl.

Sonja je opozorila na neskladje, ki se je manifestiralo na ženski s kombiniranjem lepe obleke in oguljenih, starih čevljev. Tudi Đorđe Zelmanović (1990 [1962]: 46) v knjigi o bontonu svari pred neskladnostjo v oblačenju in pravi, da pred sodiščem okusa v oblačenju ne bo dobro opravila dama v kričeči kopalni obleki in s hermelinom okrog vratu, niti dama v večerni obleki s planinskimi čevlji na nogah, pri čemer opozarja, da gre za karikature in dodaja, da je mogoče blažje oblike takšnih neskladnosti najti povsod.

Iz poznavanja tega, kar »gre skupaj«, in iz tega, da so »ujele sredino« ter da »niso izstopale«, so sogovornice lahko pridobile občutek nekakšnega udobja. Daniel Miller in Sophie Woodward (2012: 82) udobje opredelita tudi kot potrebo, da se počutiš udobno, v smislu primernosti, pod pogledom drugih v javni situaciji. Pravita, da je udobje precej več kot samo občutek tkanine oblačila na koži, saj ta fizična izkušnja vsebuje občutek tega, kaj se zdi primerno, ustrezno za določeno osebo. To, kar se kaže kot »naravno«, je daleč od tega, zato moramo proučevati proces naturalizacije, s katerim se nekaj, kar je sicer arbitrarno, pojavlja kot del zdrave pameti (Miller in Woodward 2012: 65).

Andrew Sayer (2005b: 948) opozarja, da sta družbeno priznanje in vrednotenje odvisna od tega, kaj ljudje počnejo, kako se vedejo in živijo, zato je »razredna skrb« vedno povezana z dostopom do zaželenih praks in načinov življenja v družbi, pri čemer razred dostop hierarhično

razporeja. Neenakosti in omejenost v virih in priložnostih imajo malo ali nič opraviti z moralno vrednostjo posameznikov, a imajo velik vpliv na možnost doseganja zaželenih načinov življenja, ki prinašajo družbeno priznanje in samospoštovanje. S tem Andrew Sayer (2005b: 954–955) opozori na pomembno dejstvo, in sicer, da razredne neenakosti pomenijo tudi, da je dostop do zaželenih načinov življenja neenako porazdeljen, pri čemer je sram ključen v procesu doživljanja razreda.

Sonja je izpostavila tudi, da je obstajala razlika v oblačenju glede na fizično oddaljenost od mesta, in poudarila, da so bile ženske, ki so prihajale iz vasi in naselij iz okolice Ljubljane, bolj oblečene od tistih, ki so prišle iz bolj oddaljenih hribov, ki so imele še manj ekonomskega in kulturnega kapitala:

Tiste se pa res niso znale. Sej tut niso vidle tulk tistga. One iz hribov so hotle bit dame, a niso znale in se je vidl. Pol so ble pa bl smešne, so pa bl opravljal: »Vidiš, iz hribov je pršla, ma pošvedrane čevlje. Tu si je že obleko dala delat al dobila ...«

Sonja se spominja, da je bila skupaj z drugimi ženskami hvaležna, »da smo pršle do tistga, da nismo ble tko k iz hribov, da smo mjčken lepš ble urejene in smo mal izstopale. Eni so bli fouš, drugi so pa rekl, da je ženska lepo oblečena.«

Sonja je s svojim družbenim pozicioniranjem potegnila mejo med sabo in ženskami, ki so prišle iz hribov in se niso znale niti mogle urediti ter se od njih distancirala. Andrew Sayer (2005b: 953) z izrazom »risanje moralnih meja« (angl. *moral boundary drawing*) poimenuje način, na katerega družbene skupine vzpostavljajo razliko med seboj in drugimi v smislu moralnih razlik, ko trdijo, da posedujejo določene vrline, ki drugim manjkajo: mi smo prizemljeni, oni so domišljavi, mi smo svetovljanski, oni so provincialni itd. (prim. Lamont 1992, 2000; Southerton 2002). Morala je v prvi vrsti povezana z odnosom do drugih in do tega, kako ljudje ravnaajo drug z drugim – ali so do drugih spoštljivi

ali zaničljivi (Sayer 2005b: 951–952).

Andrew Sayer (2005b: 953) meni, da je »risanje moralnih meja« močno prisotno v skupinah, ki so negotove glede svojega položaja in glede tega, kako so obravnavane s strani zgornjih skupin, in ki živijo v tveganju, da padejo v spodnjo skupino, ki jo prezirajo in se je bojijo. Za cenjene vrline, ki si jih družbene skupine sicer prilaščajo in lokalizirajo, se predpostavlja, da jih je mogoče »univerzalno« pripisati. Tako pripadniki delavskega razreda ne pravijo, da je prizemljenost dobra samo za njihov razred, pripadniki srednjega razreda pa ne, da je svetovljanstvo samo vrlina srednjih razredov. Ravno nasprotno: trdijo, da so te vrline dobre za vse in da so oni tisti, ki jih posedujejo, medtem ko drugim žal manjkajo (Sayer 2005b: 953).

Preučevanje morale, vrednosti in sramu je ključno za razumevanje razreda (Savage 2000; Sayer 2005a, 2005b; Skeggs 2005, 1997 idr.). Čustva, kot so sram, ponos, spoštovanje, zavidanje in upor, so »moralni označevalci razreda, polni pomena« (Savage idr. 2001: 889). Andrew Sayer (2005b: 954) pravi, da oseba, ki je prezirana v družbi, ker si ne more privoščiti modnih oblačil, ni naredila ničesar sramotnega, a sram še vedno občuti. Sram je v mnogih pogledih nasprotje ponosa in samospoštovanja. Izkusiti sram pomeni izkusiti občutek neprimernosti, prav tako pa pomeni tudi pomanjkanje v vrednosti, dostojanstvu in integriteti. Nasprotje sramu je občutek lastne vrednosti, ki jo je težko doseči, če nas drugi kritizirajo in nam ne podarjajo vrednosti. Občutek sramu se pri posamezniku vzbudi z njegovim neuspehom, da bi živel glede na vrednote, ki zadevajo njegov odnos z drugimi, in pridobil dobrine, ki jih tudi drugi cenijo (Sayer 2005: 954). Pogosto je sram odziv na resnično ali imaginarno obsodbo, posmeh ali izognitev resničnim ali imaginarnim drugim, še posebno tistim, katerih vrednote so spoštovane (Williams 1993). Sramotenje tistih, ki jim ne uspe, je strukturno proizveden učinek, kot to pokaže Pierre Bourdieu (2002), čeprav je občuten kot individualni neuspeh.

Sonja se je s selitvijo po republikah bivše Jugoslavije seznanjala s

tamkajšnjo modo, si ogledovala izložbe in elegantno oblečene ljudi v mestih, brskala po trgovinah ... To je vplivalo na njen življenjski stil, ki se je izražal tudi skozi oblačilne prakse, zato je bila, ko je prišla nazaj v Slovenijo na obisk, s svojim oblačilnim stilom zelo napredna.

Mi smo živeli v Novem Sadu takrat. U Lublani se še ni dobil za ženske tak lep material, ni blo konfekcije. V Novem Sadu so ble že lepo urejene izložbe, sploh material ... Ne konfekcija, samo blago. In tam sem js zagledala svilo in tak lep vzoreček. Vsako leto smo šli na počitnice domov, u Kašelj. Mož in js sva bla iz Kašlja in js dam šivilji delat, kupim tist blago iz svile in mi je nardila tako lušno oblekco. Ko sem pršla u Lublano, pa pol u Kašel, mal manj, da me niso slekl: »Pa kje s pa to dobila?« Pr nas se pa še nč to ne dobi. So se skor jokale. Men se je zdel tko, k da bi ne vem kuga mela, zlato na seb. To se vid, kulk je blo še pomanjkanje. Mislim, da je blo to 53. leta.

Ko so se s podeželja sogovornice selile v mesta zaradi zaposlitve in boljše dostopnosti storitev in dobrin, so se tam seznanile tudi z urbano modo in so preoblikovale svoj oblačilni stil ter ga s svojimi obiski prinašale nazaj na podeželje. Kot sem omenila že prej, se je Sonja priselila najprej iz podeželske okolice v urbano Ljubljano, potem pa se je več let selila, kar je seveda vplivalo na njen oblačilni habitus. Tudi sicer so sogovornice večkrat opisale življenje na podeželju kot popolnoma drugačno od življenja v mestu. Zdenka je med opisovanjem drugečnega življenja na vasi v primerjavi z mestom dejala: »Tam je blo drgač, so ble druge navade. So bli bl pod nadzorom župnika, ženske so mogle bit gospodinje ...« Ko smo se pogovarjale o ličenju žensk, je Silva, ki je prihajala iz podeželja, dejala: »Tam je blo čist neki družga ko v mestu.«

Razred je v svojem bistvu spremenljiv in sogovornicam postane »viden« šele, ko ob priselitvi v mesto izkušajo občutke sramu z drugimi ljudmi (Sayer in Fisher 1997: 59). Izobrazba, zaposlitev in selitev v mesto je za sogovornice predstavljala pobeg s podeželja, ne pa tudi od razreda. Še

vedno so si namreč delile moralne vrednote in izkušnje z drugimi ljudmi iz vasi, ki so temeljile na ruralni identiteti, kar je Zdenka poimenovala s tem, da so »ostali svoji načini«. Katarina, rojena leta 1958 v Ježici na obrobju Ljubljane, po poklicu operna pevka, se je spominjala občutka sramu, ko je za v šolo nosila staromodni plašč:

Js sem mela vedno ta problem, da sem mogla v šolo hodit v nekih plaščih, ki so ga pač naredil pri krojaču. Enkrat sem rekla: »Js s tem plaščem ne grem v šolo.« Stara sem bla takrat 12 let in oče me je nekak prisilil, da sem šla v enem starem plašču v šolo, ko smo pa šli iz šole, se spomnem, da je bil vihar in dež in js sem šla s tistim plaščem pod roko! Mene ga je blo sram met oblečenga. Tisto sošolko iz mesta sem pa občudvala, pr njih je pa mama bla učiteljca, je šivala in one so mele ... One so ble velik lepš oblečene kt jst. Js sem hodila pa v starimaminih oblekah. V najboljšem primeru sem dobila obleko za svojo sestro. Za prvo plačo v operi sem si kupila plašč pa kolo [smeh].

Ponovno se bom oprla na koncept »intersekcionalnosti« (angl. *intersectionality*), ki označuje raznolikost, skozi katero ženske in moški različnih razrednih, rasnih, etničnih, nacionalnih, spolnih in religioznih pozicij izpogajajo moč in enakost (gl. Tsing 2009: 152). Z njim želim opozoriti na to, da noben disciplinski režim v družbi, niti razred, ni vsedoločujoč, saj jih obstaja več in delujejo hkrati. Niso le ideološki, ampak mednje prištevam tudi spol, razred, etničnost, ruralnost, urbanost, tradicijo, lokalno pripadnost ... Obstaja torej raznolikost znotraj struktur moči.

Intersekcionalna perspektiva mi omogoča razumeti večplastne raznolikosti in družbene neenakosti, skozi katere ženske in moški različnih pozicij izpogajajo moč in enakost v družbi. Poleg razreda med vzroke za družbene raznolikosti znotraj struktur moči prištevam tudi spol, etničnost, ruralnost, urbanost, tradicijo, lokalno pripadnost ... Tudi

ko so se sogovornice iz vasi preselile v mesto, sta izvorno vaško ozadje in lokalna pripadnost še naprej vplivali na njihova življenja (prim. Sayer in Fisher 1997: 61).

Rajko Muršič (1997: 225) pravi, da je identiteta situacijska, a ima neka sidra. Na podeželju rojeni posamezniki in posameznice, ki se priselijo v drugo okolje, ohranjajo določene trajne identifikacijske elemente, in čeprav se zavedajo, da niso več »pravi« pripadniki, obstaja univerzalna navezanost na rojstni kraj. Za podrobnejše razumevanje vplivov na pripadnost družbenemu razredu sogovornic moram analizirati tudi okolje in družbeni okvir njihovega odraščanja in življenjskega popotovanja.

Menim, da je dojemanje koncepta »sledi« Tima Ingolda (2007), ki jo ljudje pustijo na pokrajini s premikanjem po istih poteh, uporabna analogija za razumevanje »sledi«, ki so ostale za Sonjinim preseljevanjem.¹⁴² Takšen primer so »linije duhov« (angl. *ghostly lines*), ki so metafizične, brez barve, teksture in neoprijemljive, kot so na primer linije, ki si jih predstavljamo, ko gledamo zvezde in jih povežemo v konstelacijo (Ingold 2007: 47). Ingolda zanima, kako ljudje ne samo okupirajo, ampak tudi naseljujejo okolje. Vpelje koncept »linije prepleta« (angl. *meshwork lines*), ki etimološko izhajajo iz pletenja oziroma tkanja in označujejo poti, vzdolž katerih je živeto življenje (Ingold 2007: 80). Te linije so povezane v vozle. »Vozel« (angl. *knot*) ne vsebuje življenja, je pa oblikovan iz linij, vzdolž katerih je živeto življenje. »Linije« z vozli niso omejene, so pa skupaj z drugimi linijami ujete v drugih vozlih in skupaj sestavljajo »preplet« (angl. *meshwork*) (Ingold 2007: 100). Vsak prostor, ki ga človek

¹⁴² Jacques Derrida (1998 [1967]) pravi, da vsak znak nosi v sebi »sled« (angl. *trace*) svoje lastne odsotnosti oziroma arbitrarnosti. Jezik kot sistem razlik oziroma binarnih opozicij nujno vodi v razmerje hierarhije, naloga dekonstrukcije pa je izslediti sled tega, da je ta hierarhija izvorno kontingentna in arbitrarna. Jacques Derrida vztraja, da ne moremo izstopiti iz jezika, torej iz sistema hierarhičnih razlik, in vse, kar lahko v tem kontekstu počnemo, je, da nenehno dekonstruiramo vse fiksne pomene in razmerja ter pokažemo sled izvorne difference oziroma arbitrarnosti teh sistemov.

naseljuje, predstavlja »vozel« v »prepletu«, njegove niti pa so linije popotovanja. Popotniki so uspešni naseljenci, popotovanje pa je »izdelovanje« prostora. Za naseljence okolje ni sestavljeno iz okolice vezanega prostora, ampak iz cone, v kateri so njihove mnoge poti popolnoma prepletene (Ingold 2007: 101–103).

Opredelitev »vozla« Tima Ingolda je mogoče razumeti tudi kot družbeno strukturo, ki omejuje posameznikove odločitve, »linije« pa kot tisto, kar posamezniku omogoča družbeno pozicioniranje znotraj te strukture. »Linije« namreč predstavljajo nekakšen brikolaž habituiranih življenjskih izkušenj, ki jih je Sonja kot popotnica in »habitantka« pridobila na poti, ki jo je prepotovala, ko se je priselila iz vasi v mesto, ter na vseh poteh popotovanj po bivših jugoslovanskih republikah. Menim, da obstaja analogija med »prepletom«, ki po Ingoldu predstavlja skupek, sestavljen iz »linij« in »vozla«, in Bourdieuevim razumevanjem habitusa (1977, 1998, 2002), ki predstavlja strukturo, ki jo strukturira družba in hkrati strukturo, ki sama strukturira.

S konceptom habitusa Bourdieu pojasni socializiranost ljudi v to, da postanejo člani družbe, v kateri živijo skozi utelešene rutine, ki temeljijo na interakciji z materialnim svetom. Sonja, sicer rojena na podeželju, je z naseljevanjem novega okolja v mestu ohranjala določene trajne identifikacijske elemente s svojim rojstnim krajem in z vsemi ostalimi kraji, v katerih je živela. V trenutku, ko se je družbeno pozicionirala na podlagi svojega oblačilnega stila in dekoracije telesa, so imele na njeno odločitev vpliv tudi habituirane »sledi« oziroma »linije«, notranje dispozicije, ki se kažejo kot življenjski stil ali sodba o tem, kaj je urejen videz. Čeprav nevidne oziroma »linije duhov«, niso bile zato nič manj prisotne in vplivne.

Proces družbenega pozicioniranja ponuja vpogled v samoemancipacijo sogovornic z izzivanjem meja družbenih razredov na podlagi nenehnega aktivnega poigravanja med razredi ter s prehajanjem med njimi s pomočjo pridobivanja ekonomskega in kulturnega kapitala. Sogovornice so bile

pozicionirane, a ne določene s svojo družbeno pozicijo, pripisano ob rojstvu. Ko so se priselile iz vasi v mesto, so se tam seznanile z modo, z drugačnim načinom preživljanja prostega časa v obliki zabav, nakupovanja v trgovinah, obiskovanja frizerskih salonov ... Na ta način se je »nova ženska«, ki je bila delavka in potrošnica, igrala z brikolažem elementov in vrednot, ki jih je jemala iz urbane in kmečke kulture, pa tudi iz socialističnih in predsocijalističnih vrednot.

Sonja je izpostavila, da se je uredila zaradi drugih, ki bijo lahko obrekovali, če bi bila neurejena: »Al da si oblečen k cigan, al pa da si lepo urejen.« Neurejenost kot nasprotje urejenosti je torej nosila izjemno negativno konotacijo in je bila povezana z ljudmi, ki so najnižje na družbeni lestvici. Moral si biti drugačen, ampak ne preveč, moral si izstopati, ampak samo malo, in vedno si moral ujeti sredino. Ko sem Sonjo povprašala, kako so bile videti ženske, ki so izstopale, je dejala, da se je to opazilo pri oblačilih, kot so krzno, usnjene jakne, škornji in lepe torbice: »Pr nas ni blo velik takih, k bi se tko nosile,« je dejala. Pretirano urejene ženske so torej veljale za vzvišene. Ta vzvišenost je še posebno prišla do izraza, ko so ženske nosile krznen plašč, ki je bil v socializmu simbol prestiža, meščanstva, bogastva in izkazovanja višje družbene pozicije.

Sogovornice so dejale, da so krznene plašče nosile meščanske gospe v Ljubljani, žene članov Komunistične partije in direktorjev, ker so bile bolj premožne, saj je bil krznen plašč za delavko predrag. Mnoge sogovornice so mi dejale, da tisti, ki so bili v socializmu bogati, v družbi niso bili pretirano priljubljeni. Greta, profesorica kemije, rojena leta 1938 v Šiški, se je spominjala:

Taglavni so bli partijci. Oni so si pa lahko vse prvoščil. To niso bli nič posebni ljudje, bl izobraženi, ampak so bli samo napihnjeni, naduti, in pol so se te gospe, ki so mele može na položajih, nosile tko, kt da je cel svet njihov. Marskira še partizana ni vidla, pol ko je blo vojske konc, si je pa misla: »Tegale se primmo.«

Žene partijskih funkcionarjev, ki so nosile krznen plašč, je opisala kot vzvišene povzpeticnice, ki so si svoj družbeni položaj izboljšale s poroko. S tem, ko sogovornice niso nosile krznenega plašča, so se identificirale z ženskami iz delavskega razreda in vzpostavile distanco do žensk višjega družbenega razreda, da bi pridobile družbeno spoštovanje, saj so bile slednje v javnosti nepriljubljene.

Spoštovanje in javno priznanje so iskale z identificiranjem z delavskim razredom, z njegovo skromnostjo in običajnostjo, kar nakazuje na prepletenost med potrošništvom in moralo v ustvarjanju jugoslovanske razredne identitete. Tudi če so imele sogovornice možnost, da se vedejo kot bogati sloj, so raje izražale običajnost in stališča delavskega razreda. Jera, ki se je rodila na podeželju, se je spominjala:

Nisem marala kristala. Nič mi ni pomeno. Tut zlatnine nisl mela. Ko sn bla stara petdeset let, mi je sin kupo tako lepo verižico. Tisto še mam. Js sn to doživela, da še kruha ni blo in nisl mela želja po takih stvaréh.

Sogovornice niso želele biti nujno povezane z ljudmi iz višjih razredov oziroma izražati višje družbene pozicije, ker je to lahko včasih veljalo za vir obsojanja in posmeha pri ljudeh na nižjih družbenih pozicijah (prim. Skeggs 1997, Lamont 1992),¹⁴³ in tako so za pridobivanje družbene vrednosti raje prevzele stil samopredstavitve, ki je povezan z ljudmi nižje na družbeni lestvici, kar Randall Collins (2004: 258) imenuje »antistatus« oziroma obratno snobovstvo. Tiste sogovornice, rojene po 2. svetovni vojni, ki so pripadale mlajši generaciji žensk in ki so nosile krznen plašč, so, kot bi se opravičevale, običajno dodale, da so ga nosile zaradi njegovih funkcij, ker jih je grel in bil neuničljiv, kar nakazuje na širši pomen

krznenih plaščev in odnosa do njih v družbi. Cvetka je dejala, da si je krznen plašč kupila zaradi njegovih funkcionalnih odlik in ne zaradi prestiža. Ko si je kupila krznen plašč, ji je tašča rekla:

»O, gospa, so pa ratali domišljavi! Krzneni plašč ...« Sn rekla: »Kva pa je narobe?« »Jah,« je rekla, »sej je fajn.« Sn rekla: »Js se fajn počutm v njem.« »Ja, seveda se lahk, k je krzno.« To je bla edina taka pripomba, k mi pa ni bla všeč. Men se je zdelo, da je to zarad funkcije, da ti je toplo, ona je pa razumela, kot da hočem izstopat, da se delam eno gospo.

Milenina tašča je torej nakup krznenega plašča označila za bahavo in domišljavo dejanje, ki ga Pierre Bourdieu (2002: 251) opredeli kot »prepoznanje razlikovanja, ki je potrjeno v trudu, da bi ga posedoval« in ki izzove »klic k redu«. Bahavost je obsodba, usmerjena k ljudem, pri katerih obstaja razkorak med tem, kar se zdi, da so, in tem, kar so. Podobno je tudi Tereza, rojena leta 1934 v Mostah v Ljubljani, s končano trgovsko šolo, ki je službovala na Ministrstvu za lokalni promet, v svojih spominih izpostavila neodobravanje do bahavosti svojih prijateljic iz mladosti, ki jih je umestila v višji družbeni razred od sebe:

Js nisl bla nkol za neki prov finga. Nisem za to vzgojena al rojena. Mam prjatle, k so že mal preveč hohštaplarske. Pa jih mam rada, ampak so drgačne mal, kokr jst. Enkrat smo se sošolke iz trgovske šole dobile en večer pa smo se tam pr Mačku nek dobil. Samo enkrat sem tja šla, pa nkol več. Tako so se ene afnale pa bahale! Ena vem, morala je met kakšno obrt. Vsa v briljantu! Briljantne uhane pa vsa v zlatnini, tko da sva se z eno drugo, k sva ble prjatile, pogovarjale, pa prav: »Veš, js ne bom več šla.« Sn rekla: »Ne, js tut ne.« So se tko stršn vzdigvale. Domišlave. Pod strehco v Mostah smo se dobivale. Smo se tko fajn mele, ampak smo ble bl take, srednji sloj. Smo ble skos skupi. Je blo včasih tut hohštaplarije velik. To pomen, da si višja klasa. Izraz je ostal v socializmu, čeprav jih je blo manj. Sam zdle so pa bl

¹⁴³ Michèle Lamont (1992) pokaže, da so mnogi uspešni moški v ZDA in v Franciji iz višjega srednjega razreda, ki so bili opredeljeni kot »vredne osebe«, ker so bili v središču družbene moči, radi zavračali svoj status in se opisovali kot običajni, in čeprav so stremeli k materialnemu bogastvu, se skoraj niso identificirali z višjim srednjim razredom.

hohštaplerski, če gledaš, sam na drug način. To čutmo vsi, pa nč ne mormo.

V jugoslovanskem socialističnem sistemu so bile nematerialne vrednote predstavljene kot najvišji cilj vsakega delavca, izkazovanje finančnega statusa pa nezaželeno. Jennifer Patino (2008: 167) meni, da je bilo oblikovanje »nove ženskosti« potrošno orientirano in odvisno od finančnega uspeha ter materialnega privilegija in zato lahko razumljeno kot nelegitimno ali vsaj moralno dvoumno. Po eni strani so želele ženske iz sebe narediti privlačne, ženstvene in spoštovane subjekte, a so bile ujete v poželenja in pogoje njihove izpolnitve, ki so bili pogosto nasprotujoči si. Razkazovanje potrošnih dobrin se ni najbolje skladalo z bolj moralnim idealom socialistične družbe, skladno s katerim bi morali ljudje najti zadovoljstvo v trdem delu in vključevanju v javno življenje in ne v materializmu, ki je bil obsojanja vreden zaradi egoizma, individualizma, lenobe in plehkosti (Dombos in Pellandini-Simanyi 2012: 345–346).

Oblačila in ostala dekoracija telesa so ženskam predstavljali tudi orodje, s katerim so si ustvarjale manevrski prostor za pozicioniranje višje v družbi, če so si tega želele, kar je bilo odvisno predvsem od situacije, v kateri so se znašle. Ko je šla Sonja na ples z možem, se je lepo uredila, in dejala je, da je bil njen mož izjemno ponosen nanjo.

Nisem slabo zgledla, pa vedno sem bla urejena. In vedno sem mela lepo frizuro. Vedno. Je bla neki časa moda, k smo mel gor frizure in sama sn se težko uredila. Vedno sem šla k frizerju, če sva šla na take prireditve plesat, drugač sem bla pa sama za vse.

Sonja je izpostavila, da se je s svojim zunanjim videzom še posebno potrudila, ko je odšla na različne prireditve in ples, ker so bile tam tudi »bl bogate ženske, od bl premožnih družin, ko so hodile zvečer na ples, ki so se zelo lepo oblekle.« Opozorila pa je na še en, do sedaj zapostavljen vidik ženskega dela, in sicer, da so ženske ogromno šivale, pletle in krojile oblačila same, tako zase, kot tudi za svoje družinske člane. Marica se je spominjala:

Sebi sem šivala, sem Burde kupovala pa kroje lepo ven vzela. Za sebe sem vse zašila razen hlač, ne, ker jih nisem nosila, drugo pa vse. Za hčerko sem precej šivala, za sina pa ne, razen puloverje za zimo pa rokavice sem spletla, kako kapo. Zraven službe sem delala ogromno ročnega dela. V šoli se nismo učili ročnih del, mama me je učila. Ona je znala vse. Je kvačkala, štrikala, vezla, pletla volno za vse, tud za druge. Mel so platnene kombineže, ki so jih včasih nosile ženske. Sama si je čipko izvezla, pa robčke ... Beli platnen robček, to je blo vse obkvačkano, lepo čipkica gor z monogramom. Še kaj več bi me naučila, ampak sem bla mlada in mi je vse kaj druga šlo po glavi, to mi je blo takrat dolgočasno. Tiste osnove mi je pa dala, ostalo sem pa sama delala. Pa pol, ko se je začel jeans! Pr nas se to ni dobilo in ko sta otroka mal že odrasla, sta sama hodila z vlakom, sta prnesla kavbojke, pol jih je blo pa treba rihtat, ožat.

Čeprav so ženske socializirane v določene dispozicije in okuse skozi razred in vzgojo v specifični spol, lahko ob določenih priložnostih s svojim oblačenjem poudarijo specifičen vidik svoje identitete, izbira pa je odvisna od posamezne priložnosti, za katero se oblačijo (prim. Woodward 2007). Vesna se je spominjala, da so imeli v službi novoletne zabave, na katere je bilo treba priti v večernih toaletah, ki so bile obvezne.

To so bli zlo lepi dogodki, lepo je blo, da smo na nek način, nam je blo dano vedet, si se uredil temu primerno, ker je bil čist drug občutek.

Zelo lepo si se počuto, pa čeprav si si obleko za en večer sposodo, ampak si bil neki posebnega tist večer. To tut ženski da.

S tem, ko se je Vesna izjemno lepo uredila in oblekla predrago obleko, ki si je dejansko ni mogla privoščiti, je z oblačilno prakso navzven komunicirala pripadnost višjemu razredu. Več sogovornic mi je pripovedovalo, kako so se uredile za elitne plesne, pri čemer so pogosto presegle svoje finančne možnosti, med drugim tudi Meta, ki se je spominjala svoje udeležbe na elitnem plesu, za katerega ni imela primerne obleke:

Na Gospodarskem razstavišču je bil tut en elitn ples, ga je mela agronomska fakulteta. Je blo tko lušn! Najprej sem mogla samo s starimi profesorji plesat, pol sn pa tut tamlade dobila. Nisem mela svoje obleke. Sem rekla: »Jezus, sej nimam take obleke,« pa mi jo je od kolegice sestra posodla. Eno tako lepo, tko mi je pasala! In grem tm, mi je pa en celo polil. Pol sn bla pa tko slabe volje. Hvala bogu, de je šlo tist pol dol, ker je bla res ena taka lepa obleka. Bla je mini [pokaže na črto malo nad koleni] pa tak lep pašček pa čevlje sem mela zavravn.

Danica, sicer poročena z oficirjem jugoslovanske vojske, ki je doma gospodinjala, se je včasih z možem udeležila elitnih plesov za generale in se zelo lepo uredila, priložnosti primerno. S selitvijo na Dunaj in v Rim, kjer je živela nekaj let, je njena zunanja podoba postala bolj urejena zaradi novih možnosti potrošnje. Kot je dejala, doma ni bila gospa, se je pa gosposko počutila v družbi, ko se je uredila.

Sem bla sama doma za vse. En kup obiskov, pa kuhat doma. Nisem bla gospa, ampak u družbi sem pa bla. In roke sn js mazala, k nisem mela časa, u avtomobilu, k smo se pelal kam. U Rimu sem mela 32 let. Je blo zelo gosposko. Tko za pogledat. Sn šla vsakih 14 dni k frizerju, pa so mi istočasno, kadar sn se sušila, še roke nalakiral. Tut

pedikure so delali tam. Si moral oblečt se tako, ker Italjani dajo zlo na obleko, de niso rekli, de si Balkanc. Na Dunaju so bli pa bl enostavni, bl športni tipi. Tut ženske. Moja prjatlca iz Italije je zmeri pravla: »Ma pogledi, sploh se ne znajo obleč. Ma nimajo smisla za oblečt se Avstrijke.« Na Dunaju nisl bla taka gospa, ma ljudje so me pa zelo, ti generali in to, so smatrali, ker smo bli včas pod Austroogrsko, da mam kaj austroogrškega, so nas zlo mel radi.

Na ta način je »nova ženska«, ki je bila delavka in potrošnica, preizpraševala politične opredelitve in se poigravala z brikolažem različnih elementov in vrednot, s katerimi se je seznanila skozi življenje. Sogovornice, ki so se aktivno poigravale z reprezentacijami svojega družbenega položaja, s svojimi delavskimi identitetami in ženskostjo, so družbene norme v vsakdanjem življenju tudi izpodbijale ter se jim upirale. Pri tem velja poudariti, da poigravanje večinoma ni potekalo na zavestni ravni uporništva in racionalne preračunljivosti, ampak na ravni pogajanj, do katerih je pogosto prišlo po naključju, kot posledica nerefektiranih impulzov, ko so bile razpete med svojimi zahtevami in zmožnostmi. Beverley Skeggs (2007: 10) meni, da je ženskost lahko dojeta kot oblika kulturnega kapitala in predstavlja diskurzivno pozicijo, ki je odvisna od niza mnogih družbenih pozicij (razred, spol, seksualnost, starost ...). Poigravanje s pričakovanimi tradicionalnimi vlogami, ki so bile pripisane ženskam, ter njihovo upiranje ali podrejanje različnim avtoritetam, je odprlo prostor za subverzijo družbenih pričakovanj glede spola v slovenski družbi in spodkopalo njegovo tradicionalno razumevanje.

Ženske biografije so pod vprašaj postavljale ideje fiksnih družbenih stratifikacij in hkrati pokazale na ponovno krepitev družbenih hierarhij. Njihova »liminalna« pozicija med razredi v jugoslovanski družbi ponuja prostor pogajanj za uprizarjanje in vrednotenje heterogenih vidikov spola, razreda in ženske moči. Pri tem pa seveda ne smemo pozabiti, da

čepprav v središču feminističnih politik leži ideja, da imajo ženske izbiro, so te izbire, kot opozarja Valerie Walkerdine (2011: 124), vedno omejene z razredom in in so do njih upravičeni samo tisti, ki imajo dovolj kulturnih in ekonomskih virov.

Pripovedi o Jugoslaviji kot državi delavskega razreda in družbene enakosti so bile prevladujoč okvir artikuliranja diskurzov družbenega pozicioniranja. Mit o enakosti v socializmu, ki je bil v nenehni redefiniciji, ni uspel ljudi odvrniti od tega, da ne bi oblačil razumeli kot najbolj vidnega opisovalca družbene pozicije posameznika. Ko so bile sogovornice zaposlene, so bila njihova oblačila ločena na delovna in oblačila »za doma«, danes, ko so v pokoju, pa te ločitve ni več. Vesna je dejala, da ima doma dve omari kostimov za v službo in elegantnih bluz, ki ji danes enostavno ne »potegnejo«. »Js sem mogla cel življenje v tistem hodet in v salonarjih bit in js sn najbl srečna u penziju, ko sem v kavbojkah, trenitki pa supergah, ker mi je to olajšanje zdej.«

Druge sogovornice so tudi izpostavile, da imajo sedaj, ko so v pokoju, zelo redko priložnost, da bi lahko oblekle svoja elegantna službena oblačila. Vesna je danes aktivna v enem izmed društev in včasih pride oblečena v elegantno jakno, ki jo je nekoč nosila za v službo. Takrat je deležna začudenja pri ljudeh okoli sebe: »'Ja kam pa greš dons, ko si tko zrihtana?' Men se pa čist normalno zdi. To so stvari, k sem jih nosila 35 let vsak dan.« Čeprav redko, se danes najbolj uredi za kakšen ples: »Če greš plesat, je še vedno zakon, če greš v krilu, pa primernih salonarjih. Je to čist neki družga.«

Sonja in ostale sogovornice danes tudi s pomočjo oblačil, ki so jih pred leti nosile za v službo in so povezane z njihovo identiteto delavk, kombinirajo svoj videz, ki je predvsem športen in udoben. Na ta način ne kombinirajo samo barve oblačil, ampak tudi različne vidike sebe, dele svoje biografije iz obdobja zaposlitve, iz obdobja, ko so bile matere z majhnimi otroki, iz potovanj ... Če določena oblačila nosiš dlje časa, postanejo povezana s tistim življenjskim obdobjem, in ljudje lahko

pripovedujejo življenjske zgodbe skozi oblačila, ki so jih nosili. Sogovornice torej skozi estetiko vsakdanjega kombiniranja oblačil kultivirajo vidike svoje biografije, s čimer v svoj zunanji videz spajajo raznolike oblačilne predmete iz različnih življenjskih obdobj. Ko urejajo garderobo, urejajo tudi svoja življenja, da bi osmislile svojo trenutno identiteto (prim. Woodward 2005: 26).

Sonja se je spominjala, da je po smrti svojega moža leta 1984 na boljšem sejmu prodajala njegove obleke, oblačila slabše kakovosti pa je podarila njegovim prijateljem, skupaj s čevlji. S tem, ko je prodala moževa oblačila, je simbolno začela novo življenjsko obdobje, ki je potekalo brez njega. Meta je največ svojih oblačil prodala in podarila, preden se je selila v dom starejših in se je na nek način poslavljala od starega življenja, kar se je zrcalilo tudi v opuščanju stare garderobe.

Kakšne stvari sem jst oddala! Sem mela obleke za gledališče pa to ... Sn rekla: »Sej ne bom več hodila v gledališče, pa nikamor ne bom več hodila,« in sem dala take lepe stvari stran eni moji znanki. Taaako škatlo sn dala. Take lepe obleke k so pa to, men je šlo pa prov na jok. Za en kustim mi je blo skos žal. Sam eno krilo sem nesla s sabo v dom pa en kustim.

Zanimivo je, da so bile skoraj vse sogovornice med pogovorom z mano oblečene v hlače. Večinoma v trenirko, včasih v kavbojke ali pa v hlače iz blaga. Ko sem to opažanje delila z njimi, so mi dejale, da zaznavajo največjo spremembo glede nošenja hlač danes v tem, da so jih včasih nosile precej bolj redko, saj so bile večino časa v krilu. Sonja današnje življenje mlajših generacij opiše kot »čist drugačno življenje«, ker opaža, da se mladim prepoved nošenja hlač zdi nenavadna. Izpostavile pa so še en vidik, in sicer to, da so bile včasih veliko bolj hvaležne za vsako kupljeno oblačilo, kot so ljudje danes, ko so jim oblačila postala samoumevna, in dodale, da so svoja oblačila nosile z veliko večjim veseljem. Sonja se je nasmehnila: »Takrat je blo to ... Joooj, zaklad!«

4.

Nakup predmetov menstrualne higiene za povrnitev dostojanstva žensk

»To je pa najboljše, kar ... To je pa tak super, res,« se je Sonja spominjala olajšanja in pozitivne spremembe vložkov za enkratno uporabo, ki jih je lahko po uporabi odvrгла. V tem poglavju bom raziskovalno pozornost usmerila k intimnim in na videz trivialnim predmetom – vložkom in tamponom, ki jim zgodovina še ni namenila prostora za preučevanje. Menim, da veliko povedo o družbenem in političnem sistemu in vsakdanjem življenju ljudi v njem, o njihovih željah, potrebah, dilemah in stiskah, zato si tudi vsakdanji in tabuizirani predmeti, kot so vložki, zaslužijo, da jih vzamem pod drobnogled, čeprav njihova pomembnosti morda ni očitna na prvi pogled. Individualne menstrualne potrebe žensk, pa tudi kulturni, družbeni, ekonomski in politični konteksti menstruacije¹⁴⁴ so danes izjemno slabo raziskani po vsem svetu (gl. Lahiri-Dutt 2015), nič drugače pa ni v bivših socialističnih državah.

Večina raziskav o menstruaciji in menstrualni higieni v Sloveniji, kot tudi širše, je osredotočenih predvsem na analizo sodobnega oglaševalskega diskurza, ki reproducira patološki karakter menstruacije in ohranja

pogled na menstrualno kri kot tabu in sram (gl. Havens in Swenson 1988; Lahiri-Dutt 2015; Mandziuck 2010; Markovčič 2009; Šribar 2003, 2004 idr.). V tem poglavju bom takšne raziskave nadgradila in analizi oglasov dodala tudi analizo pripovedi žensk. Poskušala bom razumeti, kako so ženske kot potrošnice interpretirale in ustvarjale povezave med materialnimi objekti, moralnim ugledom in samospoštovanjem ter kako so izkusile uporabo predmetov menstrualne higiene. Nekatero teme, ki jih bom v poglavju podrobneje obravnavala, med drugim zajemajo družbeno konstrukcijo menstruacije, odnos žensk do nje in nelagodje pri nadziranju menstrualne krvi v delovnem okolju. Zanimalo me bo, kako so sogovornice sprejemale in dojemale predmete menstrualne higiene ter analizirale načine, na katere so jim bili ti novi predmeti potrošnje predstavljeni na trgu.

Sogovornice so dobesedno utelesile tehnološki napredek in modernost z uporabo vložkov in tamponov kot novih izdelkov na trgu, ki so bili tudi v socializmu nenehno pod vplivom tehnoloških izboljšav in modernizacije. Tehnološki razvoj v socializmu, ki je bil postopen, je predstavljal najpomembnejše sredstvo ustvarjanja množične potrošne družbe in modernih potrošniških subjektivitet ter proizvodnjo kvalitetnih materialnih dobrin (prim. Fehérváry 2013: 238). Industrijski razvoj in množična proizvodnja sta ponudila nove rešitve tudi za vsakdanje menstrualne tegobe. S pojavom množično proizvedenih proizvodov menstrualne higiene in s tehnološkim upravljanjem z menstrualno krvjo v socializmu lahko govorimo o novem obdobju v zgodovini menstrualne higiene za slovenske in jugoslovanske ženske. Hkrati se je z razvojem potrošne družbe in oglaševanja pojavljalo vedno več oglasov, ki so ženske spodbujali k nakupu novih izdelkov na trgu in k temu, da so svojo menstruacijo upravljale s tehnološko naprednimi izdelki. V tem smislu ni bila slovenska socialistična družba v ničemer drugačna od kapitalističnih, saj se je isti proces odvijal v tudi Ameriki, s to razliko, da se je tam zgodil že prej, v začetku 20. stoletja (gl. Vostral 2008).

¹⁴⁴ Sogovornice so me opozorile, da so same dolgo časa uporabljale izraz »perilo« in ne »menstruacija«, toda ker danes uporabljajo besedo »menstruacija«, bom sledila temu poimenovanju.

»Tehnologije menstrualne higiene«, kot Sharra Vostral (2008: 63) imenuje vložke in tampone, so po njenem mnenju drugačne od drugih tehnologij higiene, ker implicirajo politično podrejeno telo in državljana, »žensko«. Uporaba tehnologij menstrualne higiene predpostavlja plodno in seksualno telo, ki pripada ženski. Te tehnologije so povezane z unikatnimi ženskimi telesnimi procesi in morajo biti razumljene v kontekstu družbe, ki privilegira »moško izdelane« tehnologije. V tem kontekstu moškega privilegija pri uporabi tehnologij so ženske dojete kot podrejene moškim, kot tiste, katerih telo krvavi, a jim lahko pri tej tegobi pomaga tehnologija (Vostral 2008: 12).

Kot sem pokazala že v prvem poglavju o pralnem stroju, se tehnologija povezuje z moškim spolom, zato vložki in tamponi običajno niso razumljeni kot tehnološki proizvodi in ženske ne kot njihove uporabnice. S tem, ko so ženske uporabljale tehnologijo menstrualne higiene, niso omajale družbenih meja med spoloma, saj se je s predstavljanjem zdrave ženske, ki skrito menstruira in poseduje puščajoče telo, potrebno nadzora, okrepilo prepričanje o tem, kaj pomeni biti ženska v družbi (Vostral 2008: 14–18).

V socialističnem javnem diskurzu o tamponih in vložkih je vpeljava komercialno proizvedenih menstrualnih proizvodov postala temelj za proizvodnjo »modernih« teles (Freidenfelds 2009), proces menstruacije pa je postal razumljen predvsem kot moderen higienični problem in stvar civilizacijskega napredka. Zavedanje žensk o njihovi lastni zmožnosti nadzorovanja menstrualnih ritmov, seksualnosti in plodnosti Chris Knight (1991) opredeli kot temelj razvoja civilizacije, ki se je začel pred 40.000 leti. Tudi v nekaterih medicinskih tekstih v obdobju viktorijanske Anglije je bila redna menstruacija predstavljena kot posledica civilizacijskega razvoja. V nekaterih izmed njih je bila zgodnja menstruacija dojeta kot znak primitivnih in podrejenih ras, trditve, da so se ženske delavskih razredov približevale stanju takšnih »drugih«, pa so zbujale ogromno skrbi. Nekateri zdravniki so pod vplivi

darwinistične evolucije prisotnost menstruacije pri ženskah dojemali kot dokaz napredne evolucijske stopnje žensk, saj ženske v prvobitnih kulturah, ki so bile nenehno noseče, niso menstruirale (Matus1995: 37).

Sabina Žnidaršič (1996: 18) pravi, da so se v poznem 18. stoletju, ko se je začelo natančneje opazovati in zapisovati razlike med posameznimi družbenimi sloji na področju reprodukcije prebivalstva, utrdile predstave o tem, da je zgodnja menstruacija značilnejša za ženske iz nižjih slojev, poznejša pa za ženske iz višjih. V 19. stoletju je veljalo ravno obratno, saj je glede na zdravniško mnenje Webra in drugih strokovnjakov obveljalo, da prva menstruacija nastopi pozneje pri dekletih, ki so že od rane mladosti trdo delale, in prej pri tistih, ki so se dlje časa izobraževale za svoj poklic. Preveč sedenja, še zlasti za knjigami, in izobraževanje nasploh, za ženski organizem torej ni bilo zdravo (Žnidaršič 1996: 21–22).¹⁴⁵

Tradicionalno so ženske znanje o menstruaciji na mlajše generacije prenašale ustno, menstruacija pa je bila stvar zasebne, intimne sfere. Z reklamiranjem vložkov in tamponov ter z njihovo prodajo v trgovinah je menstruacija, prej intimna zadeva, sedaj postala javna. Način, na katere so proizvodi predstavljeni v trgovinah in v medijih, lahko pomembno vpliva na to, kako ženske razumejo in vidijo menstruacijo. Ko se vložki in tamponi začnejo pojavljati v oglasih ali na trgovskih policah in postanejo javno vidni, se ustvarijo novi načini govora o menstruaciji. Njihova pojavnost je zmanjševala zadrego in sram pri ženskah, saj je prispevala k prepričanju, da menstruacija ni nekaj, česar bi se ženske morale sramovati, hkrati pa so se ustvarjala nova družbena pričakovanja do ženskih teles v službi, šoli in drugih javnih prostorih.

¹⁴⁵ Zdravnik F. Weber je v 1980-ih letih 19. stoletja preverjal starost ob prvi menstruaciji med prebivalkami St. Peterburga na temelju razlik v starosti, ki se kažejo glede na življenjski slog in bivalno okolje (nasprotje med mestom in vasjo). Ugotovil je, da so bile ženske, ki so dobile prvo menstruacijo do 14. leta, po poklicu gospodinja, perice in kmečke delavke; do 15. leta so jo dobile kuharice, šivilje trgovke, dojilje, igralke in delavke na polju; do 16. leta sobarice, prostitutke, učiteljice in paznice; pred 13. letom pa so jo dobile učiteljice, pevke, študentke in modistke (Žnidaršič 1996: 21–22).

Telo je tako fizični kot tudi družbeni in fenomen, ki obstaja v utelešenih družbenih interakcijah. Peter Corrigan (1997: 151) pravi, da tudi, če smo »telo«, smo vedno telo za nekoga drugega, ne le zase. Telesa pripadajo družbenemu svetu in naša dolžnost je imeti »primerna« telesa, saj so »objekti reprezentacije«. ¹⁴⁶ Menstruacija ni samo biološki telesni proces, ki so ga sogovornice izkusile individualno, ampak tudi družbeni in kulturni fenomen, zato so težave, ki jih imajo ženske med menstruacijo, pogosteje psihosomatskega in kulturnega kakor biološkega izvora, pravi Kate Millet (1985: 23), pri čemer opozarja, da prepričanja, ki veljajo v patriarhalni družbi o menstruaciji, zastrupljajo občutek ženske za lastno fizično naravo, dokler zares ne postane takšno breme, kot se govori.

Pri tem velja opozoriti, da je tudi znanje o menstruaciji kulturni konstrukt, kar je lepo pokazala Margaret Mead (1961: 145) z raziskovanjem življenja žensk na Samoi, kjer je ugotovila, da simptomov menstrualnega nelagodja, kot ga poznamo na Zahodu v obliki predmenstrualnega sindroma, niso poznali, zato je tudi menstruacija odvisna od kulturne vzgoje posameznika v določeni družbi (gl. tudi Britton 1996; Erchull idr., 2002). Ines Markovčič (2009: 177) opozarja, da je menstruacija dobila negativen predznak zaradi inferiornega položaja žensk v družbi, zaradi katerega so skozi zahodno zgodovino moški razvili negativna prepričanja in tabuje, in ne zaradi menstruacije same.

Pri preučevanju menstruacije bomo telo dojemali kot utelešeno subjektiviteto (gl. Martin 2003; Saphiro 2007; Valocchi 2005). Chris Bobel (2010: 156), ki je raziskovala med ameriškimi radikalnimi menstrualnimi aktivisti, je ugotovila, da zavračajo kategorijo »ženska« in

¹⁴⁶ Bryan Turner (1991: 16) z izrazom »izdelovanje telesa« (angl. *doing a body*) telo dojema kot skupek praks, nad katerimi imamo določeno suverenost in oblast. Podobno Marcel Mauss (1996: 203) govori o »telesnih tehnikah«, ki jih človek uporablja za nadzorovanje telesa. Opredele jih kot načine, »kako ljudje v različnih družbah tradicionalno uporabljajo telo«. Ugotovitve Turnerja in Maussa me napeljujejo na misel, da je plodno govoriti o »izdelovanju telesa«, saj se telo pojavlja kot skupek praks, nad katerimi ljudje posedujejo določeno suverenost in nadzor.

se skozi kampanjo radikalne menstruacije ne sklicujejo na ženske, ki menstruirajo, ampak na »menstruatorje« (angl. *menstruators*), s čimer izzivajo esencialistične binarnosti med spoloma. Menijo, da dokler je menstruacija navezana na žensko telo, je izkušnja menstruacije vkodirana kot ženska izkušnja, vendar pa ne menstruirajo vse ženske in niso vsi ljudje, ki menstruirajo, ženske (gl. Knight 1991). ¹⁴⁷ Transseksualcem, biološko rojenim kot moškim, manjka kapaciteta menstruiranja, hkrati pa tudi ne krvavijo vse biološke ženske, bodisi zaradi bolezni, operacije, menopavze, nosečnosti itd., pri čemer pa jih ne moremo izključiti iz kategorije žensk (Bobel 2010: 159).

Sharon Zukin (2008 [1975]: 22–24) pravi, da se je v Jugoslaviji do leta 1965 avtonomija samoupravljanja v gospodarstvu začela postopoma vse bolj odpirati trgu, kar je omogočilo dostopnost dobrin in uslug visoke kvalitete ter nizkih cen, večjo inovacijo in uspešne proizvajalce ter nagrajevanje znanja posameznikov, hkrati pa je bilo njenim državljanom še vedno zagotovljeno zadovoljevanje osnovnih potreb, kot so hrana, stanovanje, zdravstvena oskrba in šolanje. Sorazmerno kratko obdobje pomanjkanja menstrualnih vložkov po letu 1980 je pokazalo, kako so na videz trivialni predmeti, ki so že veljali za del vsakdanjega, normalnega življenja, za osnovne dobrine torej, omogočili ženskam, da so izkusile

¹⁴⁷ Chris Knight (1991), ki je analiziral menstrualne tabuje, je v svoji raziskavi pokazal, da moškim ne bi uspelo prevzeti in monopolizirati ritualne moči, če se ne bi naučili umetno menstruirati. »Menstrualna usklajenost« je bila sprva biološki fenomen žensk, a je kasneje prevzela obliko kulturnega konstrukta, saj je bila kri uporabljena za to, da so ženske odklanjale spolne odnose z moškimi – tudi z rdečo barvo. Toda to je pomenilo, da so lahko, vsaj simbolno, začeli menstruirati tudi moški. To so počeli na način, da so se premazali z barvo, ki je simbolizirala menstrualno kri, ali pa tako, da so se rezali po spolovilu, da bi ženskam odvzeli ritualno moč s prisvojitvijo njihovih simbolov. V tistih časih in prostorih, v katerih je prišlo do konca ženskega usklajenega menstruiranja, je prišlo tudi do grožnje obstoja kulture, zato so moški vstopili s svojimi umetnimi »menstrualnimi cikli« in jih uskladili (Knight 1991: 433). Moška protirevolucija je bila dosežena s tem, da so ustvarili moške hiše kot političen odgovor na žensko povezovanje v menstrualnih kočah. Moška »menstrualna kri« je postala sveta ter simbol solidarnosti in moči, ženska pa simbol onesnaženosti, izolacije in izključitve iz družbene moči (Knight 1991: 431).

njihovo pomanjkanje kot napad na lastno sebstvo na intimen način. Kot pravi Stanko Ilić (1984: 110), v 1960-ih letih niso preizpraševali kvalitete potrošnih dobrin, ampak njihovo količino na tržišču. Z razvojem proizvodnje in družbe je kvaliteta postajala vedno bolj pomembna, z njo pa tudi vprašanje življenjskega standarda. Glas potrošnikov je v 1980-ih letih postal veliko močnejši in zahtevnejši, ker jim je to omogočala večja proizvodnja, boljša izobrazba in seveda večja plačilna sposobnost.

4.1

Menstruirajoče žensko telo, ovito v sram in molk

Za mnoge sogovornice je bil prihod menstruacije travmatičen dogodek, o katerem so vedele izjemno malo. Takole je Danica opisala svoj prihod menstruacije:

Tisto poletje me je mal trebuh bolo, pa je rekla mama. »Ja veš, vse ženske dobijo kri.« »Kakšno kri?« Pol sem vse na cesti gledla: »A ta ima tut kri?« Ampak nisem mela še perila. Glih za svetga Miklavža grem js se učit gor v sobo, ker odspod so pr nas doma vedno politiziral – tata in njegovi prjatlj. Boga mama je poslušala ta politiziranje. In kar naenkrat gledam js: »Kaj je to?« »Jooooo ...« Letim dol po tistem hodniku in kličem mamo, pa je rekla: »Ma kaj kličeš?« »Ma prid gor, ne maram povedat kaj je,« in mami se je že kar zdelo, kaj je, če sem bla tko prestrašena. Pa je rekla sestri, naj gre gor in je prnesla ene take cunje, da sn dala toplih, prov narjene, ne kupljene. Pol mi je tisto dala gor. Se je na hlačke nosl, s knoflcam. Joj, sem jokala!

Nekatere sogovornice sploh niso vedele za prihod menstruacije in kaj pomeni, spet drugim so povedale prijateljice ali starejše sestre, babice; matere le včasih. Danica je dejala, da je tudi sama težko svojima hčerama povedala za menstruacijo, čeprav so se časi spremenili. »Je blo težko povedat, da ti pravzaprav postaneš ženska. Men ni nobedn reko, da sn ženska, da to pač pride.« Majda, zdravnica, rojena leta 1940 v Žalcu, ki je po študiju ostala v Ljubljani, se je spominjala, da jo je stara mama v zadnjem mesecu pred smrtjo vprašala:

»Pa ti veš, kaj je to menstruacija?« Sn pa rekla: »Stara mama, sej js že mam menstruacijo dve leti.« Mi je hotla ona vse povedat, ker mi je pripovedvala, da je njo osvesto en kaplan, ko jo je vido, da je vsa objokana. Ona je začela krvavet, pa ni vedla, kaj je to. On jo je k seb poklico, da ji je povedo, da je to normalno, da bo vsak mesec krvavela in tko naprej. In ta njena izkušnja je bla tista, ki jo je vodila k temu, da me je to vprašala. To ne morš vrjet.

Darja, rojena leta 1954, pripadnica mlajše generacije torej, se je spominjala: »Js se bežno spomnem, da je mela mama neke cunje, k sem zmeri sprašvala: 'Zakaj so pardeče?' Men to kot otroku ... nisem razumela.« Mama ji takrat o menstruaciji še ni pripovedovala, ker je bila po njenem mnenju premlada, saj je imela pet let, ji je pa povedala kasneje, tako da je bila pred prihodom menstruacije z njo seznanjena. »Je nisl doma dobila. Na treningu u Mozirju. Vse sem vedla, sam s sabo nč nisem mela. Nč, da bi se kej ustrašla.« Sogovornice starejše generacije so večkrat izpostavile, da so bile v primerjavi z mlajšimi generacijami v deprivilegiranem položaju zaradi pomanjkanja informacij glede menstruacije.

Danica se je spominjala, kako ji je mati pripovedovala o menstruaciji:

Sem mela 12 let. Enkrat me je neki šraufalo u trebuhu. »Mama, neki me boli!« Je začela prpovedvat ... Ne, da postaneš ženska, ampak da začneš krvavet. Pa pol je treba, če bo tisto, da ti bomo dal neke ... Nič ni razložila, zakaj začneš krvavet. Nerodno ji je blo.

Sonja je menila, da je imela za tiste čase napredno mamo, saj se je lahko z njo pogovorila o menstruaciji. Meta se je o njej poučila iz knjige, ki so jo imeli doma. »Not je blo vse. Pa o menstruaciji, nosečnosti. Js sem v 18. letu to brala. Sn rekla: 'Morem to prebrat!' Mama ni tko natančno povedala, pa tut takrat so ble ženske čist neki druga.«

Tudi pripadnice mlajše generacije, rojene v začetku 1950-ih let, njihove matere niso seznanile s prihodom menstruacije. Vesna je menila, da ni šlo samo za sramežljivost.

Moja mama je svojo že pr petih letih zgubila in enostavno tut ona potem ni znala bit mama. Mi ni znala niti razložiti. Js sem skor cel tedn skrivala pred njo in še najbrž bi, sam men je potem zmanjkal spodnjega perila in sem rekla: »Mami, js nimam več hlačk.« Ja kak jih nimaš? In je šla gledat v košaro za perilo in je najdla in takrat se ji je posvetil. Prva stvar, kar je bla, je začela vpit name, zakaj ji nisem povedala. Ni znala, ker tut ona ni mela tega v svojem življenju. Ustrašla sn se in sn skrivala pred vsemi.

Matere naj bi bile tiste, ki bi znanje o menstruaciji prenesle na hčerke, toda tega najpogosteje niso storile zaradi sramu in pomanjkanja besednjaka, da bi lahko hčerkam posredovale informacije (prim. z Brookes in Tennant 1998: 566). Tišina, ki obdaja menstruacijo, se ne ohranja samo v širši kulturi, ampak tudi znotraj doma, med materami in hčerkami, kar Marie Hansen imenuje (2014: 153) »rod ženskega sramu« (angl. *lineage of female shame*).

Danes sogovornice opažajo spremembo na bolje, saj otroci že v osnovni šoli izvedo vse o menstruaciji in spolnosti, in obžalujejo, da same z mnogimi stvarmi niso bile seznanjene. Iz njihovega pripovedovanja je razvidno, da so ženske zaradi sramu z molčanjem same skrivale menstruacijo pred drugimi. O njej niso vedele ničesar ali zelo malo, ker jim matere, stare matere in sestre o njej niso ničesar povedale, so se pa

sogovornice o tem precej bolj sproščeno in odprto pogovarjale s sošolkami. Danes opazujejo bistveno spremembo na bolje, ker se o menstruaciji mladi precej več pogovarjajo, prav tako imajo zdravstveno vzgojo že v osnovni šoli. Menijo, da bodo na ta način njihove vnukinje menstruacijo lažje sprejele kot del »normalnega« življenja, ker bodo z njo pravočasno seznanjene in ker je matere pred njimi ne bodo skrivale.

Danica se je najbolj bala, da bi mama o njenem prihodu menstruacije seznanila očeta, saj jo je bilo sram.

Sn pršla dol, pa sn rekla mami: »Sej nisi povedla tatu?« Zamisli si! Meni se je zdelo, da ne sme vedet. »Ma nisl, to so pa naše ženske stvari!« Js sn se sam bala, da je tatu povedla. To je sramota, meni je bla sramota. Da imaš to, da lahko ti pravzaprav, če greš s kakšnim moškim, da je nevarnost da rataš noseča. To je bil tabu pr nas. Za seks vedl nismo. Naša mama je bla moralist!

Sogovornice so mi večkrat dejale, da se o tem ne govori, ker je to intimna stvar. Kot je razvidno iz pripovedovanja Danice, je bila menstruacija sramotna zaradi navezave na spolnost, saj je naznanila rodno dobo ženske. Navezava menstruacije, ki je v družbi veljala za tabu, na spolnost, ki je bila v družbi tudi tabuizirana, je še dodatno pripomogla k dojemanju menstruacije kot sramotne. Spolne norme v socialistični Sloveniji so bile namreč tudi ostanki krščanskega družbenega nadzora nad spolnostjo in vrednot, ki so poudarjale žensko pasivnost, idealizirale čistost in ubogljivost do moških (gl. npr. Accati 2001, prim. Johnston-Robeldo in Chrisler 2013). V krščanski religiji menstruacijo razumejo kot nekaj

negativnega, nečistega in kužnega ter kazni za izvirni ženski greh.¹⁴⁸ Krščanska religija je ločila ženske od njihove reproduktivne moči, utišala matriarhalne tradicije in ženska telesa prikazovala kot demonska (gl. Lewin Hufnagel 2012; Ranke-Heinemann 1992). Krščanstvo povečuje tradicionalne »ženske« lastnosti, kot je dobra in žrtvujoča se mati, v nasprotju z žensko kot seksualnim bitjem in njenim telesom.

Med pogovorom s sogovornicami sem opazila, da je bila menstruacija sramotna zadeva, ki jo je treba skriti pred javnostjo, o kateri se ne govori, saj je bila zanje menstruacija tabu in je veljala za nekaj obremenjujočega, ne pa nekaj, na kar bi lahko bile ponosne (prim. Weidger 1978). Sogovornice so ob prihodu menstruacije občutile predvsem sram in gnus do svojega telesa, nikoli pa niso govorile o pozitivnih občutkih, ki bi jih prav tako lahko imele, glede na to, da jih je menstruacija definirala kot ženske, ki so bile sposobne roditi otroke. Sogovornice so zaradi občutka sramu na vsak način poskušale skriti vse, kar je bilo povezano z menstruacijo in še posebej z očeti se o njej niso nikoli pogovarjale (prim. Golub 1992).¹⁴⁹

Sram bi lahko opisali kot neprijeten občutek, ki izvira iz zavedanja o našem neprimernem ravnanju ali stanju, lahko pa ga razumemo tudi kot pomanjkanje dostojanstva, pri čemer velja omeniti, da je za sogovornice dostojanstvo osebna kvaliteta, ki predstavlja temelj njihovega

samospoštovanja.¹⁵⁰ Sram izvira iz »dejanske ali predvidevane negativne sodbe o sebi in je posledica samorazvrednotenja v zvezi s skupino« (Ausubel v Shott 1979: 1325). Občutek sramu je posledica spoznanja, da te drugi obravnavajo kot pomanjkljivega, zato ga pogosto spremlja občutek zadrege (Shott 1979: 1325). Sram je torej posledica neuspeha posameznika, da bi dosegel določene družbene standarde, kot je na primer, da bi svoje telo prilagodil družbenim in moralnim standardom vedenja ali izgleda v javnosti.

Normativne vrednote so popolnoma ponotranjene, da omogočijo posamezniku občutek pripadanja družbeni skupini, zato se sram pogosto kolektivno in osebno ignorira. Če sram vstopi v zavedno, je dojet kot posledica lastne neprimernosti in krivde, zato se mora posameznik truditi, da ga odpravi (Dolezal 2015: 109–110). Pri regulaciji sramu norme, pravila in rituali izvajanja, ki se jim mora oseba prilagajati, niso racionalni niti iracionalni. Njihova legitimnost je sprejeta brez razmišljanja posameznikov in brez potrebe po dokazovanju njihove racionalnosti. To, da norme, ki so stvar družbene samoohranitve posameznikov, niso racionalizirane, ne pomeni, da njihovo upoštevanje ni racionalno. Lep primer tega je, da nihče ne hodi gol po ulicah v vročem poletju, ker bi bil označen za neprištevne, čeprav nas nihče ne more prepričati, da to ni racionalno (Heller 1985: 13–14).

Na temelju feministične fenomenologije Luna Dolezal (2015) raziskuje kulturno politiko telesnega sramu. Opozarja, da sram žensk do lastnega

¹⁴⁸ Po levitski postavi, ki jo je utemeljilo Sveto pismo stare zaveze, je menstruacija veljala za nečisto prekletstvo. Ženskam je bilo v času menstruacije prepovedano, da bi se dotikale česa svetega, zato so morale biti sedem dni v procesu očiščevanja. Vsak, ki se jih je dotaknil, je veljal za nečistega, prav tako je bilo vse, na čemer je ženska ležala ali sedela, nečisto (Leviticus v Južnič 1998: 260). Menstrualna kri je v krščanski tradiciji veljala za neugledno, sramotno in škodljivo. Kristjani so v eni izmed legend pripovedovali, da je bil Juda Iškarijot, apostol, ki je s poljubom izdal Jezusa Kristusa, spočet, ko je imela njegova mama menstruacijo (Albert v Južnič 1998: 260).

¹⁴⁹ Alenka Puhar (2004: 265–266) piše, da je bil že v 19. stoletju na Slovenskem prisoten velik strah žensk pred razkrinkanjem med menstruacijo. Nekatere so se zaradi sramu skrile v gozd, druge pa so se ves čas umivale ob potoku.

¹⁵⁰ Sram je v SSKJ opredeljen kot »neprijeten, neugoden občutek, ki nastane iz zavesti o neprimernosti, nečastnosti lastnega ravnanja, stanja«, beseda »sramota« pa se nanaša na »stanje, ko je ugled, veljava nekoga zmanjšana,« na to, »kar ni v skladu s človeškim dostojanstvom, ponosom« in »izraža ogorčenje, zgražanje«. Beseda »sramota« se je v preteklosti pogosto uporabljala v stavčni zvezi »skrivati svojo sramoto«, s čimer je bilo mišljeno spolovilo. Pridevnik »sramoten« v SSKJ označuje nekaj, kar »ni v skladu s človekovim dostojanstvom, ponosom« in ki »vzbuja prezir, obsojanje, »dostojanstvo« pa označuje dostojanstveno vedenje, ravnanje, čast in ponos, tudi »visok družbeni položaj.« (<http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>, dostop 8. 1. 2015; <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>, dostop 12. 2. 2015).

telesa ni samo posledica kulturnega umeščanja telesnih razlik, upravljanja z videzom in s seksualnostjo, ampak izhaja tudi iz njihovega podrejenega položaja v družbi. Telesa žensk so živeta, izkušena, objektivizirana in odtujena drugače od moških, kot posledica zatirajočih družbenih struktur, ki jih nenehno umeščajo v področje sramu (Dolezal 2015: 110). Skozi splošen gnus utelešene ženske seksualnosti in implicitnega zanikanja njenih užitkov je razvidno zatiranje, uprizorjeno na ženskem telesu skozi občutek sramu. Izkušnja procesa, v katerem ženska postaja ženska, in izkušnja »biti« ženska, kot ugotavljajo Simone de Beauvoir (1999 in 2000 [1949]) in ostale feministke, vsebuje proces učenja interpretiranja telesa kot področja sramu.

Ženske v primerjavi z moškimi porabijo več časa, energije in materialnih virov, da bi dosegle telo, ki bo ugajalo družbi in se podredilo prevladujočim normativnim standardom. Kot pravi Luna Dolezal (2015: 105, 107), moško telo predstavlja standard za »normalno« ali »nevtralno« telo. Dogodki v ženskem telesu, kot je nosečnost ali menstruacija, pa so dojeti kot anomalije v »normalni« izkušnji, ki niso samo stigmatizirani in deviantni, ampak tudi patologizirani, saj zahtevajo profesionalno medicinsko pozornost (o sramu, povezanim z menstruacijo, PMS-om in ženskimi telesi gl. Chrisler 2014, Gilbert in Thompson 2002, Hansen 2014, McClive 2015, Ussher 2006 idr.).

Kot pravi Tomi-Ann Roberts (2004), ženskam kulturna sporočila sporočajo, da so njihova telesa nesprejemljiva takšna, kot so, zato morajo v kulturi, ki spolno objektivira ženska telesa, menstruacijo prikriti. V raziskavi, ki je merila ženske odnose in čustva do menstruacije, je bilo ugotovljeno, da imajo ženske, ki ponotranjijo bolj spolno objektiviziran pogled na svoje telo, tudi bolj negativen odnos in čustva, vključno z gnusom in sramom, do lastne menstruacije.

Iz razumevanja sramu, povezanega z menstruacijo, ki se je pri sogovornicah izkazal za ključnega, bom poskusila nadalje pokazati, da lahko vložke in tampone v času menstruacije razumemo tudi kot način

povrnitve občutka samospoštovanja in dostojanstva žensk, ki izhaja iz tega, kako nekoga presojujejo v svoji skupnosti, pri čemer je odnos med osebo in njenimi materialnostmi osrednji, pravi Krisztina Fehérváry (2013: 45). Obstaja namreč tesen odnos med posedovanjem predmetov, konstrukcijo identitete in naklonjenostjo določenim vrednotam. Potrošnja po prepričanju raziskovalcev (gl. npr. Miller 2001; Wilk 2001) v svojem bistvu nosi vprašanje moralnosti, s pričujočim poglavjem pa želim pokazati, da je potrošnja predmetov, kot so vložki in tamponi, povezana predvsem z dostojanstvom žensk. To je bilo namreč neposredno odvisno od dovolj vpojnih vložkov, ki so ženskam odvzeli skrb glede vidnosti krvi, zato se bomo nadalje posvetili vlogi, ki so jo vložki igrali v širšem kontekstu osvobajanja in kulture ženskih teles v obdobju socialistične Slovenije.

4.2

Tabu menstrualne krvi in strah pred njeno vidnostjo

Uvajanje vložkov za enkratno uporabo

Pred vložki za enkratno uporabo so ženske uporabljale vložke za večkratno uporabo. To so bili večplastni vložki iz belega pletenega trikoja ali frotirja, ki so se z gumbom pripeli na spodnje hlače. »Kok je blo to zoprn, res. Taki paščki so bli. Na konc je bla šlinga, pol si mel pa okol pasa trakec pa gumbek in pol smo to prpele,« se je spominjala Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v Zgornjem kašlju pri Ljubljana Polju. »Če smo vedl, da bomo nekje dolg, da ne bomo mogl doma se umit pa družga uzet, smo mel rezervnga. Joj, ko je blo to zoprn,« je še dodala. Te vložke so kupile ali pa jih izdelovale same.

Čeprav so bili higieni vložki v Evropi znani od 1990-ih let 19. stoletja dalje, na Slovenskem pa od 1930-ih let prejšnjega stoletja, ko se v seriji reklam v 1930-ih letih prejšnjega stoletja pojavijo prvi vložki za enkratno uporabo v reviji *Žena in dom* (Žnidaršič 2003: 78), je večina kmečkih in delavskih žensk uporabljala domače krpe in rjuhe. Pred uporabo kakršnekoli zaščite pred krvavenjem so ženske med menstruacijo namestile spodnje krilo med noge in ga zataknilo v pentljo traku, privezanega okoli pasu, saj še niso nosile spodnjih hlač, ki so se uveljavile pozno – med 1. svetovno vojno ali še kasneje.¹⁵¹ Ženske na Koroškem so se znašle po svoje in namesto vložkov uporabljale stare cunje, včasih časopisni papir in kasneje vato (Ramšak 2001: 118).

Sogovornice so izpostavile, da se je doma narejeni vložek za večkratno uporabo med hojo pogosto obdrnil in kri je bila vidna na oblačilu. Večkrat so izpostavile strah pred puščanjem vložkov, ki so jih same izdelale: »So ble cunje. Vse je šlo čez, vse. Si se zmeri bal, da bo pršla kri čez.« se je spominjala Božena, kriminalistka, rojena leta 1924 v Loški dolini. Vložki iz blaga za večkratno uporabo so zahtevali veliko dela, saj jih je bilo treba namakati, prekuhati in posušiti. Mira, rojena leta 1942 v Celju, se je spominjala, kako so se vložki za večkratno uporabo, ki jih je imenovala »zverine«, pri njih doma prali in sušili na skrivaj v stanovanjskem bloku na balkonu.

Js sem se povsod vzpenjala in enkrat plezam čez balkon in je ena od tetih zadev dol padla. Moja mama je temu rekla zverine. Pol pride en starejši fant mimo mene, enih 17 let je mel. Rekla sem mu, nej mi pobere eno tole zverino, da ne bom spet čez balkon dol lezla. Za vsak, ko me je pol srečo, je reko: »No, kako je zdej, zverina!«

¹⁵¹ Kot je ugotovila Alenka Puhar (2004: 266) pri preučevanju otroštva na Slovenskem v 19. stoletju, si ženske med menstruacijo včasih niti spodnjih kril niso spodvihale in zataknilo spredaj za pas, ker je bilo platno, narejeno doma, pregrobo in jim je do krvi odrgnilo kožo. Tako so bila med nedeljskimi mašami tla na levi, ženski polovici cerkve, vsa krvava.

Podobno se je Marjana, socialna delavka, rojena leta 1956 v Celju, spominjala, kako je njena mama na skrivaj sušila oprane vložke. »Ko je moja mama vložke obesla, je dala rjuho čez. Sam se je vidl čez rjuho, kaj je odspod. To je bla sramota. Sam mi smo le bli v mestu.« Toda tudi pri sogovornicah iz vasi ni bilo nič drugače, saj so tudi one vložke med namakanjem, pranjem in sušenjem skrbno skrivale. Res, da je bila možnost, da bi jih videlo večje število ljudi, na vasi manjša, toda ženske so vložke skrivale predvsem pred najbližjimi moškimi družinskimi člani, tako da skrb glede skrivanja na vasi ni bila nič manjša.

Tudi pri nakupovanju vložkov v trgovini je bil prisoten močan občutek sramu in element skrivanja. Darja Zaviršek (2003: 53) se je v svojem članku spominjala, da so v Ljubljani prodajalke v samopostrežnih trgovinah v 1970-ih in 1980-ih letih menstrualne vložke zavile v bel papir, da so bili nevidni zaradi nelagodja, ki so ga zbujali pri drugih. »Zavito v papir, neubesedeno, tabuizirano.« Trgovke so jih skrbno zavile v papir, saj je bilo mnogim ženskam in prodajalkam nerodno že ob sami misli, da so jih potrebovale. Ko sem sogovornice povprašala o tem, so dejale, da niso nikoli kupovale vložkov, zavutih v papir, ampak vedno v paketih.

V samopostrežnih trgovinah so se vložki nahajali na posebni polici. Danica se je spominjala, kako je v Rimu, kjer je takrat živela, kupovala vložke na skrivaj.

Ko sem šla kupavat paket, sem gledala, da me kdo ne vidi, da kupujem tisto. Sram te je blo, da imaš perilo! To je neumna vzgoja. Sem gledala, da ni blo nobenga okol. Še to mi je blo nerodno, kadar sn šla h kasi. Si sam gleda, da ni nobednga moškega. Al ni čudno, da smatraš to kot nek greh, kot neko sramoto?

Darja se je spominjala, da so se v trgovini vložki nahajali na vidnem mestu, je pa tudi izpostavila občutek sramu pri njihovem nakupovanju: »Js sem zmer gledala, če je kje kakšn moški, pa če ga ni blo, sem potem

hitr rekla ... Mi je blo težko na blagajno. Mislim, da je blo od začetka vsem.«
Nakupovala jih je v Mercatorjevi trgovini v njihovem bloku:

Si reko ... »Ene vložke, pa pol kile ...« K so še na škrnicle dajal moko pa to. Ampak je blo že bl modern. Ni bla samopostrežna, ampak ene dve police sta pa že ble, da si pršel ke pa si neki uzel, so pa ble tut vage pa škrnicli. Mam še zdej pred sabo prve vložke. Taka bela vrečka je bla. Od Tosame so bli.

Brigita, trgovka, rojena leta 1952 v Krki, se je spominjala, da so bili vložki v trgovini, kjer je delala, konec 1960-ih let na vidnem mestu. To je bila, kot jo je imenovala, klasična trgovina s pultom, izza katerega je potrošnikom prodajala izdelke. Tudi vložke. »Se ne spomnem, da bi jih zavijal. Virovi so bli. Tista, ki jih je dobila tam za pultom, jih je hitr dala v tisto vrečko.«

Ko sem Danico povprašala, če ji je kdaj njen mož kupil vložke, se je zasmejala in me vprašljivo pogledala: »A da bi mož šel? Ohoho ... Ne, ma kje neki! Sram ga je blo!« Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v Zgornjem kašlju pri Ljubljana Polju, se je spominjala, da njen sin zanjo ni kupoval vložkov, mož pa nekajkrat. »Prej, da bi pa brat ... Njega mislim, da nisem nkol prosila.« Z izogibanjem govora o menstruaciji z moškimi je menstruacija ostala skrivnost, vir sramote in nelagodja, povezana z nevarnostmi seksualnosti in nosečnosti, ki so jih ženske pred moškimi skrivale. To skrivanje je lahko moške puščalo v popolni nevednosti o vložkih in njihovi rabi. Erika, zobozdravnica, rojena leta 1946 v Postojni, se je spominjala, da je nekega dne k njej v ambulanto prišel moški, ki ga je bolel zob.

Je mel vložek čez usta, pa je rekla sestra: »Ka pa maš ti tule?« Ja prav: »Zob me boli.« On ni vedo, zakaj je, in je reko: »Sej gre v usta, mi je mama dala.« Una pa tut, najbrž je rekla: »Sej to je čisto, sterilno.« To je bil še un iz blaga.

Tudi Božena, kriminalistka, rojena leta 1924 v Loški dolini, je dejala, da njen mož ni nikoli kupoval vložkov zanjo, ker ji je dejal, da »se na to ne

zastop«. Toda njena hči Darja, turistična delavka, rojena leta 1954 v Šiški, je v smehu dejala, da je to najlažji izgovor, in dodala, da »se res niso zastopl takrat, ker še niso pršli v tist obdobje. Zdej je to čist drugač. Se spreminja.« Njen mož je zanjo kupoval vložke: »Moj mož je tak tip. Sicer mu jih nisem nkol naročala, ampak če je pa kdaj res tko blo, je pa šel, ne. Ni ga blo sram.« Po drugi strani pa njen sin, rojen leta 1975, za svojo ženo vložkov ni kupoval in ji je dejal: »To ti pa jst ne bom kupval. To so ženske stvari.« Kupovanje vložkov je bilo spolno dejanje, za nekatera dekleta mučen mesečni popravek, za nekatere fante pa viteško dejanje in izraz ljubezenske predanosti, pravi Darja Zaviršek (2003: 53).

Pri tem velja poudariti, da so možje mlajši generacije žensk, rojeni v 1950-ih letih, svojim ženam kupovali vložke predvsem takrat, ko si jih niso mogle same, zaradi bolezni ali po porodu. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v Zgornjem kašlju, je izpostavila, da kasneje menstruacija ni bila več tabu. »Smo se že čist tko pogovarjal.« Tudi članku iz leta 1975 z naslovom »Brez sramežljivosti – potrebno je!« je izpostavljen generacijski napredek glede predsodkov do kupovanja vložkov, saj se mlajši generaciji ni zdelo čudno in sramotno, če je šolarica na podeželju med šolskim odmorom kupila vložke v kiosku. Zapisana pa je tudi kritika, ki se nanaša na predsodek mnogih ljudi do uporabe vložkov: »V času takšnega napredka in osebne svobode marsikje še danes »tisto reč« odpravljajo z nekim predsodkom in premajhnim smislom za zdravje in higieno« (Nepodpisano 1975).

Po Metinem mnenju je bil prihod vložkov za enkratno uporabo v slovenske trgovine pozen. Prvič jih je videla izdelovati v tovarni Vatagir v 1950-ih letih. Danica se je spominjala, da do leta 1958, ko se je priselila iz Rima, v Sloveniji še ni bilo vložkov za enkratno uporabo. Večja prodaja in oglaševanje vložkov sta se v socialistični Sloveniji začeli po letu 1968. Tovarna Sladkogorska Sladki vrh, ki je začela leta 1973 izdelovati vložke Paloma, je v prvem letu prodala 1.400.000 zavitkov, kar je bilo izjemno veliko, glede na to, da je bil izdelek nov. Podjetje je prodajalo po vsej Jugoslaviji, izvažalo pa predvsem v Italijo in Nemčijo. Velja omeniti tudi

zanimiv podatek, da se je največ vložkov prodalo na podeželju (Nepodpisano 1975).

Vse sogovornice so izpostavile, da so doživele vložke za enkratno uporabo kot izjemno osvobajajoče. Zaradi nenehnega strahu, da bi vložek premočil, so uvajanje vložkov za enkratno uporabo opisale kot izjemno olajšanje. »Pol, ko se je enkrat dobil te enkratne za stran vržt ... To je blo ... Mislim, to sploh ni primerjave,« sem večkrat slišala. »Domači vložki so čist drugač. Boljš je blo tist, k si vrgo stran. Ni blo treba prat,« se je spominjala Božena, kriminalistka, rojena leta 1924 v Loški dolini. Sonja se je spominjala, da je morala ves čas paziti in gledati, da vložek ne bi premočil, ker ga ni imela vedno možnosti zamenjati. »To je blo včas težko, zdej pa stran vržeš. Takrat smo mogle pa ne vem kam vse, v tiste platne, polivinile zavijaj.« To, da so lahko vložek po uporabi preprosto odvrgele, se je pri vložkih za enkratno uporabo izkazalo za ključno prednost.

Uvajanje vložkov za enkratno uporabo, ki si jih preprosto odvrgele, ni potekalo brez zapletov. Sonja se je spominjala, da so nekatere ženske vložke metale v stranišče, ki se je potem zamašilo, čeprav so bili zanje posebni koši za smeti, in kar nekaj časa je trajalo, da so se nanje navadile. Emily Martin (1992: 111) gleda na menstruacijo kot na obliko spodletele proizvodnje. Menstruacija ne nosi samo konotacije produktivnega sistema, ki mu ni uspelo proizvesti nečesa, ampak tudi idejo proizvodnje, ki je postala napačna, saj je ustvarjala proizvode, ki so neuporabni, zapravljeni in izmečki. V tem kontekstu krvav menstrualni vložek pomeni dvojno smet.

Vsakršno uvajanje novitet vložkov so morale ženske utelesiti, kar ni nujno potekalo brez zapletov. Vesna se je spominjala svoje mame, ki se je prvič srečala s samolepilnimi vložki v svojih 70-ih letih.

Smo jo pelal k zdravniku na pregled, ker ji je ena žila not poknala. Potem sem rekla sestri: »Dej ji ene vložke kup za tistih par dni, dokler se to ne umiri.« Čez par dni mati vprašam, če je zdej v redu, pa prov:

»Ja, veš kok so fejest ti vložki, sam tok težko ga je stran odlimat.« Seveda, ona ni poznala in ga je kontra obrnala. Js sploh pomislla nisn na to, sestra pa tut ne, in sva ble obe šokirane. Ampak to se je dejansko starejšim dogajal.

Vložki za enkratno uporabo so osvobodili ženske zamudnega in sramotnega pranja, zaradi možnosti večkratne menjave in vpojnosti pa so tudi zmanjšali strah pred vidnostjo krvi in neprijetnim vonjem. Prvi vložki za enkratno uporabo so bili slabše kvalitete, saj so pogosto premočili, in sogovornice so jih morale pogosto menjavati, kakovost pa se je kasneje izboljšala in ocenjujejo, da je danes najboljša. Z uporabo vložkov za enkratno uporabo so se počutile bolj samozavestne, ker ni bilo več neprijetnega vonja, manj pa so bile zaskrbljene tudi za možna puščanja, saj je bil njihov največji strah, da bi vložek puščal skozi oblačila, kar bi razkrilo njihovo »skrivnost«. Sogovornice so cenile tudi, da lahko danes vložke preprosto odvržejo, namesto da jih perejo in sušijo na skrivaj. Doma narejene vložke za večkratno uporabo so ženske same oprale, s čimer so imele nadzor nad higieno, prav tako so se izkazali za bolj ekonomične zaradi ponovne uporabe, s čimer so predstavljali prednost za ljudi z majhnimi dohodki, toda zamudno pranje, sušenje in likanje, ki so ga zahtevali vložki iz blaga in kulturni tabuji, povezavi z menstruacijo, zaradi katerih je moralo pranje in sušenje vložkov potekati diskretno, je pri sogovornicah odtehtalo zgornje prednosti.

Tabu menstrualne krvi

Menstruacija v družbi velja za skrivnostno in tabuizirano, kar je razvidno tudi iz pripovedovanj mojih sogovornic. Sonja se je spominjala, da so bili vložki in menstrualna kri tabu, zato je morala doma narejene vložke za večkratno uporabo namakati in jih ročno oprati naskrivaj.

Tista voda je bla, veš kakšna, pa namoč pa pokrit. Treba je pa dat v mrzlo vodo, če ne zakrkne in sploh ne gre stran. Kaj smo mogle vse.

Pa pol kuhat to, spirat, sušit. Pa niso smel moški pa otroc to videt. Tabu. Ni blo kokr zdej, k vejo že vse. Vse smo skrival, vse.

Menstruacija in vse, kar je bilo povezano z njo, se je skrivala pred moškimi in otroci. Če je kakšen otrok kdaj svojo mater vprašal o njej, ji je postalo zelo nerodno, so mi sogovornice večkrat dejale.

Zaradi tabuja menstrualne krvi so se vložki prali in sušili stran od oči skupnosti. Ženske so jih prale, ko doma ni bilo mož ali očetov. Sonja se je spominjala, kako je na skrivaj prala in sušila vložke:

Sm tisto žehto prala pa kuhala. Ko je blo polet sonce, smo tist plajhal, smo rekl. Na travi smo mel to in smo polival vso belo perilo. Smo dal na travo, ampak tist, da sem lahko kuhala, sem mogla prej namočt, pol čez pokrivat, da ni kdo vido, pol spet kuhat al zraven al čist posebi, pa spet skrivat, pa sušit, pa oooo ... Potem sem pa js vse tist sušila, plajhala po trav. In ata je pol vido.

Prav tako je bil v družbi prisoten tabu poimenovanja menstruacije, o kateri se je v vsakdanjem življenju zato govorilo neosebno. Poimenovana je bila kot »svoj čas«, »perioda«, »tista reč« ... Že samo poimenovanje menstruacije je pred 2. svetovno vojno na Slovenskem veljalo za nesposobno, pravi Mojca Ramšak (2001: 118). Sogovornice, rojene pred 2. svetovno vojno, so jo najpogosteje imenovale »perilo,« generacijo mlajše sogovornice pa so dejale, da ima menstruacija ogromno izrazov: »ta rdeča«, »teta iz Amerike«, »mam obisk«, »bolna sem« ... Ingrid Johnston-Robeldo in Joan Chrisler (2013) pravita, da če menstrualna kri v družbi ne bi bila stigmatizirana, ne bi bilo potrebe, da bi menstruacijo imenovali drugače kot z njenim pravim imenom. Z evfemizmi pri poimenovanju je menstruacija ostala varno skrita in odsotna iz javnega diskurza. S tem, ko menstruacija velja za »skrito resničnost«, ostaja zavita v sram in tabu.

Menstruacijo obdajajo številni miti, mistifikacije, prepovedi in zapovedi, običajno pa se ženski, ki menstruirajo, pripíše nečistost. Doživljanje menstruacije in z njo povezanega občutka sramu pri sogovornicah je bilo

neposredno povezano z družbenim dojetjem onesnaževanja in higiene – občutki do telesnih funkcij, kot je menstruacija, so namreč odraz dojetanja sebe kot vira okuženja ali onesnaževanja. Prav tako je občutek sramu v povezavi s telesnimi funkcijami, kot je menstruacija, povezan s tabuji, ki obdajajo stik z menstrualno krvjo v različnih kulturah in izvirajo iz globoko zakoreninjenih strahov pred onesnaženjem (Delaney idr. 1988). Antropološke raziskave so menstruacijo povezale s simbolnimi sistemi in družbenimi pomeni simbolne nevarnosti kontaminacije. Mnogo analiz menstrualnih tabujev temelji na konceptu »onesnaževanja« – simbolne okužbe menstrualne krvi in nevarnostjo pred menstruirajočimi ženskami. Ideja umazanega, ki je povezana s skrbjo za higieno in s spoštovanjem konvencij, ima neposredno povezavo s simbolnimi sistemi čistosti, pravi Mary Douglas (1984: 36–37).

Kot je pravila Simone de Beauvoir (1999: 115–116): če se ženska podredi redu, ki so ga uvedli moški, se očisti svoje izvorne omadeževanosti in postane ponovno vključena v družbo. Poimovanje čistosti odseva strukturo družbe in pripomore k njeni ohranitvi, menstruacija pa je povezana z onesnaževanjem, zato je vzdrževanje reda mogoče samo z rituali, ki umazaniji odvzamejo nevarnost in možnost simbolne kontaminacije ter menstruacijo naredijo za del vsakdanjosti (Douglas 1984, gl. tudi Zaviršek 2003).

Etnografski primeri so pokazali, da so družbene funkcije menstrualnih tabujev kulturno variabilne in specifične, zato jih ni mogoče posploševati na vse kulture.¹⁵² Menstruacija pomeni fizično iniciacijo v ženskost, zato nekatere kulture menstruacijo dojemajo kot osrednji življenjski dogodek, simbol moči in zrelosti, skratka kot pozitivno (gl. Appell 1988;

¹⁵² Franz Steiner (2004 [1956]: 32) je ugotovil, da beseda »tabu« izhaja iz polinezijske besede, kjer koren »ta« pomeni označiti, »pu« pa pomeni intenzivnost, zato je »tabu« oziroma »tapu« prevedel kot »intenzivno označen« (angl. *marked thoroughly*), pri čemer opazimo odsotnost negativnih ali pozitivnih dimenzij. Kot je opozarjal Claude Lévi-Strauss (1994), definicija besede »tabu« pomeni tisto, kar je močno zaznamovano in nevsakdanje, ne pa tudi nujno negativno.

Buckley in Gottlieb 1988), druge pa kot grožnjo, prekletstvo in umazanijo, kot nekaj negativnega (Delaney idr. 1988; Erchull 2002; Škerlj 1962). Tako na primer staroselci Yurok iz Kalifornije menstruacijo dojemajo kot pozitivno, saj velja, da je takrat ženska na vrhuncu svoje moči, ki naj bi jo porabila za gojenje duhovne moči (Buckley in Gottlieb 1988). Po drugi strani pa, kot je pisala že Simone de Beauvoir (1999), v zahodni kulturi menstrualno kri dojemajo kot umazano in drugačno od tiste, ki je tekla dekletom iz otroških ran.

Povezava med menstruacijo in nečistostjo ter nevarnostjo ženskega telesa je razvidna tudi v skupnosti Kharwar v Indiji, saj med menstruacijo ženska nima vstopa v kuhinjo zaradi možnosti okuženja hrane (Delaney idr. 1988). Kot navaja Ana Hofman (2011: 8–9), so seksualnost, reprodukcija in menstruacija veljale za fenomen, v katerem ženska ni imela popolnega nadzora nad svojim telesom, ki je bilo dojeto kot »nečisto« s posebno povezavo z »drugim svetom«. V srbskem ruralnem okolju so imeli različne strategije za nadzor ženske seksualnosti. Med menstruacijo je bil ženski prepovedan stik z moškim, prav tako se ni smela dotakniti njegovih osebnih stvari ali z njim govoriti.

V večini oglasov je mogoče opaziti tabu poimenovanja menstruacije, saj je bila poimenovana posredno in implicitno, kot »nevšečnost«, »kritični dnevi« ali »dnevi, ki ste jih včasih s strahom pričakovale«, včasih pa je bilo njeno poimenovanje v reklamah popolnoma odsotno. V oglasu na Fotografiji 32 z naslovom »Sproščene v vsakem trenutku dneva« je prisotna subverzija enega izmed menstrualnih tabujev, in sicer »protitabu« eksplicitnega poimenovanja menstruacije. To je namreč edini oglas, ki menstruacijo poimenuje eksplicitno, torej kot »menstruacija« ali »menstrualni dnevi«.

Fotografija 32:
Sproščene v vsakem
trenutku dneva.

Vir: Jana 1986, št. 4.

Pomembna pozitivna lastnost predmetov menstrualne higiene v oglasih je bila njihova neopaznost. V zgornjem oglasu (Fotografija 32) lahko vidimo škatlo z vložki VIR, ki je nežno roza barve, okrašena s cveticami v nežni lila in vijolični barvi. Tako pakirani vložki so kupce lahko navdajali z občutkom, da ne gre nujno za standardiziran, množično proizveden proizvod, saj je takšna embalaža pripomogla k občutku, da je bilo to »narejeno samo zame«. Besedilo oglasa sporoča, da dajejo vložki VIR ženskam občutek varnosti in sproščenosti tudi zaradi pomembne lastnosti, neopaznosti: »Ker so povsem neopazni, nam v vsakem trenutku dneva dajejo občutek varnosti in sproščenosti ter prijetne svežine«. Za lajšanje življenja žensk so se tehnološko razvijali v smeri vse večje vpojnosti in neopaznosti, pri čemer so vložke najpogosteje oglaševali kot tanke in prilagodljive, tampone pa kot nevidne.

V oglasnih sporočilih je mogoče poleg tabuja poimenovanja menstruacije opaziti tudi tabu prikazovanja krvi. Na nobeni izmed reklam za vložke ali tampone ni prisotna menstrualna kri, zato lahko opazimo prisotnost tabuja pri prikazovanju menstruacije v obliki odsotnosti menstrualne krvi, ki pa je povsod po svetu prisoten tudi danes. Namesto rdeče barve, ki je prepovedana, prevladuje nežna belina vložkov in tamponov za učinek sterilnosti in čistosti med menstruiranjem. Njihova reprezentacija je zreducirana zgolj na opis učinkovite vpojnosti tampona ali vložka in njegove tehnološke izboljšave ter iz tega izhajajoče kvalitete za ženske, kot je sproščenost v vsakem trenutku.

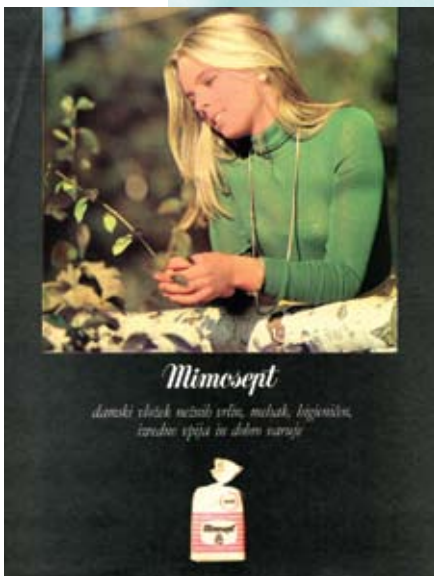
Na podlagi analize oglasov medijskega tiska v Sloveniji leta 1998 in televizijskih oglasov od leta 2001 do 2003 Renata Šribar (2004: 89) ugotavlja, da se esencialna snov menstruacije, kri, v oglasih ne pojavi, niti z asociacijo na rdečo barvo. Pojem menstruacije se v oglasih preobrazi v sterilno bel vložek, saj mora to, kar postaja kulturni izdelek, označevati atribut nevidnosti. Patriarhalna spolna razmerja se v sodobni družbi navkljub emancipaciji modernih žensk ohranjajo s tem, ko oglasi za menstrualne izdelke promovirajo sodobno kontradiktorno vidno/nevidno žensko, ki vidno in emancipirano vstopa v javni prostor, na drugi pa skriva svoj določujoči aspekt ženskosti – menstruacijo, da dokaže enakovrednost na trgu delovne sile (Markovčič 2009: 163).

Kot opozarja Metka Kalinšek (2003: 42), na takšen način družba subtilno usmerja žensko, da ponotranji in sprejme menstruacijo ter jo hkrati prikrije. Tako menstruacija ostaja tabu. V zakrivanju menstruacije se oglasi na Slovenskem po 2. svetovni vojni ne razlikujejo od oglasov pred njo. Sabina Žnidaršič (2003: 78) navaja, da so v 1930-ih letih prejšnjega stoletja na slovensko tržišče prišli prvi higienski vložki za enkratno uporabo iz domače proizvodnje – *Camelie*, ki so bili v seriji propagandnih sporočil, objavljenih v reviji *Žena in dom* v letih 1936–1939, oglaševani kot »idealni reformni vložki za dame« s podobo cvetlice *Camelie*, ki je bila dišeča z nežnim belim, rahlo rožnatim cvetom. Novi higienski vložki so

poskrbeli za socialno nevidnost in kulturno sprejemljivost menstruacije, saj je bilo najbolj pomembno, da je ženska v javnosti poskrbela, da njena menstruacija ni bila vidna in moteča.¹⁵³ Reklamna sporočila so sporočala, da je bila menstruacija neprijetna ovira za ženske, trud za njeno zakritje pa je pričal o tem, da je še vedno veljala za sramotno, žensko telo pa za težavno in neprilagojeno izzivom novega časa (Žnidaršič 2003: 80).

Olajšanje in razbremenjenost žensk z uporabo proizvodov menstrualne higiene sta lepo prikazana na oglasu, ki se nahaja na naslednji strani, na Fotografiji 33 iz leta 1978. Vložek *Mimosept* je predstavljen kot »damski vložek nežnih vrlin, mehak, higiениčen«, ki »izredno vpija in dobro varuje«. Na fotografiji se nahaja portret svetlolasega mladega dekleta, ki zadovoljno počiva, naslonjeno na drevesno deblo in uživa v naravi, ker ji to med menstruacijo omogočajo vložki *Mimosept*. Iz izraza na njenem obrazu je mogoče razbrati, da doživlja občutke olajšanja. V vseh oglasih za vložke in tampone, kjer je upodobljena ženska, gre za mlado dekle, saj je podoba mladosti povezana z menstruacijo in plodnostjo ženske. Pri tem velja omeniti, da je reprezentacija menstruiraajoče ženske kot matere v oglasih odsotna, kar pomeni, da je pomenska bližina menstruacije in plodnosti nezaželena (prim. Šribar 2004: 92).

¹⁵³ Vložki *Camelie* so bili narejeni iz debelih slojev vate. Pripenjali so se s pasovi »*A Camelia*«, ki so ženskam jamčili varno nošnjo in prosto gibanje. Vložek je ženskam v reklamah obljubljal vse, kar jim je menstruacija vzela – podaljšanje mladosti, maksimalno izkoriščen vsak dan in živahnost, konec skrbi in nejevolje, opravljanje poklica vse dni v letu ter obisk javnih prireditev v novi beli obleki (Žnidaršič 2003: 78).

Fotografija 33:

Mimosept.

Vir: Jana 1978, št. 27.

Moderna ženska je z vstopom v javni prostor postala vidna, pri čemer pa je morala menstruacijo najprej skriti pred javnim pogledom, ker je veljala za tabuizirano, patološko in vzrok onesposobitve žensk na delovnem mestu. Tako je menstruacija, ki je sprva ogrožala patriarhalnost, postala na novo definirana kot pojav, ki ženske oropa njihove ženske identitete in lastne vrednosti. Emancipacija žensk s pomočjo tamponov in menstrualnih vložkov je bila ambivalentna. S tem, ko so oglasi prikazovali tampone in vložke, so naredili bolj vidno tudi menstruacijo ter ženskam odvzeli del bremena sramu, saj so jo detabuizirali in normalizirali, kar je pripomoglo k subverziji menstrualnih tabujev in k zmanjšanju občutkov sramu. Toda hkrati je bila menstruacija ponovno patologizirana s tem, ko je bila menstrualna kri v oglasih odsotna. Ines Markovčič (2009: 183–184) to ambivalentnost lepo povzame, ko ugotavlja, da menstrualni izdelki v oglasih poudarjajo nevidnost in diskretnost, sporočilo oglasov pa je ravno nasprotno, saj izpostavlja moderno žensko, ki je izstopila iz sfere zasebnosti v javni prostor. S tem poudarjanjem vidne ženske v javnem prostoru oglasi promovirajo idejo nevidne menstruirajoče ženske. To izhaja iz patriarhalne družbe in njenih zahtev po disciplini telesa in prikritju vsakršnih znakov menstruacije, ki ne sme postati javna.

4.3

Kultivacija menstruirajočega ženskega telesa

Menstruacija kot (ne)normalno bolezensko stanje

V oglasih se fizična slabost žensk, psihična neuravnovešenost in predmenstrualno vedenje predstavljajo kot nenormalni. Na mestu je vprašanje, zakaj je menstruacija opisana kot »normalna« in ne »naravna« značilnost ženskega telesa? Kot navaja Darja Zaviršek (2003: 64–65), ženske menstruacijo opišejo kot »normalno«, saj zgodovina proizvodnje »ženske narave« dokazuje, da je pri ženskah »normalno« mogoče le v nasprotju z nenormalnim, bolnim in histeričnim. S tem ženske dokazujejo normalnost za opravljanje dejavnosti, ki imajo v družbi privilegirano mesto.

Fotografija 34: Umirjenost, udobnost, zanesljivost. Vir: Jana 1978, 45.

Oglas Tosame iz leta 1978 z naslovom »Umirjenost, udobnost, zanesljivost« na Fotografiji 34, ki se nahaja na prejšnji strani, ima na embalaži, ki je vijolične barve, narisana astrološka znamenja. S tem sporoča, da so vložki namenjeni vsem ženskam, hkrati pa astrološka znamenja na oglasu implicitno sporočajo pomen vpliva lune na počutje uporabnic vložkov. Usklajenost žensk z naravo se namreč zrcali iz tega, da se menstrualni cikel ravna po luninih menah. Darja Zaviršek (2003: 65) je zapisala verze, nastale konec 1980-ih let v Ljubljani: »Luna polna, jaz pa bolna, luna prazna, jaz pa blazna.« Po njenem mnenju ta besedna igra prikazuje analogije med boleznijo in norostjo ter menstruacijo, med naravo in menstrualnim ciklusom. V tej shemi je ženska narava po svojem spolu in po socialni določenosti: narava / luna : menstruacija : bolezen / norost. V navezavi vložkov na astrološka znamenja v oglasu in s tem luninih men opazimo nevarno povezavo menstruacije z boleznijo in norostjo.

Oglasi so promovirali idejo o »normalnem« obnašanju med menstruacijo, skladno s katero so morale ženske ostati športno in delovno aktivne, ne da bi kazale menstrualne znake, ter poskrbeti, da je menstruacija ostala neopazna. Ines Markovčič (2009: 174) pravi, da najmočnejša strategija prepričevanja o »normalizaciji« apelira na žensko samoobvladovanje in samonadzor patoloških odklonov menstruirajočega telesa. Umazanost menstruacije je morala biti normalizirana za nemoteno delovanje žensk s pomočjo vložkov in tamponov.

Z uporabo vložkov je menstruacija postala normalen pojav in ne več bolezen. Prikaz menstrualnega telesa v oglasih kot »normalnega« je osvobajajoče vplival na sogovornice v vsakdanjem življenju. Marsikatera ženska namreč ni vedela, ali je to, kar se dogaja z njenim telesom, »normalno«, ali pa gre za bolezen, ki se lahko konča s smrtjo. Danica, učiteljica, rojena leta 1927 v Mostu na Soči, se je spominjala, da je po tem, ko je že imela menstruacijo, enkrat šla s starejšimi prijateljicami v hribe. »In sn js hodila naprej, pa slišm, da se pogovarjajo o krvi ... Jao, pa mi je

neki od srca odvalilo se. Sn misla, da je to bolezen.« Sonja si je »bolezensko« stanje menstruacije razlagala takole: »Takrat je blo še bl tabu, zdej pa trebuh nas je res bolo ... Nktire so ble res bolane. Ena tri dni ni mogla ustat iz postle. Je mela bolečine u trebuhu takrat.« V obdobju menstruacije so zaradi bolečin nekatere matere dovolile svojim hčeram tudi uživanje opojnih substanc, kot je alkohol, ki so jih sicer strogo prepovedovale.

Povezava menstruacije in bolezni je bila sprva zelo pogosta. Po besedah sogovornic so prve vložke prodajali v lekarni, ne v trgovini, saj naj bi veljalo, da je ženska v času menstruacije bolna. Darja je pojasnila prodajo vložkov v lekarni: »Sej drgje niso mogle bit, sej ni blo takih ekstra trgovin, kot so DM pa te. Prva drogerija je bla na Miklošičevi.« V reviji *Naša žena* v 1970-ih letih se reklame za O.B. tampone pojavljajo zraven rubrike »Zdravniški odgovori«, v kateri zdravnik odgovarja na vprašanja v zvezi z menstruacijo in ostalimi obolenji, s čimer so menstruacijo razumevali kot bolezen, tampone pa kot njena sredstva za blaženje simptomov in »obliže za rano«. Tudi prve reklame za »damske« vložke *Vir* so se v *Naši ženi* pojavile pod rubriko »Zdravniški odgovori« leta 1968.

V 1980-ih letih so zdravniki v *Naši ženi* že opozarjali, da menstruacija ni bolezen, ampak normalen del življenja. Neva Železnik se je v članku *Naše žene* z naslovom »Prva menstruacija« iz leta 1980 pogovarjala z ginekologinjo iz Ljubljane, ki je ob vprašanju, kako živeti z menstruacijo, odgovorila:

Naše babice, mame, nekatera dekleta mislijo, da je menstruacija bolezen. Zato tudi pravijo, da so bolne. [...] Naj še enkrat poudarim, da je treba živeti povsem normalno. Le na dan najmočnejše krvavitve se je treba izogibati težkemu fizičnemu naporu. Lažje oblike športa, sprehodi in podobno pa so celo koristni.

Darja je v mladosti trenirala gimnastiko. »To ni bolezen,« je dejala in izpostavila, da imajo dekleta danes menstruacijo za izgovor, da so opravičene od telovadbe.

Zdej če gledaš tamlade, nobena ne telovad, ker si kr zmišljujejo. Pr nas takrat ni blo debate. Trenerko gor in nimaš kej. Js sem tok uživala v tem, da men na misel ni pršlo, da bi rekla: »Js mam dons menstruacijo, pa ne bom telovadla.«

Laura Fingerson (2006: 55) ugotavlja, da »medikalizacija« menstruacije pomeni, da je menstruacija opredeljena kot bolezen s fizičnimi in psihološkimi simptomi, ki delno izvira iz naše kulturne zgodovine, ker je bila razumljena kot bolezen in deviacija od »normalnega« telesnega stanja. Menstruacija velja za bolezen, za umazano stvar, ki mora biti očiščena, osvežena in skrita. Menstrualna kri namreč ne označuje poškodbe, ampak kronično bolezen, ki zahteva zdravljenje. Žensko telo in reproduktivne funkcije so »medikalizirane,« kar pomeni, da so opredeljene kot medicinski problem, in ker se nahajajo v rokah strokovnjakov, zdravnikov, običajno moških, to ženskam jemlje moč (Fingerson 2006: 57).

Čeprav je menstruacija sama veljala za bolezensko stanje, je bila tudi zakasnela menstruacija ali njena izguba pri mojih sogovornicah razumljena kot deviacija od normalnega stanja. Meta je prvo menstruacijo dobila pozno, šele pri 17 letih. Zaradi neobičajnega stanja je morala več let hoditi na obsevanje trebuha.

Sestra je mela menstruacijo in je men povedala, ker je misla, da jo js že mam, ker sem bla starejša. Sem rekla: »Neža, nimam jo,« ampak js sn šla k mami, sn rekla: »Mama, Neža je dobila menstruacijo, js jo pa še nimam.« Pol mi je dal pa zdravnik ene tabletko.

Sonja se je spominjala, da je pri svojih 16 letih izgubila menstruacijo zaradi stresa, ko je prevzela skrb za gospodinjstvo in vzgojo mlajšega brata, saj je bila njena mama dolgo časa na zdravljenju.

Sem js tok zbolela od tega napora, da sem zgubila menstruacijo. Ata me je vprašu: »Posluš, Sonja, a si ti mela kakšnga fanta mogoče?«

Moji teti sem povedala, da nimam, da kva čem nardit, da me vse boli, da sem napeta. Ona je pa mojemu atu povedala. Ata je skrbel, kva pa, če sem zanosila. Potem sem mela pa tok močno, ko da bi en splav mela.

Iz diskurza o menstruaciji kot »bolezni« je mogoče razbrati, da je menstruacija še vedno veljala za bolezensko stanje žensk, pri čemer pa se je medikalizacija menstruiranja obrnila stran od domnevne nesposobnosti žensk k normalnemu delovanju in življenju v času njihove »bolezni«. Ženske so sedaj imele zdravilo za to »bolezen« v obliki tamponov in vložkov, ki so predstavljali emancipatorni potencial za njihova telesa, saj so lahko tudi v času menstruacije počele stvari, ki so se jim prej izogibale. Tako je kljub »bolezni« življenje potekalo nemoteno. Lahko so delale, telovadile in se brezskrbno gibale, hkrati pa se je to sedaj od njih tudi pričakovalo in počitek med menstruacijo je bil vse težje opravičljiv.

Samolepljivi in higienični vložki kot način kultiviranja ženskega »puščajočega« telesa

Tehnološke izboljšave vložkov so v oglasih zelo nazorno in podrobno opisane. V prvi reklami za vložke *Vir* iz leta 1968 je mogoče razbrati, da jih odlikuje mehkoča, ker so bili izdelani iz hidrofilne sanitetne bombažne vate, s čimer so prispevali k ugodnemu počutju žensk ter k občutku varnosti zaradi spodnjega nepropustnega sloja, ki je ščitil telo in perilo. Bolj podroben opis sledi 18 let kasneje. Iz oglasa v *Naši ženi* iz leta 1986 z naslovom »Sproščene v vsakem trenutku dneva« lahko o dnevniških higienskih vložkih *VIR 30* izvemo, da so bili narejeni iz celuloznega jedra, ovojnega sloja papirja in zunanega zaščitnega sloja iz folije ter iz lepila, prekrita s silikonskim trakom. Bili so higieniški, mehki, vpojni in

samolepljivi. Tosama je poleg tega ponujala higienske tampone *TAMP*, izdelane iz dobro vpijajoče mešanice bombažnih in viskozni vlaken. Proizvodi menstrualne higiene so bili v oglasih predstavljeni kot tehnološka rešitev težavnemu krvavenju. Njihov tehnološki napredek pri izdelavi je bil izjemno natančno opisan in razložen.

Prej omenjeni oglas Tosame iz leta 1978 z naslovom »Umirjenost, udobnost, zanesljivost«, prikazan na Fotografiji 34, sporoča, da higienski vložki tovarne *Tosama* ženskam omogočajo udobnost in zanesljivost. Prvič je mogoče opaziti reklamiranje samolepljivih higienskih vložkov *Vir 55*, ki so bili takrat novost na trgu. Pred samolepljivimi vložki so sogovornice uporabljale vložke tovarne *Vir*, ki so bili sestavljeni iz gaze in mreže. Ker niso imeli plastične zaščite na spodnji strani, so nekatere nosile polivinilaste hlače, vendar pa so bile te neudobne, saj so povzročale večje potenje. Darja, turistična delavka, rojena leta 1954 v Šiški, ki je dobila menstruacijo leta 1970, se je spominjala, da takrat še ni bilo mogoče kupiti samolepljivih vložkov,¹⁵⁴ so pa na trg prišle posebne spodnje hlače iz polivinila:

Js sn trenirala gimnastiko in to je blo grozno met takrat menstruacijo. Si mel tolk močnejšo, ker si mogo delat. Vedno smo mele sicer trenerko čez, ampak vem, da so ble ene hlačke, k so mele nek polivinil. Tist je nekaj zadržal. Vložek si zahaklal nekaj notr.

Sogovornice so spodnje hlače s polivinilom imenovala tudi »higienske hlače«, ki so učinkovito preprečile puščanje vložkov.

Pri vložkih za enkratno uporabo, ki še niso bili samolepljivi, je moje sogovornice najbolj motilo, da so se ves čas premikali. Silva se je spominjala: »Tist je blo zlo neprijetno. Js se spominjam, sem hodla v šolo,

pa je tist vložek kr gor po hrbtu zlezo. Za hrbtu si ga dobil ven. To so šli levo, desno.« Samolepljivi vložki so po mnenju Darje, turistične agentke, rojene v Šiški leta 1954, predstavljali ogromno prednost za ženske: »Ženska se sprosti, ne rab mislt na to, a ji bo kaj čez pršlo al ne bo. Je bil problem od začetka. Nkol nisi vedo, al se ti kje kej vid, ko se usedeš. Sploh tiste, k so mele tko močno.« Samolepilni vložki so zato za ženske predstavljali olajšanje in pravo odkritje, »Ameriko«, kot se je izrazila Cvetka. »Se mi je zdel, da sem tko svobodna. Sigurna. Sem tko delovala, kot da sploh nimam menstruacije.«

Zdenka se je spominjala uvajanja vložkov tujih znamk na jugoslovanski trg:

Dolgo časa ni blo nič. To je blo zmeri vse doma narejen, vse zašito iz blaga. Pol se je začel mal s tem, s temi uvozi. K se je mjhen to odprl, je začel bit drgač. Vse se je pol poštilal, ampak to je šlo počas. Kokr je mela država dnar. Od začetka je blo dost uvozov, ampak pol je blo pa vprašanje, kulk si mel dnarja, kulk ga nisi mel.

Ženske so aktivno preizpraševale kvaliteto uvoženih in domačih dobrin in se odločile za bolj kvaliteten proizvod ne glede na njegovo poreklo. Darja je najprej kupovala uvožene vložke *Always*, ker so že bili samolepljivi, kar je bila po njenem mnenju ključna prednost pred vložki na domačem tržišču. Spominjala se je:

Domači niso bli za prlepit. So bli še tisti obični, ko ti je šlo vse čez. Potem je Tosama sicer ene mela, ko so pa že mele notr neki, da ni glih vse čez šlo. Ampak takrat so že Always ble tle, tako da je vrjetn Tosama začela to delat. Ti ni ušel spredi al pa tam odzadi pa ti pr hlačah ven pogledo.

Iz njene izjave je razviden problem zaostajanja Tosaminih vložkov za tujimi podjetji, saj še ni proizvajala lepljivih vložkov, je pa zaradi konkurenčnosti izboljševala kvaliteto svojih proizvodov.

¹⁵⁴ Reklama Palome iz *Naše žene* z naslovom »Novo za žene in dekleta« iz leta 1976 (str. 39) je obveščala, da bodo mini samolepljivi vložki Palome kmalu v prodaji, kar pomeni, da do takrat, torej do leta 1976, še ni bilo mogoče kupiti Palominih samolepljivih vložkov.

Vložki *Always* so se na jugoslovanskem tržišču po navedbah sogovornic pojavili po 1980. letu, prej pa so večinoma uporabljale domačo znamko *Vir*. Največja prednost vložkov *Always* je bila poleg samolepljivosti tudi v večji vpojnosti, ki je bila za sogovornice najbolj pomembna. Mnogo jih je izpostavilo, da so raje uporabljale vložke *Always*, čeprav so bili dražji, kot da bi živele v stalnem strahu, kdaj jim bo vložek premočil. Ko je bila kvaliteta vložkov domače izdelave primerljiva z vložki *Always*, pa so se odločale tudi zanje, predvsem zato, ker so bili cenejši.

Nekatere moje sogovornice danes po izgubi menstruacije še vedno uporabljajo dnevne vložke in hvaležne so, ker danes obstaja velika izbira med njimi, predvsem glede velikosti in materiala. Vesna se je spominjala: »Tut marskora starejša ženska ma bel tok in zdej obstajajo ščitniki perila. To je krasna stvar. To so čist tenki, da perilo zaščitiš in maš za vsak dan. Tega včas ni blo, so bli sam klasični.« Po drugi strani pa so izpostavile tudi, da so današnji vložki sestavljeni iz plastike, kar je zanje moteče, in v tem smislu so vložke *Vir* zaradi bolj naravnih materialov, kot je vata, ter zaradi mehkobe in vpojnosti dojemale kot boljše.

V zgornji reklami za Tosamine vložke iz leta 1978 z naslovom »Umirjenost, udobnost, zanesljivost« (Fotografija 34) je opazno poudarjanje higiene v povezavi z vložki. V članku revije *Jana* z naslovom »Za dobro počutje žensk« (Nepodpisano 1976a) piše, da je leta 1976 kar 80 % Slovenk uporabljalo higienske vložke *Vir*, ki jih je izdelovala Tosama Domžale. Vložki so opisani s pridevnikom »higienični«, s čimer je menstrualno krvavenje implicitno označeno kot nečisto in umazano. Upodobljeni so kot sredstvo za prikrivanje zunanjih znakov menstruacije, ki omogočajo menstrualno higieno in transformacijo menstruacije iz umazane v čisto, s čimer so na svoj način kultivirali ženska telesa, da bi jih naredili družbeno sprejemljiva.

S prodorom žensk v javno življenje, v sfero izobraževanja, dela in politike, je bila nenehno prisotna potreba po popravljanju in kultiviranju ženskega telesa. Primer, ko so ženske zahtevale pravico nadzora nad lastnim telesom, najdemo v članku iz *Naše žene* z naslovom »Petminutne menstruacije« iz leta 1974. V njem piše, da so se v okviru gibanja za emancipacijo žensk v ameriškem in evropskem svetu porajale nove skupine, med drugim tudi skupina »Gibanje za samopomoč«, ki se je borila za to, da bi bile vsem ženskam na dosegu rok sesalke za sesanje menstrualne krvi, ki jih je izdelala skupina ginekologinj. Omogočale so sesanje vse menstrualne krvi v samo petih minutah. Načelo te skupine je bilo, da ima vsaka ženska pravico uravnavanja menstruacije po lastni volji, saj je mnogim ženskam teh pet dni v mesecu pomenilo nadlogo. Sesalka je postala problematična, ker je bilo mogoče z njo opraviti tudi splav in – kot pravi avtor oz. avtorica članka – »v takšnem primeru pa je za marsikoga že bolj sporno, ali ima vsaka posameznica pravico, da po lastni volji uravnava menstruacijo ali ne«. Ameriške oblasti so pobudnice tega gibanja aretirale in oglobile, toda zanimanje žensk je kljub temu raslo, zaključuje A. P. (1974: 51). Kultivacija ženskega menstruirajočega telesa in pravica do upravljanja z njim je bila namreč vedno družbeno pogojena in vpeta v širše polje politike moči ter vedno povezana z nadzorom seksualnosti.

V članku »Papir za vsakdanjo higieno« v *Naši ženi* iz leta 1976 piše, da je higiena postala osebna potreba, višanje družbene zavesti o higieni pa so povezovali s prednostmi razvoja in civilizacije. Ženske vložke za enkratno uporabo so predstavljali kot predmete, ki so pripomogli k večji osebni čistoči in higieni, ker jih je bilo mogoče po uporabi zavreči (Nepodpisano 1976b: 35). Vložki torej nastopajo kot indikatorji napredka, razvoja in civiliziranega življenja ter kot sredstvo ustvarjanja in vzdrževanja dostojnega življenja s higieno, ki so jo prinašali. V 1980-ih letih je bila v javnem diskurzu ženskam svetovana povečana higiena v

času menstruacije tudi s strani medicinske stroke.¹⁵⁵

Ko je medicina poskušala razbremeniti menstrualno kri njene simbolike, je postala čistoča ženskih teles ključna (Delaney idr. 1988), menstruacija pa je bila redefinirana skozi opredelitev čistosti in higijene. Kot pravi Elizabeth Shove (2003), so se družbena pričakovanja glede telesnega udobja, čistoče in primernosti radikalno spremenila glede na prejšnje generacije, vzporedno s procesom povečevanja potrošnje, skladno s katerim so menstrualne proizvode v oglasih predstavljali kot edini način za doseg zdravja in dobrega življenja. Zlitje medicinskih, patriarhalnih in kapitalističnih interesov je bilo mogoče zaradi premika k modernosti in osredotočanja na čistost ter higieno. Proizvodi menstrualne higijene so obljubljali samoizpolnitev za ženske in premik k modernemu svetu, ki je slavil potrošnjo in menstruacijo opredelil kot problem, da bi na trgu zanj lahko priskrbel rešitev (Mandziuck 2010: 44–45).

Proces civiliziranja ženskega telesa in družbe torej ni bil več mogoč brez nepremočljivih vložkov, ki so veljali za nujne proizvode »normalnega življenja«. »Razveseljivo je, da se nenadoma pojavljajo na našem trgu vložki z izboljšavami, ko pa smo še nedavno tega ostajale brez teh izdelkov« (Nepodpisano 1983: 14). Omenjeno pomanjkanje je zabeleženo leta 1983 v članku v reviji *Jana* s posrečenim naslovom »Krvavo pomanjkanje higienskih vložkov«, v katerem piše, da zaradi prisotnega sramu in prepričanja, da gre za nekaj »umazanega«, o čemer se molči, o celoletnem pomanjkanju higienskih vložkov še nobena Slovenka ni javno dvignila glasu. V članku je navedeno, da je bilo med 973.098 ženskami, ki so v letu 1981 živele v Sloveniji, kar 531.937 starih od dvanajst do petdeset let, torej v rodni dobi: »Vsa ta več kot polmilijonska armada

¹⁵⁵ Neva Železnik se je v članku v *Naši ženi* z naslovom »Prva menstruacija« iz leta 1980 pogovarjala z ginekologinjo iz Ljubljane. Ob vprašanju, ali se sme ženska med menstruacijo umivati, kar naj bi včasih veljalo za nepriporočljivo, je ginekologinja v odgovoru poudarila, da se je treba še bolj umivati kot sicer, »ker ima menstrualna kri oster vonj«, svetovala pa je tudi redno menjavanje vložkov.

žensk je vsak mesec potrebovala najmanj milijon zavitkov higienskih vložkov. Potrebovala jih je – dobila pa jih ni« (Nepodpisano 1983: 14). Pomanjkanje vložkov je razkrilo, da so poskušale ženske družbeno dostojanstvo ohraniti tudi tako, da zaradi sramu, povezanega z menstruacijo, vložkov niso zahtevale, čeprav so jih nujno potrebovale.¹⁵⁶

Sredi leta 1980 se je v Jugoslaviji zgodil preobrat. Najprej je prišlo do dolgo pričakovane devalvacije dinarja, ob tem pa je bil močno omejen uvoz in prav tako vse oblike domače potrošnje. V tem času se je v tujini začela zadolževati Narodna banka Jugoslavije, ki je poleg srednjeročnih posojil najemala tudi kratkoročna za ohranjanje tekoče likvidnosti v poslovanju s tujino (Borak 2002: 149). Hermina, zdravnica, rojena leta 1940 v Žalcu, ki je po študiju ostala v Ljubljani, se je spominjala, da je zaradi takratne ekonomske krize vložke leta 1982 kupovala na zalogo:

Moj sin je hodo na Bežigrasko gimnazijo in sta šla s prjatlom zmeri nasprot Gospodarskega razstavišča. Je bla ena drogerija in tam noter so dobil vložke. In je šel noter, pa je pršo domov, gimnazijc, pa je reko: »Mami, prneso sn ti vložke pa pralni prašek.« Takrat niso glih čakal v vrstah, si pa počako mal dlje, če si vido, da je trgovina založena, da si lahk kupo.

Sogovornice so se večkrat pritožile nad previsoko ceno vložkov, ne samo v obdobju pomanjkanja, a so jih kupile, ker so jih nujno potrebovale. Meta se je spominjala, da je vložke kupovala v lekarni na Miklošičevi, na poti iz službe: »Kulk sem porabla tega vraga, pa niso bli tok pocen. Si mogo reskirat.« Tudi Darji, turistični delavki, rojeni leta 1954 v Ljubljani, so se zdeli dragi. »To si mogo reskirat, družga ti ni preostal. To je blo nujno.«

¹⁵⁶ Podobno je pokazala tudi raziskava o sprejemanju menstruacije na območju celotne Jugoslavije, ki je bila izvedena leta 1983 v Beogradu, v času pomanjkanja vložkov na trgu. Ugotovitve so pokazale, da so jo anketiranke dojemale kot sramoto in se samoobtoževale, da so kužne, bolne in nevarne za zdravje otrok in živali (Trivunac v Južnič 1998: 260–261).

V obdobju pomanjkanja vložkov so se sogovornice spominjale, da so hodile iz enega na drug del Ljubljane in jih iskale po trgovinah. Ravno zato so vložke pogosto nakupovale na zalogo. Tako so naenkrat kupile več paketov, zapakiranih v večji škatli, ki so jih potem imele za celo leto. Ker je v Sloveniji vložkov primanjkovalo, so jih v 1960-ih in 1970-ih letih tihotapili iz sosednje Italije. Poleg tega, da jih je doma primanjkovalo, so sogovornice izpostavile tudi, da so raje uporabljale vložke iz Italije, ker so bili doma slabše kvalitete, prav tako pa je bilo doma mogoče kupiti samo vložke za večkratno uporabo, pralne, v Italiji pa so že imeli vložke za enkratno uporabo.

Cvetka se je spominjala, kako je njen znanec v obdobju pomanjkanja zanjo tihotapil vložke:

Smo mogl jt skor do Postojne, da smo se nekje dobl s tistmu, k jih je prešverco čez Italjo. Je mel cel prtlačnik vložkov za enkratno uporabo. To je blo tam enga 65. al pa 70. leta. Tega tu še ni blo. Vir Domžale se je pojavo šele po 70. letu. Mož je reko: »Sam to se bojim, da me kdo ne ustav, da se kaj ne nardi. Da morem prtlačnik odpret, pa da bojo same vložke vidl. Js se bom u zemlo pogrezno.« Pa mu ni blo drugač nerodno za mene kupit jih ...

Vesna se je spominjala, da so se na račun pomanjkanja vložkov in njihovega tihotapljenja moški kdaj tudi pošalili, toda ženskam takšne šale niso bile najbolj smešne:

Js sem poznala enga, k je delu u Petrolu in so hodil dol v Koper po robo in so spotoma švercal vložke. Je reko: »Sn pršo na Petrol, odprl prtlačnik in je bil čist poln vložkov.« In je vpil: »No, ženske, pejmo, pejmo, dons pa 50 % popusta, ker so sam enkrat rabljeni ...« On se je zafrkaval, ampak so ga ženske skor čist sklufale.

Pomanjkanje vložkov je trajalo več kot eno leto. Decembra leta 1983 v ljubljanski *Emoni* samopostrežni vložkov niso imeli, čeprav jih je bilo

mogoče kupiti še nekaj dni prej. Prav tako vložkov ni bilo mogoče kupiti v sedmih izmed osmih samopostrežnic *Emone*. Boljša založenost z vložki je bila v prodajalnah s plastiko in v trgovinah z barvami, laki, lepili in tapetami, pa tudi v lekarnah (Nepodpisano 1983: 14). Pomanjkanje je razkrilo družbeno in kulturno vrednost vložkov in tamponov, ki so jih dojemali kot nujne in normalne predmete vsakdanjega življenja v procesu »normalizacije dobrin«, tudi če so bili glede na povprečne dohodke dragi. Tako so morale ženske v času manjše dostopnosti vložkov ves čas pridobivati informacije o založenosti, če so želele živeti dostojno življenje.

Potrošniška »normalnost« je bila ključni označevalec posebnosti jugoslovanskega socializma, pravi Wendy Bracewell (2012: 170–171). Jugoslovanski model socializma se je od sovjetskega razlikoval v svoji politični decentralizaciji, s sistemom samoupravljanja in z neuvrčenostjo, s svobodo potovanja in z ekonomskimi reformami, ki so bile tržno usmerjene, toda Jugoslovani so boljši življenjski standard merili v dostopnosti in kvaliteti potrošnih dobrin, ki so predstavljale eno največjih razlik med njihovimi življenji in življenji sosedov v državah Vzhodnega bloka. Tako v Jugoslaviji kot v državah Sovjetskega bloka je pomanjkanje pomagalo spodkopati politično legitimnost sistemov, ker pa so bili Jugoslovani že bolj vajeni »dobrega življenja«, ki ga je prinašala potrošnja, je bila frustracija pomanjkanja toliko večja (Bracewell 2012: 193). Še posebej, ko so primanjkovali intimni predmeti, kot so menstrualni vložki, ki so hitro postali del normalnega življenja in zato nujna, osnovna potreba za ženske, čeprav so kljub spremembam v socializmu ostajali še kar nekaj časa tabuizirani.

4.4

Emancipacija menstruirajočega ženskega telesa

Vpojni in nepremični vložki kot pogoj delovne uspešnosti žensk

Kratek pregled zgodovine menstruacije v povezavi z zaposlitvijo žensk pokaže, da je bilo v obdobju med obema svetovnima vojnoma napisanih mnogo raziskav, ki prikazujejo izčrpavajoč vpliv menstruacije na ženske. Takrat so bile ženske ovira za polno zaposlitev moških, zato so se nanje vršili pritiski, naj se odrečejo plačanemu delu in dovolijo moškim prevzem služb. Med 2. svetovno vojno menstruacija ni več pomenila fizične ovire za vstop žensk na trg delovne sile, saj je bila zaradi odsotnosti moških nujno potrebna ženska delovna sila. Kot navajajo Janice Delaney in soavtorice (1988) na podlagi preučevanja oglasov v ameriških revijah, so reklame poudarjale koristnost vložkov in tamponov na delovnem mestu žensk. Menstruacija je postala samo fizična nevšečnost, ne več psihološka, ki jo je bilo mogoče preprečiti z dobro vpojnimi vložki in tamponi.

Po 2. svetovni vojni, ko so moški ponovno iskali zaposlitev na trgu dela, so ženski hormoni spet postali temelj za žensko delovno nesposobnost in razlog za izpodrivanje žensk iz plačanih služb. Reklame niso več prikazovale zaposlenih žensk, ampak privlačne ženske, ki se trudijo skriti menstruacijo s pomočjo vložkov. Če so se pred 2. svetovno vojno ženske v reklamah v ameriških revijah za vložke ukvarjale s poklicem in kariero, so se po njej ukvarjale s tem, kako naj skrijejo svojo »skrivnost« z nevidnimi vložki (Delaney idr. 1988). Ker konec 1940-ih let na zahodu niso več potrebovali

žensk za stroji tekstilne industrije, so se spremenili tudi oglasi za vložke, v katerih so ženske predstavljali ne kot družbeno koristne delavke, ampak kot privlačne, objekte moškega pogleda, glavni problem pa jim je predstavljalo prikrivanje menstruacije (Tivadar 1996: 90).¹⁵⁷

V 1970-ih letih, ko je zaposlitev žensk naraščala, so se na zahodu ponovno pojavili oglasi, ki so ženske prepričevali, da jih v celoti obvladujejo hormoni, zato naj se umaknejo iz javnega življenja in trga delovne sile (Tivadar 1996: 91). Do konca 1970-ih let, ko so se ženske prvič množično zaposlovale zaradi nižje rodnosti in zakonodaje, ki je preprečevala spolno diskriminacijo, je prišlo do največjega porasta zanimanja za PMS (predmenstrualni sindrom) (Martin 1992: 245–246).

Fotografija 35:
Sproščенost, udobje, varnost.
Vir: Jana 1975, št. IV-23.

¹⁵⁷ Na oglasu za vložke *Tampax* konec 1940-ih let so štiri ženske prepričevale, da jim vložki omogočajo večjo samozavest. Ta oglas je poskušal žensko, izrinjeno iz trga delovne sile, z vložki prepričati o razlogih za njeno samozavest (Markovčič 2009: 164). Če so se med 2. svetovno vojno ženske v reklamah ukvarjale s poklicno kariero in z družbenim delom, so se po njej ukvarjale predvsem s svojo privlačnostjo tudi v času menstruacije in z zakrivanjem svoje »skrivnosti« z vložki, ki jim omogočajo občutek samozavesti (Tivadar 1996: 90).

Reklama »Sproščenost, udobje, varnost« na Fotografiji 35, ki se nahaja na prejšnji strani, za »damske« vložke iz leta 1975 iz revije *Jana*, prikazuje mlado dekle, kako v beli obleki teče v naravi z nasmeškom na obrazu. Besedilo sporoča, da ji vložki nudijo sproščenost, udobje in varnost v dneh, ki so jih ženske »včasih s strahom pričakovale«. Prav tako oglas sporoča, daji vložki omogočajo, da ostane »dama« tudi v času menstruacije, pri čemer se pomen besede »dama« nanaša na žensko, ki je zaradi svojega vedenja in videza vredna spoštovanja.¹⁵⁸ Vložki so predstavljeni kot sredstvo, ki ženskam omogoča, da tudi v času menstruacije ostanejo vredne spoštovanja, pri čemer je implicitno sporočilo reklame, da je bilo njihovo spoštovanje zaradi menstruacije ogroženo.

Strah, povezan s pričakovanjem menstruacije, se nanaša na strah pred morebitno vidnostjo menstrualne krvi. Vložki so bili sredstvo za skritje menstruacije, ki naj bi postala nevidna in nemoteča. Občutek dostojanstva in spoštovanja ženske je bil namreč odvisen od dovolj vpojnih vložkov, ki so uspešno preprečili, da bi kri postala vidna. Na ta način so se ženske izognile pretirani opaznosti in izstopanju ter s tem posledično sitnostim, ko so se »znebile nadloge« s pomočjo vpojnih vložkov in tamponov. Ženske so si želele v času menstruacije biti nevidne in se zlititi z okolico ter odvreči breme stigmatizacije, da so lahko prenehale razmišljati o sebi in normalno živele naprej.

Na zgornji reklami je izpostavljeno fizično emancipirano telo. Dobro fizično počutje je bil pogoj delovne uspešnosti žensk. Poudarjeno je, da imajo vložki *Mimosept* veliko močjo vpijanja in da ne drsijo, kar je omogočalo nemoteno in sproščeno gibanje žensk ter jim zagotavljalo varnost in udobje. V reklami *Naše žene* iz leta 1976 za vložke *Tosama* piše, da so dobro počutje, sproščenost in udobnost pogoj za uspešno delo. Tanka plast pene na spodnjem delu vložka je preprečevala premikanje, kar je »pri delih, ki terjajo neprestano pripogibanje, obračanje in hojo, še kako pomembno«. V reklami *Palome* iz *Naše žene* z naslovom »Novo za

žene in dekleta« iz leta 1976 (str. 39) je vložek *Paloma* predstavljen kot seštevek novih prednosti in sodobna rešitev starega problema. Proizvodi menstrualne higijene so predstavljeni kot tehnološka rešitev težavnemu krvavenju, ki je prej zahtevalo umik od dela in družbenih aktivnosti, saj so ženske vedno bolj postajale cenjene kot plačana delovna sila.

Tako so lahko bile ženske s pomočjo vložkov v službi aktivne tudi v času menstruacije, čeprav so mnogim po drugi strani naporna, težja fizična opravila povzročala večjo krvavitev in bolečine. Sogovornice so dobro vpojnost vložkov izpostavile kot največjo prednost ravno na delovnem mestu. Meta se je spominjala neprijetne situacije, ko je še uporabljala vložke za večkratno uporabo, ki niso bili dovolj vpojni.

Sn sedela tam, vstanem, sn rekla: »Kva pa je to?« Nad mano je pa glih en delavc delo, sn rekla, bom počakala, da bo šel. Cela mlaka je bla. Js sn mela pa špichoze oblečene od tega filca. »Ja kako pa čem js zdej dam pridet?« Sem rekla: »Nč, js bom vzela haljo pa šla na kolo pa domov se preoblečt.« Takrat je blo pa res hudo.

Sogovornice so iz strahu, da bi vložki premočili, prišle v službo oblečene v temnih oblačilih, tako da je bilo že navzven očitno, kdaj so imele menstruacijo. Vesna je dejala:

Js sem se v tistih dnevih svetlim oblačilom izogibala. Kje da bi js takrat bele hlače al pa kaj tazga oblekla, mi na kraj pameti ni pršlo. Vedno temno, za svaki slučaj, če se kaj zgodi. V službi smo že kr vedle, kira ma, ker je bla bl temno oblečena.

Iz Metinega in Vesnina pripovedovanja je razvidno, da je bilo za ženske, ki so bile v službi izpostavljene javnemu pogledu, izjemno pomemben občutek udobja, ki se je zrcalil v potrebi po tem, da so se v svetu okoli sebe in pod nadzorom drugih ljudi počutile »primerno«. Kot pravi Sophie Woodward (2005), se pri ljudeh zbuja občutek neudobja, ko si predstavljajo kritični pogled drugih, v smislu, kaj si drugi ljudje mislijo o

¹⁵⁸ Izraz »dama« po SSKJ označuje »žensko, ki zaradi odličnega vedenja in lepega videza zbuja spoštovanje«.

njih. To poraja strah, s katerim se ljudje vsak dan soočamo. V tem smislu lahko vpojne vložke in tampone razumemo tudi kot »zdravilo« za izognitev občutku neugodja sogovornic v javnosti, ki izvira iz kritičnega pogleda drugih, pri čemer velja opozoriti, da sogovornice z menstruacijo niso želele v nelagodje spravljati niti sebe niti drugih ljudi.

To neudobje in občutek neprimernosti sta lepo razvidna tudi iz pripovedovanja Vesne, ki se je spominjala prigode iz šolskih dni, s katero je poskušala ubesediti nepraktičnost vložkov za večkratno uporabo in sram, povezan z njihovo vidnostjo:

Mi smo mel eno starejšo učiteljico na srednji šoli in ji je sred pouka vložek ven pado, revci. Je bla tko šokirana in tok ji je blo hudo, da sploh ni znala odreagirat. Je samo iz razreda ven ušla. To je bla starejša ženska. Je šla direktno v zbornico jokat. Pol je pršla ena druga profesorca not, da je tist pobrala, pospravla. K sreč smo ble razred samih deklet in smo se temu primerno tut obnašale, ko je naslednjč pršla. To je blo tko nepraktično, da neki groznaga.

Po pričevanju sogovornic so bile nekatere opravičene do izostanka iz dela v času menstruacije, če so imele zdravniško potrdilo zaradi bolečih menstruacij. Meta je takšno potrdilo imela, vendar pa ga sprva v podjetju Slovenija sadje ni želela koristiti zaradi sramu, bolečinam navkljub:

Mene so pa opazl. Moj šef, direktor sektorja, enkrat mene pokliče, pa prov: »Čuj, Meta, zakaj si pa ti včasih taka, bleda pa tko, kot da neki trpiš. A je to menstruacija?« »Jezus,« sn rekla, »je«. Nisem mogla druga. Glih menstruacijo sn mela. Nisem mogla drugač povedat. Potem pa prov: »Pejt domov.« »A veste kaj, tovariš direktor, jst mam potrdilo, ampak tega potrdila tle ne koristim, ker mi je zelo nerodn, da bi za tak primer domov mogla hodet.« »Vsak mesec doma ostan. Potrdilo dej tle v službo in boš doma.« In res dejansko, sem bla potem vedno doma, en dan, ta pr.

Tudi Danica se je spominjala, da je, ko je bila zaposlena na učiteljsku v Gorici, imela ena Italijanka tako močne menstruacije, da je morala ostati doma in dodala: »Pa so rekl: 'Hvala bogu, da jih js nimam, da mi ni treba ostat doma, da ne bojo vedli, da jo mam js tut.' Kok smo bli prazni! Prazni ko lipa!«

Postavlja se vprašanje v kolikšni meri so ženske ponotranjile fizične omejitve menstruacije. V Metinem primeru vidimo, da fizičnega omejevanja ni uporabila za to, da bi v službi delala manj, čeprav bi to bilo z zdravniškim opravičilom popolnoma legitimno dejanje. Raje je trpela bolečine in prišla v službo, namesto da bi ostala doma in počivala zaradi prisotnega sramu v povezavi z menstruacijo, saj se je bala, da bi zanjo izvedel direktor in ostali sodelavci. Sram so sogovornice še posebno občutile pred direktorjem podjetja, v katerem so bile zaposlene, toda včasih je bil direktor tisti, ki je pristopil do delavk, tako kot je do Mete, ki je potem z njegovo odobritvijo prvi dan menstruacije ostala doma.

Zdenka je imela menstrualne probleme in nikoli ni vedela, kdaj bo dobila menstruacijo. Spominjala se je, da je enkrat od svoje ginekologinje prejela hormonsko injekcijo, nato pa je odšla v službo: »Sem mela pa blazno reakcijo in bi skor padla po fabriki. In je pol ugotovila, da hormonskih zdravil ne smem jemat. Tko da sem pol zmeri povedala, kadar je to blo.« Kljub težavni menstruaciji uvajanju prostih dni za ženske ob menstruaciji nikakor ni bila naklonjena.

Lepo vas prosim. Kam bi pa pol pršli? Sej pol pa fabriko lahka zapreš. Še posebi, če so same ženske. Dejte no mir, ah kje pa. Drugač pa je, tiste k so mele probleme, so pa itak dobile bolniško. Vsak ma neki. Moški niso nč izvzeti. Če se vzame, majo pa druge stvari.

Na zavrnitev uvajanja prostih dni za ženske ob menstruaciji je mogoče pogledati tudi skozi prizmo emancipacije, saj se s tem, ko niso ostajale doma, njihova konkurenčnost z moškimi na delovnem mestu ni zmanjšala, kot se je to zgodilo s porodniškim dopustom.

V Jugoslaviji so leta 1948 na delovnem mestu želeli zaščititi biološke razlike žensk z delovno zakonodajo, natančneje z »Uredbo o zaščiti nosečih žensk in dojilj« in jim prepovedali nadurno in nočno delo, saj je bilo prepoznano kot ogrožajoče za njihovo zdravje (Jambrešić Kirin 2013: 185, 189). Ustavna zaščita je leta 1980 obsegala zaščito materinstva (zaščita med nosečnostjo, pri porodu in negi bolnega otroka), zaščito pred opravljanjem težkih fizičnih del, del pod zemljo in del, ki bi lahko škodila zdravju in življenju in zaščito v zvezi z nočnim delom. Nočno delo je bilo nosečim delavkam in tistim, ki so imele manj kot leto dni starega otroka, prepovedano v vseh dejavnostih, razen če je z razporeditvijo na delovno mesto ženska, ki je imela majhnega otroka, s tem soglašala (Tomšič 1980: 97, 99).¹⁵⁹

Podoben primer je mogoče najti že pri boljševikih, in sicer v zakonodaji, ki je postavljala pod vprašanj upravičenost žensk do plačanega izostanka iz dela med menstruacijo. Ena možnost, o kateri so se pogovarjali uradniki, je bilo, da bi menstruirajočim ženskam omogočili nekaj kratkih odmorov čez delovni dan. Komisariat za delo je maja 1931 odločil, da morajo biti ženske, ki so vozile traktor, med menstruacijo premeščene na oddelek za opravljanje fizično manj napornih del, če traktor ni imel mehkih sedežnih vzmeti (Josephson 2010: 267).¹⁶⁰ V socialistični Poljski

je zakon o plačah iz leta 1952 določal, kot navaja Malgorzata Fidelis (2010: 170–171), da delavec ni bil upravičen za bonus ali napredovanje v plačilu, če je na delovnem mestu manjkal en ali več dni v mesecu, s čimer je ta zakon po njenem mnenju popolnoma ignoriral žensko menstruacijo. Sledil je val novinarskih kritik o znanstvenem in medicinskem jeziku glede naturalizacije ženskega spola in »naravne« vloge med spoloma, spol pa se je v kontekstu stalinistične zaposlitvene politike ponovno dojemal kot biološko determiniran in nespremenljiv.¹⁶¹

Za razliko od zgornjih primerov zaščite bioloških razlik žensk na delovnem mestu pa so kasneje feministke, kot opozarja Emily Martin (1992: 237), poskušale dokazati, da so lahko ženske tudi med menstruacijo enako učinkovite pri opravljanju svojih nalog v službi. Kot ugotavlja Sabina Žnidaršič (2003: 74–75), je bila umestitev menstruacije v središče vsakdana žensk tudi posledica njihovega vstopa v relativno novo oblikovan prostor javne sfere dela. Z vključitvijo žensk v delovne procese, ki so potekali izven doma, dejavnosti in delovni urnik niso več potekale samo v sferi družine, ampak so bile ženske vključene v procese, ki so zahtevali redno časovno prisotnost industrijskega delovnega urnika. Tem pogojem so morale ženske prilagoditi svojo menstruacijo in jo prikriti, da so lahko okupirale javne prostore skupaj z moškimi in z drugimi nemenstruirajočimi ženskami (prim. Young 2005).

Najtežji del prilagoditve žensk v javni sferi je zadeval naravne sposobnosti telesa, zaradi katerih pa so postale s pomočjo ideologije »naravne« tudi druge domnevne ženske lastnosti, kot je manjša fizična

¹⁵⁹ Pridobitev delavskih bojev – zaščita žensk pri delu – je lahko bila tudi omejujoč faktor za žensko v uresničevanju pravice do dela. V prepovedi del se je namreč pogosteje kazalo tradicionalno pojmovanje »ženskega« in »moškega« dela kakor dejanska potreba po odstranitvi nevarnosti za biološko funkcijo in psihofizično kondicijo ženske (Tomšič 1980: 98).

¹⁶⁰ Boljševiški diskurz od zgodnjih 1920 je narekoval, da je treba fizično pomanjkljivost telesa sovjetskega subjekta premagati. Ženske je spodbujal, da premagajo naravo, reprodukcijo in menstruacijo, boljševiški moški pa je moral premagati lakoto, seksualnost, nasilje in ostale oblike telesnega poželenja (Kaganovsky 2008: 22). Kot navaja Djurdja Bartlett (2010: 102), sta bili krepkost in moč v oblikovanju idealnega ženskega socialističnega telesa poleg skromnosti in aseksualnosti najbolj pomembni lastnosti v 1950-ih letih. To izvira iz začetka 1930-ih let, ko se je v uradnem diskurzu stalinizem vrnil k prvotnim socialističnim idealom ženskih teles, katerih moč in zdravje sta bila potrebna za izgradnjo nove domovine, pri čemer je posnemal ideal boljševiške ženske, ki je nastala po zgledu Nietzschejevega super moškega (Bartlett 2010: 91).

¹⁶¹ Kot ugotavlja Malgorzata Fidelis (2010: 236), je socialistična Poljska z odobravanjem privilegijev in pravic moškim delavcem istočasno spodkopavala pravice žensk s tem, ko jih je usmerjala v gospodinjstvo in v inferiorne službe na temelju medicinskega jezika. Nosečnice so iz delovnih mest odpuščali z argumentom, da je bilo to storjeno za njihovo lastno dobro, za njihovo zdravje in zdravje otrok, ki jih bodo rodile. Po drugi strani pa so naredili malo, da bi delovne pogoje nosečnic izboljšali, s čimer so pomagali legitimirati odstranitve žensk iz delovnega mesta, še posebno iz služb, ki so izzvale tradicionalne hierarhije med spoloma (Fidelis 2010: 217).

moč, manjša delovna storilnost in pretirana čustvenost v primerjavami z uveljavljenimi normami, ki so temeljile na moškem (Žnidaršič 2003: 80). Pri tem velja poudariti, da so fiziološko posebnost žensk jemali kot negativno zaradi ženskega inferiornega položaja v družbi in ker se z menstruiranjem slabše prilagaja načinu bivanja po zamisli moških (Cazeneuve 1986: 85). Na takšen način žensko telo, kot pravi Emily Martin (v Tivadar 1996: 95), postane »lokus delovanja oblasti« in ostaja prizorišče ter utelešenje družbenih hierarhij.

Nekatere sogovornice so za večjo oviro od menstruacije na delovnem mestu izpostavile menopavzo. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v Zgornjem Kašlju, se je spominjala: »Js sem mela take težave v meni. Sem postala rdeča k kuhan rak. Rdeča, mokra vsa. 'Lej, kaka si,' so mi rekl. Men je blo pa tok nerodn. Oj, veš kako.« Metina težavna menopavza je celo prispevala k njeni odločitvi, da se upokoji: »So rekl: 'Meta, ostan še.' 'Ne, ne morem zdej v tem klimatoriju.' Sem bla pol tut sitna. Vsa sem bla zmeri mokra.« Menopavzo je vsaka sogovornica doživela drugače in nekatere sogovornice so mi dejale, da niso občutile nobenih vročih valov, zato so v službi normalno funkcionirale.

Kot pravi Emily Martin (1992: 354), se splošna kulturna ideologija ločitve doma in dela materializira v zadregi žensk s tem, ko je njihovo stanje menopavze javno razkrita skozi kulturni simbol ženske podrejenosti: vročino in čustva. Kot pri menstruaciji jim je tudi v menopavzi rečeno, naj naredijo to, kar je skoraj nemogoče – naj ohranijo skrivnost kot del njihovih sestev, za katere si ne morejo pomagati, da jih ne bi nosile v javno sfero. Emily Martin (1992: 391–392) meni, da bi se ženske v primeru menopavze lahko uprle tako, da bi javno imenovale svoje stanje in si vzele pravico, da kot del njih obstaja v javni sferi. Za večino žensk menstruacija, nosečnost in menopavza niso bile nikoli ločene resničnosti, saj ženske dobesedno utelesijo opozicijo med temi svetovi in se hkrati ves čas zavedajo, kar prikrivajo pred drugimi.

Neovirano gibanje ženskega telesa med menstruacijo

Fotografija 36:
Neovirano gibanje
in zanesljivost
na vsakem mestu.
Vir: Jana 1973, št.
II-24.

Na Fotografiji 36 reklame za O.B. tampone z naslovom »Neovirano gibanje in zanesljivost na vsakem mestu« se nahajajo tri mlada dekleta. Prva poskakuje v kopalkah, druga se s kratkim krilom vozi s kolesom in tretja igra tenis. Oblečena je v belo, pri čemer ji veter dviga krilo, da se vidi njeno čisto spodnje perilo. O.B. tamponi so opisani kot popolnoma zanesljiva zaščita v »kritičnih dneh.« Zaradi dobrega vpijanja in tudi, ker niso menjali lege pri gibanju telesa, so ženskam omogočili neovirano gibanje. Zaradi svoje nevidnosti so jim vivali občutek samozavesti in

dostojanstva, saj so menstrualno kri učinkovito skrili in ženske so lahko med menstruacijo nosile ozka oprijeta krila, kratke hlače, celo kopalke, s čimer so pomagali, kot pravi Sharra Vostral (2008: 75–76), transformirati videz menstrualnega telesa v nemenstrualnega.

V zgornjem oglasu so predstavljene moderne, osvobojene ženske, ki živijo aktivno življenje tudi po zaslugi tamponov, saj so jim omogočali sproščenost in zaščito pred krvavitvijo. »Sodobni ginekologi menijo, da določene obremenitve v kritičnih dneh lahko celo škodujejo, toda zmerna aktivnost lahko koristi,« piše na oglasu. Popolno mirovanje med menstruacijo ni bilo priporočljivo in veljalo je, naj se ženska tudi v času menstruacije giba neomejeno in opravlja vsakdanja dela. Aktivna ženska na kolesu, med igranjem tenisa in poskakovanjem v kopalkah v oglasu predstavlja osvobojeno in telesno emancipirano žensko, ki uživa življenje kljub menstruaciji.

Leta 1970 se v reviji *Naša žena* zvrsti serija reklam za tampone *O.B.*, ki so oglaševale osvobojena ženska telesa v različnih situacijah. Ženske so bile upodobljene kot športno aktivne med igranjem tenisa v beli kratki obleki, med hojo v hribe, med skakanjem čez teniško mrežo in vstajanjem iz avtomobila, smučanjem, med poziranjem v novi obleki in med vožnjo kolesa. V reklamah za *O.B.* tampone z naslovom »Veselje za moderno žensko!« *Naše žene* iz leta 1970 se na fotografiji nahajata dve dekleti, ki se držita za roke in tekata po travniku v poletnih oblekah, v besedilu pa piše:

Bilo bi škoda, če se lepega poletnega dne ne bi mogli kopati, če se ne bi mogli ukvarjati s športom, če bi morali ostati doma. Toda danes se ženskam v kritičnih dneh menstruacije tem zadovoljstvom ni treba odrekat. Sodobna in diskretna O.B. tampon higiena jih je napravila popolnoma neodvisne. Tudi v kratkih kopalnih oblekah se lahko počutijo udobno, neprisiljeno, tako kot vse druge dni!

Tamponi so torej ženskam obljubljali zanesljivo zaščito in popolno prostost pri gibanju v vseh situacijah, tudi v času menstruacije, s čimer so jih naredili neodvisne in jih telesno emancipirali. Z upodobitvijo aktivnih in telesno osvobojenih žensk v različnih situacijah so bili tamponi v reklamah predstavljeni kot pripomočki, ki so pomagali premagati hendikep menstruacije, ki je žensko pasivizirala. Omogočili so jim občutek svobode v času menstruacije, diskretnost, svobodo in brezskrbno življenje, ki je bilo brez njih sramotno, neudobno in predvsem nesvobodno. Tampone je mogoče obravnavati kot proizvode, ki so ženskam v obdobju menstruacije povrnili občutek samozavesti, da so lahko bile kos življenju tudi takrat, ko bi šle najraje domov, se skrile pod odejo in bile nevidne za ljudi.

P U S Č P S N
1 2 3 4
5 6 7 8 9 10 11
12 13 14 15
19 20 21 22
26 27 28

**MESEC IMA 30 DNI
IZKORISTITE
VSAKEGA IZMED
NJIH**

Uživajte v družbi, kopanju in sprehodih v naravi, hodite pa popolnoma gotovi tudi na svojem delovnem mestu, skozi vsa meseca. O. B. TAMPONI preprečujejo neprijetne težave v kritičnih dneh in vam omogočajo popolno svobodo gibanja in varnost v vsakem položaju in v vsaki družbi. Sodobni način življenja zahteva od vas popolno aktivnost in gotovost, O. B. TAMPONI pa vam zagotavljajo 30 zanesljivih dni v mesecu.
O. B. TAMPONI – GOTOVOST IN SVOBODA GIBANJA

**NIVA
NOVI SAD**

*Fotografija 37:
Mesec ima 30 dni,
izkoristite vsakega izmed njih.
Vir: Jana 1979, št. 28.*

Tamponi so obljubljali popolno svobodo gibanja in varnost kjerkoli in kadarkoli. Oglas iz leta 1979 na Fotografiji 37, ki se nahaja na prejšnji strani, sporoča: »Sodobni način življenja zahteva od vas popolno aktivnost in gotovost, O.B. TAMPONI pa vam zagotavljajo 30 zanesljivih dni v mesecu.« Bili so dobro dostopni, saj jih je mogoče kupiti povsod, v lekarnah, drogerijah, samopostrežnih trgovinah ... Reklame za tampone so naslavljale ženske, ki so bile moderne in šle v korak s časom, saj so vsi oglasi za O.B. tampone naslavljali rešitev za »sodobne žene«, ki jo je zahteval sodoben način življenja, pri čemer velja opozoriti, da tega diskurza pri reklamah za vložke ni opaziti. Verjetno zato, ker so bile ženske uporabe vložkov že vajene, tamponi pa so na tržišču predstavljali novost, ki je lahko zaradi nepoznavanja kakšno žensko celo preplašila.¹⁶²

Osrednje sporočilo oglasa iz leta 1979 za tampone se glasi: »Mesec ima 30 dni, izkoristite vsakega izmed njih«. Na fotografiji se nahaja koledar, na katerem je pet dni prečrtanih z modro barvo in žensko, ki v kopalkah veselo poskakuje v morju. Ženskam oglas obljublja, da bodo lahko uživale v kopanju, na plaži in sprehodih v naravi ter na njihovem delovnem mestu vse dni v letu in bile pri tem samozavestne. Mnogo oglasov v *Naši ženi* iz leta 1970 prikazuje ženske, ki v kopalkah tekajo v morju in so tako ali drugače aktivne ob njem. Na ta način se je uporaba tamponov najbolj povezovala z dopustom žensk in odhodom na morje. Tamponi so v tej reklami poleg večje zanesljivosti od vložkov zaradi velike vpojne moči podarjali ženskam tudi štiri dodatne dni v mesecu, saj je menstruacija veljala za veliko nadlogo pri kopanju in na potovanju.

Sogovornice so izpostavile, da so jih uporabljale samo občasno, medtem ko so vložke redno. Vesna je izpostavila tudi večjo higiensko tamponov: »Tiste prve dva dni si mel vložek, pol ko se je pa mal umiril, pa tampon. Zame je bilo velik bolj higiensko.« Sogovornice so tampone kupile,

ko so odšle na morje ali bazen. Dežale so, da jih je menstruacija doletela najpogosteje ravno takrat, ko so menjale okolje na poti na morje. Brigita, trgovka, rojena leta 1952 v Krki: »Kadar si šel na morje, to je bla sprememba okolja, si jo obvezno fasal. Pa si jo pr Črnem Kalu dobo ... Kot da smo tempirane na to.« Sonja je uporabljala tampone samo, ko je odšla na morje:

Sem dobila takrat, ko ni blo treba. Smo računal, k smo planiral dopust. Dvakrat sem šla h ginekologinji pa sem dobila tablete, da ne bi takrat mela. Če ne je blo pa prov nerodn. Rezerviran dopust za na morje pa menstruacija.

Tamponi so Sonji omogočili, da ni več jemala hormonskih tablet za prekinitev menstruacije, saj se je sedaj lahko kljub temu kopala v morju. Vse sogovornice so uporabo tamponov doživele emancipatorno, skladno s sporočili oglasov torej. Omogočali so jim aktivnosti, kot so plavanje v morju in vadbo gimnastike, kar so sicer brez njih med menstruacijo težko počele.

Reklamna sporočila so ženskam sporočala, da je nakup vložkov in tamponov edini način za doseg zdravega in civiliziranega življenja, s čimer je ženska emancipacija postala intimno povezana s predmeti menstrualne higiene, ki so bili predstavljeni kot edini način osvoboditve od kaosa menstrualne krvi. Zadrego in sram so poskušali nadomestiti s športno, aktivno in neobremenjeno žensko, hkrati pa so prav z načinom predstavljanja menstrualnih izdelkov in odsotnostjo menstrualne krvi ponovno konstruirali menstruacijo kot sramotno in monstrozno. Nov občutek svobode žensk je sovpadal z moderno družbo in tradicionalno patriarhalno vlogo, saj so lahko samozavest in modernost dosegle samo z nevidnostjo menstruacije, s spodobnimi in očiščenimi telesi vsakršne umazanije in demoničnosti (Mandziuck 2010: 53).

Toda to je bila cena, ki so jo ženske z veseljem plačale. Moje sogovornice so brez izjeme uporabo vložkov in tamponov doživele kot izjemno

¹⁶² Mnogo sogovornic je izpostavilo tudi strah pred uporabo tampona, ki je bil povezan s tem, da ga ne bi mogle odstraniti.

osvobajajočo. Te proizvode so cenile predvsem zaradi njihovih imanentnih lastnosti, ki so njihovo življenje izjemno olajšale, ga naredile bolj udobnega, prijetnega in predvsem dostojanstvenega. Seveda pa moramo vzeti v obzir tudi to, da so oglasi upodabljali ideal menstruirajoče ženske, ki je bila tudi med menstruacijo aktivna, nasmejana in brez znakov krvavenja, toda sogovornice so se zavedale, da njihova telesa tega ideala niso mogla nikoli popolnoma doseči.

Z razumevanjem sramu, povezanim z menstruacijo, ki se je pri sogovornicah izkazal za ključnega, sem v tem poglavju s pomočjo vložkov in tamponov poskušala pokazati, kako so na videz trivialni predmeti ženskam povrnilo občutek samospoštovanja in dostojanstva v času menstruiranja. Moja etnografija je pokazala, da ženske stremijo k »življenju, ki jih je vredno živeti«. Tako prevajam izraz »*livable life*«, ki ga je skovala Judith Butler (2004: 39), ko se je vprašala, kaj naredi življenja »*livable*« oziroma vredna, da jih živimo. Butler pravi, da se moramo vprašati, kaj ljudje potrebujejo za vzdrževanje in reproduciranje takšnih življenj in meni, da je odgovor na to vprašanje nujno povezan z etiko, dobrim življenjem in s preizpraševanjem določenih normativnih pogojev, ki morajo biti izpolnjeni za življenje, da to postane. Menim, da so vložki in tamponi pri sogovornicah kmalu postali nujni del njihovih »življenj, ki jih je vredno živeti« in jim do neke mere povrnilo izgubljeno dostojanstvo med menstruacijo, čeprav tega same nikoli niso izjavile s temi besedami.

Analizira ameriških oglasov za proizvode menstrualne higiene med letoma 1920 in 1930 (gl. Freidenfelds 2009: 121) je pokazala, da so glasi za vložke *Kotex* leta 1921 poudarjali zdravstvene prednosti proizvodov in pri tem naglaševali višji in višji srednji razred z upodabljanjem glamuroznih žensk v krznenih plaščih in večernih razkošnih oblekah. Ta dva razreda sta namreč že redno uporabljala milo in kopeli ter cenila higienske predmete in prakse. Istočasno so oglasi poskušali privzgojiti te vrednote in higienske prakse tudi mladim urbanim ženskam

srednjega razreda, zato so bili novi proizvodi menstrualne higiene povezani z opredelitvijo na novo porajajočega se srednjega razreda profesionalcev in menedžerjev. Tako so oglasi povezali menstrualne izdelke s pojmom »modernosti« in z vzdrževanjem ali pridobivanjem statusa srednjega razreda ter s tem pokazali na obstajajoče razrede v družbi (Freidenfelds 2009: 132).

Za razliko od opisane situacije v Ameriki v začetku 20. stoletja pa so v socialistični Sloveniji vložki in tamponi ne glede na obstoječe družbeno razlikovanje veljali za nujno potrebne in tudi dostopne proizvode vsem ženskam v rodni dobi, saj je bilo vsem skupno to, da so jih nujno potrebovale. Vložke in tampone so potrebovale ženske v rodni dobi vseh družbenih razredov, poklicev, tako iz mest kot iz vasi. Na ta način so vložki in tamponi poenotili ženske v želji in potrebi, ki je bila skupna vsem, ki so imele menstruacijo. Seveda ne trdim, da ženske uporabljajo vložke in tampone z namenom, da bi izrazile željo po enakosti, vendar pa so ti proizvodi materialne kulture v določeni meri pripomogli h krepitvi občutka družbene enakosti med ženskami, kar pa je bil stranski proizvod njihove uporabe, ne vzrok.

In če pogledam iz širše in bolj globalne perspektive, ima danes, v 21. stoletju, normalizacija menstruacije tudi potencial preseganja kompleksnosti različnih spolnih identitet, saj se tretji val feministk bori, da bi v prevladujoče debate o spolu vključil tudi gejevske in transseksualne identitete (gl. Bobel 2010). Kot navaja Kuntala Lahiri-Dutt (2015), je ključna razlika v razumevanju menstruacije med drugim in tretjim valom feminizma v tem, ali naj na menstruacijo gledamo kot univerzalno za vse ženske.

Vložki in tamponi kot dobrine, ki so predstavljale svobodo modernega življenja, niso bile dojete zgolj kot dokaz boljšega proizvodnega sistema, ampak tudi kot ikone bolj humanega političnega in ekonomskega socialističnega sistema, ki je svoje državljane upošteval in jim poskušal omogočiti »normalno« življenje. Čeprav so v socialističnih deželah

dajali kvantiteti prednost pred kvaliteto, vsaj v začetnih fazah socializma, lahko iz oglasov za vložke in tampone, ki so se pogosteje začeli pojavljati od konca 1960-ih let dalje in ki so potrošnice seznanjali z novostmi in izboljšavami na tržišču, razberem, da je bila kvaliteta ena izmed osrednjih skrbi jugoslovanskega socializma v zadnjih dveh desetletjih obstoja Jugoslavije. Skrb za kvalitetne potrošne dobrine in interes za zadovoljevanje materialnih potreb ljudi je bil nenazadnje tudi temelj njene legitimnosti, kar je bilo lepo razvidno iz obdobja pomanjkanja v začetku 1980-ih let.

Generacija žensk, rojena pred 2. svetovno vojno, ima izkušnjo uporabe doma narejenih vložkov za večkratno uporabo, ki so pogosto puščali in bili nezanesljivi, prav tako pa jih je bilo treba na skrivaj prati in sušiti. To, da imajo ženske danes na voljo vložke za enkratno uporabo, ki ne premočijo, sogovornice opisujejo kot veliko prednost in olajšanje v današnjem načinu življenja. Ravno zaradi te izkušnje so sogovornice veliko bolj cenile prednosti vložkov za enkratno uporabo kakor generacija njihovih otrok, ki te neposredne izkušnje ni več nujno imela in so jim bili samoumevni.

»To si zdej ne znate predstavljat,« so mi sogovornice kot pripadnici mlajše generacije večkrat rekle. »Bl smo ble boge kokr zdej, zdej je to vse tko avtomatično,« je dejala Sonja in Meta jo je dopolnila: »Mi smo bli reveži«. Darja, rojena leta 1954 in s tem pripadnica mlajše generacije, se je z njo strinjala. Prav tako so nekatere sogovornice izpostavile, da je danes mlajšim generacijam lažje, ker obstajajo protibolečinske tablete, same pa so si menstrualne bolečine ublažile s kamiličnim čajem ali alkoholom. Na ta način so sogovornice, rojene pred 2. svetovno vojno, ki so imele izkušnjo uporabe vložkov za večkratno uporabo, iskale spoštovanje pri mlajših generacijah in legitimirale svojo vrednost danes.

Sogovornice, ki so z menoj delile spomine na nakupovanje vložkov in tamponov, danes nimajo več menstruacije. Izgube menstruacije niso dojemale na tragičen način, skozi perspektivo izgube svoje ženskosti in

plodnosti, ampak so jo pričakovale z veseljem, tudi zato, ker so vedele, da jim ne bo več treba kupovati vložkov, prav tako pa so imele, kot so dejale, po njeni izgubi manj dela s seboj. »Mam še vložke, ampak jim bo kmal rok uporabe poteko,« mi je smeje dejala Darja. Iz njihovega pripovedovanja sem dobila občutek, da so se s prihodom v menopavzo rešile bremena in da so izgubo menstruacije izkusile iz praktičnega vidika, saj je njihovo življenje postalo bolj enostavno. Gledano v širšem kontekstu dekoracije ženskega telesa so sogovornice proces staranja in spreminjanja svojega videza doživljale tudi kot časovno in denarno osvoboditev, saj so si lahko prenehale barvati lase, ker niso več hodile v službo, oblačiti so se začele bolj udobno in sproščeno, niso se več ličile in ni jim bilo več treba nakupovati vložke in tampone.

Generacija žensk, rojena pred 2. svetovno vojno, je o menstruaciji govorila zelo odprto in mi zaupala svoje najbolj intimne podrobnosti in nelagodne situacije. Dobila sem občutek, da mi zaradi dejstva, ker sem tudi sama ženska, zaupajo veliko več, kot bi mi sicer, saj so lahko predvidevale, da sem se tudi sama kdaj soočala s čim podobnim. Ko so mi kot pripadnici mlajše generacije pripovedovale o menstrualnih in spolnih tabujih v njihovi mladosti, sem včasih dobila občutek, da se skušajo s pripovedovanjem o sramu, ki so ga občutile med odraščanjem, otresti občutkov krivde, žalosti in predvsem jeze do privzgojenih družbenih vrednot, ki se jim danes zdijo marsikdaj pretirane in neumne. Toda hkrati se dobro zavedajo, da so postale del njihove identitete, da pogosto ravnajo skladno z njimi in razmišljajo pod njihovim vplivom, čeprav jim to ni nujno vedno všeč. Dobro vedo tudi, da nekaterim predsodkom ne bodo mogle nikoli pobegniti, ker so se vanje zasidrali pregloboko.

Ko sem se o menstruaciji pogovarjala s pripadnicami generacije njihovih otrok, so o njej govorile brez vsakršne zadrege. Med njihovim ponosnim pripovedovanjem o tem, da so se o menstruaciji odprto pogovarjale s sošolkami, ker se niso mogle z materami, sem dobila občutek, da so poskušale poudariti, da so bile one tiste, ki so se uprle prepričanem in

vrednotam svojih staršev in širše družbe glede dojemanja menstruacije kot tabuja. Poudarjale so pomembnost sproščenega pogovora o menstruaciji s svojimi hčerami in vnukinjami, ki so jih vzgojile v prepričanju, da je menstruacija nekaj normalnega, kar ni treba skrivati pred nikomer, ker ni več tabu, kljub temu ali pa ravno zato, ker so bile same vzgojene drugače.

Ker se o menstruaciji in sredstvih menstrualne higiene sogovornice niso mogle pogovarjati z materami, je bilo toliko pomembneje, da so lahko v takratnih ženskih revijah, kot sta *Naša žena* in *Jana*, v zdravniških rubrikah, ki so bile namenjene svetovanju glede ginekoloških problemov, postavljale vprašanja o menstruaciji in prosile za strokovne nasvete. Na ta način je takratni socialistični tisk, poleg vizualne upodobitve sredstev menstrualne higiene v oglasih, veliko doprinesel k detabuizaciji menstruacije v družbi, saj je s tem debata o menstruaciji postala javna. Javno debato o menstruaciji je potrebno razumeti tudi v širšem kontekstu takratnega govora o legalizaciji splava, ginekologiji, porodniškem dopustu in manjše moči katoliške cerkve v obdobju socializma na Slovenskem.

Čeprav je menstruacija ženskam povzročala bolečine, jim je še večje predstavljal pogovor o njej, saj je zahtevalo pogum. In še vedno ga, saj mnoge ženske še danes o njej težko govorijo neposredno in brez kančka zadržanosti ali sramu in tako celo v 21. stoletju menstruacija še vedno marsikje po svetu ostaja tabu tema. Če je nakup vložkov in tamponov v obdobju socializma pomembno vplival na povrnitev dostojanstva menstruirajočim ženskam, se izziv za ženske danes skriva v tem, kako biti ponosne na svoje telo ne samo, ko so aktivne v športu ali na delovnem mestu in ko skrbijo za gospodinjstvo, ampak tudi, ko njihovo telo med menstruacijo krvavi.

5 Sklep

Druga svetovna vojna je imela za posledico velik politični preobrat, ki je hkrati spodkopaval in tudi okrepil tradicionalni red odnosov med spoloma. Zgodovinarji, ki so se največ ukvarjali s komunističnim prevzemom oblasti, so spol kot raziskovalno temo prezrli, čeprav je ključna za razumevanje vpliva delovanja socialističnega sistema na vsakdanje življenje običajnih ljudi. Knjiga zato predstavlja pomemben doprinos k raziskovanju potrošnje v obdobju socialistične Slovenije in prispevek k do sedaj zapostavljenemu raziskovanju takšnih tematik v slovenski antropologiji, pa tudi v tujini, kjer se pojavljajo maloštevilne raziskave. Pokazala je tudi, da v sodobni antropologiji preučevanje potrošnje in spola predstavlja izjemno plodna tla za raziskovanje različnih družbenih procesov.

Preučevanje zgodovine skozi potrošništvo z antropološke perspektive ter v kontekstu razumevanja moči in upora prinaša nove vpoglede v naravo delovanja socialističnega sistema in nakazuje na aktivno vlogo žensk pri konstruiranju pomenov in razumevanj, saj so ženske vsiljene družbene modele v procesu pogajanja tudi zavračale, izpodbijale in spreminjale. Pri tem velja omeniti, da so sogovornice pogosto poskušale delovati v smislu pogajanja in samouresničitve in ne le upora, zato je treba emancipacijo in uporništvu razumeti nekoliko manj namensko in racionalno. Izkušnje sogovornic namreč kažejo na pogajanja med pričakovanim in želenim in njihovimi realnimi možnostmi ter na številna protislovja in dvoumja.

Prvi del knjige sem posvetila raziskovanju potrošnje skozi perspektivo prostega časa in dela. V prvem poglavju sem pokazala, da je pralni stroj kot nova tehnologija v gospodinjstvu sicer izzval in omehčal striktno delitev dela med spoloma in močno zmanjšal delovno obremenitev žensk, kar pa ni samodejno pomenilo več prostega časa za moderne gospodinje, ki so v tem času opravljale druga gospodinjska opravila. Včasih se je čas, porabljen za pranje, za nekatere ženske celo povečal, saj so morale biti oblačila zaradi višjih standardov čistoče oprana pogosteje in biti čistejša, ker je bil končni cilj pranja čisto, brezmadežno perilo, simbolizirano z idealom snežno bele barve. Čistost je namreč ključni element gospodinjskega dela, ki se ne nanaša samo na dejanski akt čiščenja, ampak tudi na osebo, ki čisti. Pranje perila ni samo proizvodnja čistih oblačil, ampak tudi sebstva in ženskosti skozi proizvodnjo in objektivacijo lastne identitete. Dejanska praksa potrošnje proizvodov in storitev v gospodinjstvu so procesi, skozi katere posamezniki konstituirajo svoje spolne identitete in moralne izjave o tem, kaj je »pravilen« način, kako biti ženska ali moški v določenem kontekstu.

Čeprav je pralni stroj popeljal moške v svet gospodinjskega dela in zadolžitev, to nikakor ni pomenilo tudi dejanskega omehčanja vlog med spoloma in družbenih stereotipov, ki se spreminjajo postopoma in počasi. Do večjih sprememb ne pride z nastopom političnega konca ali z izumom nove tehnologije, ki se jo kot dobrino postavi na tržišče, ampak so spremembe posledica dolgoročnega procesa, ki lahko traja več generacij in poteka v kontekstu vsakodnevnih pogajanj med ideali, zahtevami, normami, spremenjenimi pomeni in vsakdanjimi možnostmi ljudi.

Nova vprašanja in predlogi za nadaljnje raziskave, ki jih odpira to poglavje, se nahajajo v raziskovanju povezave med moškim spolom in tehnologijo v kontekstu prostega časa in razdelitve dela med spoloma. Prav tako povezava med spolom in tehnologijo v kontekstu preučevanja gospodinjskega dela, prostega časa in standardov čistoče kliče po preučevanju simbolnega pomena gospodinje kot tiste, ki skrbi za

standarde higiene v družini, ter po vključitvi preučevanja razreda in družbenega razslojevanja.

V drugem poglavju sem ugotovila, da je bila pri sogovornicah izkušnja zaposlenosti in plačanega dela ključna za občutek »novega sebstva«, ki je temeljil na tem, da so bile prepoznane kot spoštovanja vredne, pri čemer pa je koncept *biti spoštovanja vreden* ključen tudi za razumevanje njihovega današnjega položaja, ko so upokojene. Lasten zaslužek je ženskam omogočil nakupovanje dobrin, s katerimi so izražale identiteto in kreativnost, pri tem pa so morale spretno upravljati z denarjem, da so skozi mesec ne samo preživele, ampak si tudi kaj kupile.

V tem poglavju sem predstavila koncept *spominskega kapitala*, ki je del kulturnega kapitala in ki med pogovori z mlajšimi generacijami predstavlja družbeno prednost. Ravno na temelju izkušenj in modrosti, ki so del njihovega *spominskega kapitala*, upokojene sogovornice, kot so Mila, Sonja in Meta, legitimirajo svoj današnji položaj do mlajših generacij s pripovedovanjem o težkem življenju nekoč, iz katerega niso izstopile kot žrtve, ampak kot bolj pogumne in močnejše, predvsem pa kot tiste, ki menijo, da si zaradi vsega, kar so preživele in žrtvovale, zaslužijo spoštovanje in hvaležnost. Prav tako *spominski kapital* nudi mojim sogovornikom in sogovornicam temelje za razmišljanje o možnih prihodnostih in predstavlja strategijo, s katero konstruirajo svoj jaz v sodobnem svetu. Menim, da koncept *spominskega kapitala* predstavlja ploden temelj za nadaljnje raziskave, ki se bodo osredotočale na preučevanje medgeneracijskih dinamik, spomina, postsocializma in gerontologije.

Pri opredeljevanju prostočasnih aktivnostih v socializmu so sogovorniki in sogovornice poudarjali delovno etiko, in večina jih je prosti čas razumela kot antitezo dela. Delo je bilo v socialistični ideologiji opredeljeno kot osnovna vrednota v političnem in etičnem smislu ter hkrati kot moralna dolžnost, s čimer so posamezniki opredelili svojo družbeno identiteto in obstoj. Delo v socializmu je bilo dojeto tudi kot

pravica, ki se ji s koncem socializma in z individualizacijo trga ljudje niso hoteli odreči.

V kontekstu preučevanja prepletenosti dela in prostega časa skozi perspektivo odmorov od dela v obliki počitnic in razvoja turizma sem naredila ločnico med nakupovanjem v sosednjih kapitalističnih državah z izključnim namenom kupovanja dobrin (*nakupovanje čez mejo*) in izletih, katerih temeljni cilj ni bil nakup, ampak turistično ogledovanje (*turistično nakupovanje*). Na podlagi izkušenj z *nakupovanjem čez mejo* in učenja tega, kje, kaj in kako nakupovati, so sogovorniki in sogovornice pridobivali kulturni kapital, ki se je manifestiral v kulturnih kompetencah in v poznavanju tega, kako trošiti.

Poskusila sem kritično ovrednotiti vpliv konstrukcije socialističnega »drugega« na antropološke analize postsocializma, skladno s katerimi se socialistično ekonomijo obravnava kot nezadostno, ter pokazati, da je bilo *nakupovanje čez mejo* eden od načinov doseganja »dobrega življenja« v jugoslovanski družbi. Na podlagi ugotovitev tega poglavja lahko ponudim predloge za nadaljnje raziskave, ki bi se v prihodnje lahko usmerile v raziskovanje turizma in turistov iz zahodnih držav, ki so dopustovali in nakupovali v Jugoslaviji, prav tako bi bilo zanimivo preučevati spremembe nakupovanja v sosednjih državah, ki so se pojavile po letu 1991, z osamosvojitvijo Slovenije.

V drugem delu knjige sem na potrošnjo pogledala s perspektive emancipacije. Tako sem v tretjem poglavju o hlačah, kultivaciji in emancipaciji ženskega telesa ugotovila, da so sogovornice s tem, ko so na delovnem mestu nosile hlače, ki so bile v očeh direktorja simbol nedostojnosti in neurejenosti, simbolno sporočale, da se želijo upreti formalnemu vzdušju in strukturi moči. V tem poglavju sem predstavila koncept »družbenega pozicioniranja«, ki omogoča ubeseditev aktivne vloge, ki so jo ženske imele pri samoumeščanju v družbene pozicije oziroma razrede, s čimer lahko o družbenih neenakostih in interpretacijah družbenega razslojevanja v Jugoslaviji razmišljamo bolj

večplastno. To poglavje, ki je pokazalo na povezavo med zunanjim videzom, družbenimi vrednotami in razslojevanjem, nudi izhodišče za nadaljnje raziskave, ki pa morajo nujno temeljiti na preučevanju razredov in družbenih neenakosti na presečišču z drugimi družbenimi fenomeni, kot so identiteta, spol, rasa, etnična pripadnost ... Intersekcionalna perspektiva v razumevanju neenakosti je torej nujna, pri čemer lahko koncept družbenega pozicioniranja služi kot uporabno orodje.

V četrtem poglavju sem z analizo sramu, povezanim z menstruacijo, ki se je pri sogovornicah izkazal za ključnega, poskušala pokazati, kako so na videz trivialni predmeti, kot so menstrualni vložki in tamponi, ženskam povrnili občutek samospoštovanja in dostojanstva v času menstruacije. Čeprav tehnološki razvoj in modernost z današnje perspektive najpogosteje nista sinonima za socialistične sisteme, je iz knjige razvidno, da so pod temi istimi sistemi vzklicale množična potrošna družba in moderne potrošniške subjektivitete ter z njimi proizvodnja kvalitetnih materialnih dobrin. Vložki in tamponi kot dobrine, ki so predstavljale svobodo modernega življenja, niso bili dojeti zgolj kot dokaz boljšega proizvodnega sistema, ampak tudi kot ikone bolj humanega političnega in ekonomskega socialističnega sistema, ki je svojim državljanom poskušal omogočiti »normalno« življenje.

Ugotovitve v tem poglavju vabijo na pot nadaljnjih raziskav o tem, kakšna je razlika med dojetjem menstruacije v različnih ekonomskih sistemih, kot sta socializem in kapitalizem, ter o načinih, na katere izguba menstruacije oziroma menopavza vpliva na spremembo dojetja identitete pri ženskah. Zanimivo bi bilo raziskati tudi nakupovanje vložkov in tamponov v kontekstu družbenega razslojevanja in preseganja kompleksnosti različnih spolnih identitet, prav tako pa tudi generacijske spremembe pri dojetanju menstruacije in govora o njej.

S to knjigo skušam prispevati nove uvide k raziskavam na področju antropologije postsocializma, predvsem z vidika preučevanja spola, izbranih tem iz socialistične materialne kulture ter potrošništva.

Zbrano gradivo in pričevanja ponujajo presenetljiv vpogled v vsakdanje življenje izbranih sogovornic in sogovornikov v obdobju socializma, skozi njihovo življenjsko izkušnjo pa kažejo tudi določene specifične prvine slovenskega in jugoslovanskega razvoja evropskih držav po 2. svetovni vojni in stalno preoblikovanje ženske identitete. Knjiga ponuja dragocen pogled, skozi katerega je mogoče na »žensko vprašanje« pogledati iz povsem novega zornega kota, in sicer z vidika potrošnje ter njene vloge pri konstruiranju ženske identitete v obdobju socialistične Slovenije, prav tako pa pokaže tudi na pomembne povezave, ki obstajajo med socialističnim in postsocialističnim obdobjem.

* * *

Po tem, ko sem dala eno izmed poglavij knjige v branje sogovornici Meti, mi je najprej dejala, da ga je dvakrat prebrala, in me nato zaskrbljeno vprašala: »A to boš v dialektu pustila?« Nato pa se je iz nje vsul plaz besed, skaterim se je samokritično ocenjevala: »A res tko nerazumljivo govorim? Za ene besede niti sama nisem vedla, kaj pomenjo.« Po njenem razpravljanju o tem, da jo skrbi, ker med svojo pripovedjo ves čas skače sem in tja, in mojem prigovarjanju, da to počnejo vsi sogovorniki in sogovornice, se je vdala in dejala: »Ti že veš, kaj boš s tem naredila.« Potem je najin pogovor zašel v smer običajnih, vsakdanjih tem. Pogovarjali sva se o njenem nedavnem obisku lekarne in o kapsulah na naravni osnovi, ki jih je tam nedavno kupila, nato pa je naenkrat obmolknila, ujela moj pogled in se mi zazrla naravnost v oči: »Kaj boš pa ti mela od tega?«

Začela sem zbirati svoje misli in jih poskušala spraviti v nekakšno logično zaporedje in smiselno celoto, toda noben izmed odgovorov se mi ni zdel zares iskren. Nerodno sem se vprašanju poskusila izogniti tako, da sem Meti predlagala, da greva, preden se posloviva, še malo posedet na klopec pred dom. V znak strinjanja je začela iskati očala, svojo torbico in ključke od garsonjere. Zunaj sva srečali Jožeta in Milo. Ujeli sva ju ravno sredi prepira, ko je Mila pred vsemi okarala Jožeta in pri tem zmajevala z

glavo: »Lej, u copatah je dol prišo, k se spat spravla, se pa v čevlje obuže.« Ko sem ju gledala, me je prešinila misel o tem, kako ženske z leti vedno bolj postajajo matere svojim možem.

Meta je zaklicala, da je našla prazno klopeco, in mi vneto mahala, upajoč, da jo bom opazila. Iz njenega obraza se je zrcalilo pričakovanje nekakšne bližnje sreče, ki jo bo dan morda še izpolnil. Prisedla sem k njej in skupaj sva lakomno lovili zadnje jesenske žarke sonca. Opazovala sem prosojne niti, kako so prodirale skozi oblake in se stapljale z zvočno krajino žvrgolenja ptic, ki še niso uspele pobegniti na jug, s smehom in kričanjem otrok iz igrišča v neposredni bližini ter z ritmičnim pozibavanjem zarjavele gugalnice, za katero sem bila vedno znova presenečena, da še stoji. Dih vetra je za trenutek razpršil odseve kovanih železnih stebrov gugalnice, nato pa so se hitro vrnili, kot da so tam že udomačeni.

Meta je zelo rada sedela in opazovala otroke, ki so se igrali s svojimi starši, vedoč, da je še vse pred njimi. »Js sem hotla met otroke, pa nisem mogla. To ti je tko hudo, ampak pol sn se navadla na to, sn rekla: 'Ne, pač morem tko živet naprej.'« Večkrat mi je omenila, kako rada ima otroke in delila z menoj obžalovanje glede tega, da jih ni imela. Vsaj enega, je običajno dodala. Dejala mi je, da je s tem, ko si ni ustvarila družine, povzročala skrb svojim bližnjim, predvsem mami. »Še tisto leto, ko je umrla, je rekla: 'Za vse otroke sem zadovoljna, za Meto me pa skrbi, kako bo z njo, k je sama.' Veš, tut njej nisem mogla vse povedat, ker ne bi razumela.«

Ko sem poslušala Meto in se poskušala vživeti v njeno kožo, mi je vedno bolj postajalo jasno, da je tudi sama nisem mogla povsem razumeti, ker v svojem življenju nisem izkusila in preživela ničesar podobnega. Ne, samo empatija za razumevanje sogovornikov ni dovolj. Lahko sem se trudila pri vživljanju v njene izkušnje in skupaj z njo iskala pozitivne vidike dogodkov, ki jih je na njeno gladino življenja naplavilo morje izkušenj, med drugim tudi mnogo obžalovanj, ji predstavila pogled iz novega zornega kota, toda zares je nisem mogla razumeti, ker nisem imela podobnih življenjskih izkušenj.

Spomnila sem se, kolikokrat sem opazovala starostnike v domu, ki so molče sedeli za mizo. Brez besed. Morda so žalovali nad dejstvom, da stvarnosti, ki so jo poznali, ni bilo več, in najbrž so se težko sprijaznili s tem, da je spomin včasih samo žalovanje za nekim trenutkom. Toda ta tišina je lahko bila zgovornejša od vseh besed tega sveta, ki so bile in bodo kadarkoli izrečene. Včasih se kdo izmed njih ni upal niti ganiti, kot da bi najrahljejši gib lahko škodoval krhkemu čaru, obsojenemu na to, da se bo vsak čas razblinil. Razmišljala sem, da pravzaprav izgovorjene besede niso nikdar nepopisljivo nujne. Neizrekljive besede ljudi so plavale v zraku in imele dovolj moči, da so pritegnile vso mojo pozornost. To, da so si delili določene življenjske izkušnje v določenem zgodovinskem obdobju, jih je med seboj povežalo bolj, kot so naju z Meto vsi pogovori in ves čas, ki sva ga skupaj preživeli, kar sem si nekako težko priznala.

Opazila sem, da je Meto monolog, v obliki katerega je velikokrat pripovedovala, med mojim razmišljanjem privedel do kritiziranja sodobnih reklam. Predvsem jo je motilo, kako nekritično predstavljajo izdelke in svoja podjetja; govorila je o svojih zdravniških preiskavah za srce in ščitnico, o tem, kako jo obremenjuje zdravje in včasih tudi kakšen pogovor z znanci. »Men gre včasih Janez tok na živce, k sam o tistih partizanih govori, pa kok je on skos dal, pa pravim: 'Js ne bom tega poslušala, k si že taužnkrat povedo.'« Dramaturški slog, v katerem je pripovedovala, me je ponovno spravil v glasen smeh, hkrati pa sem ji zavidala pogum. »Je bil užaljen, ker ga nočem poslušat. Sem rekla: 'Ne bom js vedno poslušala!'« Njen glas je zame postajal vedno bolj oddaljen in sčasoma komaj slišen. Nikakor se nisem mogla zbrati in mu slediti, saj se mi je pozornost ves čas vračala k njenemu vprašanju, ki je golo obtičalo v zraku, brez odgovora.

»Dober dan!« Z Meto sva se obrnili v levo in pred seboj zagledali Sonjo, ki je ravno odhajala s telovadbe. Polna življenja je pripovedovala o tem, da se je vpisala v nov, tokrat literarni krožek. Obe z Meto sva bili nad njeno odločitvijo navdušeni. »Samota ubija, res. More se človek družiti pa

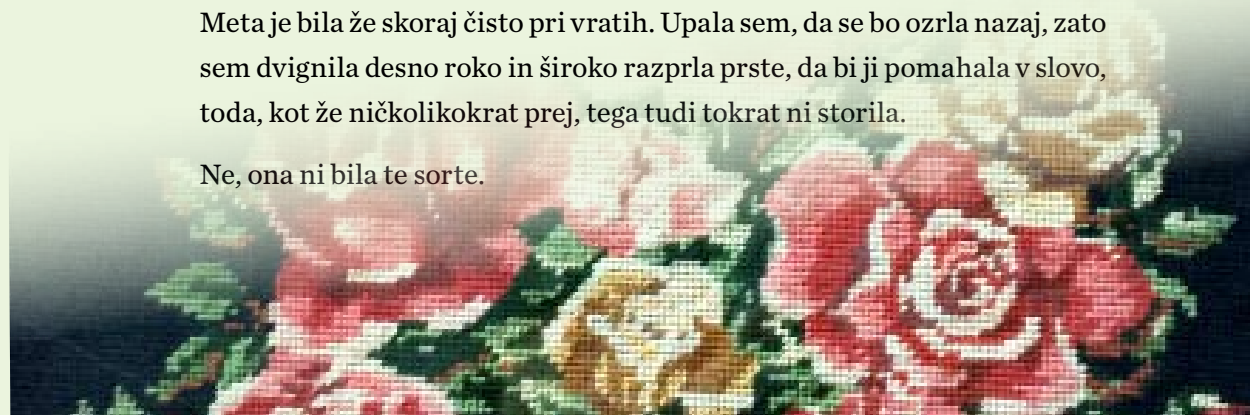
neki sam tko delat, ker je potem tut demenca poznej.« Med iskanjem avtomobilskih ključev po torbici se je opravičila, da se ji mudi domov in zmedeno odšla proti parkirišču, toda po dveh korakih se je obrnila nazaj, zavzdihnila in razočarano pripomnila: »Zlo mi je žal, da nisem pisala svoj življenjepisa, ker bi bil zelo zanimiv za moje otroke in za sorodnike. Desetkrat sem se selila in druge stvari ... Bi blo zanimiv za čitat.«

V tistem trenutku me je prežela občutek nekakšnega bežnega zadovoljstva, saj me je prešinila misel o tem, da bo moja knjiga podelila glas ženskam, kot so Sonja, Meta in Mila – tistim, ki niso nikoli napisale svojega življenjepisa, čeprav bi lahko vanj zabeležile izjemno zanimive stvari, in nenazadnje tistim, ki jim je bil glas v zgodovini marsikdaj odvzet. Izključitev žensk iz kolektivnega spomina pa seveda pomeni tudi izključenost iz sedanjih družbenih in političnih procesov.

Preden sva se z Meto poslovili, me je dvakrat poljubila na lica in mi v pozdrav stisnila roko. »Hvala lepa za obisk.« Omenila mi je, da bo prihodnji teden slikarska razstava njene prijateljice: »Sem rekla, tole bo pa glih zate, tale razstava o mlinih.« »Seveda, slikarske razstave si vedno z veseljem ogledam,« sem ji dejala, čeprav sva obe vedeli, da nama razstava služi samo kot prikladen izgovor, da ostaneva v stiku. »Se vidva kmal,« je dejala in mi pomahala v slovo, medtem ko sem jemala zalet s kolesom. Izza ovinka sem se uzrla nazaj proti domu starejših, ki se je kopal v medli oranžni svetlobi utrujenega sonca, premikajočega se na rob obzorja. Čudila sem se temu, da je bil to zame po tolikih obiskih še vedno samo prostor, kjer sem se s sogovornicami družila na prireditvah in v kavarni, toda zanje je bil to dom. Pravi. In poslednji.

Meta je bila že skoraj čisto pri vratih. Upala sem, da se bo ozrla nazaj, zato sem dvignila desno roko in široko razprla prste, da bi ji pomahala v slovo, toda, kot že ničkolikokrat prej, tega tudi tokrat ni storila.

Ne, ona ni bila te sorte.

6 Viri in literatura

- Abram, Simone
1998 »Class, Countryside and the 'Longitudinal study': a Response to Hoggart.« *Journal of Rural Studies* 14(2): 369–79.
- Abu-Lughod, Lila
1990 »The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women.« *American Ethnologist* 17(1): 41–55.
- Accati, Luisa
2001 *Pošast in lepotica: oče in mati v katoliški vzgoji čustev*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Adam, Barbara
1995 *Timewatch: The social Analysis of Time*. Cambridge: Polity Press.
- A. J.
1956 »Perilo – operi se!« *Sodobno gospodinjstvo* 29–30: 75–76.
- Allcock, John B.
2000 *Explaining Yugoslavia*. London: C. Hurst & Co.
- Antić, Milica Gaber
1991 »'Spoprijem za družino.' Ženska – politika – družina.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 136(7): 34–39.
2011 *Na poti do lastne sobe*. Ljubljana: i2.
- Appadurai, Arjun
1986 »Introduction: Commodities and the Politics of Value.« V: *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, ur. Arjun Appadurai, 3–63. Cambridge: Cambridge University Press.
1996 *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis in London: University of Minnesota.
- Appell, Laura W. R.
1988 »Menstruation Among the Rungus of Borneo: An Unmarked Category.« V: *Blood Magic: The Anthropology of Menstruation*, ur. Thomas Buckley in Alma Gottlieb, 94–113. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Archer, Rory
2014 »Social Inequalities and the Study of Yugoslavia's Dissolution.« V: *Debating the End of Yugoslavia*, ur. Florian Bieber, Armina Galijaš in Rory Archer, 135–154. Burlington in Farnham: Ashgate.
- Archer, Rory, Igor Duda in Paul Stubbs, ur.
2016 *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism*. London in New York: Routledge.
- Archer, Rory in Goran Musić
2016 »Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia.« *Labour History* 48(4): 1–23.
- Arendt, Hannah
1959 *The Human Condition: A Study of the Central Dilemmas Facing Modern Man*. Garden City in New York: Doubleday Anchor Book.
- Arhiv Republike Slovenije
SI AS 241 Ministrstvo za izvoz in uvoz Ljudske republike Slovenije (1945–1951)
-- Pravila o organizaciji in načinu poslovanja državnega gospodarskega podjetja republiškega pomena Slovenija sadje – št. 316/4; št. 317/4; št. 320/3; št. 366/5; št. 367/5
-- Poročilo o izvozu iz leta 1952, št. 979/52 in 1954, št. 575.
-- Zapisnik o konferenci predstavnikov izvoznih podjetij, št. 464/6.
- B. A.
1979 »Kaj pomeni JUS?« *Jana*, 14. marec, str. 13.
- Bacevic, Jana
2016 »Education, conflict, and class reproduction in Socialist Yugoslavia.« V: *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubbs, 77–94. London in New York: Routledge.
- Barič, Vida Deželak
2009 »Uresničevanje ženske enakopravnosti na Slovenskem med drugo svetovno vojno in takoj po njej.« *Borec* 61(657–661): 252–269.
- Barnard, Malcolm
2002 *Fashion and Communication*. New York in London: Routledge.
- Barthes, Roland
1987 »Rhetoric of the image.« V: *Image, music, text*, ur. Roland Barthes in Stephen Heath, 32–52. London: Fontana Press.
2000 *Mythologies*. London: Vintage.
- Bartlett, Djurdja
2010a *FashionEast: The spectre that haunted socialism*. Cambridge, Massachusetts in London: The Mitt Press.
2010b »Žuži Jelinek: The Incredible Adventures of a Socialist Chanel.« V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 407–428. Washington: New Academia Publishing.
- Bartulović, Alenka
2014 »Estetika z obrobja: turbofolk moda na Slovenskem.« V: *Moda in kultura oblačenja*, ur. Maruša Pušnik in Elena Fajt, 260–274. Maribor: Aristej.
- Bauman, Zygmunt
1991 *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

- Beatty, Joy E. in William R. T. Torbert
2003 »The false duality of work and leisure.« *Journal of Management Inquiry* 12(3): 239–252.
- Beauvoir, Simone de
1999 [1949] *Drugi spol 1*. Ljubljana: Delta.
2000 [1949] *Drugi spol 2*. Ljubljana: Delta.
- Bebel, August
1960 *Ženska in socializem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Beilharz, Peter
2009 *Socialism and Modernity*. Minneapolis in London: University of Minnesota Press.
- Beltram, Živa
1959a »Po sejmu mode 1959.« *Sodobno gospodinjstvo* 62(2): 34–35.
1959b »Za vzgojo potrošnika.« *Sodobno gospodinjstvo* 66(6): 163–165.
1956 »Reforma obvezne šole in pouk gospodinjstva.« *Sodobno gospodinjstvo* 29–30: 66–67.
- Berdahl, Daphne
2010 *On the Social Life of Postsocialism: Memory, Consumption, Germany*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- Berend, Ivan T.
1996 *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the periphery to the periphery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bevk, France
1957 *Spodobno se obnašaj!* Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bignell, Jonathan
1997 *Media semiotics: An introduction*. Manchester in New York: Manchester University Press.
- Blagaić, Marina in Renata Jambrešič Kirin
2013 »The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory.« *Narodna umjetnost* 50(1): 40–73.
- Bobel, Chris
2010 *New Blood: Third-Wave Feminism and the Politics of Menstruation*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Bodanuis, Walter
1935 *Knjiga o vedenju v odličnih krogih*. Ljubljana: Umetniška propaganda.
- Bohinec, Valter in France Planina
1968 *Turist Jugoslavija 1968/69*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bolich, Gregory B.
2006 *Crossdressing in Context, vol. 1. Dress & Gender*. Raleigh: Psyche's Press.
- Bon ton
1926 *Bon ton: knjiga o lepem vedenju, govorjenju in oblačenju v zasebnem in javnem življenju*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
- Borak, Neven
2002 *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Bosnić, Slobodan, Vladimir Goati, Peter Jambreč, Vlado Obradović, Ivo Šiber in Niko Toš
1985 *Klasno biče savremenog jugoslovenskog društva: projekat naučnog istraživanja*. Beograd: Centar za društvena istraživanja Predsedništva centralnog komiteja SKJ.
- Boštjančič, Dolfka
1960 »Modernizacija kmečkih gospodinjstev bo razbremenila kmetijske proizvajalke.« *Sodobno gospodinjstvo* 73(1): 2–3.
- Bourdieu, Pierre
1977 *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
1979 »Symbolic Power.« *Critique of Anthropology* 4: 77–85.
1987 »What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups.« *Berkeley Journal of Sociology* 32: 1–7.
1989 »Social Space and Symbolic Power.« *Sociological Theory* 7: 14–25.
1996 *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Cambridge: Polity Press.
1998 *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford: Stanford California Press.
2002 [1979] *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
2010 *Moška dominacija*. Ljubljana: Sophia.
- Bowden, Sue in Avner Offer
1996 »The Technological Revolution That Never Was: Gender, Class, and the Diffusion of Household Appliances in Interwar England.« V: *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective*, ur. Victoria de Grazia in Ellen Furlough, 244–270. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Bracewell, Wendy
2006 »Adventures in the Market place: Yugoslav Travel Writing and Tourism in the 1950s–1960s.« V: *Turizm: The Russian and East European Tourist Under Capitalism and Socialism*, ur. Anne E. Gorsuch in Diane Koenker, 248–265. New York: Cornell University Press.
2012 »Eating up Yugoslavia: Cookbooks and Consumption in Socialist Yugoslavia.« V: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Paulina Bren in Mary Neuberger, 169–196. Oxford in New York: Oxford University Press.
- Britton, Cathryn J.
1996 »Learning about 'the curse' – An Anthropological Perspective on Experiences of Menstruation.« *Women's International Forum* 19(6): 645–653.
- Brookes, Barbara in Margaret Tennant
1998 »Making girls modern: pakeha women and menstruation in New Zealand, 1930–70.« *Women's History Review* 7(4): 565–581.

Broz Tito, Josip

1978 *Samoupravljanje*. Ljubljana: DZS.

Brumen, Borut

1995 »Naprej v preteklost in nazaj v prihodnost: Od etnologije mesta k urbani etnologiji.« V: *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj: Zbornik prispevkov s kongresa Ljubljana, Cankarjev dom, 24. – 27. oktober 1995*, ur. Rajko Muršič in Mojca Ramšak, 161–165. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

2000 *Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: *cf.

Brumen, Borut in Rajko Muršič

1999 »Uvod v odčaranje tranzicije.« V: *Cultural processes and transformations in transition of the Central and Eastern European post-communist countries – Etnološka stičišča 9*, ur. Borut Brumen in Rajko Muršič, 7–12. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Brus, Wladyslaw

1986 »1957 to 1965: In Search of Balanced Development.« V: *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 (Volume III: Institutional Change within a Planned Economy)*, ur. Michael C. Kaser, 71–138. Oxford: Clarendon Press.

Buckley, Thomas

1988 »Menstruation and the Power of Yurok Women.« V: *Blood Magic: The Anthropology of Menstruation*, ur. Thomas Buckley in Alma Gottlieb, 187–209. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.

Buckley, Thomas in Alma Gottlieb

1988 »A critical Appraisal of Theories of Menstrual Symbolism.« V: *Blood Magic: The Anthropology of Menstruation*, ur. Thomas Buckley in Alma Gottlieb, 1–53. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.

Burawoy, Michael in Katherine Verdery

1999 »Introduction.« V: *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, ur. Michael Burawoy in Katherine Verdery. Lanham: Rowman & Littlefield, str. 1–18.

Burcar, Lilijana

2013 »Uništenjem socijalizma natrag u kapitalističko barbarstvo: društveno-ekonomski položaj žena.« V: *Komparativni postsocijalizam: Slavenska iskustva*, ur. Maša Kolanović, 293–310. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola.

Butler, Judith

1990 *Feminism and the Subversion of Identity*. London and New York: Routledge.

2004 *Undoing Gender*. New York: Routledge.

Calic, Marie-Janine

2011 »The Beginning of the End – The 1970s as a Historical Turning Point in Yugoslavia.« V: *The Crisis of Socialist Modernity*, ur. Marie-Janine Calic, Dietmar Neutatz in Julia

Obertreis, 66–86. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Campbell, Colin

1998a »Skrivnost in moralnost modernega porabništva.« *Družboslovne razprave* 14 (27/28): 1–25.

1998b »Consumption and the Rhetorics of Need and Want.« *Journal of Design History* 11(3): 235–246.

Cazeneuve, Jan

1986 *Sociologija obreda*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Certeau, Michel de

1988 *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.

Chelcea, Liviu

2002 »The Culture of Shortage During State-Socialism: Consumption practices in a Romanian Village in the 1980s.« *Cultural Studies* 16(1): 16–43.

Chernyshova, Natalya

2011 »Consuming Technology in a Closed Society: Household Appliances in Soviet Urban Homes of the Brezhnev Era.« *Ab Imperio* 2: 188–220.

2013 *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London in New York: Routledge.

Cicvarić, Ante

1980 *Turizam i privredni razvoj Jugoslavije*. Zagreb: Informator.

Clifford, James and George Marcus

1986 *Writing Culture: the poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.

Cockburn, Cynthia in Susan Ormrod

1993 *Gender and Technology in the Making*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage.

Cohn, Bernard S.

1989 »Cloth, Clothes and Colonialism: India in the Nineteen Century.« V: *Cloth and Human Experience*, ur. Annete B. Weiner in Jane Schneider, 303–353. Washington in London: Smithsonian Institution Press.

Collins, Randall

2004 *Interaction Ritual Chains*. Princeton University Press.

Connell, Raewyn

2005 *Masculinities*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.

Connerton, Paul

1989 *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Corrigan, Peter

1997 *The Sociology of Consumption*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage.

- Corrin, Chris, ur.
1992 *Superwomen and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: Scarlet Press.
- Cotte, June in S. Ratneshwar
2001 »Timestyle and Leisure Decisions.« *Journal of Leisure Research* 33(4): 396–409.
- Crapanzano, Vincent
1980 *Tuhami: portrait of a Moroccan*. Chicago, University of Chicago Press.
- Crowley, David in Susan E. Reid
2000 »Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe.« V: *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, ur. Susan E. Reid in David Crowley, 1–24. Oxford in New York: Berg.
- Crowley, David in Susan E. Reid, ur.
2010 *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Block*. Evanston in Illinois: Northwestern University Press.
- Čepič, Zdenko
2005 »Zvišanje življenjske ravni.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Neven Borak in Jasna Fischer, 1087–1093. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Čerin, Ančka
1959 »Obrat družbene prehrane v Ljubljani: Lep primer skrbi za delavce.« *Sodobno gospodinjstvo* 61: 4–6.
- Delaney, Janice, Mari Jane Lupton in Emily Toth
1988 [1976] *The Curse: A Cultural History of Menstruation*. Chicago: University of Illinois Press.
- Derrida, Jacques
1998 [1967] *O gramatologiji*. Ljubljana: Analecta.
- Dijanić, Dijana, Mirka Merunka-Golubić, Iva Niemčić in Dijana Stanić, ur.
2004 *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske študije.
- Dobrin, Tanja
1979 *Delovni čas – odmori – počitek – dopusti – odsotnost z dela*. Ljubljana: Univerzum.
- Dolenc, Jože
1958 *Lepo vedenje*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Dolezal, Luna
2015 *The Body and Shame: Phenomenology, Feminism, and the Socially Shaped Body*. London: Lexington Books.
- Douglas, Mary
1997 »In Defence of Shopping.« V: *The Shopping Experience*, ur. Pasi Falk in Colin Campbell, 15–30. London, Thousand Oaks in New Delhi: SAGE Publications.
- 2002 [1966] *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London in New York: Routledge.
- Douglas, Mary in Baron Isherwood
[1979] *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London in New York: Routledge.
- Dombos, Tamas in Léna Pellandini-Simanyi
2012 »Kids, Cars, or Cashews? Debating and Remembering Consumption in Socialist Hungary.« V: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, ur. Paulina Bren in Mary Neuburger, 325–350. Oxford in New York: Oxford University Press.
- Douglas, Mary
1984 [1966] *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London and New York: Routledge.
1996 [1970] *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. London in New York: Routledge.
2001 »Why do People want Goods?« V: *Consumption: Critical Concepts in the Social Sciences (Volume I: Theory and Issues in the Study of Consumption)*, ur. Daniel Miller, 262–270. London in New York: Routledge.
- Douglas, Mary in Baron Isherwood
1996 *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London in New York: Routledge.
- Dölling, Irene
1993 »'But the Pictures Stay the Same...' The Image of Women in the Journal *Für Dich* Before and After the 'Turning Point'.« V: *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Nanette Funk in Magda Mueller, 168–179. New York in London: Routledge.
- Draščič, Marina
1974 »Ni lahko biti zunaj JUS.« *Jana*, 2. oktober, str. 14–16.
- Duda, Igor
2005 *U potrazi za blagostanjem: O povijesti okolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
2010a »Workers into Tourists: Entitlements, Desires, and the Realities of Social Tourism under Yugoslav Socialism.« V: *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, ur. Hannes Grandits in Karin Taylor, 33–68. Budimpešta in New York: Central European University Press.
2010b »What to Do at the Weekend? Leisure for happy Consumers, Refreshed Workers, and Good Citizens.« V: *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, ur. Hannes Grandits in Karin Taylor, 303–334. Budimpešta in New York: Central European University Press.
2010c *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih*

- i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- 2016 »When capitalism and socialism get along. Tourism, consumer culture and the idea of progress in *Malo Misto*.« V: *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubbs, 173–192. London in New York: Routledge.
- Dumazedier, Joffre
1974 *Sociology of Leisure*. New York: Elsevier.
- Dunn, Elizabeth C.
2004 *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca in London: Cornell University Press.
- Dilas, Milovan
1990 [1957] *Nova klasa*. Beograd: Narodna knjiga.
- Đurović, Dragoljub, ur.
1974 *The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia*. Beograd: Dopolna delavska univerza Ljubljana.
- Eicher, Joanne B.
2001 »Dress, Gender and the Public Display of Skin.« V: *Body Dressing*, ur. Joanne Entwistle in Elizabeth Wilson, 233–252. Oxford in New York: Berg.
- Eicher, Joanne B. in Mary Ellen Roach-Higgins
1997 »Definition and Classification of Dress: Implications for Analysis of Gender Roles.« V: *Dress and Gender: Making and Meaning*, ur. Ruth Barnes in Joanne B. Eicher, 8–28. Oxford in New York: Berg.
- Einhorn, Barbara
1993 *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London in New York: Verso.
- Engels, Friedrich
1947 *Izvor družine, privatne lastnine in države: Vzvezi z raziskovanji Lewisa H. Morgana*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Entwistle, Joanne
2001 »The Dressed Body.« V: *Body Dressing*, ur. Joanne in Elizabeth Wilson, 33–58. Oxford in New York: Berg.
2000 *The Fashioned Body: Fashion, Dress, and Modern Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Entwistle, Joanne in Elizabeth Wilson
2001 »Introduction: Body Dressing.« V: *Body dressing*, ur. Joanne Entwistle in Elizabeth Wilson, 1–9. Oxford in New York: Berg.
- Erchull, Mindy, Joan C. Chrisler, Gorman, Jennifer A. in Ingrid Johnston-Robledo
2002 »Education and Advertising: A Content Analysis of Commercially Produced Booklets About Menstruation.« *Journal of Early Adolescence* 22(4): 455–474.
- Erdei, Ildiko
2006 »Odrastanje u poznom socijalizmu – od 'pionira malenih' do 'vojske potrošača'.« V: *Devijacije i promašaji: Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman in Ines Prica, 205–240. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija.
2012 *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: SGC.
- Fassin, Didier
2014 »True life, real lives: Revisiting the boundaries between ethnography and fiction.« *American Ethnologist* 41(1): 40–55.
- Featherstone, Mike
1987 »Leisure, Symbolic Power and the Life Course.« V: *Sport, Leisure and Social Relations*, ur. John Horne, David Jary in Alan Tomlinson, 113–138. London: Routledge in Kegan Paul.
- Federici, Silvia
2004 *Caliban and the Witch*. New York: Autonomedia.
- Feenberg, Andrew
1999 *Questioning Technology*. London in New York: Routledge.
- Fehérváry, Krisztina
2009 »Goods and State: The Political Logic of State-Socialist Material Culture.« *Comparative Studies in Society and History* 51(2): 426–459.
2013 *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- Fidelis, Malgorzata
2010 *Women, Communism, and Industrialization in Post-war Poland*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Fikfak, Jurij
1980 »Ideologija dr. romana.« *Problemi* 18(197): 113–123.
- Fine, Ben in Ellen Leopold
1993 *The World of Consumption*. London: Routledge.
- Fingerson, Laura
2006 *Girls in power: Gender, body, and menstruation in adolescence*. New York: State University New York Press.
- Frank, Mary Fox, Deborah G. Johnson in Sue V. Rosser, ur.
2006 *Women, Gender, and Technology*. Chicago: University of Illinois Press.
- Franklin, Ursula M.
1999 *The Real World of Technology*. Toronto: Anansi Press.
- Freidenfelds, Lara
2009 *The Modern Period: Menstruation in Twentieth-century America*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

- Friedman, Jonathan, ur.
1994 *Consumption and Identity*. Amsterdam: OPA.
- Funk, Nanette in Magda Mueller, ur.
1993 *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Gal, Susan
1994 Gender in the Post-socialist Transition: the Abortion Debate in Hungary. *East European Politics & Societies* 8: 256–286.
- Gal, Susan in Gail Kligman
2000 *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative – Historical Essay*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press.
- Gale, Cveta
1959 »Čedno oblečena tudi doma.« *Sodobno gospodinjstvo* 67–68(7–8): 219.
- Game, Ann in Rosemary Pringle
1984 *Gender at work*. London: Pluto Press.
- Gay, Paul du, Stuart Hall, Linda Janes, Hugh Mackay in Keith Negus
1997 »Proizvodnja pomena v potrošnji. Primer Sonyjevega Walkmana.« *Teorija in praksa* 34(4): 709–725.
- Geertz, Clifford
1988 *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Chrisler, Joan C.
2014 »Introduction.« V: *From Menarche to Menopause: The Female Body in Feminist Therapy*, ur. Joan C. Chrisler, 1–4. London in New York: Routledge.
- Ghodsee, Kristen
2004 »'Red Nostalgia?' Communism, Women's Emancipation, and Economic Transformation in Bulgaria.« *L'Homme Z. F.* 15(1): 23–36.
2005 *The Red Riviera: Gender, Tourism, and Postsocialism on the Black Sea*. Durham in London: Duke University Press.
2014 »Tale of 'Two Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism.« *History of the Present: A Journal of Critical History* 4(2): 115–142.
- Giddens, Anthony
1991 *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gilbert, Stefanie C. and Joel K. Thompson,
2002 »Body shame in childhood and adolescence.« V: *Body Shame: Conceptualising, Research and Treatment*, ur. Paul Gilbert and Jeremy Miles, 55–74. Hove in New York: Brunner-Routledge.
- Gille, Zsuzsa
2007 *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- Goffman, Ervin
1971 *Relations in Public: Microstudies of the public Order*. London: Penguin.
1978 [1959] *The presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth in New York: Penguin Books.
- Golub, Sharon
1992 *Periods: From Menarche to Menopause*. Newbury Park: Sage.
- Gombač, Maja
2011 »Modni péle méle« slovenske družbe v obdobju med svetovnimi vojnama. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Goričar, Jože
1980 »Petrošniška družba – petrošniško obnašanje.« *Zbornik znanstvenih razprav* 40: 79–90.
- Gosar, Anton
1989 »Structural Impact of International Tourism in Yugoslavia.« *GeoJournal* 19(3): 277–283.
- Grandits, Hannes
2010 »Yugoslavia as It Once Was: What Tourism and Leisure Meant for the History of the Socialist Federation.« V: *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, ur. Hannes Grandits in Karin Taylor, 367–402. Budimpešta in New York: Central European University Press.
- Habinc, Mateja
2004 *Ne le rožmarin za spomin: O spominskih predmetih in njihovem shranjevanju*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižnica).
2013 »Delovna tekmovalnost in prazniki. Strategije, taktiziranja in 'nujno zlo'.« V: *Politika praznovanja: Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*, ur. Božidar Jezernik, 69–90. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižnica).
- Hall, Stuart
2004 »Delo reprezentacije.« V: *Medijska kultura*, ur. Breda Luthar, Vida Zei in Hano Hardt, 33–96. Ljubljana: Študentska založba.
- Hammersley, Martyn
1993 »The rhetorical turn in ethnography.« *Social Science Information* 32(1): 23–37.
- Han, Stjepan
1956 »Proizvodnost gospodinjkega dela.« *Sodobno gospodinjstvo* 34–35: 166–167.
- Hansen, Marie C.
2014 »The subtle Trauma: Premenstrual Syndrome, Language, and Subjectivity.« V: *Fragments of Trauma and the Social Production of Suffering: Trauma, History and Memory*, ur. Michael O'Loughlin in Marilyn Charles, 149–168. London: Rowman and Littlefield.

Haraway, Donna J.

1991 *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. London in New York: Routledge.

2004 *The Haraway Reader*. London in New York: Routledge.

Hauser, Kitty

2005 »The Fingerprint of the Second Skin.« V: *Fashion and Modernity*, ur. Christopher Breward in Caroline Evans, 153–170. Oxford in New York: Berg.

Havens, Beverly in Ingrid Swenson

1988 »Imagery Associated with Menstruation in Advertising Targeted to Adolescent Women.« *Adolescence* 23(89): 89–97.

Heller, Agnes

1985 *The Power of Shame: A Rational Perspective*. London: Routledge & Kegan Paul.

Henderson, Karla A., M. Deborah Bialeschki, Susan M. Shaw in Valeria J. Freysinger

2003 *A Leisure of One's Own: A Feminist Perspective on Women's Leisure*. Oxford: Venture Publishing.

Himmelreich, Bojan

2008 *Pike, špekulanti in Trumanova jajca*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje.

Hindus, Maurice Gerschon

1962 *House without a Roof: Russia after 43 Years of Revolution*. London: Victor Gollancz.

Hofman, Ana

2009 »'When We Were Walking Down the Road and Singing': Rural Women's Memories of Socialism in Serbia.« V: *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, ur. Shana Penn in Jill Massino, 185–197. New York: Palgrave Macmillan.

2011 *Staging Socialist Femininity: Gender Politics and Folklore Performance in Serbia*. Leiden: Brill.

Horvat, Branko

1969 *An essay on Yugoslav Society*. New York: Iasp.

Hoven van, Bettina

2001 »Women at Work: Experiences and Identity in Rural East Germany.« *Area* 33(1): 38–46.

Hudales, Jože

2012 »Gorenje, ustvarjalnost in naša 'nacionalna bit'.« V: *Uf, industrija!*, ur. Aleksandra Berberih–Slana in Marjan Matjašič, 33–38. Maribor: Muzej narodne osvoboditve.

Hudales, Jože, ur.

2015 *Šenčur in šenčurjani okrog leta 1960: antropološko-sociološko gradivo ameriškega antropologa Joela M. Halperna iz leta 1961/62*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Hromadžić, Hajrudin

2008 *Konzumerizam: Potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Hrženjak, Majda

2007 *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Ibroscheva, Elza

2013 *Advertising, Sex, and Post-Socialism: Women, Media, and Femininity in the Balkans*. Maryland: Lexington Books.

Ilić, Stanko

1984 *Put u humano društvo: Od socijalizma ka komunizmu*. Beograd: Ekonomika.

Ingold, Tim

2007 *Lines: A Brief History*. London in New York: Routledge.

Jalušič, Vlasta

2002 »Between the Social and the Political: Feminism, Citizenship and the Possibilities of an Arendtian Perspective in Eastern Europe.« *European Journal of Women's Studies* 9(2): 103–122.

Jambrešić Kirin, Renata

2013 »Žene u formativnom socijalizmu.« V: *Refleksije vremena 1945–1955 (katalog razstave)*, ur. Jasmina Bavoljak, 182–201. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.

Jazbec, Marijana, ur.

2009 *Vse najboljše že 60 let: Interni časopis Mercator, d.d.* Ljubljana: Kadrovski sektor.

Jeraj, Mateja

2005 *Slovenske na prehodu v socializem: Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.

Jezernik, Božidar

2012 »Kje je pravo mesto za žensko: v hiši ali na volišču?« V: *Slovenke v dobi moderne*, ur. Mateja Tominšek Perovšek, Božidar Jezernik in Jože Hudales, 8–22. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Jogan, Maca

1986 »Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti.« V: *Ženske in diskriminacija*, ur. Maca Jogan, 67–83. Ljubljana: Delavska enotnost.

1995 »Redomestication of Women and Democratization in Postsocialist Slovenia.« V: *Family, Women, and Employment in Central-Eastern Europe*, ur. Barbara Lobodzińska, 229–236. London: Greenwood Press.

2004 »Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost.« *Teorija in praksa* 41(1–2): 361–376.

Johnston-Robeldo, Ingrid in Joan C. Chrisler

2013 »The Menstrual Mark: Menstruation as Social Stigma.« *Sex Roles* 68: 9–18.

Josephson, Paul R.

2010 *Would Trotsky wear a Bluetooth? Technological Utopianism under Socialism, 1917–1989*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Južnič, Stane

1998 *Človekovo telo med naravo in kulturo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kaganovsky, Lilya

2008 *How the Soviet Man was Unmade: Cultural fantasy and Male Subjectivity under Stalin*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Kalinšek, Metka

2003 »Menstruacija v vsakdanjem življenju ostaja tabu.« *Časopis za kritiko znanosti* 31(212): 32–42.

Kavčič, Bojan

1978 »Etnologija in vprašanje sodobnega okusa.« V: *Etnologija in sodobna slovenska družba*, ur. Janez Bogataj in Mitja Guštin, 62–67. Brežice: Posavski muzej Brežice.

Kirn, Gal

2014 *Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji*. Ljubljana: Sophia.

Klemenčič, Matjaž in Mitja Žagar

2004 *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A reference Sourcebook*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO.

Klemenčič, Vlado

2013 *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Kligman, Gail

1998 *The politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Los Angeles in London: University of California Press.

Knez, Irena in Dušan Primc

2012 »Tržno-komunikacijski splet Gorenja v 60 letih ustvarjanja.« V: *Uf, industrija!*, ur. Aleksandra Berberih-Slana in Marjan Matjašič, 39–52. Maribor: Muzej narodne osvoboditve.

Knight, Chris

1991 *Blood Relations: Menstruation and the Origins of Culture*. New Haven in London: Yale University Press.

Kremenšek, Slavko

1970 *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

1983 *Etnološki razgledi in dileme 1*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

Kohn, Melvin

1989 *Class and Conformity: A Study in Values*. London in Chicago: The University of Chicago Press.

Kolanović, Maša

2011 *Udarnik! Buntovnik? Potrošač ...: popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Ljevak.

2013 »Od kulture mase do masovne kulture.« V: *Refleksije vremena 1945–1955 (katalog razstave)*, ur. Jasmina Bavoljak, 166–179. Zagreb: Galerija Klovičevi dvori.

Kolešnik, Lilijana.

2012 »Hrvatska poslijeratna moderna umjetnost u jugoslavenskom kontekstu.« V: *Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950.–1974*, ur. Lilijana Kolešnik, 129–218. Zagreb: Inštitut za povijest umjetnosti.

Koleva, Daniela

2008 »'My life has mostly been spent working': Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria.« *Anthropological Notebooks* 14(1): 27–48.

2012 »Introduction: Socialist Normality: Euphemization of Power or Profanation of Power?« V: *Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions*, ur. Daniela Koleva, 7–34. New Brunswick in London: Transaction Publishers.

Kollontaj, Aleksandra Mihajlovna

1982 *Ženska v socializmu*. Ljubljana: krt.

Kopytoff, Igor

1986 »The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process.« V: *The social life of things: Commodities in cultural perspective*, ur. Arjun Appadurai, 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.

Kornai, János

1992 *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press.

Kozorog, Miha

2009 *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižica).

Krašovec, Primož

2010 »Rad, politika i socijalizam.« *Up underground* 17/18: 195–205.

Kregar, Rado

1937 *Naš dom: kako ga zgradimo (2. in 3. knjiga)*. Ljubljana: Žena in dom.

Kremenšek, Slavko

1970 *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

1983 *Etnološki razgledi in dileme 1*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

Krpić, Marta C.

1989 »Kuhinja prihodnosti na Domotehnici 89.« *Naša žena* 4: 47.

Kršić, Dejan

2012 »Grafički dizajn i vizualne komunikacije, 1950.–1975.« V: *Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950.–1974*, ur. Lilijana Kolešnik, 219–296. Zagreb: Inštitut za povijest umjetnosti.

Lahiri-Dutt, Kuntala

2015 »Medicalising menstruation: a feminist critique of the political economy of

- menstruational hygiene management in South Asia.« *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography* 22(8): 1158–1176.
- Lamont, Michèle
1992 *Money, Morals and Manners: The Culture of the French and the American Upper Middle-Class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lazarević, Žarko
2013 »Družba in gospodarstvo med obema vojnama (Vprašanja ravni modernizacij).« *Zgodovinski časopis* 67(1–2): 110–134.
- Leskovšek, Vesna
2015 »Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma.« V: *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarević, 42–60. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Levi-Strauss, Claude
1994 *Totemizem danes*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Lewin Hufnagel, Glenda
2012 *A History of Women's Menstruation from Ancient Greece to Twenty-First Century: Psychological, Social, Medical, Religious, and Educational Issues*. New York: The Edwin Mellen Press.
- Lipovšek, Marjan
1991 »Tihi, nepogrešljivi član gospodinjstva.« *Naša žena* (6): 52–53.
- Lobodzińska, Barbara
1995 »The Family and Working Women during and after Socialist Industrialization and Ideology.« V: *Family, Women and Employment in Central-Eastern Europe*, ur. Barbara Łobodzińska, 3–54. Westport: Greenwood Press.
- Lockwood, William G.
1975 *European Moslems: economy and ethnicity in Western Bosnia*. New York, San Francisco in London: Academic Press.
- Lorenčič, Aleksander
2012 *Prelom s starim in začetek novega: Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Luck, Kate
1993 »Trouble in Eden, Trouble with Eve: Women, Trousers & Utopian Socialism in Nineteenth-Century America.« V: *Chic Thrills: A Fashion Reader*, ur. Juliet Ash in Elizabeth Wilson, 200–212. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Lupton, Ellen
1993 *Mechanical Brides: Women and Machines from Home to Office*. New York: Princeton Architectural Press.
- Lury, Celia
1996 *Consumer Culture*. Cambridge in Oxford: Polity Press.
- Luthar, Breda
1996 »Ne tako visoka kultura– prepovedani užitki nakupovanja.« *Časopis za kritiko znanosti* 26(189): 117–130.
2002 »Homo ludens – Homo šoper: Uvod v potrošno kulturo.« V: *Cooltura: Uvod v kulturne študije*, ur. Aleš Debeljak, Peter Stankovič, Gregor Tomc, Mitja Velikonja, 245–264. Ljubljana: Študentska založba.
2004 »Nakupovanje in nadzorovanje: Fenomen 'Trst'.« *Javnost* 11: 107–124.
2006 »Remembering Socialism: On Desire, Consumption and Surveillance.« *Journal of Consumer Culture* 6(2): 229–259.
2010 »Shame, Desire and Longing for the West: A Case study of Consumption.« V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 341–377. Washington: New Academia.
- Luthar, Breda in Maruša Pušnik
2010 »Introduction: The Lure of Utopia: Socialist Everyday Spaces.« V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 1–33. Washington: New Academia.
- Lydall, Harold
1984 *Yugoslav Socialism: Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Lyle, Samantha A.
2008 »(Mis)recognition and the middle-class/bourgeois gaze: A case study of Wife Swap.« *Critical Discourse Studies* 5(4): 319–330.
- Macdonald, Sharon
2013 *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. London in New York: Routledge.
- Magagna, Victor V.
1989 »Consumers of Privilege: A Political Analysis of Class, Consumption & Socialism.« *Polity* 21(4): 711–729.
- Makarovič, Gorazd
1971 *Kič: vodnik po razstavi* (katalog). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
1995 *Slovinci in čas: odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina.
2002 »O vsebinah sintagme 'žensko delo'.« *Etnolog. Nova vrsta* 12: 63–80.
- Makarovič, Jan
1984 *Družbena neenakost, šolanje in talenti*. Maribor: Obzorja.
- Malešič, Cilka
1957 »Nekaj misli o nakupovanju.« *Sodobno gospodinjstvo* 39(3): 37–38.
1958 »Kaj vse vpliva na gospodarno uporabnost gospodinjskih strojev.« *Sodobno gospodinjstvo* 53(5): 139–141.

Mandić, Igor

1979 *Šok sadašnjosti: Pristup medijskoj kulturi*. Zagreb: Biblioteka komunikacijske znanosti.

Mandziuck, Roseann M.

2010 »Ending Women's Greatest Hygienic Mistake': Modernity and the Mortification of Menstruation in Kotex Advertising.« *Women's Studies Quarterly* 38(3–4): 42–62.

Markovčić, Ines

2009 »Menstrualni tabu – paradigmatična analiza.« *Monitor ISH* 11(1): 161–186.

Martin, Emily

1992 [1987] *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Beacon Street: Beacon Press.

Martin, Patricia Y.

2003 »'Said and Done' versus 'Saying and Doing': Gendering Practices, Practicing Gender at Work.« *Gender & Society* 17(3): 342–366.

Marx, Karl

[1919] *Kapital: Kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Massino, Jill

2009 »Workers under Construction: Gender, Identity, and Women's Experiences of Work in State Socialist Romania.« V: *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, ur. Shana Penn in Jill Massino, 13–31. New York: Palgrave Macmillan.

2012 »From Black Caviar to Blackouts: Gender, Consumption, and Lifestyle in Ceaușescu's Romania.« V: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, ur. Paulina Bren in Mary Neuburger, 226–249. Oxford in New York: Oxford University Press.

Matus, Jill L.

1995 *Unstable Bodies: Victorian Representations of Sexuality and Maternity*. Manchester: Manchester University Press.

Mauss, Marcel

1973 »The Techniques of the Body.« *Economy and Society* 2(1): 70–88.

1996 *Eseji o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis.

McClive, Cathy

2015 *Menstruation and Procreation in Early Modern France*. New York: Routledge.

McCracken, Grant David

1990 *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press.

McEuen, Melissa A.

2010 *Making War, Making Women: Femininity and Duty on the American Home Front, 1941–1945*. Georgia: Georgia Press.

McGaw, Judith A.

2003 »Why Feminine Technologies Matter.« V: *Gender & Technology: A Reader*, ur. Nina Lermant, Ruth Oldenziel in Arwen P. Mohun, 13–36. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Mead, Margaret

1961 [1928] *Coming of age in Samoa: A study of adolescence and sex in primitive societies*. London: Penguin Books.

Merkel, Ina

2008 »Alternative Rationalities, Strane Dreams, Absurd Utopias: On Socialist Advertising and Market Research.« V: *Socialist Modern: East German Everyday Culture and Politics*, ur. Katherine Pence in Paul Betts, 323–344. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Mesarič, Andreja

2005 »Pomen telesa za razumevanje oblačenja.« *Etnolog* 15: 29–44.

Mikula, Maja

2010 »Cross-Border Shopping in Former Yugoslavia, 1960s–1980s.« V: *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, ur. Hannes Grandits in Karin Taylor, 211–237. Budimpešta in New York: Central European University Press.

Milinkov, Smiljana

2014 »Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: retradicionalizacija društva vs. emancipacije na primeru Autonomne pokrajine Vojvodine.« *Narodna umjetnost* 51(2): 173–190.

Miller, Daniel

1987 *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford in New York: Blackwell.

1997 *Modernity: An Ethnographic Approach: Dualism and Mass Consumption in Trinidad*. Oxford in New York: Berg.

1998 *Material Cultures: Why Some Things Matter*. Chicago: University of Chicago Press.

1999 *A Theory of Shopping*. Cambridge: Polity Press.

2001 »The Poverty of Morality.« *Journal of Consumer Culture* 1(2): 225–243.

2005 »Introduction.« V: *Clothing as Material Culture*, ur. Susanne Küchler in Daniel Miller, 1–19. Oxford in New York: Berg.

2010 *Stuff*. Cambridge in Malden: Polity Press.

Miller, Daniel in Sophie Woodward

2012 *Blue Jeans: The Art of the Ordinary*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.

Miller, Daniel, Peter Jackson, Nigel Thrift, Beverley Holbrook in Michael Rowlands, ur.

1998 *Shopping, Place and Identity*. London: Routledge.

Millet, Kate

1985 »Seksualna politika.« V: *O ženski in ženskem gibanju*, ur. Mojca Dobnikar, 12–38. Ljubljana: Krt.

Misztal, Barbara A.

2002 *Informality: Social Theory and Contemporary Practice*. London in New York: Routledge.

Miyazaki, Hirokazu

2006 »Economy of Dreams: Hope in Global Capitalism and Its Critiques.« *Cultural Anthropology* 21(2): 147–172.

M. N.

1957 »Vprašanja in odgovori: Kako perem z novimi pralnimi sredstvi – detergenti?« *Sodobno gospodinjstvo* 38(2): 31–32.

Momčinović, Zdravko

1983 *Godišnji odmori i ostala odustvovanja s rada*. Zagreb: Informator.

Moor, Liz

2007 *The Rise of Brands*. Oxford in New York: Berg.

Moranda, Scott

2010 »Camping in East Germany: Making »Rough« Nature More Comfortable.« V: *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, ur. David Crowley in Susan E. Reid, 197–218. Evanston: Northwestern University Press.

Mrksić, Danilo

1986 Podela rada i stratifikacija jugoslovenskog društva. *Revijaza sociologiju* 16(1–4): 3–17.

Muršič, Rajko

1994 »Množična, sodobna kultura na etnološki način.« *Glasnik SED* 34(4): 27–32.

1997 »'Razkritje krinke': O lokalno-globalnih identifikacijah.« *Traditiones* 26: 223–234.

2000 *Trate vaše in naše mladosti: zgodba o mladinskem in rock klubu*. Ceršak: Subkulturni azil.

2008 »The Colourful Airwaves of Skopje: On Macedonian Radio Broadcasting and Its Prospects.« V: *Post-Yugoslav Lifeworlds* ur. Zmago Šmitek in Aneta Svetieva, 163–187. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižnica).

Mušič, Vladimir

1956 »Sodobno stanovanje v vrstni hiši.« *Sodobno gospodinjstvo* 100–107: 31–32.

Nanda, Serena

1999 *Neither Man nor Woman: The Hijras of India*. Belmont, Boston in Tokio: Wadsworth Publishing Company.

Nava, Mica

1997 »Modernity's Disavowal: Women, the City and the Department Store.« V: *The Shopping Experience*, ur. Pasi Falk in Colin Campbell, 56–91. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage.

Nepodpisano

1936 »Hlače so moderne in praktične.« *Praktična gospodinja* 3, 2. zvezek (julij 1936): 163.

1957 »Pralnik za kmečke gospodinje na Reki pri Pohorju.« *Sodobno gospodinjstvo* 44–45(9–10): 156.

1959 »Ali more moderna tehnika olajšati gospodinjska dela?« *Sodobno gospodinjstvo* 69(9): 243–245.

1960 »Nekaterim celjskim gospodinjam ni treba več prati doma.« *Sodobno gospodinjstvo* 3–4: 7.

1970 »Mini ili midi ili maxi.« *Svijet* 12(24): 6–7 in 36–7.

1975 »Brez sramežljivosti – potrebno je!« *Jana*, 4(4), 22. januar.

1976a »Za dobro počutje žensk.« *Jana*, 5(8), 25. februar.

1976b »Papir za vsakdanjo higieno.« *Naša žena* 12: 35.

1980 »Hlače: najudobnije (i najopasnije).« *Svijet*, 30. maj: 16–17.

1983 »Krvavo pomanjkanje higienskih vložkov.« *Jana*, 9. marec: 13–14.

1984 »Bela tehnika samo na ogled.« *Naša žena* 7/8: 5.

Neuburger, Mary

2000 »Veils, *Shalvari*, and Matters of Dress: Unravelling the Fabric of Women's Lives in Communist Bulgaria.« V: *Style and Socialism Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, ur. Susan E. Reid in David Crowley, 169–188. Oxford: Berg.

Neuburger, Mary

2012 »The Taste of Smoke: Bulgartabak and the Manufacturing of Cigarettes and Satisfaction.« V: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, ur. Paulina Bren in Mary Neuburger, 91–115. Oxford in New York: Oxford University Press.

Nikolić, Radomir in Pavle B. Jovanović, ur.

1976 *Društvene nejednakosti u socijalizmu*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka.

Normand, Brigitte le

2016 »The *gastarbajteri* as a Transnational Yugoslav Working Class.« V: *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubbs, 38–57. London in New York: Routledge.

Oakley, Ann

1974 *The Sociology of Housework*. New York: Pantheon Books.

2000 *Gospodinja*. Ljubljana: *cf.

2003 »Interviewing Women: A Contradiction in Terms.« V: *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief*, ur. Yvonna S. Lincoln in Norman K. Denzin, 243–264. Oxford: Altamira Press.

Odar, Karla

2010 *Delavci železarne Ravne v obdobju socializma in njihov način življenja*. Neobjavljeno doktorsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Oldenziel, Ruth

1999 *Making Technology Masculine: Men, Women and Modern Machines in America 1870–1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Oldenziel, Ruth in Karin Zachmann

2009 »Kitchens as Technology and Politics: An Introduction.« V: *Cold War Kitchen: Americanization, Technology, and European User*, ur. Ruth Oldenziel in Karin Zachmann, 1–29. Cambridge in London: The MIT Press.

Orehovec, Martina

1997 »Delo Istrank v Trstu.« *Etnolog* 7(58): 115–129.

1998 »(Informal) Women's Work in Istria: Between Earning a Living and Consumerism.« V: *MESS (Mediterranean Ethnological Summer School, Vol. 2)*, ur. Bojan Baskar in Borut Brumen, 85–94. Ljubljana: Inštitut za multikulturne raziskave.

2004 »Vmešavanje v življenja drugih: Zagate antropološkega raziskovanja na terenu na primeru študije žensk in dela v Istri.« *Etnolog* 14: 73–92.

Pantelić, Ivana

2011 *Partizanke kao građanke: Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Evoluta.

Papić, Žarana

1989 *Sociologija i feminizam: Savremeni pokret i misao o oslobođenju žena i njegov uticaj na sociologiju*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Parr, Joy

1997 »What Makes Washday Less Blue? Gender, Nation and Technology Choice in Postwar Canada.« *Technology and Culture* 38(1): 153–186.

Patico, Jennifer in Melissa L. Caldwell

2002 »Consumers Exiting Socialism: Ethnographic Perspectives on Daily Life in Post-Communist Europe.« *Ethnos* 67(3): 285–294.

Patico, Jennifer

2008 *Consumption and Social Change in a Post-Soviet Middle Class*. Washington: Stanford University Press.

Patterson, Patric Hyder

2011 *Bought & Sold: Living & Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Itaca in London: Cornell University Press.

Pelhan, Daša

1957a »Smisel modnih revij.« *Sodobno gospodinjstvo* 42(6): 93–94.

1957b »Kako se v skromnih razmerah oblečemo za slovesne prilike.« *Sodobno gospodinjstvo* 44–45(9–10): 225–226.

1958 »Problemi naše konfekcije.« *Sodobno gospodinjstvo* 52(4): 112–113.

Pence, Katherine

2008 »Women on the Verge: Consumers between Private Desires and Public Crisis.« V: *Socialist Modern: East German Everyday Culture and Politics*, ur. Katherine Pence in Paul Betts, 287–322. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Pence, Katherine in Paul Betts

2008 »Introduction.« V: *Socialist Modern: East German Everyday Culture and Politics*, ur. Katherine Pence in Paul Betts, 1–34. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Petrović, Tanja

2013 »Museum and Workers: Negotiating Industrial Heritage in the Former Yugoslavia.« *Narodna umjetnost* 50/1: 96–120.

2014 »Mourning the Lost Modernity: Industrial Labor, Europe, and (post)Yugoslav Post-socialism.« V: *Mirroring Europe: ideas of Europe and Europeanization in Balkan societies*, ur. Tanja Petrović, 91–113. Leiden in Boston: Brill.

Pink, Sarah

2007 »The Sensory Home as a Site of Consumption: Everyday Laundry Practices and the Production of Gender.« V: *Gender and Consumption: Domestic Cultures and the Commercialisation of Everyday Life*, ur. Emma Casey in Lydia Martens, 163–180. London: Ashgate.

Pirjevec, Jože

1995 *Jugoslavija: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa.

Popović, Jelena

1958 »Različne tkanine – različna sintetična pralna sredstva.« *Sodobno gospodinjstvo* 50(2): 42–44.

Popović, Miloje

1990 *Turistička Jugoslavija u Evropi*. Beograd: Turistička štampa.

Povoden, V.

1955 »Razbremenimo gospodinjke z mehanizacijo pranja.« *Sodobno gospodinjstvo* 15: 58–62.

1956 »O Odnosu tekstilne industrije do potrošnika.« *Sodobno gospodinjstvo* 31–32: 126–129.

Predan, Barbara

2012 »Zgodba o oblikovanju, zgodba o Gorenju.« V: *Uf, industrija!*, ur. Aleksandra Berberih–Slana in Marjan Matjašič, 53–58. Maribor: Muzej narodne osvoboditve.

Prinčič, Jože

1992 *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945–1956*. Novo mesto: Dolenjska založba.

1997 »Slovenski razvojni načrti v drugi Jugoslaviji – od jugoslovanskega k slovenskemu gospodarstvu.« V: *Od kapitalizma do kapitalizma: Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju*, ur. Neven Borak, Žarko Lazarević in Jože Prinčič, 263–512. Ljubljana: Cankarjeva založba.

2005a »Razvoj gospodarstva do začetka šestdesetih let.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Neven Borak in Jasna Fischer, 1002–1008. Ljubljana: Mladinska knjiga.

2005b »Razvoj gospodarskih panog.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Neven Borak in Jasna Fischer, 1081–1087. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- 2008a »Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva.« V: *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Prinčič, 21–46. Ljubljana: Založba ZRC.
- 2008b »Direktorska funkcija v jugoslovanskem socialističnem gospodarskem sistemu.« V: *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Prinčič, 57–101. Ljubljana: Založba ZRC.
- Puhar, Alenka
2004 *Prvotno besedilo življenja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Pušnik, Maruša
2010 »Flirting with Television in Socialism: Proletarian Morality and the Lust for Abundance.« V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 227–258. Washington: New Academia.
- P. A.
1974 »Petminutne menstruacije.« *Naša žena* 11: 51.
- P. D.
1957 »Pubertetnikova obleka – resno vprašanje.« *Sodobno gospodinjstvo* 44–45(9–10): 175–176.
1958 »Kakšno blago lahko kupimo v naših trgovinah.« *Sodobno gospodinjstvo* 49(1): 17.
- P. V.
1960 »Modna revija 60.« *Sodobno gospodinjstvo* 74(2): 50–52.
- Ramet, Sabrina P.
1992 *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
1999 »In Tito's Time.« V: *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ur. Sabrina P. Ramet, 89–105. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Ramšak, Mojca
2001 »Zgodbe iz obrobja: Vloge koroških podeželskih žensk v prvi polovici 20. stoletja.« *Etnolog (Nova vrsta)* 11: 91–126.
2002 »Znanost med objektivnostjo in grožnjo subjektivnosti: Vloga terenskih dnevnikov in empatije pri zapisovanju življenjskih zgodb.« *Traditiones* 31(2): 93–114.
2003 *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti.
- Ranke-Heinemann, Uta
1992 *Katoliška cerkev in spolnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Ravnik, Mojca
1981 *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Read, Rosie in Tatjana Thelen
2007 »Introduction: Social security and care after socialism: Reconfigurations of public and private.« *Focaal – European Journal of Anthropology* 50: 3–18.
- Redfern, Paul A.
2003 »A New Look at Gentrification: Gentrification and Domestic Technologies.« V: *The consumption reader*, ur. David B. Clarke, Marcus A. Doel in Kate M. L. Housiaux, 122–126. London in New York: Routledge.
- Regt, Marina de
2009 »About Cleanliness, Closeness and Reability: Somali and Ethiopian Domestic Workers in Yemen.« V: *Gender, Migration and the Public Sphere, 1850–2005*, ur. Marlou Schrover in Eileen Janes Yeo, 140–159. London in New York: Routledge.
- Reid, Susan E.
2007 »Gender and the Destalinisation of Consumer Taste in the Soviet Union Under Khrushchev.« V: *Gender and Consumption: Domestic Cultures and the Commercialisation of Everyday Life*, ur. Lydia Martens in Emma Casey, 49–69. Hampshire in Burlington: Ashgate.
- Rendla, Marta
2014 »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma.« V: *Med državo in trgom: cikli in prelomi v zgodovini*, ur. Nina Vodopivec, 111–141. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
2015 »Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji.« V: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, 172–199. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Repe, Božo
1998 »'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka': Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni.« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 2: 90–96.
2008 *Stolet organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem: od Deželne zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem Turistično gostinske zbornice*. Ljubljana: Turistično gostinska zbornica Slovenije.
- Riessman, Catherine Kohler
1987 »When Gender is not Enough: Women Interviewing Women.« *Gender & Society* 2(1): 172–207.
- Rigler, Franc
1956 »Glavni higienik v naši družini je bil in bo žena.« *Sodobno gospodinjstvo* 27: 36–37.
- Rihtman-Auguštin, Dunja
2001 »O upravljanju z ritmi časa.« V: *Zemljevidi časa = Maps of Time: Zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*, ur. Zmago Šmitek in Borut Brumen, 145–155. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.
- Ritchie, Donald A.
1995 *Doing Oral History*. New York: Twayne Publishers.

Roberts, Tomi-Ann

2004 »Female Trouble: The Menstrual Self-Evaluation Scale and women's self-objectification.« *Psychology of Women Quarterly* 28: 22–26.

Rubin, Eli

2008 *Synthetic Socialism: Plastics & Dictatorship in the German Democratic Republic*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Sagoff, Mark

2001 »Do we Consume Too Much?« V: *Consumption: Critical Concepts in the Social Sciences (Volume I: Theory and Issues in the Study of Consumption)*, ur. Daniel Miller, 435–452. London in New York: Routledge.

Saksida, Stane

1970 »Potrošnja in statusna stratifikacija.« V: *Izbor socioloških razprav*, ur. Peter Jambreč, Peter Klinar, Zdenko Roter, Zdravko Mlinar in Renata Mejak, 129–134. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Saphiro, Eve

2007 »Drag Kinging and the Transformation of Gender Identities.« *Gender & Society* 21(2): 250–271.

Savage, Mike

2000 *Class Analysis and Social Transformation*. Buckingham: Open University.

Savage, Mike, Gaynor Bagnall in Brian Longhurst

2001 »Ordinary, Ambivalent and Defensive: Class Differentiation in the Northwest of England.« *Sociology* 35(4): 875–892.

Sayer, Andrew

2005a *The Moral Significance of Class*. Cambridge: University Press.

2005b »Class, Moral Worth and Recognition.« *Sociology* 39(5): 947–963.

Sayer, Karen in Gail Fisher

1997 »Something Vaguely Heretical: Communicating across Difference in the Country.« V: *Class Matters: Working-Class Women's Perspectives on Social Class*, ur. Pat Mahony in Christine Zmroczek, 55–66. London: Taylor & Francis.

Scarboro, Cristofer A.

2007 *Living Socialism: The Bulgarian Socialist Humanist Experiment*. Neobjavljeno doktorsko delo. Illinois: University of Illinois.

Schor, Juliet B.

1992 *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*. New York: BasicBooks.

1998 *The Overspent American: Why We Want What We Don't Need*. New York: Harper Perennial.

2000 »Towards a New Politics of Consumption (1999).« V: *The Consumer Society Reader*, ur. Juliet B. Schor in Douglas B. Holt, 446–462. New York: The New Press.

2006 »Overturning the Modernist Predictions: Recent Trends in Work and Leisure in the OECD.« V: *A Handbook of Leisure Studies*, ur. Chris Rojek, Susan M. Shaw in A. J. Veal, 203–215. London: Palgrave Macmillan.

Schor, Juliet B. in Douglas B. Holt

2000 »Introduction: Do Americans Consume too Much?« V: *The Consumer Society Reader*, ur. Juliet B. Schor in Douglas B. Holt, 7–21. New York: The New Press.

Schwartz Cowan, Ruth

1983 *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*. New York: Basic Books.

Scribner, Charity

2003 *Requiem for Communism*. Cambridge in London: The MIT Press.

Senjković, Reana

2008 *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Shields, Robert

1992 »The individual, Consumption Culture and the Fate of Community.« V: *Lifestyle Shopping: The Subject of Consumption*, ur. Robert Shields, 99–113. London in New York: Routledge.

Shostak, Marjorie

1981 *Nisa: The Life and Words of a !Kung Woman*. New York: Vintage Books.

Shott, Susan

1979 »Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis.« *American Journal of Sociology* 84(6): 1317–1334.

Shove, Elizabeth

2003 *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Oxford: Berg.

Simons, William B., ur.

1980 *The Constitutions of the Communist World*. Maryland: Sijthoff & Noordoff.

Sirše, Janez

1982 »Organiziranost turizma in opredelitev nosilcev njegovega dolgoročnega razvoja v Sloveniji.« V: *Turizem v slovenskem gospodarstvu in njegova vloga v dolgoročnem razvoju SR Slovenije (Drugi zvezek)*, ur. Peter Ogorelec, Janez Planina in Janez Sirše, 24–27. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.

Sivulka, Juliann

2001 *Stronger Than Dirt: A Cultural History of Advertising Personal Hygiene in America, 1875–1940*. New York: Humanity Books.

Skeggs, Beverley

1997 *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications.

- 2004 *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
- 2005 »The Making of Class and Gender Through Visualising Moral Subject Formation.« *Sociology* 39: 965–982.
- Slater, Don
1997 *Consumer Culture and Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, Bonnie G., ur.
2008 *The Oxford Encyclopedia of Women in World History (vol. 4)*. Oxford in New York: Oxford University Press.
- Soldatić, Dalibor in Miodrag Džuvarević
1971 *1+1=2: Ponašanje i odjevanje: ključ do uspjeha*. Beograd: Tehnička štampa.
1973 *Poslovni bonton*. Beograd: SOP.
- Southerton, Dale K.
2002 »Boundaries of 'Us' and 'Them': Class, Mobility and Identification in a New Town.« *Sociology* 36(1): 171–193.
- Spencer, Jonathan
1989 »Anthropology as a kind of writing.« *Man* 24(1): 145–164.
- Spiler, Franc
1956 »Slovenska imena novih gospodinskih aparatov.« *Sodobno gospodinjstvo* 28: 50–51.
Spoznaj domovino in še bolj jo boš ljubil: Zbornik Počitniške zveze Jugoslavije.
1955 Ljubljana: Počitniška zveza Jugoslavije, glavni odbor Slovenije.
1958 Ljubljana: Počitniška zveza Jugoslavije, glavni odbor Slovenije.
- Squires, Judith
2009 *Spol v politični teoriji*. Ljubljana: Krtina.
- Stanley, Liz
1992 *The auto/biographical I*. Oxford in New York: Manchester University Press.
- Starc, Gregor
2010 »Sportsmen of Yugoslavia, Unite: Workers' Sport between Leisure and Work.« V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 341–377. Washington: New Academia.
- Statistični letopis SR Slovenije
1953 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1965 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1973 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1975 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1976 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1982 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1985 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1989 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
1990 Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.
- Steiner, Franz
2004 [1956] *Taboo*. Oxon: Routledge.
- Stitzel Judd
2005 *Fashioning Socialism: Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*. Oxford in New York: Berg.
- Stokes, Raymond G.
2000 *Constructing Socialisms: Technology and Change in East Germany, 1945–1990*. Baltimore in London: The Johns Hopkins University Press.
- Sutcliffe, Anthony
2014 *An Economic and Social History of Western Europe Since 1945*. London in New York: Routledge.
- Swafford, Kevin
2007 *Class in Late-Victorian Britain: The Narrative Concern with Social Hierarchy and its Representation*. New York: Cambria Press.
- Šadl, Zdenka
2002 »Emocionalno delo in intimni odnosi v pozni moderni.« *Družboslovne razprave* 39: 59–71.
- Šermazanov, Aleksej
1959 »Poraba električne energije za gospodinjstvo v Sloveniji.« *Sodobno gospodinjstvo* 65(5): 133–136.
- Šircelj, Jože
1992 *Moderni poslovni bonton*. Ljubljana: ČZP Delo, Slovenske novice.
- Škerlj, Božo
1962 *Ljudstva brez kovin*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Šmitek, Zmago
1977 »Mitologija industrijske družbe.« *Glasnik SED* 17(2): 17–19.
- Šribar, Renata
2004 *O menstruaciji: telo v diskurzu, diskurz v telesu*. Ljubljana: Delta.
- Štiblar, Franjo
1989 »Financiranje investicij z zadolževanjem v tujini.« *Teorija in praksa* 26(8–9): 1098–1101.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec
2008 *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Šušteršič, Jernej
1978 »Etnologija in turizem.« V: *Etnologija in sodobna slovenska družba*, ur. Janez Bogataj in Mitja Guštin, 101–108. Brežice: Posavski muzej Brežice.

Šušar, Stipe

1970 *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*. Zagreb: Školska knjiga.

Švab, Alenka

1998 »'To si enostavno morala imeti!' – nakupovalni turizem v vzhodni Evropi.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 26(189): 131–143.

2002 »Consuming Western Image of Well-Being – Shopping Tourism in Socialist Slovenia.« *Cultural Studies* 16(1): 63–79.

Taylor, Karin in Hannes Grandits

2010 »Tourism and the Making of Socialist Yugoslavia: An Introduction.« V: *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, ur. Karin Taylor in Hannes Grandits, 1–30. Budimpešta in New York: Central European University Press.

Thelen, Tatjana

2011 »Shortage, fuzzy property and other dead ends in the anthropological analysis of (post)socialism.« *Critique of Anthropology* 31(1): 43–61.

1985 *The Role of Women in the Development of Socialist Self-managing Yugoslavia: National Report of Yugoslavia on the Achievements in Promoting the Status and Role of Women during the UN Decade for Women*. Beograd: Srboštampa.

Theuerschuh, Ivan

1958 *Poglejmo v zrcalo kakšni smo: misli in nasveti o življenju v družbi*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

Thiessen, Ilká

2007 *Waiting for Macedonia: Identity in a Changing World*. Peterborough: Broadview Press.

Thompson, Paul

2000 *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford in New York: Oxford University Press.

Tivadar, Blanka

1996 »Medicinski govor o ženski.« V: *Spol:Ž*, ur. Lenca Bogovič in Zoja Skušek, 68–98. Ljubljana: ISH.

2009 »Naša žena med željo po limonini lupinici in strahom pred njo: zdrava prehrana v socializmu.« *Družboslovne razprave* 25(61): 7–23.

Tivadar, Blanka in Andreja Vezovnik

2010 »Cooking in Socialist Slovenia: Housewives on the Road from a Bright Future to an Idyllic Past.« V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday life in socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 379–405. Washington: New Academia.

Tomšič, Vida

1954 »Iz zveznega posvetovanja o gospodinjstvem šolstvu v Ljubljani.« *Sodobno gospodinjstvo* 7: 98–101.

1955 »Kako gledamo socialisti na gospodinjstvo in njegov razvoj.« *Sodobno gospodinjstvo* 2(13–14): 2–8.

1958 »Stanovanjska skupnost – oblika lastne skrbi za sebe.« *Sodobno gospodinjstvo* 51(3): 66–67.

1980 *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*. Ljubljana: Delavska enotnost in Naša žena.

Trouton, Ruth

1998 [1952] *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950*. London in New York: Routledge.

Tsing, Anna

2009 »Supply Chains and the Human Condition.« *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 21(2): 148–176.

Todorova, Maria

1993 »The Bulgarian case: Women's Issues or Feminist Issues.« V: *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Nanette Funk in Magda Mueller, 30–38. New York in London: Routledge.

Turner, Bryan

1991 *Regulating Bodies: Essay in Medical Sociology*. London: Routledge.

2008 *The Body and Society: Explorations in Social Theory*. Nottingham: Trent University.

Urry, John

2002 *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London in New Delhi: Sage.

2004 »Tourism, Travel and the Modern Subject.« V: *Tourism: Critical Concepts in the Social Sciences*, ur. Stephen Williams, 3–14. London in New York: Routledge.

Uskoković, Djordjije

1973 *Sociologija i društvena nejednakost*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Ussher, Jane M.

2006 *Managing the Monstrous Feminine: Regulating the reproductive Body*. London in New York: Routledge.

Valocchi, Stephen

2005 »Not Yet Queer Enough: The Lessons of Queer Theory for the Sociology of Gender and Sexuality.« *Gender & Society* 19(6): 750–770.

Van Maanen, John

1988 *Tales of the Field: On Writing Ethnography*. Chicago: The University of Chicago Press.

Verdery, Katherine

1994 »From Parent-State to Family Patriarch: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe.« *East European Politics and Societies* 8(2): 225–255.

1996 *What was Socialism and What Comes Next?* Princeton in New Jersey: Princeton University Press.

Verginella, Marta

1990 »Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 44(2): 171–197.

2006 *Ženska obrobja: Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana. DELTA.

Vidmar Horvat, Ksenija

2010 »Consuming European identity: The inconspicuous side of consumerism in the EU.« *International Journal of Cultural Studies* 13(1): 25–41.

Vodopivec, Nina

2001 »Sem delavka, mati, gospodinja.« *Etnolog. Nova vrsta* 11: 69–90.

2007 *Labirint postsocializma: Socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: ISH publikacije.

2012 »On the Road to Modernity: Textile Workers and Post-socialist Transformations in Slovenia.« *History* 97(328): 609–629.

2014 »Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe.« *Ars & humanitas* 8(1): 136–150.

2015 »Od niti in majice do družbenega standarda: pogled v socialistično tovarno.« V: *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarević, 114–129. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Vostral, Sharra L.

2008 *Under Wraps: A history of menstrual hygiene technology*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.

Vučetić, Radina

2012 *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Glasnik.

Wajcman, Judy

1991 *Feminism Confronts Technology*. Cambridge: Polity Press.

Walkerdine, Valerie

1997 *Daddy's Girl: Young Girls and Popular Culture*. London: Macmillan.

2011 »Shame on You! Intergenerational Trauma and Working-Class Femininity on Reality Television.« V: *Reality Television and Class*, ur. Helen Wood in Beverly Skeggs, 225–236. Basingstoke in New York: Palgrave in Macmillan.

Walkerdine, Valerie in Helen Lucy

1989 *Democracy in the Kitchen: regulating mothers and socialising daughters*. London: Virago.

Weber, Max, Hans H. Gerth in Charles Wright Mills

1946 *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.

Weideger, Paula

1978 *Female cycles*. London: The Women's Press.

Wessely, Anna

2002 »Travelling People, Travelling Objects.« *Cultural Studies* 16(1): 3–15.

Wilk, Richard

2001 »Consuming Morality.« *Journal of Consumer Culture* 1(2): 245–260.

Williams, Bernard

1993 *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press.

Williams, Raymond

1992 [1961] *The Long Revolution*. London: The Hogarth Press.

Wilson, Elizabeth

1992 »The invisible flâneur.« *New Left Review* 191: 90–110.

Wolcott, Victoria W.

2001 *Remaking Respectability: African American Women in Interwar Detroit*. North Carolina: The University of North Carolina Press.

Woodward, Sophie

2005 »Looking Good: Feeling Right – Aesthetics of the Self.« V: *Clothing as Material Culture*, ur. Susanne Kuchler in Daniel Miller, 21–40. Berg: Oxford in New York.

2007 *Why Women Wear What They Wear*. Oxford: Berg.

Woodward, Susan

2003 »The political economy of ethno-nationalism in Yugoslavia.« *Socialist Register* 39: 73–92.

Wouters, Cas

2007 *Informalization: Manners & Emotions since 1890*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage.

Yeomans, Roy

2010 »From Comrades to Consumers: Holidays, Leisure Time, and Ideology in communist Yugoslavia.« V: *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*, ur. Hannes Grandits in Karin Taylor, 69–105. Budimpešta in New York: Central European University Press.

Young, Iris M.

2005 *On Female Body Experience: »Throwing Like a Girl« and Other Essays*. New York: Oxford University Press.

Yurchak, Alexei

2005 *Everything Was Forever, Until It Was No More*. New Jersey: Princeton University Press.

Zatlin, Jonathan R.

2007 *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*. Washington: Cambridge University Press.

Zaviršek, Darja

2003 »Luna polna, jaz pa bolna, luna prazna, jaz pa blazna: psihoanaliza in antropologija o menstruaciji.« *Časopis za kritiko znanosti* 31(212): 53–66.

Zelmanovič, Đorđe

1990 [1962] *Ilustrirani bonton & protokol*. Maribor: Obzorja.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI_ZAL/0733 Mercator Ljubljana

– Razni zapiski, leti 1979 in 1984.

- Razširjen komercialni sestanek, leta 1980, 1981, 1983 in 1985.
- Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina, leto 1986.

Zukin, Sharon

2008 [1975] *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*. Cambridge, New York in New Delhi: Cambridge University Press.

Žagar Grgič, Janja

2006 »Primerno in lepo skozi bonton.« *Etnolog* 16: 53–74.

2011 *Osební videz: izbira in komunikacija*. Neobjavljeno doktorsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Železnik, Neva

1980 »Prva menstruacija.« *Naša žena* 12: 30.

Žibert, Franc

1975 »Neenakost v razdelitvi osebnih dohodkov v Jugoslaviji.« *Ekonomski revija* 26(1): 60–71.

Živanov, Sava

1978 »Protidogmatizem naše revolucije je odprl pota samoupravljanju.« V: *Socialistično samoupravljanje v Jugoslaviji*, ur. Toma Rasulić, 25–34. Beograd: Četrvti julij (Kultura).

Žnidaršič, Sabina

1996 »Zgodovina menstruacije ali zgodovina moškega čudenja?« V: *Spol: Ž*, ur. Lenca Bogovič in Zoja Skušek, 7–24. Ljubljana: ISH.

2003 »Menstruacija postane javni problem.« *Časopis za kritiko znanosti* 31(212): 67–68.

7 Imensko in stvarno kazalo

AFŽ 31, 80, 99, 262

akter 14, 221, 282

alternativni sistem 162, 226

Amerika 241

analiza 30–1, 34, 61

antropologija 11, 41, 367; *glej tudi* kulturna; sodobna

Appadurai, Arjun 13, 41, 214, 217

Avstrija 19, 67, 69, 105, 132, 197, 215, 216–7, 219, 220, 222–4

avtoriteta 14, 23, 32, 128, 230, 244, 246, 249, 259, 261, 274, 305

Barthes, Roland 28

Bartlett, Djurdja 92, 151, 215, 243, 255, 256, 263–4, 266, 278, 354

Beograd 16, 123, 135–6, 207, 210, 232, 238, 246, 257, 276, 345

biti spoštovanja vreden 128–9, 164, 188–9, 369

blago 14, 135, 153–4, 178, 220, 219, 241, 252, 234–5, 264–5, 269, 295

bonton 33, 236, 239, 240, 250, 252, 254, 260, 264, 271, 274, 292; *glej tudi* manire

Bourdieu, Pierre 13, 80, 150, 162, 248, 260, 267, 269, 285, 290, 294, 298, 301

centralizacija 131, 347

centrifuga 51, 66–7, 71, 74

čas

prosti čas 30, 21, 64, 90–3, 94, 97, 98, 102–3, 170–83, 186–7, 193, 196, 202, 213, 369; delo 30, 32, 38, 40, 45, 51, 53, 58, 64, 77, 80–83, 85, 87, 92–93, 99, 102–4, 108, 120, 122, 124–6, 128, 130, 135, 139, 143, 172–5, 178–9, 184–9, 254, 350–1; potrošnja 11, 13, 14, 32, 36, 38, 42, 60–1, 74, 90, 147, 149–50, 213, 217, 115, 321, 347; *glej tudi* tok časa; prostočasne aktivnosti; dopust, prazniki

časopis: *Sodobno gospodinjstvo* 31, 33, 56–7, 85, 103, 264–6; *Tovariš* 30, 78, 95, 98, 105

dekoracija ženskega telesa 261, 302

delavsko samoupravljanje 212, 137

delo

gospodinjstvo 30, 40, 45, 77, 78, 80–3, 87, 92–3, 103–4, 187–8, 192, 254; plačano 93, 126, 143, 158, 186; neplačano 93; udarniško 143; industrijsko 172; delavke 45, 77, 129, 137, 144, 146, 171, 185, 186, 189, 190, 236, 252, 266, 311, 349; delavci 21, 45, 68, 121, 137, 157–8, 170, 179, 180, 186; *glej tudi* delovna etika; delovno okolje

demokracija 16, 27, 137, 161; demokratizacija 214, 258, 272; *glej tudi* politične reforme

demokratični luksuz 43

demokratizacija neformalnosti 258

diderojeva enota 280; *glej tudi* diderojev učinek

direktor 21, 32, 130, 135, 138, 141, 142, 157, 178, 184, 190, 203

- diskurz
- politični in ekonomski 27; državni 28; oglaševalski 88; javni 30; svetovalni 34;
 - paramedicinski in/ali higienski 34; moralni 110; *glej tudi* diskurzivna orodja
- dobrine 32, 63, 90, 92, 116, 147, 150, 162, 220, 225, 268, 285, 288, 294, 313, 363, 364, 186
- Dol pri Ljubljani 30
- dom za ostarele 24, 40, 47, 72, 75, 119
- Domžale 157, 342, 346
- dostojanstvo 189, 190, 281, 318–9, 321, 344, 362
- Drugi 291
- druga svetovna vojna 17, 18–9, 23, 27, 54, 61, 82, 106, 113, 120, 123, 162, 206, 234, 236, 240, 242, 255, 262, 272, 300, 328, 332, 348, 364, 367, 372
- družbeni kontekst 14, 25, 308
- družbeni razred
- srednji 107, 201, 203, 272, 281, 294, 362, višji 301, 362; delavski 203, 282–3, družbena mobilnost 99, 163; družbeno razslojevanje 101, 213, 282, 284, 290, 369, 370, 371;
 - družbeni status 13, 20, 87, 103, 121, 280, 284; antistatus 300; družbena diferenciacija 101;
 - glej tudi* klasificiranje; reprodukcija; družbene hierarhije; neenakosti; stratifikacija
- družbenoekonomski sistem 17
- družbeno pozicioniranje 129, 179, 282, 285, 289, 293, 298, 370 *glej tudi* (samo)umeščanje
- država
- državljeni 14, 21, 61, 73, 88, 113, 153, 172, 176, 201, 212, 214, 216, 221, 243, 244, 256, 288, 310, 313, 363; vzhodnoevropske države 16, 215 243; zahodnoevropske države 260; državne politike 32
- dvojna obremenjenost 185, 190
- ekonomija
- planska 16; jugoslovanska 16, 284; tržna 21, 159, 191, 226
- ekonomska kriza 21–2, 43, 345
- ekonomska rast 21, 198, 283
- elektrifikacija 15, 58–9, 60
- emancipacija žensk 32, 80, 88, 125–7, 230, 238, 262, 287, 332, 334, 343, 361
- enakopravnost 125, 186, 188, 192, 252
- Entwistle, Joanne 233, 250–5, 257, 268
- etnografske raziskave
- terensko delo 24; življenjepisno gradivo 26; pripovedi 14, 23, 26, 31, 43, 113, 128, 155, 161, 171, 226, 281, 306, 309; predsodki 28, 198, 325, 365
- etnografsko pisanje 25
- Evropa
- vzhodna 19, 90, 185, 243, 277, 283; zahodna 221
- feminizem 256, 363
- formalno 186, 249, 253; *glej tudi* neformalno
- generacija 23, 26, 28, 81, 82–3, 86, 90, 100, 113, 114–5, 116–7, 120, 162–3, 164–5, 169, 174, 177, 191, 192–3, 207, 231, 242, 245, 249, 262, 274, 189, 300, 307, 311, 315–6, 325, 328, 344, 364–5, 368–9, 371
- gospodarstvo
- jugoslovansko 16–7, 61; gospodarska panoga 17, 196; gospodarska rast 18, 116
- habitus 201, 249, 251, 258, 289, 295, 298
- hegemonična moškost 83
- Helios (Tovarna barv, lakov in umetnih smol Marx-Engels Količevo) 120, 130–1, 134, 140, 147, 156–8, 175, 198, 203–4
- hlače 32, 77, 120, 230–1, 233, 234–7, 239–241, 242, 244–5, 246, 248–51, 253–60, 266–7, 272, 303, 307, 321, 322, 340, 351, 358, 370
- hladna vojna 27, 73, 263
- ideal snežo bele barve 106, 113, 368
- identiteta 122, 148, 186, 189, 244, 249, 282, 288, 297, 305, 371; *glej tudi* delavska
- ideologija v 15, 41–2, 72, 16–7, 121, 125, 143, 146, 174, 193, 240, 259, 286, 288, 355, 356
- kapitalizem 27, 30, 37, 43, 61, 72, 74, 93, 159, 160, 163, 192, 226, 371; socialistična 42, 72, 117, 143, 174, 249, 259, 369; marksistično-leninistična 121, 171; *glej tudi* uradne ideologije
- industrializacija 12, 28, 59, 61, 81, 122, 196, 205, 213, 283, 290
- inflacija 22, 198
- Ingold, Tim 297–8
- Iniciativa za demokratični socializem 161, 164
- interpretacije 26, 29, 33, 113, 280, 282, 284, 370
- intersekcionalnost 296: *glej tudi* intersekcionalna perspektiva
- intervjuji
- nestrukturirani 23–4; polstrukturirani 24
- Italija 19, 69, 71, 93, 105, 132, 196–7, 200, 203, 211, 214, 216–9, 220, 222–5, 276, 279, 305, 325, 346
- izdelovanje ženskosti 149
- izobrazba 20, 27, 31, 42, 54, 103, 123, 124, 158, 162, 171, 212, 235, 281, 282, 284, 295, 314, 342
- izpogajanje 15, 12, 123
- javne pralnice 31, 47, 49, 52, 55, 57, 58, 60–1, 65, 99, 107
- Jugoslovani 30, 211–2, 215, 347; *glej tudi* jugoslovanski
- jugoslovanska tovarna barv JUB 48
- JUS 241–2
- kakovost 19, 31, 45, 74, 141, 146, 203, 212–3, 216, 218, 241, 242, 307, 327
- kapitalizem 163, 192, 226, 371
- Karl Marx 36, 268
- kavbojke 119, 233, 240, 254, 256, 258–9, 260, 303, 306; blagovne znamke: Levi's 256; Lee Cooper 256
- KNOJ – Korpus narodne obrambe Jugoslavije 48
- Koleva, Daniela 14–5, 28, 82, 121, 143, 174, 188
- Komunistična partija 48, 91, 120, 288, 299
- komunizem 42, 107, 145
- konfekcija 33, 151, 231, 241–2, 287, 295
- kredit 22, 68, 70, 127, 135, 153–4, 217
- krznen plašč 279, 280, 299, 300–1, 362
- kulturni konstrukt 32, 312–3
- leto 1945 30, 59, 120, 194, 262

leto 1991 31, 223–4
 ličila 33, 149–50, 271–2, 274–5, 287, 290
 linije duhov 297–8; *glej tudi* linije prepleta; sled; voz; preplet
 linije habituiranih življenjskih izkušenj 289, 298
 Ljubljana 24, 30, 31–2, 36, 37, 40, 48, 51–2, 57–8, 62, 68, 70, 81, 89, 120, 126, 131, 141–2, 148, 151, 155, 176, 180–1, 200, 204, 219, 231–2, 234, 242, 244–6, 256, 277, 281, 290, 293, 295–6, 299, 301, 315, 321, 323–4, 336–7, 345
 materialna kultura 13, 14, 73, 219, 220, 244, 269, 280, 363, 371
 materialne dobrine 13, 309, 371
 materialni predmeti
 intimni 347; trivialni 308, 313, 362
 materinstvo 27, 82, 99, 183, 188, 354
 mehanizacija pranja 53
 menedžment 17
 menstruacija
 menstrualna higiena 34, 308–9, 310, 331, 333, 340, 342–3, 344, 351, 361–2, 366;
 menstrualna kri 343–4, 350, 358; menstrualni proizvodi 34, 309, 310, 344
 Mercator 142, 156, 158, 160, 180–1, 210, 324
 Miller, Daniel 13–4, 149, 155, 269, 272, 292, 321
 množična kultura 13
 množična potrošna družba 371
 model reprezentacije 28
 modernizacija 24, 61, 81, 93, 213
 modernost 70
 morala 286, 293, 309, 361
 moralni ugled 33; *glej tudi* moralna vrednost; družbena vrednost; samospoštovanje
 nacionalizacija 59, 243
 načelo »bratstva in enotnosti« 201
 nakupovanje čez mejo 216–8, 223, 225–6
 Nemška demokratična republika (NDR) 43
 neoliberalizem 191
 normalizacija 363
 norme 15, 145, 257–8, 269, 305, 317
 nostalgija 159, 163
 oblačilne prakse 262, 295
 obleka 50, 107, 151–2, 233, 243–4, 251–2, 254–5, 264, 268–9, 271, 273, 296, 304, 358, 362
 oblačilni okus 251, 286; oblečena telesa 233; oblačilni videz 262, 286; oblačilna kultura
 oglas 28–9, 30–1, 34, 55, 57, 65, 69, 70, 78, 80, 94, 96, 98, 99, 104, 109, 111, 309, 311, 330, 331–6, 339, 340, 344, 348, 349, 350, 358, 360–3, 366
 osamosvojitve Slovenije 31, 34, 141, 191, 224, 370
 partizanke 235
 partizani; v partizanih 48, 116, 235, 262, 277, 374
 patriarhat 28

Patterson, Patric 12, 68, 80, 146, 214, 223, 283
 plansko gospodarstvo 54, 59
 decentralizacija 131, 347; politične reforme 196
 podjetja: Elektro Ljubljana 32, 230, 232, 244; Hidromontaža 53; Slovenija sadje 31, 119, 113, 132, 134, 137, 139, 140–2, 150, 173, 176–81, 193, 199, 200, 208–11, 245, 278, 352
 podrejenost 28, 92, 137, 221, 356
 politika 28, 126, 172, 215, 286
 socialistične politike 15; jugoslovanska 16
 pomanjkanje 294, 314, 318, 344, 346, 347
 Ponte Rosso 224
 postsocializem 26, 27, 221, 226, 370
 potrebe 18, 41–2, 81–2, 136, 188, 194, 225, 278, 308, 328
 nujne 41; življenjske 41; osnovne 41–2, 126, 313, 347; avtentične; naravne 41; umetne 41;
 resnične; lažne 43; fiktivne 42; materialne 278, 364; *glej tudi* zadovoljevanje; ideologija;
 ljudske; političen nadzor nad potrebami
 potrošnja 11–4, 32, 36, 42, 60–1, 74, 90, 147, 149, 150, 213, 217, 220, 223, 263, 283, 321, 342
 kultura 87, 113, 149, 218; nakupovanje 13, 37, 41, 69, 93, 119, 146, 149, 155, 193, 213, 216–9,
 222–3, 224–6, 263, 214, 218, 299, 323, 364, 369; potrebe 18, 41, 42, 43, 81–2, 136, 188, 225,
 266, 278, 308, 319; potrošništvo 12, 30, 146, 213, 215, 217, 300, 367; *glej tudi* popularna
 kultura; ženske; predmet; osebna; široka; razkazovalna
 prakse 11, 17, 29, 128, 150, 162, 176, 262, 268, 295, 362
 potrošne 31, 118, 145, 221; patriarhalne 32
 pralni prašek 49, 57, 62, 78, 80, 105–6, 112, 145, 220, 345
 blagovne znamke: Net Efekt 80; Bio Mat 79, 80; Radion 50, 106; Faks Helizim 109, 110; Malbi 111
 pralni stroj 18–9, 24, 30–1, 40–5, 47, 50–3, 55–8, 69–80, 83–90, 93–4, 96–8, 100–6, 112–15, 135,
 232, 310, 349, 368; blagovne znamke: Candy 65; 69, Gorenje 75; Cosmos 70; Executive 390; Selecta
 70; superavtomatski PS 652 70; Gorenje PS 270 96, Gorenje PS 272 96, Gorenje PS 1010 96
 predmeti menstrualne higiene 34, 308–10, 331, 333, 344, 351, 361–2
 tamponi 44, 310–11, 321, 348, 357, 359, 360–3, 371; tehnologije menstrualne higiene 310;
 vložki 33, 308, 310–11, 321–8, 331–3, 336, 339–44, 346–51, 362, 371; blagovne znamke:
 Tosama 339–42, 350; Vir 331; Paloma 325; 351, Camelie 332; 333, Mimosept 333–4; 350,
 o.b. tamponi 337, 357; Always 341–2; Kotex 362
 privatizacija 158
 proizvodnja 11, 14, 15, 17, 18, 20, 28, 53, 58, 59, 60, 61, 64, 73, 74, 75, 76, 101, 109, 124, 129, 137, 153, 172, 174,
 186, 242, 243, 256, 265, 266, 268, 285, 309, 310, 314, 326, 332, 335, 368, 371
 revije 28, 29, 30, 34, 87, 105–6, 145–6, 151, 234, 238, 239, 240, 242, 243, 263–6, 322, 332, 337, 342,
 348, 350, 358, 366
 Naša žena 30, 34; *Žena in dom* 106, 332; *Jana* 34, 151, 242, 342, 344, 350, 366; *Neue Mode*
 151; *Burda* 151; *Praktična gospodinja* 343; *Svijet* 238, 239, 243; *Modni list* 146, 238; *Naša*
 moda 146, 238; *Vogue* 443; *Modes & Travaux* 243; *L'Officiel*, *Globus* 265
 risanje moralnih meja 293–4
 ročno pranje 49, 51
 rod ženskega sramu 316

ruralno 296–7
sfera 13, 149, 220
 javna 30–1, 46, 52, 54, 58, 129, 185–6, 255, 262, 355, 356; zasebna 30–1, 46, 58, 62, 124, 255;
 moška 43; ženska 43
sindikati 139, 205, 208, 210–11
situacijska določenost obleke 252
Skeggs, Beverly 108, 128–9, 189, 282, 291, 294, 300, 305
SKOJ 120
Slovenci 30, 196, 198, 200, 211, 212, 215, 218, 225
socialistična Jugoslavija 15, 42, 213
socializacija 100, 121, 289
socializem 14–6, 19, 21, 27, 37, 43, 54, 59, 70, 72–3, 75, 161, 163–4, 171, 215, 221, 243–4, 278, 288, 371
sogovorniki in sogovornice
 Mila 29, 30, 40, 48, 49, 50, 52, 57, 58, 65–8, 71–2, 74–8, 81, 82, 84–7, 90, 91–2, 96, 101–7,
 109–17, 131, 154, 204–6, 212, 256, 277, 369, 372, 375; Meta 29, 31–2, 35–7, 49, 51, 56–7, 66–8,
 72, 85–6, 89, 96, 102–7, 109, 112, 114, 115, 117–20, 124–7, 129–31, 134, 135, 139–45, 147, 149,
 150–62, 164, 165, 167–70, 173–82, 184, 185, 189, 190, 193, 197–201, 203, 205–12, 214, 217–20,
 222, 245, 248, 271, 275, 277, 297, 304, 307, 316, 326, 338, 345, 351–2, 356, 364, 369, 373, 375;
 Sonja 29, 32, 82, 99, 111, 148, 183, 184, 185, 191, 230, 231–2, 237–9, 244–46, 253, 254, 259,
 261, 267, 272–4, 281–2, 287–8, 291–3, 295, 295–9, 302–3, 306–8, 316, 321, 324–8, 336, 338,
 256, 361, 364, 369, 375; Jože 29, 41, 45, 47–9, 58, 61, 62, 65, 77–8, 82–6, 90, 103–4, 200, 236,
 239, 250, 260, 271, 273–4, 372
Sovjetska zveza 73, 256
spol 13–4, 20–3, 25, 27, 27–30, 32, 43–6, 54–5, 78, 80, 82–7, 93, 100, 103, 113, 122, 124–5, 137, 186,
191–2, 235, 236, 240, 249, 251–4, 256–7, 277, 282, 296–7, 303, 305, 310, 313, 316–7, 319–20, 325,
332, 336, 346, 355, 363, 365–8, 371
spomin 8, 14, 25, 27–8, 41, 47, 62, 113, 115, 118, 130, 156, 159, 161–7, 169, 183, 204, 206, 210, 222, 369,
374, 375
 kulturni 14; spominske prakse 14, 162; habitualni 162
spominski kapital 156, 162, 163–4, 166–7, 169
 glej tudi ekonomski, kulturni, simbolni
sram 25, 33, 83, 108, 210, 239, 257, 293–6, 309, 311, 316–20, 323–9, 333–5, 344–5, 352–3, 359,
361–2, 365, 366, 371
Stalin 16, 145, 147, 243
stalinizem 16, 354
standardi čistoče 31, 99, 104–7, 112–3
Statistični letopis LR Slovenije 19, 20, 31, 60, 63, 69, 89
tabu 5, 17, 24, 168, 308, 309, 312, 313, 317–8, 321, 323, 325, 327–30, 332, 334, 337, 365, 366
tehnologija 43, 44–5, 73, 83–4, 100, 113, 193, 310, 368
 moška 44–5; ženska 44–5, 310; nepravice; funkcionalne 45; gospodinjska 46, 368;
 komunikacijske 46; vojaške 73; nuklearne in vesoljske 73
tehnološki determinizem 45

tehnološki razvoj 13, 30, 43, 61, 62, 64–5, 72, 73, 85, 87, 113, 309, 371
 tehnološke naprave 75; tehnološki napredek 45, 50, 58, 70, 73, 96, 96, 309, 340; inovacije 76
telesno uprizorjanje 27
televizija 18, 41, 48–9, 67–9, 92, 100, 102–3, 154, 162, 175–6, 182, 215, 239, 332
telo 33, 168, 233, 238–40, 250, 252, 255, 262–3, 291, 310, 320, 333, 339, 350, 366
 kultivirano 30, 230, 239; nekultivirano 240; normalno 252; nevtralnno 320; seksualno 310;
 puščajoče 310, 339; *glej tudi* dekoracija telesa; kultura ženskih teles
Tito, Josip Broz 16, 22, 48, 59, 145, 147, 195
Tomšič, Vida 107, 128, 136, 188
totalitarizem 14, 26, 27, 74
tovarne 17, 48, 53, 62, 80, 120–2, 137, 141, 145, 157, 173, 177, 205, 209, 243, 265–6, 289, 325, 340
 glej tudi industrija; delo
tranzicija 42, 114, 158, 191
tretja pot 163
trgovina 17, 22, 63, 122, 142, 151, 210, 217, 222, 224–5, 242, 287–8, 295, 299, 311, 323, 345, 346, 360
 klasična s pultom 324; samopostrežne 214, 323–4, 346, 360
trivialno 13
Trst 63, 93, 116, 214, 217–8, 220, 22, 224–6, 233
tržni 215
 model 191; socializem 17, 213, 215
turistično nakupovanje 216–7, 222, 370
turizem 12, 193–8, 201, 204–5, 207, 211–13, 216–17, 403, 405–6
 tujski 198, 215; domači 194, 207; izletniški 200; tranzitni 200; sindikalni domovi 204
urbano 212, 234, 277, 290, 295, 299, 362
urejenost 5, 33, 107, 149, 248, 256, 260–1, 267, 270–2, 275, 279–80, 289–90, 299, 370
 biti urejen 33, 261, 271; urediti se 261
ustna zgodovina 25, 26
vir 26, 28, 57, 142, 184, 266, 283, 293, 300, 306, 320, 324, 329
 arhivski 29; statistični 29
vrednote 291, 294, 302, 305, 319, 362
 družbene 32; družinske; tradicionalne 81
Vzhod/Zahod 72
zadolževanje 21–2, 345
zaposlitev 20, 31, 118, 124, 126, 136, 137, 141, 148, 154, 160, 246, 289, 295
zaslužek 32, 92, 120, 123, 125–7, 144, 147, 155, 202, 269, 369
Združena levica 161
Zgornji Kašelj pri ljubljanskem Polju 32, 82, 230, 256, 321, 324–5
zunanja podoba 32, 145, 304
Zveza komunistov 17, 22, 99, 131, 136, 177
življenjske izkušnje 26, 374
življenjski standard 19, 21–2, 58, 60–1, 146, 153, 194, 197, 212, 213, 347
življenska zgodba 25–6, 306

KULTURNI SPOMIN, knjiga 6

Urednica zbirke **Tanja Petrović**

»Ne le kruh, tudi vrtnice!«

Potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji

Avtorica **Polona Sitar**

Recenzentki **Ksenija Vidmar Horvat** in **Milica Antić Gaber**

Jezikovni pregled **Tadej Turnšek**

Oblikovanje in prelom **Tanja Radež**

Izdajatelj **Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU**

Za izdajatelja **Tanja Petrović**

Založnik **Založba ZRC, ZRC SAZU**

Za založnika **Oto Luthar**

Tisk **Collegium Graphicum d. o. o.**

Naklada **300**

Prva izdaja, prvi natis.

Fotografija na naslovnici in strani 420: Prodajalka nakita, april 1979;

Avtor fotografij: Miško Kranjec, hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Avtor fotografij na strani 38: Miško Kranjec, hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Avtor fotografije na strani 39: Svetozar Busič, hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Avtor fotografij na strani 228: Miško Kranjec, hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Avtor fotografije na strani 229: Miško Kranjec, hrani fotodokumentacija časopisne hiše Delo.

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije na razpisu za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2016.

© 2017, **Inštitut za kulturne in spominske študije, Založba ZRC, ZRC SAZU**

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem, ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

»Ne le kruh, tudi vrtnice!«

ZALOŽBA
Z R C

zbirka
kulturni
spomin

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(497.4)''1945/1991''

316.728-055.2(497.4)''1945/1991''

SITAR, Polona

''Ne le kruh, tudi vrtnice!'' : potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji / Polona Sitar. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017. - (Zbirka Kulturni spomin, ISSN 2232-3872 ; knj. 6)

Dostopno tudi na: <http://zalozba.zrc-sazu.si/p/1442>

<https://doi.org/10.3986/9789610500063>

ISBN 978-961-05-0005-6

290333696

Knjiga, ki se jo bere kot dokumentarno in literarno pričevanje hkrati, zagotovo ne bo zlahka pustila neprebojnih tistih zidov posplošujočih in hkrati poenostavljajočih interpretacij socializma, ki so vse od padca berlinskega zidu domišljavo naznanjali, da o tem delu sveta vemo vse in da o njem ni več vredno izgubljati besed. Medtem ko je prevladujoči intelektualni pristop, posebej ko gre za kritične študije ženskega potrošništva, pogosto ujet v diskurzivni okvir »taktik« preživetja in upiranja spolno nameščenim normam ženske družbene vloge, je ženska potrošnica v avtoričini študiji oblikovana v sociološkem portretu človeškega dostojanstva, prizadevanja za samospoštovanje in družbeno upravičeni ugled. Ni torej zgolj re-aktivna, odzivajoča se na družbene prepreke in ovire zgodovine, pač pa izrazito aktivna, soustvarjajoč družbeni čas – in samo družbenost. To pa so kategorije tistega razsvetljskega projekta, ki je tovrstna humanistična prizadevanja kot posebno poslanstvo naložil moškemu državljanu – dokler s prehodom v post- in neoliberalno družbeno vladljivost ni postalo jasno, da je prav zaradi racionalnega, instrumentalnega uma kot nosilca projekta naloga zanj postala neizvedljiva. Kot razkriva ta etnografska študija, senzibilnost socialistične potrošnice daje upanje, da spomin na socializem ni pokopal tudi razsvetljskega spomina.

red. prof. dr. Ksenija Vidmar Horvat

Avtorica problematizira mnoge teme, preizprašuje koncepte in jih teoretsko nadgradi ter izpostavi prepletenost raznolikih disciplinskih režimov, toda bistven doprinos knjige je, da praks in življenja posameznic ne determinira. Skozi dožemanje potrošnih predmetov kot kulturno konstruiranih dobrin avtorica pokaže tudi na proces ustvarjanja nove definicije žensk kot spola, ki so jo predmeti omogočali, vključno z njihovim ustvarjanjem »prostora« individualnega izraza, ki je imel potencial ogrožanja patriarhalne družbe. Knjiga, ki predstavlja večplastno analizo potrošne strategije žensk v socializmu in temelji na skrbni uporabi virov in pričevanj, je izjemno dragocena, tudi zato, ker prinaša mnoge nove vpoglede v znanstvenem raziskovanju na področju študij spola in emancipacije žensk.

red. prof. dr. Milica Antić Gaber

zbirka
kulturni
spomin

25 EUR

zbirka
kulturni
spomin

»Ne le kruh, tudi vrtnice!«

Polona Sitar